

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ

Владимир Д. Антић

ФУНКЦИЈА ЕЛЕМЕНАТА АЗМАТСКОГ ТИПИКА
У САВРЕМЕНОЈ БОГОСЛУЖБЕНОЈ ФОРМИ

ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ

Литургиолошка анализа

Докторска дисертација

Београд 2017.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ORTHODOX THEOLOGY

Vladimir D. Antić

THE FUNCTION OF CATHEDRAL RITE ELEMENTS
IN THE CONTEMPORARY FORM OF WORSHIP
OF THE ORTHODOX CHURCH
Liturgiological analysis

Doctoral dissertation

Belgrade 2017.

Ментор: др Ненад Милошевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Православни богословски факултет

Чланови комисије:

1. _____

2. _____

3. _____

4. _____

5. _____

Датум одбране:

_____

Захвалност

Благодарим свима који су на било који начин допринели изради ове дисертације. Захваљујем се својим родитељима, и осталим члановима породице, који су својом љубављу, бригом и многобројним одрицањима чинили све да омогуће моје школовање. Посебно се захваљујем својој супрузи Јелени и сину Давиду на неизмерној љубави и подршци. Њихова жртва и трпљење, које су поднели приликом процеса израде овог рада, представљају најважнији од свих доприноса.

Велику захвалност дугујем и многобројним учитељима, клирицима и лаицима, који су ме током школовања у Карловачкој богословији и на Православном богословском факултету Универзитета у Београду поучавали Речи Истине. Посебно се захваљујем своме ментору др Ненаду Милошевићу, редовном професору Православног богословског факултета Универзитета у Београду, на руковођењу приликом израде дисертације. Захваљујем се др Гордани Благојевић, вишој научној сарадници у Етнографском институту САНУ, на стручном ангажовању током настанка ове дисертације. Такође, захвалност дугујем и др Владимиру Вукашиновићу, редовном професору, др Драгану Ашковићу, ванредном професору и др Србољубу Убипариповићу, доценту са Православног богословског факултета Универзитета у Београду, на њиховим конструктивним коментарима и сугестијама.

Захваљујем се својим бројним колегама и пријатељима, на помоћи око набавке литературе, ишчитавања и исправки текста. Без помоћи свих њих израда овог рада не би била могућа. Све грешке и пропусти у раду припадају само мени.

Рад посвећујем својим родитељима Душану и Љиљани.

Владимир Д. Антић

**Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној
форми Православне Цркве – литургиолошка анализа**

Резиме

Савремено православно богослужење представља резултат сложеног историјског процеса синтезе елемената константинопољске (Евхологион, Лекционар и Месецослов) и јерусалимске (Часослов, Псалтир и зборници химни) литургијске традиције. Две најважније историјске прекретнице у овом процесу су студитска синтеза у 8. и неосаваитска синтеза у 14. веку. Међутим, елементи константинопољског предања, који су још у 8. веку сједињени са јерусалимским у оквиру студитске синтезе, опстали су и у коначној форми *Типика Светог Саве Освећеног*, која је после појаве првих штампаних издања у 16. веку постала општеважећа у читавој Православној Цркви.

Студија представља управо истраживање наведене синтезе ради откривања елемената азматског типика у данас актуелној богослужбеној форми. Стога је средишњи део рада посвећен реконструкцији и компарацији структура различитих последовања азматског, студитског и неосаваитског типика. Поређењем последовања Јутрења, Вечерња, Литургије и часова у наведене три форме, откривени су елементи последовања који су у савремену форму прешли из азматског типика.

Коначно, последње поглавље истраживања посвећено је литургиолошкој анализи наведених елемената. Посебно ћемо се осврнути на значај очувања поменутих елемената у савременој пракси. У складу са древним пореклом које је посведочено у изворима (Апостолске установе, Етерија, Свети Јован Златоусти и др.), елементи азматског типика имају централно и неизоставно место у савременом богослужењу. Истовремено, они су и највиталнији чиниоци у структурама последовања, који су опстали и поред бурног развоја дневног богослужбеног круга византијског

литургијског типа.

Кључне речи: Вечерње, Јутрење, азматски типик, Типик Светог Саве
Освећеног, структура последовања, дневни богослужбени круг

Научна област: Теологија

Ужа научна област: Литургика

УДК: 27-535.35

Vladimir D. Antić

The Function of Cathedral Rite Elements in the Contemporary Form of Worship of the Orthodox Church – A Liturgiological Analysis

Abstract

The contemporary form of Orthodox worship is the result of a complex historical process, with synthesized elements of both Constantinopolitan (*euchologion*, lectionary, and *menaion*) and Hagiopolite (Book of the Hours, Psalter, and anthologies of hymns) liturgical traditions. The two most important turning points in this historical process were the Studite and Neo-Savvaite syntheses of the 8th and 14th centuries, respectively. However, elements of the Constantinopolitan tradition, which by the 8th century had merged with the Hagiopolite tradition under the framework of the Studite synthesis, survived in their final form in the *Typikon of St. Savvas the Sanctified*, whose general acceptance across the Orthodox commonwealth only came after the appearance of the first printed publications of the 16th century.

Our study contributes to the research of the abovementioned synthesis by uncovering elements of the cathedral rite in the contemporary liturgical form, as practiced within the Orthodox Church. Hence, the central part of this study is dedicated to the reconstruction and structural comparison of various canonical offices (*akolouthiae*) of the cathedral, Studite, and Neo-Savvite traditions. By comparing the offices of matins, vespers, liturgy, and hours within these three traditions, we can trace the evolutionary development of particular elements of these offices from the cathedral rite into their contemporary form.

Finally, the conclusion of our research delivers a liturgiological analysis of the aforementioned elements. In particular, we will underscore the importance of preserving the said elements within the contemporary practice. And in accordance with their ancient origin evidenced in the sources (Apostolic Constitutions, Egeria, St. John Chrysostom, etc.), we will demonstrate how elements of the cathedral rite function as central and indispensable elements of contemporary liturgical practice,

and how they survived as the most vital components within the structure of these offices amid the turbulent development of the daily cycle of the Byzantine liturgical form.

Key Words: Vespers, Matins, Cathedral rite, Typikon of St. Savvas the Sanctified, Structure of the divine offices, Daily liturgical cycle

Scientific field: Theology

Scientific subfield: Liturgics

UDC: 27-535.35

Садржај

1. Увод.....	1
1. 1. Предмет рада	1
1.1.1. Актуелност теме.....	2
1.1.2. Релевантност и значај истраживања	5
1.2. Границе истраживања	7
1.3. Стање питања	9
1.4. Методе примењене у истраживању	17
1.5. Теолошко и термилошко одређење централног појма теме	20
1.6. Извори.....	25
1.6.1. Издања извора.....	25
1.6.1.1. Зборници богослужбених текстова.....	26
1.6.1.2. Описи и илустровани каталози рукописа.....	27
1.6.1.3. Научна (критичка) издања извора	28
1.6.1.3.1. <i>Евхологиони</i>	28
1.6.1.3.2. <i>Типици</i>	29
1.6.2. Рукописи	31
1.6.2.1. Литургијски рукописи	31
1.6.2.1.1. <i>Евхологиони</i>	31
1.6.2.1.2. Синаксари-канонари и типичи:	32
1.6.2.1.3. Псалтири	32
1.6.2.2. Музички рукописи.....	33
1.6.3. Богослужбене књиге	34
1.6.3.1. Богослужбени текстови	34
1.6.3.2. Музичке књиге	35
1.6.3.2.1. Музичке књиге у неумском писму.....	35
1.6.3.2.2. Музичке књиге у петолинијском нотном систему.....	36
1.6.4. Остали извори	36
1.6.4.1. Светоотачки текстови.....	36
1.6.4.2. Канонски извори.....	38
1.6.4.3. Историјски извори	38
2. Формирање и развој типика	39
2.1 Древна предања Антиохије, Јерусалима и Константинопоља.....	40
2.1.1 Антиохијско богослужење.....	41
2.1.1.1. Антиохијско богослужбено предање као темељ византијског литургијског типа.....	41
2.1.1.2. Древно антиохијско богослужење	43
2.1.1.2.1. Основне карактеристике богослужења описаног у Апостолским установама	44
2.1.1.2.2. Сведочанства других списа о древном антиохијском богослужењу.....	46
2.1.1.3. Утицај монаштва на развој антиохијског богослужења	49
2.1.2. Јерусалимско богослужење.....	53
2.1.2.1. Јерусалимско и константинопољско литургијско предање.....	53
2.1.2.2. Први период историјског развоја јерусалимског богослужења: од формирања у 4. веку до арапских освајања у 7. веку	54
2.1.2.2.1. Јерусалимско богослужење у 4. веку према Етерији.....	55

2.1.2.2.2. Јерусалимско богослужење према сведочанствима сачуваних богослужбених књига	61
2.1.2.2.3. Богослужење у пустињским монашким заједницама у Палестини	73
2.2.2.3. Други период развоја јерусалимског богослужења: од арапског освајања Јерусалима у 7. веку до уништења Храма Васкрсења у 10. веку	75
2.2.2.3.1. Последице историјских прилика у 7. веку и њихов утицај на развој јерусалимског богослужења	75
2.1.2.3.2. Развој химнографије у другом периоду јерусалимског богослужења	76
2.1.2.3.3. Уништење Храма Васкрсења 1009. године и гашење јерусалимске богослужбене традиције	80
2.1.3. Константинопољско богослужење	81
2.1.3.1. Константинопољско литургијско предање раног периода - Предиконоборачки период	81
2.1.3.2. Извори за проучавање константинопољског богослужења предиконоборачког периода	82
2.1.3.3. Монаштво Константинопоља	85
2.1.4. Закључак	86
2.2. Синтеза јерусалимске и константинопољске традиције и изумирање азматског типика	87
2.2.1. Студитска синтеза	87
2.2.1.1. Доба иконоборства и период развоја монашких типика	87
2.2.1.2. Студитски манастир као центар промена	89
2.2.1.3. Студитски синаксар и развој његовог утицаја	93
2.2.1.3.1. Редакције <i>Студитског Типикона</i>	93
2.2.2. Неосаваитска синтеза	95
2.2.2.1. Развој византијског богослужења од 10. века до пада Цариграда 1453. године	95
2.2.2.2. Штампана издања и разлике у помесним праксама	100
2.2.3. Закључак	101
3. Поређење последовања азматског и монашког типика и идентификовање заједничких елемената	103
3.1. Вечерње	105
3.1.1. Састав азматског Вечерња	105
3.1.1.1. Свакодневно Вечерње	106
3.1.1.2. Недељно Вечерње	111
3.1.1.3. Вечерње великих празника – <i>парамони</i>	112
3.1.1.4. Вечерња Литургија Пређеосвећених дарова	114
3.1.2. Састав монашког Вечерња према <i>Студитском синаксару</i>	117
3.1.2.1. Поредак Вечерња према Студитском типикону	117
3.1.3. Састав савременог Вечерња према <i>Типикону Светог Саве Освећеног</i>	119
3.1.3.1. Празнично Вечерње	119
3.1.3.1.1. Празнично Вечерње ван бденија	120
3.1.3.1.2. Велико Вечерње, као елемент бденија	121

3.1.3.1.3. Вечерње у склопу Литургије.....	123
3.1.3.1.4. Вечерње у склопу Пређеосвећене Литургије	124
3.1.3.2. Вечерње обичних дана.....	125
3.1.3.2.1. Свакидашње Вечерње обично.....	125
3.1.3.2.2. Вечерње у Великом посту.....	126
3.1.4. Упоредни приказ азматског, палестинског и савременог Вечерња	127
3.1.5. Закључак о вечерњу	130
3.2. Јутрење	134
3.2.1. Састав Азматског Јутрења.....	134
3.2.1.1. Свакодневно Јутрење.....	135
3.2.1.2. Јутрење недељно	138
3.2.1.3. Празнично Јутрење	138
3.2.1.4. Јутрење посебних празновања (пример: Јутрење 14. септембра)	140
3.2.2. Састав монашког Јутрења према Студитском синаксару	141
3.2.2.1. Поредак Јутрења према <i>Студитском типикону</i>	141
3.2.3. Састав савременог Јутрења	144
3.2.3.1. Празнично Јутрење	144
3.2.3.1.1 Јутрење у склопу бденија.....	145
3.2.3.1.2. Празнично Јутрење ван бденија	147
3.2.3.1.3. Јутрење са Великим славословљем:	148
3.2.3.2. Јутрење радним данима	149
3.2.3.2.1. Свакодневно Јутрење изван великих постова.....	149
3.2.3.2.2. Свакодневно Јутрење у попразништву.....	151
3.2.3.2.3 Свакодневно Јутрење у току Четрдесетнице и осталих великих постова	151
3.2.4. Упоредни приказ азматског, студитског и савременог Јутрења	153
3.2.5. Закључак о Јутрењу	157
3.3. Литургија	159
3.3.1. Поредак Литургије према азматском типикону.....	159
3.3.1.1. Литургија са три антифона на почетку	160
3.3.1.2. Литургија у дане када је савршавана литија	164
3.3.1.3. Вечерње Литургије о великим празницима:	166
3.3.2. Поредак Литургије према Студитским синаксарима.....	170
3.3.2.1. Литургија са три антифона	170
3.3.2.2. Литургија са Изобразитељном.....	172
3.3.2.3. Вечерња Литургија уочи великих празника	173
3.3.3. Литургија према владајућем <i>Типикону Светог Саве Освећеног</i>	175
3.3.3.1. Литургија са антифонима	175
3.3.3.1.1. Литургија са свакодневним антифонима	176
3.3.3.1.2. Литургија са празничним антифонима.....	176
3.3.3.2. Литургија са елементима Изобразитељне	177
3.3.3.3. Литургија са Вечерњем уочи великих празника.....	178
3.3.4. Упоредни приказ Литургије са монашким и азматским елементима	179
3.3.5. Закључак о Литургији	181

3.4. Остала последовања дневног богослужбеног круга	183
3.4.1. Састав Тритектија и Панихиде.....	183
3.4.1.1. Тритекти	184
3.4.1.2. Панихида.....	187
3.4.1.3. Азматска Полуноћница и часови (1, 3, 6. и 9.) у константинопољским <i>Евхологионима</i>	189
3.4.1.3.1. Структура последовања часова према сведочанствима <i>Евхологиона</i>	189
3.4.2. Монашка последовања часова.....	190
3.4.2.1. Полуноћница по студитским типцима	190
3.4.2.1.1. Полуноћница изван поста	191
3.4.2.1.2. Полуноћница у току Четрдесетнице	192
3.4.2.2. Први час према <i>Месинијском типику</i>	193
3.4.2.2.1. Први час у току Великог поста (служи се одвојено од Јутрења).....	193
3.4.2.2.2. Први час у току осталих постова (служен одмах после отпуста Јутрења)	194
3.4.2.2.3. Уочи Божића и Богојављења (служи се заједно са Трећим часом)	195
3.4.2.3. Трећи, Шести и Девети час	196
3.4.2.3.1. Трећи час.....	196
3.4.2.3.2. Шести час	196
3.4.2.3.3. Девети час.....	197
3.4.2.4. Изобразитељна.....	197
3.4.2.5. Повечерје	197
3.4.2.5.1. Служба Повечерја у току Четрдесетнице према <i>Месинијском типику</i>	198
3.4.2.5.2. Повечерје у току Божићног и Апостолског поста	200
3.4.2.5.3. Повечерје радним данима током године.....	201
3.4.2.5.4. Празнично Повечерје	202
3.4.2.5.5. Служба <i>Презвија</i>	202
3.4.3. Савремени часови.....	203
3.4.3.1. Полуноћница	203
3.4.3.1.1. Свакодневна полуноћница	203
3.4.3.1.2. Суботња полуноћница.....	205
3.4.3.1.3. Недељна полуноћница	206
3.4.3.2. Часови.....	206
3.4.3.2.1. Први час	206
3.4.3.2.2. Трећи час.....	207
3.4.3.2.3. Шести час	208
3.4.3.2.4. Девети час.....	208
3.4.3.3. Изобразитељна.....	209
3.4.3.4. Повечерје	210
3.4.3.4.1. Велико повечерје.....	210
3.4.3.4.2. Мало повечерје	212
3.4.4. Закључак о последовањима часова	212

4. Анализа елемената заједничких азматском типичу и савременој богослужбеној форми	216
4.1. Општи елементи последовања дневног богослужбеног круга	216
4.1.1. Почетни благослов	216
4.1.2. Ђаконске прозбе	219
4.1.2.1. Разликовање синапте и јектеније	219
4.1.2.2. Мирна или велика синапта	220
4.1.2.3. Мала синапта	222
4.1.2.4. Прозбе за катихумене и просветљаване	222
4.1.2.5. Велика или сугуба јектенија	223
4.1.2.6. Прозбена „јектенија”	225
4.1.3. Свештеничке молитве	225
4.1.4. Акламације клира и народа	228
4.1.5. Отпуст	228
4.1.6. Проанагносис	230
4.2. Елементи азматског Вечерња	231
4.2.1. Разлике у употреби Псалтира између азматског и монашког типика	231
4.2.2. Предначинатељни псалам	233
4.2.3. <i>Блажен муж</i>	238
4.2.4. Припеви и тропари азматских последовања	242
4.2.5. <i>Господи возвах</i> (140. псалам) и вход Вечерња	246
4.2.6. Прокимени	250
4.2.7. Светописамска читања	253
4.2.8. Отпуститељни тропари	256
4.2.9. Литија на Вечерњу	256
4.3. Елементи азматског Јутрења	257
4.3.1. Шестопсалмије	258
4.3.2. Променљиви псалами на Јутрењу	259
4.3.2.1. Непорочни (118. псалам)	260
4.3.2.2. Полијелеји	262
4.3.3. Ипакој (Ѹпакој)	263
4.3.4. Прокимени	264
4.3.5. Псалам 50 и вход на Јутрењу	265
4.3.6. Библијске песме	268
4.3.7. Евлогитарија - <i>Песма тројице младића</i> (Дан 3, 57-88)	271
4.3.8. Хвалитни псалми	272
4.3.9. Велико славословље	274
4.3.10. Литија на Јутрењу и читања	275
4.4. Божанствена Литургија Светог Јована Златоуста и Светог Василија Великог	276
4.4.1. Почетак свете Литургије: <i>Благословено Царство</i> , синапте и антифони	276
4.4.2. Трисвето	280
4.4.3. Прокимен и алилујар	282
4.4.4. Апостол и Еванђеља	283
4.4.5. Херувимска песма	283

4.4.5.1. <i>Ми који херувиме</i>	284
4.4.5.2. <i>Вечере Твоје тајне</i>	285
4.4.5.3. <i>Нека ућути свако тело</i>	286
4.4.5.4. Херувика као припев антифона	287
4.4.5.5. Херувика у музичким рукописима	290
4.4.6. Причастен	291
4.4.7. Отпуститељни тропар и <i>Да исполњатсја</i>	295
4.5. Божанствена служба Пређеосвећених дарова	297
4.5.1. Структура почетног дела Пређеосвећене Литургије	297
4.5.2. Прокимени.....	298
4.5.3. Светописамска читања	299
4.5.4. <i>Светлост Христова</i>	300
4.5.5. <i>Да исправитсја</i> (Пс 140, 2).....	301
4.5.6. Херувимска песма <i>Сада силе</i>	303
4.5.7. Причастен <i>Окусите и видите</i> (Пс 33, 8)	304
4.5.8. Химне после Причешћа	304
4.6. Часови	305
4.6.1. Структура часова	305
4.6.2. Псалам 85 у склопу Девог часа	305
4.6.3. Псалми 50 и 90 у склопу Повечерја	307
4.6.4. Антифони Панихиде: псалми 119, 120 и 121	307
4.6.5. Химнографски елементи заједнички Панихиди и Повечерју.....	308
4.6.5.1. Тропари <i>Милосрђа двери</i> и <i>Помилуј ме, Господе</i>	308
4.6.5.2. Тројична химна <i>Бестелесна природа</i>	309
4.6.6. Елементи <i>Лекционара</i> заједнички Панихиди и Повечерју.....	309
4.6.7. Псалми 24 и 100 у склопу часова	310
4.6.8. Тропар, прокимен и пророштво у склопу Шестог часа у току Четрдесетнице.....	311
4.7. Закључак.....	312
5. Закључак	313
Библиографија.....	323

Скраћенице

БТ	Богословские труды
ВВ	Византийский Временник
ЖМП	Журнал Московской Патриархии
ПЭ	Православная энциклопедия
ΑΒ	Ἀνάλεκτα Βλατάδων
ΕΕΘΣΘ	Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα Θεολογικῆς Σχολῆς Θεσσαλονίκης
ΕΠΕ	Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας
BBGG	Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata
BHG	Bibliotheca hagiographica graeca
CCSL	Corpus Christianorum Series Latina
CDH	The Canterbury Dictionary of Hymnology
CSCO	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ECS	Eastern Christian Studies
EO	Échos d'Orient
GCS	Die Griechischen Christlichen Schriftsteller
GCS NF	Die Griechischen Christlichen Schriftsteller, Neue folge
JAMS	Journal of the American Musicological Society
JÖB	Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik
OC	Oriens Christianus
OCA	Orientalia Christiana Analecta
OCP	Orientalia Christiana Periodica
PG	Patrologia Graeca
PL	Patrologia Latina
PO	Patrologia Orientalis
REB	Revue des études byzantines
SC	Sources Chretiennes
SVTQ	Saint Vladimir's Theological Quarterly

1. Увод

Свеобухватно посматрано, савремена литургијска пракса Православне Цркве представља веома сложен и богат систем. Овај систем настао је као синтеза различитих елемената који потичу из богослужбених предања великих литургијских центара Православног Истока Јерусалима и Цариграда. Наведена предања су се с временом међусобно испреплетала, преображавајући и мењајући изворне форме појединих последовања. Као резултат овог сложеног историјског процеса, настала је савремена богослужбена форма Православне Цркве.¹

1. 1. Предмет рада

Владајућа богослужбена форма у највећој мери се ослања на монашки Типик Преподобног Саве Освећеног, који се данас практично примењује у свим Помесним Црквама, уз одређена прилагођавања потребама конкретних заједница, као и локалним предањима. Међутим, већ је на први поглед очигледно да у савременом богослужењу преживљава један број елемената који има порекло у древнијим богослужбеним формама, пре свега у парохиским (азматским) типцима.² Предмет нашег истраживања јесте откривање и литургиолошка анализа оних елемената савременог богослужења који своје порекло имају у азматском (певаном, парохиском, катедралном) типуку, те расветљавање њихове функције.

Наша пажња биће усмерена на последовања која чине седмични и дневни богослужбени циклус: Вечерње, Јутрење и часове, као и на почетни део Божанствене Литургије. Биће анализирана целокупна структура наведених последовања из перспективе типика, тј. регулаторних прописа који уређују начин и поредак савршавања последовања. На овај начин ћемо кроз

---

¹ Види: I. Φουντούλης, *Μοναχικὸ καὶ κοσμικὸ τυπικόν*, у: Τελετουργικὰ Θέματα, Ἀποστολικὴ Διακονία: Ἀθήνα 2002, 11. = J. Фундулис, *Μοναχικὸ καὶ κοσμικὸ τυπικόν*, у: Г. Гајић (прир.), *Литургијско богословље*, Београд 2013, 239.

² Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, ПБФ ИТИ: Београд 2012, 212.

поређење и литургиолошку анализу последовања једне и друге традиције, доћи до елемената који су заједнички обема формама. Дотичне елементе анализираћемо са литургичке, као и са музиколошке тачке гледишта, тако ћемо расветлити њихову изворну форму и аутентични смисао.

Циљ нашег истраживања је да путем анализе непосредних (лекционари, евхологиони, псалтири, типичи, ирмологиони, музички рукописи и др.) и посредних сведочанстава о православном богослужењу (житија, омилије, као и других дела Светих отаца и црквених писаца), дођемо до јасних и непобитних сведочанстава о присуству и улози елемената азматског типика у владајућем богослужењу.

1.1.1. Актуелност теме

Богослужење представља суштински израз црквеног живота православних хришћана. Незамисливо је разумети Православну Цркву као заједницу која функционише без свакодневног заједничког молитвеног ритма.³ Упркос претходно наведеном, сведоци смо да богослужење, нарочито у смислу дневног богослужбеног круга, заузима све мање простора у животу савремених верника.⁴ Ова појава, посматрано са пастирске тачке гледишта, иницира испитивање узрока оваквог слабљења интересовања за дневна богослужења код православних верника.

Поменути узроци смањеног учествовања верних у свакодневним богослужењима, свакако, не морају бити једнозначни. Може се претпоставити да у пастирско-богослужбеном контексту постоји више чињеница које доводе до описане појаве. Свакако да су незаобилазни спољашни узроци попут, промене начина живота савремених хришћана,⁵ или слабог разумевања текстова

---

³ Види: Г. Флоровски, *Хришћанин у Цркви*, у: М. Арсенијевић (прир. и прев.), Протојереј Георгије Флоровски: Црква је Живот, Православна мисионарска школа при храму Св. Александра Невског: Београд 2005, 322.

⁴ Упореди: Н. Милошевић, *Типик – на размеђу литургијског идеализма и реализма*, у: Б. Шијаковић, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 10 (2011), 234.

⁵ Једна од чињеница која је свакако у великој мери утицала на то да поједина последовања дневног круга, као што је нпр. Јутрење, у савременој парохији буду веома мало

на црквенословенском језику.⁶ Но ипак, узроци који су примарни за литургиолошко сагледавање назначене проблематике своје порекло имају унутар самог богослужења.⁷ Поменути унутрашњи узроци описане појаве могу бити двоструки: 1) теоретски, који порекло имају у неразумевању изворног теолошког значења појединачних последовања, као и њихових елемената; 2) практични, који порекло имају у самој форми богослужења. Треба истаћи да ова подела постоји само условно, будући да практична форма последовања условљава теолошко разумевање истог, док се, са друге стране, на основу литургијске теологије развија и сама форма последовања. Међутим, наше истраживање биће мотивисано практичном страном проблематике учествовања парохијана у савременом богослужењу које је креирано од монаха за монашке заједнице.⁸ Поменуто монашко богослужење од учесника захтева многа предзнања и потпуно подређивање живота богослужбеном ритму, што је неизводљиво за вернике који не живе у манастирима.⁹

Евидентно је да структура православног богослужења и његови елементи више нису блиски (и не комуницирају са) православним верницима.¹⁰ Иако поједини слојеви клира и лаоса савремену богослужбену форму могу да доживе као израз сопственог молитвеног живота, велика већина то није у стању.¹¹ Управо из тих разлога многи прибегавају алтернативним молитвеним обрасцима, нпр. акатистима и молебанима, којима замењују прописана црквена последовања.¹² Представљени скуп проблема који се јављају у литургијском животу савремених православних хришћана, а који проистичу из

посећена, је да у последња два века образац ноћног спавања у великој мери промењен. О променама образаца спавања услед индустријске револуције и технолошког развоја види: A. Ekirch, *At Day's Close: Night in Times Past*, W. W. Norton & Company: New York 2006. Види о библијским сведочанствима о спавању у етапама: W. Holladay, *Indications of Segmented Sleep in the Bible*, *Catholic Biblical Quarterly* 69 (2007), 215-221.

⁶ Види: Н. Балашов, *О вечном и изменчивом у литургијској култури*, у: В. Вукашиновић (прир.), *Криза савремених језика теологије*, Београд 2013, 98-103.

⁷ О литургијским језицима и комуникацији између верних и богослужења види: В. Вукашиновић, *Литургијски језик Цркве*, у: В. Вукашиновић (прир.), *Криза савремених језика теологије*, Београд 2013, 127-153.

⁸ Упореди: I. Φουντούλης, *Τελετουργικά Θέματα* 1, 14, 19.

⁹ Упореди: I. Φουντούλης, *Τελετουργικά Θέματα* 1, 14.

¹⁰ Види више о значају језика литургијске структуре у: В. Вукашиновић, *Литургијски језик Цркве*, 146-147.

¹¹ Упореди: Н. Милошевић, *Типик*, 235.

¹² Упореди: Н. Милошевић, *Типик*, 239.

(више или мање верног) следовања актуелном типичу монашког порекла у околностима живота парохијских заједница, представља важан повод за бављење нашом темом.¹³ Расветљавање теме порекла и основне функције структура и елемената последовања дневног круга, доприноси бољем разумевању савремене богослужбене праксе и проблема који се у њој данас јављају.

Истовремено, треба нагласити да мноштво елемената азматског типика, који су преживели у савременом богослужењу, оставља широки дијапазон могућности за пастирски рад. Једна од могућности била би прилагођавање последовања духовним потребама градских, и уопште, парохијских заједница. Као један од начина примене резултата нашег истраживања, истиче се могућност устројавања оригиналне употребе поменутих елемената азматског типика, пре свега псалама и библијских поетских текстова, у савременом богослужењу. Истовремено, треба истаћи да наведени библијски текстови у савременој богослужбеној пракси бивају у великој мери занемарени и потиснути у други план услед снажне заступљености химнографије као и развоја црквене музике¹⁴. Приближавањем савременог богослужења древној парохијској форми, била би наглашена суштинска улога библијског материјала, чиме би се верни лакше укључили у богослужбени живот. На тај начин би била избегнута тенденција бесмисленог скраћивања темељних елемената последовања, зарад истицања химнографског материјала, која поступно води ка атрофији дневних последовања у смислу њиховог укидања или замењивања молитвословљима, као што су молебани, акатисти или пак у извесним случајевима Света тајна Јелеосвећења.¹⁵

У складу са тим, нагласили бисмо да је, по свему судећи, могућа обнова кључне улоге великога броја помињаних елемената азматског типика, у процесу унапређења савремене литургијске праксе. Такође, указали бисмо на чињеницу да савремени богослужбени израз поседује огроман потенцијал, пре свега у виду библијских поетских текстова, који су због разних исто-

---

¹³ Упореди: Н. Милошевић, *Типик*, 240-241.

¹⁴ Упореди: Н. Милошевић, *Типик*, 237.

¹⁵ Упореди: Н. Милошевић, *Типик*, 239.

ријских околности стављени у други план или потпуно истиснути. На овај начин би се показало да је православно богослужење витално, те да може одговорити потребама актуелне епохе, као што је то чинило и током протеклих векова.

1.1.2. Релевантност и значај истраживања

Основни резултат нашег истраживања била би идентификација елемената савременог богослужења који своје порекло имају у азматском типичу. Литургиолошком анализом показало би се да су ови елементи доказ виталности православног богослужења, како у претходним историјским епохама, тако и у смислу могућности за његов даљи развој. Будући да тренутно не постоји опширнија научна студија у којој је обрађивана тема присуства елемената азматског типика у савременој пракси, нашим истраживањем биће употпуњен овај недостатак¹⁶. Благодареви томе, била би унапређена литургијска наука, што би имало и потенцијалне импликације на пастирску праксу и живот наше Цркве у даљој перспективи.

Очекујемо да би ово истраживање могло допринети темељнијем и квалитетнијем сагледавању порекла и смисла савремене форме православног богослужења, као и његових појединачних елемената. На овај начин бисмо дошли и до прецизнијег разумевања изворног значења појединих кључних елемената савремене богослужбене форме. Будући да је сасвим јасно да је православно богослужење имало свој поступни историјски развој, те је у историји доживело више већих или мањих измена, ми ћемо показати да оно у себи има потенцијал за измене које би биле у складу са предањем, а које би допринеле лакшем учешћу верних у њему. Библијски поетски материјал (псалми и библијске песме), као и евхологијски текстови (молитве и јектеније), који представља најважнији конститутивни елемент последовања дневног круга, у овом процесу показали би се као изузетно витални. Њиховим истицањем у последовањима, уместо досадашњег потискивања зарад

---

¹⁶ Види више података о стању питања у поглављу 1.3.

очувања химнографије, у великом мери би била унапређена савремена богослужбена пракса.

Колико је предложена тема важна и оправдана, види се јасно из перспективе савремене литургијске обнове. Наиме, актуализација евхаристијског богословља и његова импликација на пастирском нивоу, не сме да се ограничи искључиво на потенцирање учествовања верних у Светој Евхаристији, већ би требало да допринесе и њиховом даљем активном укључивању у светотајински и богослужбени живот Цркве. Сложена организација последовања и њихова прилагођеност монашком начину живота, била би у великој мери превазиђена.

Конечно, очекујемо да ће најважнији резултат овог рада бити темељније и подробније расветљавање везе између азматског типика и савременог богослужења.¹⁷ Упоредо са тим, отварање ове теме у српској теолошкој јавности, као и упознавање ове јавности са изворима и релевантном литературом значајно би унапредило савремену литургијску науку. Следствено, овај рад би представљао референтно и незаобилазно полазиште за сва даља истраживања везана за поменуту проблематику.

Значај ове теме огледа се управо у могућности апликације резултата до којих бисмо дошли у литургијском животу савремене парохије. Пастирска мотивисаност нашег истраживања сведочи о актуелности теме. Следствено, мишљења смо да би резултати нашега рада допринели развоју, како истраживању азматског типика у оквиру православне литургијске науке, тако и богослужбеног живота наше Цркве.

---

¹⁷ На овај начин биће показано да савремено богослужење у себи садржи велики број елемената азматског типика. Број ових елемената могао би се, у складу са потребама парохијских заједница, и повећавати. Ово повећавање би се огледало, пре свега, у већој употреби увек актуелних библијских елемената – псалама, карактеристичних за азматски типик, наспрам обимних и захтевних химнографских елемената. Оваква пастирска мотивисана обнова богослужбеног живота била би инспирисана сада већ у великој мери спроведеном обновом литургијског живота, што се огледа у чешћем причешћивању верника и гласном читању евхаристијских молитава. Историјату и анализа једног таквог покушаја у 20. веку су начињене у студији: В. Вукашиновић, *Литургијска обнова у XX веку: Историјат и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов узајамни однос с литургијским животом Православне цркве*, Богословски факултет СПЦ: Београд 2001.

1.2. Границе истраживања

Задатак који смо ставили пред себе јесте да пронађемо елементе азматског типика који су сачувани у савременој форми православног богослужења. Ради испуњавања овог задатка, наш рад засниваће се на проучавању структуре последовања, као и елемената који се издвајају унутар ње. Притом ћемо се бавити историјско-телетургичком анализом развоја богослужења дневног круга, обраћајући пажњу на то на који начин су поједини елементи, који имају различито (географско или историјско) порекло, међусобно комбиновани или су, са друге стране, једни друге дислоцирали са изворне позиције или потпуно истиснули. У раду ћемо пратити нит која кроз историју византијског богослужења повезује све ове елементе. Нећемо се бавити покушајем реконструкције или критичког издања последовања. Богословској анализи приступаћемо само онда када је потребно да се расветли нека од функција коју поменути елементи имају.

Под православним богослужењем у раду подразумевамо Божанствену Литургију и последовања дневног богослужбеног круга. Полазећи од претпоставке да је савремено богослужење, у својој идеалној форми у којој је изложено у *Служебнику*, *Часослову*, *Типикону* и химнографским зборницима, намењено монашким заједницама, ми ћемо показати да у његовој структури и појединачним елементима и данас преживљавају фрагменти, али и читаве целине древног азматског последовања. Наше упориште ће бити историјски континуитет који поједини елементи савременог богослужења имају са богослужењем парохијских заједница још од најранијег периода развоја богослужења – епохе непосредно пре, као и у време епохе Светог цара Константина.

Да бисмо јаснијом учинили границу између области нашег истраживања и блиских области литургике, истичемо да ће наш рад бити ограничен на предмет историје, садржаја и богословља типика, тј. области науке о богослужењу која третира сам поредак и комбиновање елемената богослужења из перспективе дневног, седмичног и годишњег круга. У раду се нећемо бавити Светим тајнама, нити Литургијом у ужем смислу (Евхаристија – Литургија верних). Наше истраживање ће бити ограничено на проучавање струк-

туре и појединих елемената Јутрења, Вечерња, часова, као и саме Литургије, без залажења у област светотајинског богословља или телетургијске анализе Светих тајни.

Када су у питању избор извора и литературе који ће у раду бити коришћени, истичемо да ћемо се у највећој мери ослањати на јелинске изворнике богослужбених текстова који представљају оригиналне предлошке са којих су начињени како словенски, тако и други преводи. Словенским и сличним изворима користићемо се само у недостатку грчких, или онда када они указују на неку праксу која одудара од оне која је посведочена у јелинским изворницима.

Савремену парохијску праксу Српске Православне Цркве, која је нама посебно интересантна из перспективе акривијског и икономијског приступа одредбама *Типика*, коментарисаћемо на основу искуства и општег познавања саме материје. У вези са савременом парохијском праксом, велики недостатак представља одсуство писаних сведочанстава о икономијском начину савршавања последовања дневног круга у парохијским заједницама на територији која је под јурисдикцијом Српске Православне Цркве. Из ових разлога, ми ћемо се најчешће бавити идеалним обликом богослужења који прописује Типик, а на саму савремену праксу, која представља доста скраћено и, у извесном смислу, осиромашено савршавање последовања, осврнућемо се у појединим коментарима. Користићемо се руским издањем црквенословенског *Типикона*, који се доста доследно примењује у нашој Помесној Цркви, како то можемо видети из Николајевићевог *Великог типика*, који представља превод изабраних одељака *Типикона*.

Када су у питању музички извори која представљају веома важно сведочанство о практичном начину савршавања последовања, приступаћемо им са ограничењем које нам налаже сама природа теме. Будући да тема нашег истраживања обрађује азматске елементе у савременом богослужењу, ми ћемо се на музичке изворе освртати само онда када они сведоче континуитет између парохијских последовања и савременог богослужења. Користићемо нама доступне грчке и словенске музичке рукописе, као и грчке и српске штампане музичке књиге које су објављиване од 19. века до данас. За овакав

избор музичких извора определили смо се због континуитета који постоји између источног црквеног појања (византијског појања) и српског народног црквеног појања. Истичемо чињеницу постојања континуитета која је и данас очигледна, без обзира на самостални развоја нашег народног појања током последња два века, који се одигравао под снажним утицајем западно-европске музичке културе.¹⁸

1.3. Стање питања

У временском распону од средине 19. века до данас остварен је велики напредак на пољу проучавања азматског типика византијске богослужбене традиције захваљујући многим литургиолозима како Истока тако и Запада. Њихова издања извора за проучавање азматског типика, као и истраживања азматског типика представљају најважнији предуслов који омогућава наш рад.

На овом пољу први су међу православнима радили велики руски литургичари Н. Красносельцев (Николай Фомичъ Красносельцев, 1845–1898),¹⁹ А. Дмитријевски (Алексей Афанасьевич Дмитриевский, 1856-1929)²⁰ и М. Лисицин (Михаил Александрович Лисицын, 1872-1918),²¹ који су започели са објављивањем извора, као и анализама последовања азматског типика по сведочених у поменутих изворима. Међу радовима поменутих истраживача

---

¹⁸ Види више о односу византијског и српског народног појања у току последњих три века у: В. С. Пено, *Православно појање на Балкану на примеру грчке и српске традиције: Између Истока и Запада, еклисиологије и идеологије*, Музиколошки институт САНУ: Београд 2016. За најскорији преглед односа савремене српске црквене и културне средине према феномену византијског појања, види: Г. Благојевић, *О рецепцији црквене византијске музике у Београду крајем 20. и почетком 21. века (или како је Стеван Мокрањац постао старији и српскији композитор од Стефана Србина)*, Гласник етнографског института САНУ 53 (2005), 153-170.

¹⁹ Види: Н. Красносельцев, *Типик цркве Св. Софије у Константинопољу (IX в.)*, *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете* 2 (1892), 156–254;

²⁰ Види: А. Дмитријевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока, Томъ 1, Типикъ*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира: Киевъ 1895; А. Дмитриевский, *Древнейшие патриаршие Типиконы - Святотроубский иерусалимский и Великой константинопольской цркве: Критико-библиографическое исследование*, Киев 1907.

посебно се истичу како према обиму, тако и значају објављених материјала незаобилазни за страживање наше теме *Описи* Дмитријевског, у којима је скренуо посебну пажњу на рукопис азматског типика *Патмос 226*.²² У исто време, поменути аутор је учинио доступним и многе друге *Евхологионе* и *Типике*, који представљају сведочанства развоја византијског богослужења током претходних епоха. У раду *Древнейшие патриаршие типиконы*, исти аутор нуди поређење и историјску анализу константинопољског и јерусалимског богослужења на основу најстаријих типика који се односе на ове две традиције: *Типика Велике Цркве Патмос 266* (9-10. век) и *Типика храма Васкрсења Христовог Αγίου Σταυρού 43* (1122. год.). У истој студији Димитријевски поправља текст претходног издања поменутог Типика храма Васкрсења од стране А. Пападопулос-Карамевса (1855-1912),²³ који представља сведочанство о последњој етапи у историји развоја јерусалимске богослужбене традиције. У наставку развоја науке о богослужењу Православне Цркве у руској средини јављају се и незаобилазни радови И. Мансветова (Иваан Данилович Мансвеетов, 1843-1885)²⁴ и М. Скабаллановича (Михаил Николаевич Скабалланович, 1871-1931),²⁵ који су систематизовали претходна истраживања о развоју типика, и на тај начин понудили основ за даља истраживања.

После половине 20. века питањима која су од значаја за нашу тему на руском говорном подручју бавили су се аутори Н. Успенски (Николай Дмитриевич Успенский, 1900-1987)²⁶ и А. Пентсковски (Алексей Мстиславович

---

²¹ Види: М. Лисицын, *Первоначальный славяно-русский Типикон: Историко-археологическое исследование*, Санкт-Петербург 1911, 3-160;

²² Види: А. Дмитриевский, *Описание 1: Типикá*, 1-152.

²³ А. Пападоπούλου-Κεραμέως, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 2*, Πετρούπολη 1894, 1-254.

²⁴ И. Мансветов, *О песенном последовании (ἀσματικὴ ἀκολουθία)*, у: Прибавления к изданию творений Святых отцов в русском переводе 26 (1880), Књига 3, 752-797, Књига 4, 972-1028, И. Мансветов, *Церковный устав (Типик): его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви*, Москва 1885.

²⁵ М. Скабалланович, *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением 1*, Киев, 1910; Део 2, Киев 1913; Део 3, Киев 1915.

²⁶ Н. Успенский, *Православная вечеря: историко-литургический очерк*, БТ 1 (1960), 7-52; Н. Успенский, *Чин свенощного бдения (ἡ ἀγρυπνία) на православном востоке и на Руской церкви*, БТ 18 (1078), 5-117, БТ 19 (1978), 3-69.

Пентковский (рођ. 1960).²⁷ Од посебног значаја је издање руског превода прве редакције *Студитског типика* патријарха константинопољског Алексеја Студита (+1043), који представља најстарији споменик овог извора.

Током претходне деценије, К. Акентјев (Константин Константинович Акентьев, рођ. 1952) објавио је текст рукописа *Дрезен А104* са пратећом студијом о поменутом рукопису.²⁸ Поменути рукопис је претходно истраживао А. Дмитријевски, али је тек Акентјев објавио текст поменутог рукописа. Овај рукопис садржи мноштво сведочанстава утицаја монашке традиције, за разлику од рукописа *Патмос 266* и *Ἀγίου Σταυροῦ 40* који је написан у Константинопољу.

Због свог значаја за формирање византијског богослужења азматски типик и његова историја били су предмет научног рада и на грчком говорном подручју. Тако је међу првима Александар Лавриотис (Ἀλέξανδρος Λαυριώτης, у свету Σπυρίδων Καμπανάος, 1867-1940) објавио поредак азматског вечерња који је пронашао у кодексу Велике Лавре Θεσ. Λ. 165.²⁹ У наставку су се овим питањем бавили Е. Антонијадис (Εὐάγγελος Ἀντωνιάδης, 1882-1962)³⁰, П. Трембелас (Παναγιώτης Τρεμπέλας, 1886-1977)³¹ и Ј. Фундулис (Γιώαννης Φουντούλης, 1927-2007)³². Професор Фундулис је током вишегодишњег плодотворног рада са посебном пажњом изучавао азматско богослужење. Основна тежња ових истраживања кретала се према потенцијалним реконструкцијама последовања азматског типика ради омогућавања њиховог

---

²⁷ А. Пентковский, *Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы*, ЖМП (2001/4), 70–78; А. Пентковский, *Студийский устав и уставы студийской традиции*, ЖМП (2001/5), 69–80; А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция в IV–V столетиях*, ЖМП (2002/7), 73–87; А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе в Палеологовский период*, ЖМП (2003/5), 77–96.

²⁸ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104: Реконструкция текста по материалам архива А. А. Дмитриевского*, *Subsidia Byzantinorossica* 5, Санкт-Петербургское Общество византино-славянских исследований: Санкт-Петербург 2009.

²⁹ Види: Ἀ. Λαυριώτης, *Συλλογὴ τῶν διαφορῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν*, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, година 15/свеска 19 (1896), 164–166.

³⁰ Види: Ἐ. Ἀντωνιάδης, *Περὶ τοῦ ἀσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονοκτίου προσευχῆς*, *Θεολογία* 20 (1949), 704–724, *Θεολογία* 21 (1950), 43–56, 180–200, 339–353, 526–540 и *Θεολογία* 22 (1951), 386–401, 557–565.

³¹ Види: Π. Τρεμπέλας, *Μικρὸν εὐχολόγιον 2*, Ἀθῆναι, ²1998.

³² Види: Ἴ. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α΄*, Θεσσαλονίκη, 1993; Ἴ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς Α΄: Ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου*, Θεσσαλονίκη 1994.

савршавања. Ово је резултирало издањем богослужбених поредака,³³ као и музичким аранжманима појаних елемената последовања Панихиде и Тритектија,³⁴ који су били намењени обнављању служења азматских последовања у Православниј Цркви у Грчкој³⁵. Азматска последовања била су и део редовног програма Литургијских семинара на Теолошком факултету Аристотеловог Универзитета у Солуну.³⁶

К. Георгиу (Κοσμάς Γεωργίου) у својој докторској дисертацији *Ἡ εβδομαδιαία ἀντιφωνική κατατομή τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ᾠδῶν εἰς τὰς ἀσματικάς ἀκολουθίας ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου* одбрањеној на Папском оријенталном институту 1976. године је палеографски обрадио и рашчитао рубрике музичких рукописа ΕΒΕ 2061 и 2062.³⁷ Поменута два музичка рукописа представљају *Антифонаре*, тј. *Псалтир* распоређен за употребу током трајања једне седмице у складу са азматским типиком. Њиховим објављивањем расветљено је питање распореда антифона константинопољског Псалтира унутар једне седмице.

Осим наведеног, од значаја за разматрање историје и садржине азматског типика је и дисертација Б. Чифлијанова, *Ὁ λειτουργικὸς τύπος μεταφρασμένος ὑπὸ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου*, у којој се аутор бави питањем литургијског типа на основу ког су Св. Браћа Кирило и Методије превели богослужбене текстове приликом своје мисије у Моравској³⁸.

---

³³ Види поретке Тритектија и Панихиде: Ἰ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς 1: Τριτέκτη*, Θεσσαλονίκη 1977; Ἰ. Φουντούλη, *Κείμενα λειτουργικῆς 2: Παννυχίς*, Θεσσαλονίκη 1977.

³⁴ Види: Α. Αλιγζάκης, *Μελωδήματα ἀσκήσεων λειτουργικῆς*, Ἐκδόσεις Γ. Δεδούσης: Θεσσαλονίκη 1992; Γ. Στάθη, *Πανυχίς*, ΙΒΜ: Ἀθήνα 1999. и Γ. Στάθη, *Τριτέκτη*, (Λατρειολογήματα 2) ΙΒΜ: Ἀθήνα 2000.

³⁵ Види више о теми обнове парохијског типика: Α. Πινακούλας, *Ἡ ἐπιστοφή τοῦ ἐνοριακοῦ τυπικοῦ: Ἱστορία, ἀντιδράσεις, προοπτικές*, Σύναξη 105 (2008), 5-17.

³⁶ Види: Ἰ. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α': Εἰσαγωγή στὴ Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, 93.

³⁷ Види: Κ. Γεώργιου, *Ἡ εβδομαδιαία ἀντιφωνικὴ κατανομή τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ᾠδῶν εἰς τὰς Ἀσματικάς Ἀκολουθίας ἐσπερινοῦ καὶ ὄρθρου: Ἑλληνικοὶ Μουσικοὶ Κώδικες 2061-2062 Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν*, (докторска дисертација) ΡΙΟ: Roma 1976.

³⁸ Β. Tchihflianov, *Ὁ λειτουργικὸς τύπος μεταφρασμένος ὑπὸ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐν ἀρχῇ τῆς ἀποστολῆς τῶν εἰς τὴν Μοραβίαν*, ΑΒ 31, ΠΠМ: Θεσσαλονίκη 1994.

Током 20. века више западних истраживача, међу којима, пре свега, Н. Борџија (Nilo Borgia, 1870-1942)³⁹, Х. Матеос (Juan Mateos, 1917-2003)⁴⁰ и М. Аранц (Miguel Arranz, 1930-2008)⁴¹, наставили су рад на пољу истаживања азматских последовања, те је дошло до великог напретка на овом пољу. Н. Борџија, јеромонах манастира Кристоферате, објавио је у свом раду о Часо-слову поредак азматског вечерња 1929. године. Комплетан *Типик*, т.ј. *Синаксар-канонар* издао је Х. Матеос по јерусалимском рукопису *Ἀγίου Σταυροῦ 40* (10. век) у два тома, у Риму 1962-1963. Поменути критичким издањем пружен је увид научној јавности у најкомплетнији сачувани *Синаксар-канонар Велике Цркве*, коме је аутор дао назив *Типик Велике Цркве*, а који садржи упутства у вези са светописамским читањима, прокименима, алилујарима, као и неке друге појединости богослужења непокретног (*Синаксар*) и покретног (*Канонар*) годишњег круга. М. Аранц је у својим многобројним радовима обрађивао елементе азматског типика углавном из перспективе *Евхологиона*. Током вишегодишњег бављења овим темама издао је више текстова и расветлио многе аспекте поседавања Вечерња, Јутрења као и других последовања азматског типика.⁴²

---

³⁹ Види: N. Borgia, *Ἀρολόγιον: Diurno delle Chiese di rito Bizantino*, OCP 16 (1929), 153-252;

⁴⁰ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix No 40, xe siècle, 1. том*, (OCA 165), PIO: Roma 1962; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église: Ms. Sainte-Croix No 40, xe siècle, 2. том*, (OCA 166), PIO: Roma 1963.

⁴¹ Види следеће радове: M. Arranz, *Les prieres sacerdotales des vePRES byzantines*, OCP 37 (1971) 85-124; M. Arranz, *Les prieres presbyterales des matines byzantines: 1e partie: Les prieres*, OCP 37 (1971) 406-36; *2e partie: Les manuscrits*, OCP 38 (1972) 64-115; M. Arranz, *Les prieres presbyterales des Petites Heures dans l'ancien Euchologe byzantin*, OCP 39 (1973) 29-82; M. Arranz, *Les prieres presbyterales de la "Pannychis" de l'ancien Euchologe byzantin et la "Panikhida" des defunts: 1^e partie*, OCP 40 (1974) 314-43; *IIe partie*, OCP 41 (1975) 119-139. M. Arranz, *Les prieres presbyterales de la "Pannychis" de l'ancien Euchologe byzantin et la "Panikhida" des defunts, y: La maladie et mort du chretien dans la Liturgie*, Conferences Saint-Serge 1974, (Bibliotheca "Ephemerides Liturgicae", Subsidia 1), Edizioni Liturgiche: Roma, 1975, 31-82; M. Arranz, *Les prieres presbyterales de la Tritoehti de l'ancien Euchologe byzantin: 1^e partie: Textes et documents et documents*, OCP 43 (1977) 70-93; *IIe partie: Essai de commentaire*, OCP 43 (1977) 335-354. M. Arranz, *L'office de l'Asmatikos Hesperinos ("vePRES chantees") de l'ancien Euchologe byzantin: 1^e partie: Les prieres*, OCP 44 (1978) 107-130; *IIe partie: La psalmodie*, OCP 44 (1978) 391-419; M. Arranz, *L'office de l'Asmatikos Orthros ("matines chantees") de l'ancien Euchologe byzantin*, OCP 47 (1981) 122-157.

⁴² Истраживање М. Аранца креће од интересовања за порекло молитава које по савременом поретку свештеник чита у време Предначинатељног псалма на Вечерњу, као и Шестопсалмија на Јутрењу и њиховог порекла и сврхе.

Најновији обимни рад Г. Ханкеа (Gregor Hanke, рођ. 1954.) објединио је досадашња западноевропска истраживања азматског Јутрења и Вечерња, понудивши притом и нове налазе који расветљавају поједина питања везана за историјски развој азматског типика.⁴³

Азматска последовања су проучавана и од стране многих музиколога, који су представили неке чињенице о карактеристикама појања у оквиру поменутог богослужбене традиције. У свом раду *The Byzantine Office at Hagia Sophia*, музиколог О. Странк (Oliver Strunk, 1901-1980) позабавио се историјом и саставом азматских последовања, али је дао и анализу музичких елемената азматског типика, понудивши и транскрипцију примера из неумских рукописа.⁴⁴ Ова музиколошка анализа и транскрипција рађена је по стандардима западне музиколошке школе, слично издањима у оквиру едиције *Monumenta Musicae Byzantinae* из Копенхагена. Главна карактеристика појања азматског типика је била једноставност мелодија и смена група појаца: хора, солиста и народа, чиме је омогућена живост и величанственост богослужења и учествовање многих. По О. Странку, Свети Симеон Солунски у свом делу *Περὶ τῆς θείας προσευχῆς* (PG 155), које представља један од најважнијих извора за бављење темом азматског типика, описује последњи стадијум међусобног утицаја и борбе за превласт између монашког и градског типа богослужења.

Надаље се детаљније овим проблемима бавио А. Лингас (Alexander Lingas). У својој докторској дисертацији о недељном Јутрењу у азматској традицији под насловом *Sunday matins in the Byzantine cathedral rite: music and liturgy* као и у другим текстовима Лингас је пружио многа сведочанства о начину појања у азматском типичу.⁴⁵ У исто време, у својим радовима је

---

⁴³ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus der Hagia Sophia zu Konstantinopel Eine strukturanalytische und entwicklungsgeschichtliche Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Psalmodie und der Formulare in den Euchologien* (докторска дисертација), Philosophisch-Theologische Hochschule St. Georgen: Frankfurt am Main 2002.

⁴⁴ Види: O. Strunk, *The Byzantine Office at Hagia Sophia*, *DOP* 9/10 (1956), 175-202.

⁴⁵ Види: A. Lingas, *Sunday matins in the Byzantine cathedral rite: music and liturgy* (необјављена докторска дисертација), University of British Columbia: Vancouver 1996; A. Lingas, *Festal Cathedral Vespers in Late Byzantium*, *OCP* 63 (1997), 421-459; A. Lingas, *The First Antiphon of Byzantine Cathedral Rite Matins: From Popular Psalmody to Kalophonia*, у: L. Dobszay (прир.), *Cantus Planus*, Hungarian Academy of Sciences: Budapest 2001, 479-500; A. Lingas, *How Musical*

понудио и транскрипцију у европску нотацију музичких примера појања азматског поретка.

Најновије истраживање на овом пољу представља дисертација грчког музиколога Д. Балајоргоса (Δημήτριος Μπαλαγεώργος, рођ. 1966.), који се бавио појачком традицијом азматског типика према сачуваним музичким рукописима.⁴⁶ У овом раду дат је посебно значајни допринос проучавању појања у склопу азматских последовања према касновизантијским музичким рукописима, који одражава приступ грчке византолошко-музиколошке школе формиране око *Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας*.

И поред овог плодног рада на пољу парохијског типика, остало је много нерешених питања, пре свега по питању реконструкције комплетног поредака Вечерња и Јутрења. Решење овог отвореног питања је понудио је Н. Милошевића у својој студији *Μολιτωσλοσ*.⁴⁷ У овом делу се први пут налазе реконструисане и приређене за богослужбену употребу са свим неопходним текстовима службе Вечерња и Јутрења азматског типика. Поменутом реконструкцијом, међутим, узета је у обзир седмична варијабилност елемената азматских последовања из перспективе смене антифона и припева у склопу истих. Приликом наведене реконструкције изостале су промене у структури последовања на нивоу годишњег богослужбеног циклуса.

Сумирајући резултате досадашњих истраживања, можемо рећи да је поредак азматског типика у великој мери расветљен. Свакако да је по питању савремене званичне праксе и типика Православне Цркве на пољу литургијских истраживања урађено много више. Осим наведених радова, треба поменути и радове истраживача А. Стритматера (Anselm Strittmatter, 1894-1978), Г. Бертоњера (Gabriel Bertoniere), Ј. Балдовина (John Baldovin, рођ. 1947.), П. Бредшо (Paul Bradshaw, рођ. 1945.), Р. Тафта (Robert Taft, рођ. 1932.), и С. Парентија (Stefano Parenti, рођ. 1959.), који су се бавили различитим аспектима

---

was the "Sung Office"? Some Observations on the Ethos of the Byzantine Cathedral Rite, у: I. Moody и др. (прир.), *The Traditions of Orthodox Music*, Joensuu 2007, 217-234;

⁴⁶ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ κοσμοῦ τυπικοῦ*, *Ίδρυμα Βυζαντινῆς Μουσικολογίας*: Ἀθήνα 2001.

⁴⁷ Види: Н. Милошевића, *Μολιτωσλοσ: студија историјско-телетургијског развоја последовања парохијског типика*, ИТИ ПБФ: Београд 2012.

историје богослужења византиског типа, без којих наше истраживање не би било могуће.⁴⁸

Посебно треба нагласити значај резултата који су плод изучавања јерменских и грузијских извора за историју јерусалимске богослужбене традиције, која је ишчезла након 11. века уступивши место византијском типу. Новооткривени синајски рукописи који представљају писане споменике поменуте традиције представљају актуелно поље истраживања и обећавају нова открића. На основу ових сведочанстава, откривен је састав богослужења јерусалимског Храма Васкрсења у најранијем периоду 5-7. века, тиме је омогућено јасно разликовање елемената савременог богослужења који потичу из ове традиције и оних који су пореклом из древног константинопољског азматског типика.⁴⁹

Наша дисертација требало би да пружи допринос управо на пољу поређења ишчезлог азматског и актуелног монашког типика. На тај начин, на основу синтезе резултата досадашњих истраживања и нашим радом, показу-

---

⁴⁸ Радови споменутих аутора, који су коришћени у изради дисертације, наведени су у библиографији. Овде ћемо споменути само најважнија дела: A. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, *Traditio X* (1954), 51-108; G. Bertoniere, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, OCA 193, PIO: Roma 1972; J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, (OCA 228) PIO: Roma 1987; P. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and methods for the study of early liturgy*, OUPress: New York-Oxford 1992; R. Taft, *The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm*, DOP 34 (1980), 45-75; R. Taft, *Mount Athos: A Late Chapter in the History of the 'Byzantine Rite'*, DOP 42 (1988); R. Taft, *The Byzantine Rite – A Short History*, The Liturgical Press: Collegeville 1993; R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West: The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, The Liturgical Press: Collegeville 1993; R. Taft, *Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East: Vindicating a Distinction*, BBGG 3 (2006), 173-219; S. Parenti, *The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition*, OCP 77 (2011), 449-469, и др.

⁴⁹ Види следеће радове о овој теми: A. Wade, *The Oldest Iadgari: The Jerusalem Tropologion V-VIII c.*, OCP 50 (1984), 451-456; P. Géhin/S. Frøyshov, *Nouvelles découvertes sinaïtiques: À propos de la parution de l'inventaire des manuscrits grecs*, REB 58 (2000), 167-184; S. Frøyshov, *L'Horologe 'georgien' du Sinaiticus ibericus 34. Edition, traduction et commentaire* (докторска дисертација), Université de Paris-Sorbonne [Paris IV], Institut Catholique de Paris и Institut de theologie orthodoxe Saint-Serge: Paris 2003; S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH, IntRes: <http://www.hymnology.co.uk/r/rite-of-jerusalem> (приступљено: 14.8.2017); S. Frøyshov, *The Georgien Witness to the Jerusalem Liturgy: New Sources and Studies*, у: B. Groen и др. (прир.), *Inquiries into Eastern Christian Worship (ECS 12)*, Peeters: Leuven – Paris – Walpole 2012, 228-267, и др.

ли бисмо који су то елементи азматског типика преживели у савременој пракси.

1.4. Методе примењене у истраживању

Постоји више приступа у бављењу темама литургије. Сви ови приступи ослањају се на исте или сличне методе, без обзира на то да ли су аутори који их употребљавају свесни самих метода.⁵⁰ Законитости историјског развоја богослужења и методе проучавања историје богослужења први је систематично изложио А. Баумштарк (Anton Baumstark, 1872-1948) у свом делу *Компаративна литургија*.⁵¹ Осим метода компаративне литургије, коришћемо и метод структуралне анализе, као и друге методе које су описали Р. Тафт⁵² и П. Бредшоу⁵³ у својим радовима.

Основна претпоставка од које полазимо у свом истраживању јесте да у савременом богослужењу постоје елементи азматског типика. Анализу функције ових елемената у савременој богослужбеној форми, што уједно представља окосницу нашег истраживања, учинићемо могућом само ако најпре докажемо да у савременом богослужењу заиста постоје елементи азматског типика и утврдимо који су то елементи. Ову тезу ћемо доказати у две фазе.

---

⁵⁰ Види: R. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom 5: The Precommunion Rites* (OCA 261), PIO: Roma 2000, 46.

⁵¹ Методологија описана од Баумштарка је примењивана у већини литургијских истраживања током 20. века и ослања се на тврдњу да се богослужење развија слично језику, те да се методама сличним онима које се користе у компаративној лингвистици могу утврдити чињенице које би расветлиле фазе развоја појединих традиција. Као резултат оваквог приступа, дошло је до класификације појединачних предања у литургијске породице и типове. Осим ове општеприхваћене класификације литургијских типова, као један од најкориснијих за наше истраживање истиче се Баумштарков закон важних периода црквене године, према коме периоди везани за Четрдесетницу, Пасху, Божић и Богојављење чувају изворне или пак древније форме последовања. Види више: R. Taft, *Anton Baumstark's Comparative Liturgy Revisited*, у: R. Taft/G. Winkler (прир.), *Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)*, Rome, 25-29 September 1998, (OCA 265) PIO: Rome 2001, 191-232.

⁵² Види: R. Taft, *Precommunion Rites*, 43-52; R. Taft, *The Structural Analysis of Liturgical Units: An Essay on Methodology*, у: *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, (Edizioni Orientalia Christiana) PIO: Rome 2001, 187-202.

⁵³ Види: P. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and methods for the study of early liturgy*, OUPress: New York-Oxford 1992.

Најпре ћемо се у првом поглављу рада позабавити темом настанка и развоја византијског литургијског типа из перспективе дневног богослужбеног круга. Историју развоја византијског богослужења приказаћемо у три етапе. Затим ћемо приказати историјска сведочанства о антиохијском богослужењу као темељу из кога су се развиле константинопољска и јерусалимска традиција. Потом ћемо приказати независни развој јерусалимске и константинопољске литургијске традиције од 4. до 7. века, после тога долази до њиховог међусобног мешања. У наставку ћемо пратити јерусалиско предање до његовог ишчезавања под притиском све утицајнијег византијског богослужења у 11. веку. Онда ћемо се позабавити синтезом јерусалимске и константинопољске традиције, коју ћемо приказати у две најважније етапе. Укратко ћемо описати студитску синтезу и карактеристике византијског богослужења од иконоборства до краја 12. века. Потом ћемо описати новосавајтску синтезу и коначно изумирање азматског типика.

Све поменуте периоде развоја типика описаћемо ослањајући се на изворе и досадашња истраживања. Тако ћемо у оквирима првог поглавља сагледати које су то тачке унутар историје развоја типика које представљају прекретнице, а самим тим расветљавају тему међусобног утицаја два литургијска центра око којих се развијао византијски литургијски тип. Како је историја развоја византијског литургијског предања у великој мери расветљена досадашњим истраживањима, у своме раду ми ћемо покушати да дамо оригиналну систематизацију података, која би јасније подржала нашу тезу. На тај начин утврдићемо основне историјске оквире унутар којих ћемо интерпретирати касније резултате истраживања.

У другом поглављу рада извршићемо реконструкцију и поређење структура последовања према азматском и два монашка типика. Поредиће структуре последовања дневног богослужбеног круга азматског типика, *Студитског типика* и *Типика Светог Саве Освећеног*, утврдићемо елементе азматског типика у савременој форми богослужења Православне Цркве. Да бисмо ово постигли, најпре ћемо одвојено изложити сведене структуре Вечерња, Јутрења, часова и Литургије азматског и савременог типика, као и међуфазе у развоју византијског богослужења – студитског типика. Рекон-

струкцију последовања извршићемо на основу објављених извора, као и на основу реконструкција учињених од стране других аутора, када оне постоје. Овом приликом ћемо у фуснотама наводити извор који указује на место или улогу дотичног елемента у комплетној структури последовања.

Приликом израде овог дела истраживања послужили смо се методом структуралне анализе којом смо обрадили шеме азматског, студитског и савременог (монашког) последовања дневног круга.⁵⁴ На основу анализе варијабилности елемената и структура богослужења на нивоу дневног, седмичног и годишњег круга, приказаћемо структуре различитих типова сваког од последовања у изворима. На крају сваког одељка даћемо и поређење свих ових структура у виду табеле, указујући на сличности и разлике које нам дају основа за даље истраживање о историјском развоју поретка вечерња, јутрења и других последовања.

Код реконструкције самих последовања азматског типика послужићемо се, већ поменутих издањем студије *Молитвослов* Н. Милошевића, које је најкомплетније и најсвеобухватније. Наведено истраживање допунићемо својим резултатима указујући на варијанте последовања на нивоу седмичног и годишњег круга богослужења. Приказаћемо сведену (појединостављену) структуру истих,⁵⁵ како бисмо омогућили компарацију структура последовања различитих типика и избегли обимност самог текста. На појединачним елементима ћемо се задржавати само онда када буде потребно да се укаже на суштинске сличности или разлике у погледу разумевања њихове функције.

Када је у питању реконструкција последовања студитске традиције, послужићемо се *Ипотипосом* Светог Теодор Студита, *Типиконом Алексеја Студита*, али и веома детаљним *Месинијским типиком*.⁵⁶ На основу ових извора, реконструисаћемо структуру последовања богослужења дневног круга,

---

⁵⁴ О методу структуралне анализе богослужбених елемената види више: R. Taft, *The Structural Analysis of Liturgical Units*, 187-202.

⁵⁵ Н. Милошевић у свом *Молитвослову* излаже последовања са комплетним текстом јектенија, молитава, антифона и химни, као и читања за азматско Вечерње. У нашем истраживању ми смо ове поретке редуковали на приказивање структуре и појединачних елемената последовања.

као и почетног дела Литургије према студитској богослужбеној традицији. На овај начин ћемо указати на врло важну етапу развоја савремене форме последовања која представља међуфазу азматске и коначне (савремене, у својој суштини монашке) форме византијског богослужења, а која осликава првобитну синтезу азматских последовања са палестинским елементима.

Излагање поредака према владајућој богослужбеној форми смо вршили према званичним богослуженим књигама које су у употреби у нашој Помесној Цркви.⁵⁷ Ослањали смо се на српска издања онда када је превод био доступан (*Службеник, Требник, Паримејник, Часослов*), као и на руска издања на црквенословенском језику (*Ирмологион, Триоди, Минеји, Типикон*). Овом приликом понудили смо систематизацију варијабилности структура последовања, дајући у фуснотама извор који сведочи позицију сваког појединачног елемента савремених последовања.

У трећем и последњем поглављу, сваки од елемената у савременом богослужењу за који смо утврдили да потиче из азматског типика, сагледаћемо из перспективе литургиологије. Осврнућемо се на најранију појаву наведених елемената у изворима, дајући притом слику изворног значења или функције тог елемента. Истовремено, када извори нуде основа и када је то према нашем суду релевантно, сваки од елемената ћемо анализирати и из перспективе музикологије. Тако ћемо указати на практични (музички) начин извођења појединих богослужбених елемената.

1.5. Теолошко и термилошко одређење централног појма теме

Богослужење Цркве од почетака њене историје имало је више различитих елемената. Већ у Апостолској заједници у Јерусалиму, после Вазнесења и Педесетнице, видимо да је молитвени живот био састављен из два основна елемента: одлазака у Јерусалимски храм (или синагогу), као и Евхаристије.

---

⁵⁶ Види: М. Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis gr. 115 (A.D.1131)*, OCA 185, PIO: Rome 1969.

По А. Шмеману речи у *Храму и по домовима* (Дап 2,46) представљају основни принцип организације ранохришћанског богослужења.⁵⁸ Изнета Шмеманова примедба показује се као значајна, будући да расветљава чињеницу постојање два наизглед сукобљена принципа богослужења, од којих први – богослужење времена, представља елемент базиран на постојању у историји а чије се порекло везује за храмовни култ, а други – Евхаристија, представља елемент базиран на Есхатону, у ствари нису нимало сукобљени већ сведоче хришћанско већ-али-још-не, тј. искуство Царства Божијег, али истовремено не и негирање историје. Овај „литургијски дуализам“, био је и остао основни принцип обликовања богослужења Цркве, који је посведочен у богослужењу свих хришћанских традиција, у виду сапостојања дневног богослужбеног круга и Евхаристије.⁵⁹ У складу са изнетим, Евхаристија се развила као наставак оног ломљења хлеба по домовима, док су се молитве дневног богослужбеног круга формирале као наставак укинутог храмовног култа.

У складу са претходно реченим, богослужење већ у овом најранијем периоду његове историје, добија неке од својих основних елемената који су у историјском смислу наслеђени из јудејског култа, али сада испуњени христолошким смислом, тј. осмишљени созерцавањем и учешћем у Тајни Христовој.

Постепеним ширењем хришћанства, неколико деценија после оног периода историје Цркве, који је описан у *Делима апостолским*, а на који се односе речи у *Храму и по домовима*, хришћанске заједнице у свом богослужењу имају све већи број елемената. Који су то елементи? Неки од њих су: читање Светог Писма, као и апостолских посланица, проповед, разне харизме (проковање, страни језици итд.), као и појање химни. Тако, апостол Павле у *Првој посланици Коринћанима* (14, 26-40) посвећује велики одељак уређењу богослужења поменуте заједнице. Према апостоу Павлу сви дарови које имају верни, било да је у питању говорење језика, проковање, појање итд, треба да буду на изграђивању целе Цркве:

---

⁵⁷ У свом истраживању усредсредили смо се на савремено богослужење Српске православне цркве, док смо се на богослужење других Помесних цркава освртали само онда када разлике доводе до битних литургиолошких закључака.

⁵⁸ Види: А. Шмеман, *Введение в литургическое богословие*, УМСА-Press: Paris 1961, 70.

⁵⁹ Упореди: А. Шмеман, *Введение в литургическое богословие*, 70.

„Када се сабирате, сваки од вас има псалом, има поуку, има језик, има открићење, има тумачење, све нека буде на изграђивање. Ако неко говори језик, онда нека их по двојица, или највише тројица, и то редом, а један нека тумачи. Ако ли не буде тумача, нека ћути у Цркви, а нека говори самоме себи и Богу. А пророци два или три нека говоре, а други нека расуђују. Ако ли се открије другоме који сједи, први нека ућути. Јер можете пророковати сви, један по један, да сви уче, и сви да се тјеше. И духови пророчки покораваху се пророцима. Јер Бог није Бог нереда, него мира... А све нека бива благообразно и по поретку“ (1Кор 14, 26-40).

Речи којима се завршава овај одељак, представљају један од првих принципа на основу којих настаје типик, тј. поредак савршавања последовања. У складу са речима апостола Павла, богослужење Цркве треба да буде на њено изграђивање и по поретку. Управо из ових разлога, Црква до данас негује и чува поредак савршавања како Свете Литургије, тако и свих осталих Светих тајни и последовања. Наведени поредак (типик) развијао се током векова и, када је у питању Православна Црква, сачуван је у низу богослужбених књига. Помениuti развој довео је до формирања *Типика*, књиге која у себи садржи упутства за савршавање богослужења и координира употребу осталих богослужбених књига.

Реч типик води порекло од грчке речи типос (τύπος), која се у Светом Писму среће у два значења: 1) архетип или прототип (Изл 25,40; Дап 7,44; Јев 8,5), и 2) правило или образац (Рим 6,17; 1. Сол 1,7; 2; Сол 3, 9). Оба поменута значења речи типос, и архетип и правило, садржана су у појму типик. Типик, дакле, представља с једне стране образац са којим се богослужење усаглашава, а са друге стране он је истовремено скуп правила која га регулишу.

Типик у значењу архетип, представља образац за угледање, образац богослужења. У теолошком смислу истински типик, тј. архетип богослужења представља реалност Царства Божијег. Стање Царства Божијег је стање непрекидне радости и клицања праведних сабраних на Јагњетовој гозби (Отк 14, 15). Сама књига Откривења на много места указује на разне елементе ранохришћанског богослужења. Виђење небеске реалности као архетипа на који се угледа Црква приликом уређења богослужења, важно је и за његово

разумевање. Тако је, још старозаветно богослужење са својим прописима и правилима за богослужење, као и само уређење Скиније представљало праслику Новог и Истинског Завета, који је остварен у Христу (уп. Јев 9). Иако је указивало на новозаветно, и старозаветно богослужење било је богооткривено, и представља слику небеског које је Мојсије видео на Гори (Изл 26). По обрасцу (τύπος) богослужења које се врши у небеској Скинији, како видимо у опису Мојсијевог виђења, уређено је старозаветно богослужење. Ј. Фундулис, говорећи о духу богослужења старозаветне заједнице, каже:

„и најнебитније богослужбене појединости Скиније биле су свише откривене, и оно што је вршено на земљи било је подражавање небеског“.⁶⁰

Иако „сенка“, ово богослужење је било уређено по обрасцу „небеског“, или прецизније, есхатолошког богослужења, тј. реалности непролазног Царства Божијег. Старозаветно богослужење са својим жртвама представља праслику и сенку Жртве Христове и новозаветног богослужења које помену-та Жртва уводи запечаћујући Нови Завет у Христовим телу и крви (упореди: Јев 8, 9, и 10). Ј. Зизјулас, говорећи о жртви пасхалног јагњета каже:

„Жртва Христа као пасхалног јагњета представља испуњење есхатолошког циља жртве, како првобитног пасхалног јагњета из *Књиге Изласка*, тако и свих потоњих жртава које су Јудеји приносили као подражавање жртвовања тог првобитног јагњета“.⁶¹

Старозаветно богослужење је, дакле, праслика новозаветног, али и старозаветно и новозаветно, као сенка и икона, везани су и заснивају се на есхатолошком стању Царства Божијег.

Евхаристија, која по Светом Максиму Исповеднику представља икону Царства Божијег, сама није коначна истина и стварност.⁶² Есхатон, као Царство Божије није још увек наступио. Ипак, новозаветно богослужење заснива прописе по којима се врши на богооткривеној истини, као што је то чинило и старозаветно. Тако Спаситељеве речи *ово чините у мој спомен* (Лк 22,19) представљају Божанску заповест на којој се заснива и сама форма саврша-

---

⁶⁰ Види: Ј. Фундулис, *Дух богослужења*, у: Г. Гајић (прир. и прев.): Из ризнице богословља, Требиње-Никшић, 2003, 229

⁶¹ Види: Ј. Зизјулас, *Евхаристија и Царство Божије*, у: Ј. Зизјулас, *Црква у тајни пројављена*, Пожаревац, 2012., 50.

⁶² Види: Максим Исповедник, *Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου* PG 4, 137.

вања Бескрвне жртве, тј. Евхаристије. Поменути образац богослужња, тј. типик вршења Евхаристије открио нам је сам Спаситељ на Тајној вечери.

У другом значењу реч типик односи се на правила по којима вршимо богослужење. Божанско установљење правила за богослужење новозаветне Цркве везано је за Спаситеља, који је током свога живота међу људима, посебно у данима пре и после Спасоносне смрти и Васкрсења, својим ученицима открио правила вршења Евхаристије. Са друге стране, током своје спаситељне делатности међу људима, Он је молитвеним похађањем богослужења јудејског култа открио и начин молитвеног живота који хришћани треба да подражавају. Овај богооткривени начин молитвеног живота огледа се у молитви и проучавању Писма у одређена доба дана и ноћи. На овом основу, као што смо већ указали, развио се дневни богослужбени круг.

Тако се Шмеманова тврдња о двоструком принципу у уређењу хришћанског богослужења показује, не само као истинита већ се овај литургијски дуализам показује као богооткривен и богоустановљен. Овај принцип уједно представља теолошки основ формирања типика као система који уређује богослужење Православне Цркве.

Појам типик се у литургиолошкој и уопште црквеној литератури, користи у следећа два значења.

- 1) Под појмом типик се, пре свега подразумева књига *Типикон*, која садржи одредбе које се тичу богослужења, нпр, *Типик Велике Цркве*, *Студитски типик*, *Евергетидски типик* итд. Савремено богослужење у Православној Цркви врши се према *Типику Светог Саве Освећеног* (са неким помесним специфичним верзијама и формама овог *Типика*, као што нпр. Цркве грчког говорног подручја користе *Типик Велике Христове Цркве* Георгија Виолакиса).
- 2) Типик користимо и да бисмо означили богослужбено предање уопште, било живо или већ ишчезло из праксе. Под овим се подразумевају богослужбена предања која су настала као прилагођавање богослужења историјским условима (било пастирској пракси, богословским схватањима, политичким или културолошким околностима и сл.), а која представљају природан развој богослужбеног живота одређене сре-

дине. Такође, слично је и значење речи тип, у смислу обреда (превод латинског: ritus, термин који је у литургиолошкој науци преовладао под утицајем западних истраживача), тј. богослужбеног предања одређеног просторно и временски утицајем конкретног црквеног центра.⁶³ У складу са овим значењем користимо називе азматски, монашки типик и сл.

Све поменуте чињенице представљају неопходни оквир унутар кога ћемо користити појам типик у нашем раду.

1.6. Извори

Изворе на којима смо утемељили своје истраживање можемо поделити на следећи начин:

- 1) Издања извора (описи и каталози рукописа, као и критичка издања)
- 2) Рукописи (богослужбени кодекси: Евхологиони, Псалтири, Типикони и др. као и музички кодекси: Антологије Пападика, Ирмологиони и Стихирари и сл)
- 3) Богослужбене књиге (грчке и црквенословенске штампане богослужбене књиге, као и појачке (музичке) књиге)
- 4) Остали извори (светоотачки текстови, канонски извори, житија и изреке отаца).

1.6.1. Издања извора

Када је у питању византијско литургијско предање, можемо рећи да је по питању издавања извора урађено јако много. Без обзира на недостатке појединих издања, који данас долазе до изражаја услед унапредовале технологије и олакшане комуникације, она и даље представљају основни извор за

---

⁶³ Упореди: М. Арранц, *Око црквеног*, Москва 1999, 5.

проучавање православног богослужења. У наставку ћемо навести изворе које смо користили приликом израде нашег рада у штампаном облику.

1.6.1.1. Зборници богослужбених текстова

Међу штампаним издањима богослужбених текстова као једно од најзначајнијих за бављење нашом темом, истиче се *Εὐχολόγιον sive Rituale Graecorum* француског доминиканца Ж. Гоара (Jacques Goar, 1601-1653), који је изашао у Паризу 1647. године (друго издање Венеција 1730.). Зборник садржи *Евхологион* на грчком језику са упоредним латинским преводом. Осим стандардног текста *Евхологиона*, у овом издању се налазе и веома значајне варијанте из рукописа који су старији од 13. века. Поменуте варијанте се налазе иза стандардних текстова последовања под насловом *variae lectiones* и за нас су посебно значајни дијатаксиси и молитве из рукописа: *Paris gr 2509, Grottaferata Гβ 3* (кодекс Василија Фаласке), *Barberini gr 336* (ово је уједно и прво издање најстаријег византијског *Евхологиона* према поменутом кодексу), *Кодекс Пиромалиса* (кодекс који је данас изгубљени, а донет је у Италију са Патмоса од Исидора Пиромалиса). У Гоаровом *Евхологиону* дате су и врло значајне примедe (*notae*), које се ослањају на патристичке и др. изворе, а које дају веома важну основу за бављење византисјким богослужењем.

Радови П. Трeмбеласа: а) *Μικρὸν Εὐχολόγιον 2*,⁶⁴ који садржи анализу, али и поједине изворе за проучавање азматских последовања Јутрења и Вечерња, као и б) *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*,⁶⁵ у коме је дат текст поретка и молитава литургије Златоустове, Василијеве и Пређеосвећених дарова, као и *Дијатаксис* патријарха Филотеја, према рукописима који се налазе у Атини, били су такође од велике помоћи.

Међу зборнике богослужбених текстова сместићемо и већ поменути студију *Молитвослов* Н. Милошевића, у којој аутор даје текстове за богослужбену употребу Светих тајни Крштења, Миропомазања и Брака, као и последовања Вечерња, Јутрења, Тритектија и Панихиде азматског типика. У наве-

---

⁶⁴ Види: П. Τρεμπέλας, *Μικρὸν Εὐχολόγιον 2*, Σωτήρ: Ἀθήναι 1955.

деном раду осим реконструкције и превода богослужбених текстова дати су и литургиолошки и историјски уводи, као и коментари са упућивањима на изворе.

Осим наведених, користимо се и Брајтмановим издањем *Liturgies Eastern and Western*,⁶⁶ са оригиналним текстовима и преводима на енглески језик богослужбених текстова свих древних литургијских типова.

1.6.1.2. Описи и илустровани каталози рукописа

Једно од најзначајних издања, које омогућава бављење темом елемената азматског типка у савременој богослужбеној форми, јесте издање А. Дмитријевског *Описание литургических рукописей* у три тома: 1) *Τυπικά* (Кијево, 1891.), 2) *Εὐχολόγια* (Кијево, 1901.) и 3) *Τυπικά* (Кијево, 1917.).⁶⁷ Од посебног значаја за нашу тему је текст рукописа *Патмос 226* (9. век), који представља *Синаксар-канонар (Типикон) Велике цркве*, тј. последовања покретног (*Синаксар*) и непокретног (*Канонар*) годишњег круга, према азматском типичу. Осим овог рукописа, у *Описима* Дмитријевског налазимо и мноштво објављених текстова важних рукописа *Типикона* као што су: *Канонар Синај 150* (9-10. век), *Завештање Светог Саве Освећеног* из рукописа Синај 1096 (12-13. век), *Ипотипосис* Светог Теодора Студита *Ватопед 322 (956)* (13-14. век), *Дијатипосис* Светог Атанасија Атонског *Ивирон 754 (228)* (14. век), *Евергетидски типикон* Атинског универзитета 788 (12. век), као и других *Типикона* и *Евхологиона* из више епоха и са више географских локација, који нам пружају увид у богату историју литургијског предања Православне Цркве.

Такође су незаобилазни за бављење нашом темом Каталози музичких рукописа у издању *Ίδρυμα Βυζαντινής Μουσικολογίας* из Атине, у којима су

---

⁶⁵ Види: Π. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1935.

⁶⁶ Види: F. Brightman (прир.), *Liturgies Eastern and Western 1: Eastern liturgies*, Clarendon Press: Oxford 1896.

⁶⁷ Види: А. Дмитријевский, *Описание 1: Τυπικά*; А. Дмитријевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока 2: Εὐχολόγια*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1901; А. Дмитријевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока*, А. Дмитријевский,

дати описи са појединим фотографијама музичких рукописа са Свете Горе, Метеора, Синаја, грчких острва и многих мањих библиотека.⁶⁸ Најновија издања IBM, која се баве каталогизацијом рукописног и штампаног материјала везаног за реформу византијске нотације са почетка 19. века, као и 4. том Каталога рукописа Свете Горе посвећеног бројним рукописима Манастира Иви-рон такође су нам били од велике користи.⁶⁹

1.6.1.3. Научна (критичка) издања извора

Научна и критичка издања извора која смо користили у изради истраживања можемо груписати на следећи начин.

1.6.1.3.1. Евхологиони

Критичко издање текста најстаријег византијског Евхологиона Барберини 336 (8. век), које су приредили Е. Велкоска и С. Паренти представља ва-

---

Описаніе литургическихъ рукописей хранящихся въ библіотекахъ православнаго востока 3: Типικά, Типογραφία Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1917.

⁶⁸ Види: Г. Стάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τόμος Α', IBM: Ἀθήναι 1975; Г. Стάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τόμος Β', IBM: Ἀθήναι 1976; Г. Стάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τόμος Γ', IBM: Ἀθήνα 1993; Α. Χαλδαιάκη, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Νησιωτικὴ Ἑλλάδα*, τόμος Α', IBM: Ἀθήνα 2004; Г. Стάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Μετέωρα: Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν ἱερῶν μονῶν τῶν Μετεώρων*, IBM: Ἀθήνα 2006; Δ. Μπαλαγεώργος/Φ. Κρητικοῦ, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Σινᾶ*, τόμος Α', IBM: Ἀθήνα 2008; Ε. Γιαννοπούλου, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἀγγλία*, τόμος Α', IBM: Ἀθήνα 2008.

⁶⁹ Види: Г. Стάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, τόμος Δ', IBM: Ἀθήνα 2015; Г. Стάθης, *Τὰ Πρωτόγραφα τῆς Ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον 1: Τὰ Προλεγόμενα*, IBM: Ἀθήνα 2016; Г. Стάθης, *Τὰ Πρωτόγραφα τῆς Ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον 2: Ὁ Κατάλογος*, IBM: Ἀθήνα 2016.

жан извор за бављење темом азматских последовања, будући да садржи пре-
диконоборачку верзију цариградског богослужења.⁷⁰

1.6.1.3.2. Типици

Истраживање структуре последовања у *Синаксарима-канонарима Патмос 266*, *Αγίου Σταυροῦ 40* и *Dresde A 104* омогућено је научним (критичким) издањима ових рукописа. Када су у питању поменути извори, у науци често називани „азматским типцима“, треба истаћи да они нису настали као типци, тј. као систематични и заокружени зборници прописа о богослужењу. Они су често саставни делови лекционара и, пре свега, садрже светописамске перикопе распоређене за читање у оквиру црквене године. Осим система читања, они обухватају и: а) напомене о прокименима и алилујарима који су у вези са поменутиим светописамским читањима, б) мање или више детаљне напомене о самом богослужењу и в) текстове појединих химни.⁷¹ Ове напомене су оскудније онда када су у питању стандардне форме последовања, тј. општепознати обрасци. Са друге стране, када у богослужењу долази до извесних промена које су везане за празнична последовања, напомене постају детаљније. Присуство ових описа у наведеним изворима даје нам могућност да детаљније анализирамо последовања азматског типика.

Најважније критичко издање је *Типикон Велике Цркве Х. Матеоса* према рукопису *Αγίου Σταυροῦ 40*, који се налази у Манастиру Часног Крста у Јерусалиму.⁷² У овом издању Матеос је дао и критички апарат на основу других сличних рукописа, међу њима и рукописа *Патмос 266*. У овом извору налази-

---

⁷⁰ Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini* gr. 336, CLV – Edizioli Liturgiche: Roma 2000.

⁷¹ О развојном путу типика, заснованом на темељу устројства канона библијских читања, видети на пример: С. Убипариповић, *Богослужбени круг читања светописамских одељака – порекло, изазови и перспективе (II део)*, у: Б. Шијаковић (прир.), Српска теологија у двадесетом веку 12, ПБФ: Београд 2012, 42 (фуснота 18).

⁷² Писан је на пергменту, грчким минускулним брзописом 10-11. века. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, IV. Садржи 246 листова и датиран је у 10. век (рукопис је са краја 10. века, али је преписан са протографа писаног у првој половини истог века). Види: V. Grumel, *Le Typicon de la Grande Église d'après le manuscrit de Sainte-Croix: datation et origine*, *Analecta Bollandiana* 85, 1967, 45-57.

мо најмањи број елемената који сведоче о утицају монашке праксе на поредак Велике Цркве.

Рукопис *Dresde A 104*, који се налази у Краљевској библиотеци у Дрездену, данас је у изузетно лошем стању и није могуће истраживање самог рукописа.⁷³ Његов садржај доступан је на основу описа сачуваног у архиви А. Дмитријевског који је издат од К. Акентјева.⁷⁴ За разлику од друга два извора који су настали у Јерусалиму, овај рукопис написан је у неком од константинопољских скрипторија,⁷⁵ и садржи највећи број трагова утицаја монашког богослужења на поредак азматског типика.

Поређењем структуре ова три извора примећује се да Патмос 266 и *Αγίου Σταυρού 40* имају идентичну структуру, која подразумева да се најпре дају читања и богослужбене примедбе синаксара, тј. минејског круга, а потом великопосног и пасхалног канонара. Рукопис *Dresde A 104*, међутим, садржи следећу структуру: пасхални циклус – великопосни циклус – синаксар. Ово га доводи у везу са неким старијим изворима, који представљају сведочанства о ранијој етапи у развоју византијског богослужења.⁷⁶

Осим наведених издања која се тичу азматског типика, код истраживања студитске праксе користили смо се издањима А. Пентковског и М. Аранца. Пентковски је издао најстарији сачувани текст прве редакције Студитског типикона која је сачувана само у старом руском преводу. Аранцово издање Типика манастира у Месини представља такође важан извор за проучавање садржаја богослужења регулисаног студитским синаксаром на про-

---

⁷³ Рукопис је у изгорео у пожару током Другог светског рата. Остао је у угљенисаном стању и није га могуће истраживати будући да би се у потпуности дезинтегрисао у случају листања. Види: К. Акентъев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 4.

⁷⁴ Датиран је у 11. век, али протограф са кога је преписан овај рукопис морао је настати пре 1084. године, будући да синаксарски део не садржи помен Света Три Јерарха 30. јануара. Види: К. Акентъев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A104*, 22. Сам кодекс садржи 186 листова писаних литургијским унцијалом, који од 121v до 180r листа прелази скоро у брзопис, на основу чега се може претпоставити да је писан од два преписивача. Види: К. Акентъев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 22, 32.

⁷⁵ Види: К. Акентъев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 30. Рукопис *Dresde A 104* садржи следећу структуру: пасхални циклус канонара од листа 1 до 37, потом је уметнут апостол од 37 до 121б, док се од 121б до 133 налази великопосни део канонара, а синаксар се налази од 133 до 183 листа рукописа.

⁷⁶ Види: К. Акентъев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 28.

стору Италије. Оба издања нуде информације о карактеристикама студитског типика.

1.6.2. Рукописи

При изради истраживања, посебну пажњу ћемо посветити рукописном предању. У наставку ћемо навести неке рукописе које ћемо користити. Сви рукописи који су означени астериском су нам били доступни у библиотекама, или пак у виду фотографија, микрофилмова и фотокопија. Поједине рукописе смо прегледали у неком од поменутих видова чак и када су била доступна њихова издања. Остале рукописе које нисмо означили звездицом, у раду наводимо према неком од наведених издања.

1.6.2.1. Литургијски рукописи

1.6.2.1.1. Евхологиони

Приликом предстојеће анализе елемената азматског типика који су опстали у савременој богослужбеној форми, посебну пажњу посветићемо сачуваним *Евхологионима* византијског предања. Евхологиони византијског предања сачувани су у две најзначајније редакције: 1) преиконоборачка и 2) послеиконоборачка. Преиконоборачка редакција *Евхологиона* сачувана је у рукописима *Barberini gr. 336** из 8. века, и следећи рукописи из 10. и 11. века: *РНБ, Гр. 226** (*Евхологион Порфирија Успенског*), *РГБ, Sev. 474** и *Sin. gr. 959**. Послеиконоборачку редакцију репрезентују следећи рукописи: *Coislin 213** (1027. година), *Grottaferrata Гβ1** (13. век) и *ЕВЕ 662* (13-14. век). Међу њима најважније место припада рукопису *Barberini gr. 336* (8. век), који представља најстарију сачувану верзију константинопољског *Евхологиона*. Веома је значајан и *Евхологион Coislin 213** (1027. година), који је припадао Стратигију, презвитеру Велике Цркве, због многих рубрика које садржи а помоћу којих се

могу расветлити структуре појединих последовања. Осима наведеног рукописа користићемо се и следећим: *Sinai gr. NE/МГ 22* (9. век), *Grottaferrata Гβ 4** (10. век), *Vatican. gr. 1833* (10. век), *Sinai. gr. 956* (10. век), *Grottaferrata Гβ 7** (10-11. век), *Grottaferrata Гβ 10** (10-11. век), *Coislin. 213* (1027 год.), *Bodleian. Auct. E 5.13* (1121-1132. год), *Grottaferrata Гβ 2* (12. век), *Vatican. gr. 1554* (12. век), *Vatican. gr. 1970** (12. век), *Sinai. gr. 963* (12. век), *Grottaferrata Гβ 1** (Висарионов, 13. век), *Sinai. gr. 982* (13. век), *Sinai. gr. 1919* (1564. год.), *Borgia gr. 24* (1880. год., верна репродукција *Messina gr. 177* из 10. века).

1.6.2.1.2. Синаксари-канонари и типичи:

Древни *Синаксари* и *Канонари* који се у каснијим изворима називају и *Типиконима* представљају важан извор за бављење нашом темом. Осим већ наведених у поглављу 1.6.1.1, 1.6.1.2. и 1.6.1.3.2, за наше истраживање су од велике важности и следећи рукописи: *Латаљски Канонар* (VII век), *Патмос 266* (9-10. век), *Αγίου Σταυροῦ 40** (10. век), *Дерезден А 104* (11. век), *Paris. gr. 1590* (1063. год.), *Sinai. gr. 1096* (12-13. век), *Αγίου Σταυροῦ 43** (1122. година), *Messinensis gr. 115* (1131. год.), *Vatoped 320 (931)* (1346. год.), *ΕΒΕ 2047* (15. век), *Никодимов типик** (1319. – изгорео у бомбардовању Београда 1941. године), *Берлински 49* (Романов типик из 1331.).

1.6.2.1.3. Псалтири

Псалтир, као централна богослужбена књига последовања дневног круга свих типова, сачуван је у многим рукописима и представља веома важан извор за бављење темама везаним за последовања дневног круга.⁷⁷ Значајна сведочанства о разликама у употреби, версификацији и номенклатури Псалтира у јерусалимској и константинопољској традицији налазимо у рукопису *Псалтира Bodleian D 4.1* (951. година). Такође, значајно

је најновије издање *Псалтира с последовањем* према рукопису *Houghton Library gr. 3*, који сведочи монашко предање Цариграда у 12. веку.⁷⁸ Осим наведених, користили смо се и следећим рукописима Псалтира *Princeton Garrett 24* (8. век), *Bodleian D 4.1* (951. год.), *Sinai Georgian O.34* (10. век), *Vaticanus gr 342** (1087-1088. год.) *Houghton Library gr. 3* (1105. год.), *Paris. gr. 23** (12. век), *Sinai. gr. 904** (1211. година).

1.6.2.2. Музички рукописи

За проучавање азматских последовања веома су важни музички рукописи *Антифонари EBE 2062** (последња четвртина XIV века) и *EBE 2061** (прва четвртина XV века), који садрже стихове псалама распоређене за употребу у склопу променљивих антифона азматског Јутрења и Вечерња.⁷⁹ Такође, важан је и музички рукопис *EBE 2458** из 1336, који је настао руком великог византиског музичара Преподобног Јована Кукузеља, а који представља најстарију *Панадику* – зборних чија се појава поклапа са ширењем *Типикона Светог Саве Освећеног* у 14. веку.⁸⁰ Осим наведених, користили смо и музичке рукописе *Κουτλουμουσίου 457* (14. век), *Κουτλουμουσίου 399* (14. век), *Φιλοθέου 122* (15. век), *Ἰβήρων 973* (15. век), *Sinai. gr. 1276* (14. век), *EBE 899* (15. век), *EBE 2406* (1453. год.), *EBE 2599* (15. век), *EBE 2444* (14-15. век), *EBE 2456* (14. век), у којима се налазе сведочанства о начину појања, као и садржају појединих последовања.⁸¹

---

⁷⁷ Види новије истраживање о византиском *Псалтиру*: G. R. Pappulov, *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850–1350 AD* (докторска дисертација), The University of Chicago: Chicago 2004.

⁷⁸ Види: J. Anderson/S. Parenti, *A Byzantine Monastic Office AD 1105*, The Catholic University of America Press, Washington 2016.

⁷⁹ Види: Κ. Γεώργιου, Ἡ ἐνδομαδιαία ἀντιφωνική κατανομή τῶν ψαλμῶν.

⁸⁰ Види: Γ. Στάθης, Ἡ ἀσματική διαφοροποίηση ὅπως καταγράφεται στὸν Κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336, у: Χριστιανική Θεσσαλονίκη Παλαιολόγειος Ἐποχή, ΚΒ' Δημήτριά, Θεσσαλονίκη 1989, 165 – 211; Пентковский Алексей, „Византийское богослужение”, у ПЭ 8, 387.

⁸¹ Види: Š. Marinčák, *Štruktúra byzantskej urierne podl'a hudobny'ch rukopisov 14. – 15. storočia „taxis tôn akolouthiôn”*, Dobrá kniha: Trnava 2007.

1.6.3. Богослужбене књиге

При изради овог рада користили смо се и штампаним издањима богослужбених књига на грчком и црквенословенском језику, као и штампаним издањима музичких књига које садрже репертоар појаних елемената савременог православног богослужења у неумском, као и оних у петолинијском нотном систему.

1.6.3.1. Богослужбени текстови

Када су у питању издања богослужбених књига на грчком језику, користили смо савремена издања издавачке куће Атинске архиепископије Ἀποστολικὴ διακονία, као и појединим старијим издањима.⁸²

Савремене богослужбене текстове на црквенословенском језику у највећој мери ћемо обрађивати према руским издањима.⁸³ Наведена издања веома су распрострањена у храмовима Српске православне цркве. Веома је важна чињеница да су књиге штампане у Русији оствариле велики утицај на богослужења Српске цркве.⁸⁴

Приликом консултовања богослужбених текстова на савременом српском књижевном језику, користимо издања Светог архијерејског синода Српске Православне Цркве, у преводу комисије поменутог тела: *Служебник*, Београд 1986.⁸⁵ Код цитирања осталих текстова последовања̂ дневног богослужбеног круга на српском језику, користимо се преводима: покојног бачког

---

⁸² Користили смо следећа два издања *Евхологиона* на грчком језику: *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (прир. Σ. Ζέρβος), Βενετία ²1862; Ἱερατικόν, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα ⁴2004.

⁸³ Види: *Служебникъ*, САСинод СПЦ, Београд 2008; *Типиконъ сиест устав*, Санкт-Петербург 1992; *Минея: месѧц сентябрь*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типографѧя Киево-Печерской лавры 1893); *Минея: месѧц декабрь*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Киево-Печерская лавра 1893); *Минея: месѧц январь*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типографѧя Киево-Печеркѧ лавры 1893); *Минея: месѧц март*, Правило веры: Москва 2013. (репринт: Типографѧя Киево-Печерской лавры 1893); *Триодъ постная*, Правило веры 2015; (репринт: Синодальная типографѧя: Москва 1904); *Триодъ цветная*, Правило веры 2012. (репринт: Синодальная типографѧя, 1893).

⁸⁴ Види више: В. Вукашиновић, *Руски и малоруски утицаји на литургијски живот Карловачке митрополије у 18. столећу*, *Саборност* 4 (2010), 163-208.

⁸⁵ Види: *Служебник*, САСинод, Београд 1986.

епископа др Иринеја Ћирића, Светог Јустина Поповића, као и преводима епископа др Атанасија Јевтића.⁸⁶

1.6.3.2. Музичке књиге

Код анализе и проучавања музичке форме елемената последовања дневног богослужбеног круга, користимо грчка и словенска неумска издања византијског појања, као и нотна издања српског народног појања.

1.6.3.2.1. Музичке књиге у неумском писму

а) Издања на грчком језику

Зарад анализе појединих богослужбених елемената, користили смо *Пандект* 1, 2, 3. и 4. том Јована Ламбадарија и Стефана Доместика као једног од најсадржајнијих музичких зборника византијског музичког предања.⁸⁷ Наведени зборници садрже целокупни класични богослужбени музички репертоар који је негован у Великој Цркви у Цариграду (патријаршијски храм Светог великомученика Георгија, Фанар) током последња два века.

б) Издања на црквенословенском језику

Приликом увида у појачку праксу Бугарске Цркве, користили смо се веома утицајним и садржајним издањима музичких књига *Ирмологија* и *Ковчегъ цветособрания* Ангела Иванова.⁸⁸ Наведена издања су током друге по-

---

⁸⁶ Види: *Недеља свете Педесетнице: празничне службе*, И. Ћирић (прев. и прир.), Нови Сад 1942; *Велики Требник* (прев. Ј. Поповић), Епархија рашко-призренска: Призрен 1993; *Псалтир* (прев. А. Јевтић), Грачаница 2000; *Паримејник* (прев. А. Јевтић), Требиње 2000; *Часослов*, (прев. А. Јевтић), САСинод СПЦ: Београд 2013, *Мали Требник* (прев. и прир. Ј. Поповић), Епархија рашко-призренска: Призрен 1994.

⁸⁷ Види: *Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' δομειστίκου: Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ 1-4*, Κωνσταντινουπόλει 1850-1851.

⁸⁸ Види: А. Иванов, *Ковчегъ цветособрания 1 и 2*, Цариград 1857; А. Иванов, *Ирмологија*, Цариград 1875.

ловине 19. и прве половине 20. века остварила велики утицај и на друге приређиваче неумских музичких књига које су коришћене на територији Бугарске православне цркве.

1.6.3.2.2. Музичке књиге у петолинијском нотном систему

Како бисмо истражили појачку праксу Српске Православне Цркве, користили смо се музичким нотним зборницима Г. Бољарић и Н. Тајшановић, Ј. Козобарић, Н. Барачког, С. Мокрањаца и Дамаскина Грданичког.⁸⁹ Наведена издања, осим што представљају извор за истраживање српског црквеног појања од друге половине 19. века до данас, представљају и сведочанство о богослужбеној пракси Српске православне цркве у овом периоду.

1.6.4. Остали извори

Остале изворе који су нам користили при изради рада можемо поделити на следећи начин.

1.6.4.1. Светоотачки текстови

Многи текстови црквених писаца из периода од 2. до 5. века, непосредно или посредно сведоче о постојању и садржини последовања дневног богослужбеног круга.⁹⁰ Нека од најранијих сведочанстава налазимо код Јустина (+165), Мелитона Сардског (+180), Тертулијана (+220) и Оригена (+254). Надаље, да бисмо истражили поље древног антиохијског богослу-

---

⁸⁹ Види: Г. Бољарић/Н. Тајшановић, *Српско православно пјеније, Књига 1 (Свеске 1-4)*, Сарајево 1887-1889; Г. Бољарић/Н. Тајшановић, *Српско православно пјеније, Књига 2: Октоих (Свеске 1-9)*, Сарајево 1891; Ј. Козобарић, *Православно црквено пјеније по старом карловачком напеву 1: Службеник и Требник*, Осиек 1934; Н. Барачки, *Нотни зборник српског народног црквеног појања карловачком напеву*, Каленић: Крагујевац ²1995 (Нови Сад, 1923); С. Мокрањац, *Српско народно црквено појање: Опште појање*, К. Манојловић (прир.), Београд 1935; Д. Грданички, *Српско црквено појање*, САСинод СПЦ: Београд 1972.

⁹⁰ Види целокупни списак отачких дела коришћених у изради дисертације у библиографији.

жења послужићемо се сведочанстава која налазимо у *Апостолским устано- вама*, *Завештању*, *Апостолском предању* Светог Иполита, као и код Светог Јована Златоуста (+407), Епифанија Кипарског (+403), Теодора Мопсуе- стијског (+428) и других црквених писаца. Такође, Етеријин *Путонис* пред- ставља важан извор по питању богослужбене праксе јерусалимског Храма Васкрсења крајем 4. века. У делима Светог Василија Великог (+379) налазимо сведочанства о садржини богослужбеног живота парохија и монаштва на те- риторији Кападокије. Код истраживања карактеристика монашког богослу- жења на перостору антиохијске, константинопољске и јерусалимске јурис- дикције ослонићемо се на описе у делима Јована Касијана (+435) и Кирила Скитопољског (6. век).

Посебно су значајна тумачења и описи литургије која налазимо у де- лима: *Црквена јерархија* Дионисја Ареопагита, *Мистагогија* Максима Испо- ведника (+662), *Црквена историја* Германа Цариградског (+730), Протеорија Николаја (Теодора) Андитског (11. век), као и *Реч о Пасхи и светој Евхари- стији* Евтиха Цариградског (+582) и др.

Од највећег значаја је трактат *Περὶ τῆς θείας προσευχῆς* (PG 155), Светог Симеона Солунског (+1429), који посвећује много пажње проблему изу- мирања азматског типика у његово време. Солунски пастироначалник азмат- ски тип богослужења сматра веома значајним, како у смислу његовог духов- ног садржаја, тако и његове древности. Истовремено, Симеон Солунски де- таљно описује реформисано азматско богослужење које је у време његовог пастирствовања Солунском митрополијом вршено у солунској катедралној Цркви Св. Софији. Богослужење које описује Свети Симеон представља по- следњи стадијум размене међусобног утицаја, као и борбе за превласт, из- међу монашког и градског типа богослужења, али и јерусалимске и констан- тинопољске литургијске традиције. Овај процес започео је још 799. у Студит- ском манастиру, насељавањем монаха који су из Витиније прешли под вођством Светог Теодора и са собом пренели многе обичаје палестинских монаха.

1.6.4.2. Канонски извори

Богослужбени живот Цркве третирају многи канонски и правни извори. Код проучавања карактеристика богослужбеног живота Цркве у првом миленијуму, посебну пажњу ћемо обратити на каноне васељенских и помесних сабора.⁹¹ Осим канонских извора, осврнућемо се и на декрете византијских царева Теодосија (+395), Јустинијана (+565), и Ираклија (+641), у чијим новелама се посвећује посебна пажња уређењу богослужења Свете Софије.⁹² Наведена сведочанства представљају важан извор за историју византијског литургијског типа и посебно азматског типика.

1.6.4.3. Историјски извори

Значајну групу извора на основу којих је могуће реконструисати структуру и поједине елементе богослужења дневног круга древног азматског последовања представљају историје и хронике неколицине црквених писаца. Међу делима овог типа издваја се *Црквена историја* и *Константинов живот* Јевсевија Кесаријског (+339), затим Созоменова (+450) и Сократова (+ после 439. године) *Црквена историја*, као и *Синописис историја* Георгија Кедрина (11. век) и *Пасхална хроника* (написана вероватно у првој половини 7. века).⁹³

---

⁹¹ Каноне смо у раду наводили према издању: *Свештени канони Цркве* (прир. и прев. А. Јевтић), ПБФ: Београд (и др.) 2005.

⁹² Види декрете цара Теодосија: P. Joannou, *La législation impériale et la christianisation de l'empire romain (311- 476)*, OCA 192, PIO: Rome, 1972; Јустинијанове новеле: *Corpus Iuris Civilis 2: Novellae* (прир. P. Krueger/R. Schoel/W. Kroll), Weidmann: Berlin 1895; и новеле цара Ираклија: *Die Novellen des Kaisers Herakleios* (прир. J. Konidaris), Fontes Minores 5, Klostermann: Frankfurt 1982, 62-72.

⁹³ Јевсевије Кесаријски, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, 10, 3, Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἄπαντα τὰ ἔργα 3*, (прир. и прев. Π. Χρήστου), Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1978; Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3, 25-53, Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἄπαντα τὰ ἔργα 4*, (Π. Χρήστου), Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1982; Сократ, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* (G. Hansen, прир. и прев.), GCS NF 1, Akademie Verlag: Berlin 1995; Созомен, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* (G. Hansen), GCS NF 4, Akademie Verlag: Berlin 1995; Георгије Кедрин, *Σίνοψις ἱστοριῶν*, PG 121, 748; *Chronicon Paschale*, PG 92, 989.

2. Формирање и развој типика

Типикон је богослужбена књига која уређује употребу свих осталих богослужбених књига Православне цркве, у складу са поклапањем дневног, седмичног и оба годишња богослужбена круга (како покретног тако и непокретног). Настанак *Типикона* везан је за најранији период историје Цркве у смислу развоја Евхаристије и дневног круга богослужења, као и формирања седмичног и годишњег богослужбеног круга у чијем се средишту налази празновање Пасхе. Сходно томе, развој *Типикона* прати и одражава развој читавог византијског литургијског типа.

Чињеница да се први *Типикони* појављују релативно касно у односу на остале богослужбене књиге, не значи да су елементи од којих је типик састављен настали тек приликом његовог формирања. Сведочанства многих ранохришћанских текстова и отачких списа дају нам могућност да реконструирамо потенцијалне форме богослужења дневног круга. На тај начин видимо да се елементи богослужења које регулише Типик, могу пратити још од претконстантиновске епохе историје Цркве.

Историјски пут развоја *Типикона* могуће је пратити кроз следеће три фазе:

- 1) фаза засебних литургијских предања Јерусалима и Константинопоља од 4. до 7. века (период ране историје типика, када су литургијска предања Јерусалима и Константинопоља заснована на антиохијској пракси 4. века, функционисала самостално);
- 2) студитска синтеза од 8. до 12. века (велики политички и црквени потреси у 7. и 8. веку: персијска и арапска освајања великих црквених центара Истока и иконоборство доносе мешање пракси Јерусалима и Константинопоља што резултира Студитским синаксаром);
- 3) неосаваитска синтеза од 12. века (развој прилика у којима се налазе Цркве Јерусалима и Константинопоља даје нову синтезу наведених традиција у виду *Типикона Светог Саве Освећеног*, који постаје општеважећа у Православној цркви све до данас).

Пратећи и анализирајући пажљиво развој типика према наведену периодизацију, ми ћемо изложити развој византијског литургијског типа из перспективе историје дневног богослужбеног круга и типика који га уређује.

2.1 Древна предања Антиохије, Јерусалима и Константинопоља

Богослужбено предање које данас следи Православна црква припада византијском литургијском типу.⁹⁴ Формирање и развој овог литургијског типа одиграли су се као један веома сложен процес. Наиме, оно што данас називамо византијским литургијским типом представља, грубо говорећи, синтезу константинопољског и јерусалимског предања до које је дошло у постиконоборачком периоду.⁹⁵ Сама пак литургијска предања Јерусалима и Константинопоља развила су се на основу древног богослужења Антиохијске катедре, која је представљала културни, јурисдикцијски, као и црквени центар читаве римске дијецезе Оријент.⁹⁶

---

⁹⁴ Када је реч о подели литургијских предања на породице и груписању истих према одређеним карактеристикама, постоји више приступа у досадашњој историји литургиологије. За систематични преглед подела литургијских предања код различитих аутора види: К. Керн, *Евхаристия*, УМСА-Press: Paris 1947, 60-68. У потоњим радовима аутори се придржавају већ установљених систематизација, о чему види новије студије: J. Yazigi, *Introduction to The Liturgical Families and Rites*, University of Balamand: Balamand Al Kurah 2003; E. Carr, *Liturgical families in The East*, у: A. J. Chupunco (прир.), *Introduction to The Liturgy: Handbook for Liturgical Studies 1*, The Liturgical Press: Colegville 1997, 11-24; као и: G. Ramis, *Liturgical Families on The West*, у: A. J. Chupunco (прир.), *Introduction to The Liturgy: Handbook for Liturgical Studies V*, The Liturgical Press: Colegville 1997, 25-32.

⁹⁵ Прецизније, савремена богослужбена форма Православне цркве представља синтезу више елемената који припадају наведеним предањима. Р. Тафт описује поменути процес као синтезу константинопољског Евхологиона и палестинског часослова. Међутим, ситуација је нешто компликованија и представља мешање већег броја елемената, што ћемо илустровати у даљем раду. О синтези константинопољске и јерусалимске праксе, која се догодила у периоду после Седмог васељенског сабора (787. године), види више: R. Taft, *The Byzantine Rite – A Short History*, The Liturgical Press: Collegeville 1993, 56-60.

⁹⁶ Види више о апостолском ауторитету цркве Антиохије, како на теолошком тако и на литургијском пољу: H. Grotz, *Die Hauptkirchen des Ostens*, OCA 169, Roma 1964.

2.1.1 Антиохијско богослужење

Антиохијско литургијско предање представља темељ на коме се формирала византијска традиција.⁹⁷ На овакав закључак упућује нас мноштво древних канонских и литургичких извора насталих у периоду од 3. до 5. века, а који се односе на антиохијско богослужење. Изузетно велики број елемената који су карактеристика наведеног предања, а који се могу реконструисати на основу поменутих извора, препознају се у каснијем византијском богослужењу.

2.1.1.1. Антиохијско богослужбено предање као темељ византијског литургијског типа

За разлику од великих јурисдикцијских центара - Рима, Александрије и Антиохије - око којих су се већ у постапостолском периоду формирали одговарајући јединствени и, у великој мери, независни богослужбени обрасци, литургијске традиције Константинопоља и Јерусалима формирају се тек од 4. века. Основни разлог због кога се богослужбена предања Константинопоља и Јерусалима формирају релативно касно представља чињеница да се поменути градови тек у овом периоду уздижу као црквени центри.⁹⁸

---

⁹⁷ Свест о значају Антиохије и чињеници да управо богослужењу овог центра византијска традиција азматског типа дугује много, постојала је и у време Светог Симеона Солунског. Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 301, PG 155, 556. Када је у питању модерна литургија, утицај Антиохије на формирање и развој константинопољске богослужбене традиције приметио је и с правом истакао Јунгман. Види: J. Jungmann, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 19/20), Münster ²1962, 174.

⁹⁸ О позицији Александрије, Антиохије и „других провинција” на Истоку сведочи већ Први васељенски сабор у Nikeји 325. године својим шестим канонима, признајући им повлашћени статус. Јерусалим, који је разорен 70. године првог века у време Тита и Веспасијана, а обновљен 135. године под новим именом Елија Капитолина (Aelia Capitolina) од стране Адријана, такође је имао специјални статус. Епископ Елије имао је част да се назива митрополитом и био је под утицајем Антиохијског престола. Овакав статус Јерусалима признат је и у 7. канону Првог васељенског сабора. Прецизније разјашњење недоумице око питања које су то *друге провинције*, налазимо у другом канону Другог васељенског сабора одржаног у Константинопољу 381. године. Према садржини поменутог канона то су дијецезе: Азија (са седиштем у Ефесу), Понт (са седиштем у Кесарији Кападокијској) и Тракија (са седиштем у Ираклији). Трећи канон истог сабора даје првенство части на Истоку новој царској престоници Константинопољу (проглашен званично од стране цара Константина 330. године). Ово првенство части је касније прерасло и у првенство власти потчињавањем дијецеза Азије, Понта и Тракије Константинопољу, Новом Риму, и признавањем нарочитих при-

Најистакнутију улогу у процесу уздицања два нова црквена центра, имао је Свети цар Константин Велики (272-337). Поред доношења његове најзначајније одлуке - давања слободе хришћанима,⁹⁹ на развој Цркве веома је утицала и велика подршка коју је цар Константин давао Цркви, а која се огледала у подизању више базилика¹⁰⁰ и сазивању Првог васељенског сабора у Никеји 325. године. Као још један у низу Константинових потеза, који је битно утицао на даљи развој црквене историје, треба поменути и проглашење Константинопоља престоницом Римског царства 330. године.

Чињеница да су катедре Константинопоља и Јерусалима током 4. века издвојене из јурисдикције Антиохијског престола указује на изворну зависност богослужбених предања поменутих градова од овог великог центра.¹⁰¹ Иако је Елија Капитолина (Јерусалим) добила посебан статус већ на Првом васељенском сабору (325. године), она је и даље била под влашћу митрополита који су били потчињени Антиохији.¹⁰² На тај начин је јерусалимско богослужење било под снажним утицајем антиохијске литургијске традиције. Такође, почетком 4. века Константинопољ се налазио под духовним утицајем Антиохије посредством цркава Мале Азије. Према томе и Јерусалим и Кон-

---

вилегија слично епископу Старог Рима, а што је учињено 28. каноном Четвртог васељенског сабора 451. године у Халкидону. Упореди: *Свештени канони Цркве*, 71-72, 86-87, 117-119.

⁹⁹ Декрети, као што је Галеријев едикт из 311. године који је издат у Никомидији под Константиновим утицајем, као и Милански едикт из 313. године, настао као резултат усаглашавања око верских питања између Ликинија и Константина, представљају почетак процеса званичног признавања хришћанства од стране Римске државе. Овај процес бива завршен 324. године Константиновом Посланицом упућеном у провинцију Палестине, којом се хришћанима враћају поседи одузимани у претходним гоњењима, затим Константиновим именовањем за цезара, и коначно сазивањем Првог васељенског сабора у Никеји 325. године. О овој теми види у: P. Joannou, *La législation impériale*.

¹⁰⁰ Прва базилика подигнута је у Тиру (Феникија) 315. године. Јевсевије Кесаријски у својој *Историји* даје опис њеног освећења. Види: Јевсевије Кесаријски, *Εκκλησιαστική ιστορία*, 10, 3, Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἄπαντα τὰ ἔργα 3*, (прир. и прев. Π. Χρήστου), Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1978, 240-242. Више од деценије касније, Константин подиже у Јерусалиму и околини три базилике: 1) Мартиријум - Цркву над Гробом Господњим, 2) Цркву у Витлејему над пећином у којој се родио Спаситељ и 3) Цркву на Маслинској гори на месту Вазнесења. Види: Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, 3, 25-53, Εὐσεβίου Καισαρείας, *Ἄπαντα τὰ ἔργα 4*, (Π. Χρήστου), Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1982, 372-402. Градња поменутих нових цркава утицала је на то да се реалност богослужбеног живота у току четвртог века умногоме промени.

¹⁰¹ Више о антиохијској богослужбеној традицији и о утицају ове традиције на формирање јерусалимске и константинопољске, види: M. Shepard, *The Formation and Influence of the Antiochene Liturgy*, DOP 15 (1961), 29-31, као и: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, ЖМП 7 (2002), 73 - 87.

¹⁰² Упореди: *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић, прир. и прев.), 72.

стантинопољ били су под утицајем антиохијског литургијског предања, како пре, тако и после њиховог издвајања из јурисдикције Антиохије.¹⁰³ Поменутом утицају богослужбене праксе Антиохије на формирање богослужења Цариграда је свакако допринела и чињеница да је неколико цариградских јерараха из овог раног периода било пореклом из Антиохије.¹⁰⁴ Грчки језик као заједнички богослужбени језик Антиохије, Јерусалима и Константинопоља представља околност која је довела до веома лаке и брзе размене богослужбених текстова међу овим центрима, како у овом раном периоду, тако и у наставку развоја византијског богослужења.¹⁰⁵

У складу са наведеним чињеницама, можемо закључити да антиохијско богослужење представља темељ на коме је формирано целокупно византијско литургијско предање. На основу њега су се развила месна предања Константинопоља и Јерусалима, те на крају и богослужбена форма која је и данас у употреби у Православној цркви. Све наведене чињенице указују на потребу посвећивања посебне пажње богослужбеном животу Антиохије у периоду 3. и 4. века. То нам омогућују канонсколитургијски зборници и поједина отачка сведочанства.

2.1.1.2. Древно антиохијско богослужење

Мноштво писаних споменика, који се временски и просторно односе на рани период развоја литургијске традиције Антиохије (3-4. век), дају нам могућност да сагледамо главне карактеристике богослужења на простору који се налазио под јурисдикцијом Антиохијске катедре. Највише података о богослужењу у Антиохији крајем 4. века имамо у *Апостолским установама*.¹⁰⁶ Овај канонско-литургички зборник настао је у Антиохији 380. године,

---

¹⁰³ Упореди: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, ЖМП 7 (2002), 74.

¹⁰⁴ Током овог периода неколико јерараха на константинопољском трону били су пореклом из области под јурисдикцијом Антиохије: Нектарије из Тарса (381-397), Јован Златоусти (398-407) и Несторије (428-431). Упореди: Е. Carr, *Liturgical families in The East*, 18.

¹⁰⁵ Види: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 74.

¹⁰⁶ Издање текста Апостолских установа које смо користили у раду: *Les Constitutions Apostoliques: Introduction, texte critique et notes 1*, (М. Metzger, прир. и прев.) SC 320, Cerf: Paris 1985; *Les Constitutions Apostoliques: Introduction, texte critique et notes 2*, (М. Metzger, прир. и

као компилација текстова који су ранијег порекла.¹⁰⁷ Текстови који су ушли у зборник су *Апостолска дидаскалија* (1-6. глава *Апостолских установа*), *Дидахи* (7. глава *Апостолских установа*) и једна од прерада *Апостолског предања* приписиваног Иполиту Римском, са *Апостолским канонима* на крају (8. глава *Апостолских установа*).¹⁰⁸ Иако у многочему спорни из перспективе христологије,¹⁰⁹ наведени текстови одражавају литургијски и канонски поредак Антиохијске цркве у овом периоду.¹¹⁰

2.1.1.2.1. Основне карактеристике богослужења описаног у Апостолским установама

Постојање годишњег богослужбеног круга посведочено је на више места у *Апостолским установама*. Дата су детаљна упутства о начину празновања *Пасхе*, о посту и богослужењима која прате ове свештене дане.¹¹¹ Када је у питању седмични богослужбени круг, дани седмице се разликују из богослужбене перспективе: 1) помињу се једнодневни постови у среду и петак, као и 2) специфичности богослужења у дан недеље.¹¹² Све ове информације које се тичу појединих особености описаног богослужења припадају компилатору. На овај закључак наводи чињеница да се не срећу у *Апостолској дидаскалији*, која представља основу првих шест књига *Апостолских установа*.

прев.) SC 329, Paris 1986, *Les Constitutions Apostoliques: Introduction, texte critique et notes* 3, (М. Metzger, прир. и прев.) SC 336, Paris 1987. Превод изабраних одељака Апостолских установа, на српски језик се може пронаћи у: А. Јевтић, *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 1*, Свети манастири Хиландар, Острог и Тврдош, Београд-Требиње 2007, 81-90; и *Литургија Апостолских установа* (Х. Столић, прев.), ЕУО Епархије жичке, Краљево 2004.

¹⁰⁷ Види: А. Јевтић, *Патрологија 1: Црквени оци и писци прва три века историје Цркве*, ПБФ: Београд (и др.) 2015, 575.

¹⁰⁸ *Апостолске установе* представљају компилаторску прераду неколико канонских и литургијских споменика који су настали од 1. до 3. века. Њихов садржај сачињавају елементи старијих списа: *Дидахи* из 1. века, *Апостолско предање* које је било у оптицају још у време Светог Иполита (2. век), као и *Дидаскалија апостола* из 3. века. Види: А. Јевтић, *Патрологија 1*, 579.

¹⁰⁹ Више о спорним аријанским интерполацијама види: А. Јевтић, *Патрологија 1*, 579.

¹¹⁰ Види: А. Пентковскиј, *Антиохийска литургијеска традиција*,

¹¹¹ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* V, 13; 17 - 20, 17 (М. Metzger), SC 329, 246, 266-282; VIII, 33, 8-9 (М. Metzger), SC 336, 242-243.

¹¹² Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* II, 59, 3-4 (М. Metzger), SC 320, 324-327; V, 20, 18-19 (М. Metzger), SC 329, 284-285.

Према томе, наведена сведочанства одражавају карактеристику периода и средине у којој је настао овај споменик.¹¹³

Осма књига *Апостолских установа* садржи многа сведочанства о дневном богослужбеном кругу. Тако су, према поменутом извору, сви хришћани дужни да присуствују двама дневним богослужењима – Јутрењу и Вечерњу, која према наведеном извору врши епископ.¹¹⁴ Поменуте службе имају своју утврђену структуру, коју чине следећи елементи:

- фиксни псалам (ујутру 62. а увече 140);¹¹⁵
- молитве за оглашене;
- молитве за опседнуте нечистим духовима;
- молитве за оне који се просветљују (крштавају);
- молитве за оне који се кају;
- две молитве за верне;
- молитва главоприклоњења.¹¹⁶

Четири молитве јутрења и вечерња, које налазимо у *Апостолским установама*, сведоче о постојању утврђених збирки молитава предвиђених за употребу на заједничким богослужењима која су вршена у Антиохији у време настанка списка.¹¹⁷ О пракси употребе утврђених молитвених текстова у историјски блиском периоду, сведоче одлуке Лаодикијског (363-364. година) и Картагинског (419. година) сабора, према којима је забрањено коришћење молитава које нису одобрене од стране црквених власти у богослужењу.¹¹⁸ Такође, као део свакодневних богослужења спомињу се и одређене химне: веома рана редакција химне *Слава на висини Богу*, предвиђене за појање на Јутрењу, као и *Сада отпушташ* на Вечерњу.¹¹⁹

---

¹¹³ Види: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 75.

¹¹⁴ Види: *Διατάχαι τῶν ἁγίων ἀποστόλων* II, 59, 1-2 (M. Metzger), SC 320, 324.

¹¹⁵ Види: *Διατάχαι τῶν ἁγίων ἀποστόλων* II, 59, 2 (M. Metzger), SC 320, 324.

¹¹⁶ Види: *Διατάχαι τῶν ἁγίων ἀποστόλων* VIII, 35-39 (M. Metzger), SC 336, 246-255.

¹¹⁷ Упореди: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 75.

¹¹⁸ Види: 18. канон Лаодикијског и 103. канон Картагинског сабора. *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић, прир. и прев.), 293, 372.

¹¹⁹ Види: *Διατάχαι τῶν ἁγίων ἀποστόλων* VII, 47-48 (M. Metzger), SC 336, 112-115.

У осмој књизи *Апостолских установа* налазимо и детаљан опис евхаристијског сабрања коме началствује епископ,¹²⁰ док у другој књизи имамо краћи опис васкрсног (недељног) Јутрења и Евхаристије која му следи.¹²¹ Опис почетног дела евхаристијског сабрања – *синаксиса*, који је сачињен од појања, читања, проповеди и молитава, сведочи о литургијској структури која је заједничка за све богослужбене традиције Цркава које потпадају под префектуру Оријент.¹²² Поменуто јединствену структуру последовања сведочи и Лаодикијски сабор својим деветнаестим правилом, док се у седамнаестом правилу истог Сабора спомиње наизменично смењивање читања из Светог писма и Псалама.¹²³ Осим описа поретка и молитава Јутрења, Вечерња и Литургије, *Апостолске установе* садрже и молитве хиротонијâ и хиротесијâ, молитве за благосиљање воде и уља, као и молитве за упокојене.¹²⁴

Веома важне податке налазимо и у спису *Апостолско предање* који се приписује Светом Иполиту Римском.¹²⁵ У поменутом тексту спомињу се молитве у одређене часове дана и ноћи (ујутро, у 3, 6, 9. час, увече и у „пој петлова”), иако се према наведеном извору, молитвени часови везују за личну молитву, а не за заједничко богослужење црквене заједнице.¹²⁶

2.1.1.2.2. Сведочанства других списа о древном антиохијском богослужењу

Сведочанства *Апостолских установа* о постојању и саставу последовања дневног богослужбеног круга потврђују и сачувана дела Отаца 4. века. Тако Јевсевије Кесаријски (+339) у свом *Коментару на 64. псалам* напомиње да се Јутрење и Вечерње врше по целој васељени.¹²⁷ Свети Епифаније Кипарски (+403) у свом *Слову о вери* спомиње молитве, као и псалме и химне које су

---

¹²⁰ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* VIII, 5, 11-15 (M. Metzger), SC 336, 150-217.

¹²¹ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* II, 57, 5-21 (M. Metzger), SC 320, 312-321.

¹²² Упореди: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 74.

¹²³ Види: *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић, прир. и прев.), 293.

¹²⁴ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* VIII, 4, 6 – 5, 9; 16-22; 29; 40; 41 (M. Metzger), SC 336, 142-149; 216-225; 232-233; 254-255; 256-259.

¹²⁵ Више о *Апостолском предању* види: А. Јевтић, *Патрологија 1*, 312.

¹²⁶ Упореди: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* VIII, 34, 1-7 (M. Metzger), SC 336, 242-245.

¹²⁷ Види: Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν* 64, PG 23, 640:24-28.

везане за Вечерње и Јутрење.¹²⁸ Свети Јован Златоусти у омилијама које су настале током периода његовог деловања у Антиохији, подржава ова сведочанства из Апостолских установа. У својој *Осмој катихези*, Златоусти позива новокрштене да редовно присуствују јутарњим и вечерњим богослужењима.¹²⁹ У тумачењу 140. псалма он говори о свакодневној употреби овог псалма на Вечерњу, као и 64. на Јутрењу.¹³⁰ У Својој *Шестој омилији на Прву посланицу Тимотеју*, још једном спомиње свакодневна јутарња и вечерња молитвена сабрања, указујући на јектеније које су њихов саставни елемент.¹³¹ На многим местима у својим омилијама, он даје материјал уз помоћ кога се може реконструисати евхаристијско сабрање у Антиохији у 4. веку.¹³²

Завештање Господа нашег Исуса Христа,¹³³ још један спис који представља прераду *Апостолског предања*, такође даје описе богослужбеног живота области Антиохије. Сведочанства овог споменика као и *Апостолских установа* и *Иполитовог предања* међусобно се слажу. Наведени текст садржи молитве епископа и презвитера на недељном Јутрењу које претходи служењу Евхаристије, као и молитве на јутарњем богослужењу за презвитера обичним данима, када не следи света Евхаристија, а које се разликују од оних које су сачуване у *Апостолским установама*.¹³⁴ У *Завештању* се срећу и молитве рукоположења епископа, презвитера и ђакона, које се могу пронаћи у грузијском *Архијератикону* из 10. века.¹³⁵ Ово је веома важно сведочанство

---

¹²⁸ Види: Епифаније Кипарски, *Περὶ πίστεως* 23, PG 42, 829, 1-5.

¹²⁹ Види: Јован Златоусти, *Κατηχήσεις* 8, 17 (A. Wenger), SC 50, Cerf: Paris 1957, 256-257.

¹³⁰ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὸν ΡΜ΄ ψαλμὸν 1*, PG 55, 427-428.

¹³¹ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α΄* 6, 1, PG 62, 530-531.

¹³² Више о овој теми види: F. van de Pavverd, *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts: Analyse der Quellen bei Johannes Chrisostomos* (OCA 187), PIO: Roma 1970; као и: R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West: The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, The Liturgical Press: Collegville 1993, 42-44.

¹³³ Поменути споменик сачуван је у сиријској и етиопској верзији. Види: *Testamentum Domini nostri Jesu Christi nunc primum editur, latine reddidit et illustravit* (E. Rahmani), Mainz 1899; *Testamentum Domini ethiopian* (R. Beylot, прир. и прев.), Peeters: Louvain 1984. Спис је вероватно настао у околини Антиохије пре почетка 5. века, иако постоје аутори који сматрају да је потенцијално место настанка списка Мала Азија или Египат. Види: P. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship*, Oxford University Press: New York – Oxford 1992, 96.

¹³⁴ Види: *Testamentum Domini ethiopian* (R. Beylot), 175-180, 191-193.

¹³⁵ Види: К. Кекелидзе, *Древнегрузинский архиератиконъ*, 103-106, 112-114, 122-128. Упореди: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 76.

широког утицаја антиохијског богослужења, као и веза које су постојале између двеју Цркава.¹³⁶ По А. Пентковском:

„то што срећемо ове молитве у *грузијском Архијератикону*, као и то што срећемо молитве егзорцизама из последовања Крштења из *Завештања* у једном јужноиталијанском *Евхологију* 12. века, сведочи да молитве које се налазе у *Завештању* одражавају реалну литургијску праксу и нису резултат литерарне делатности састављача овог текста”.¹³⁷

Молитве рукоположења у овом споменику, представљају сведочанство о томе да је један од елемената служења на које се постављају епископи и презвитери, свакодневно савршавање богослужења.¹³⁸ Тако је према молитвама епископске хиротоније *Завештања* епископ дужан да у цркви врши устаљене молитве у први час ноћи, у поноћ, пред излазак сунца, у свитање, у 3, 6. и 9. час дана и увече.¹³⁹

Осим клирика свакодневно учествовање у поменутих последовањима, према *Завештању* обавезно је и за удовице и аскете.¹⁴⁰ Лаици су били присутни само током две службе – ујутро и увече. Епископ, клирици, као и аскете, били су насељени у близини храмова,¹⁴¹ о чему нам такође сведочи *Завештање*,¹⁴² али и други извори.¹⁴³ Управо чињеница да су клирици и аскете

---

¹³⁶ Упореди: М. Van Esboeck, *L’Eglise géorgienne des origines au Moyen-Âge*, Bedi Kartlisa 40 (1982), 191-192.

¹³⁷ Види: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 76-77.

¹³⁸ Види: *Testamentum Domini ethiopean* (R. Beylot), 161-162, 187.

¹³⁹ Види: *Testamentum Domini ethiopean* (R. Beylot), 163.

¹⁴⁰ Види: *Testamentum Domini ethiopean* (R. Beylot), 187, 203, 206, 211.

¹⁴¹ Потврду овога можемо видети и у трећем канону Антиохијског сабора (341. година), у коме се говори о томе да клирик који је постављен у једну парикију (парокѝα), не сме да прелази у другу и да тамо живи. Парикије, термин који се у ужем смислу највероватније односи на општежића или скупове зграда за клирике и аскете, који су се налазили поред цркава, спомињу се и у осамнаестом канону истог сабора који говори о томе да епископ после свог рукоположења, мора да се врати у парикију за коју је постављен, као и двадестпрво правило поменутог сабора, које епископу забрањује да прелази из једне парикије у другу, већ мора да живи у цркви за коју је постављен. Види: *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић, прир. и прев.), 254. О наведеном, такође, сведоче и многа археолошка испитивања вршена на остацима комплекса зграда око храмова на територији Сирије. Остаци мноштва храмова који су истраживани у овој области, уз саме цркве или у својој најближој околини, представљали су просторе за становање. О поменутих истраживањима види: Н. С. Butler (и др.), *Syria: Publication of Princeton University Archeological Expedition to Syria in 1904-5. and 1909, Division II: Architecture, Section B: Northern Syria*, Leyden 1920; G. Thalenko, *Eglises de village de la Syrie du Nord*, Éditions Geuthner: Paris 1979; Види: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 77.

¹⁴² Види: *Testamentum Domini ethiopean* (R. Beylot), 158.

живели у непосредној близини цркава олакшавала је савршавање бројних богослужења дневног богослужбеног круга које наводе споменути извори.¹⁴⁴

2.1.1.3. Утицај монаштва на развој антиохијског богослужења

Градско монаштво, које спомињу *Завештање* и 24. канон Лаодикијског сабора (363-364) као τάγμα τῶν ἀσκητῶν, остварило је снажан утицај на развој византијског богослужења током раног периода (4-5. век).¹⁴⁵ По наведеним сведочанствима канонско-литургијског карактера, према којима су аскете заједно са клирицима имале обавезу да савршавају комплетан дневни циклус последовања, можемо закључити да су аскетске заједнице биле ближе клирицима него лаицима. Такође, видимо да су епископи и презвитери, често бирани управо из монашких редова.¹⁴⁶ Монашка традиција Сирије, Месопотамије и Палестине развијала се упоредо и, у извесном смислу, независно од оне која је истовремено настајала у Египту.¹⁴⁷ Монаштво које се развило на простору Антиохијске цркве и носило специфичне називе „синови и ћерке завета“, било је настањено у близини храмова.¹⁴⁸ Монаси су учествовали у дневним богослужењима, пре свега читањем Светог писма и псалмо-

---

¹⁴³ Тако, нпр. 24. канон Лаодикијског сабора забрањује клирицима, као и чиновима аскета (τάγμα τῶν ἀσκητῶν), да улазе у гостионице. Види: *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић, прир. и прев.), 294; Епифаније Кипарски, у свом Изложењу вере, напомиње о томе да су монаси живели како у градовима, тако и у манастирима који су у близини градова. Види: Епифаније Кипарски, *Περὶ πίστεως* 23, 2, PG 42, 829. Монахе који живе у градовима спомиње и световно законодавство. Тако цар Теодосије у својим декретима од 2. септембра 390. године и 17. априла 392. године. Види: Ρ. Joannou, *La législation impériale*, 86-88. На присуство монаха у градовима указује и Четврти васељенски сабор, који својим четвртим каноном забрањује да се у градовима подижу манастири без дозволе епископа. Види: *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић, прир. и прев.), 107.

¹⁴⁴ Упореди: А. Пентковский, *Антиохијская литургијескаја традиција*, 77-78.

¹⁴⁵ Упореди: А. Пентковский, *Антиохијская литургијескаја традиција*, 79.

¹⁴⁶ Пример за ово су Василије Велики и Јован Златоусти, који су завршили школе аскетских општина. Златоусти је по сведочењу Сократа Схоластика у његовој *Црквеној историји*, после обраћења у хришћанство провео неколико година у једној таквој школи у Антиохији. Види: Сократ Схоластик, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 6. 3, 1-7 (G. Hansen, прир. и прев.), GCS NF 1, Akademie Verlag: Berlin 1995, 90-117. Етерија сведочи да су епископ Селевкије, као и неколицина епископа других сиријских градова (Ватанис, Едеса, Харан и др.) били монаси. Види: Етерија, *Itinerarium* 19, 1; 19, 5; 20, 2; 23, 1 (P. Maraval), SC 296, 202, 204, 214, 226.

¹⁴⁷ Види: А. Vööbus, *History of asceticism in the Syrian Orient: a contribution to the history of culture in the Near East*, CSCO 197 (Subsidia 17), Peeters: Louvain 1960, 145-146.

¹⁴⁸ Види: S. Griffith, *Asceticism in the Church of Syria: The Hermeneutics of Early Syrian Monasticism*, у: V. Wimbush и др. (прир.), *Asceticism*, OUPress: New York 1995, 223-235.

појањем.¹⁴⁹ Мушким заједницама руководили су презвитери а женским ђаконисе за које су најчешће посвећиване управо неке од девствених жена.¹⁵⁰ Ђаконисе су учествовале у Светој тајни Крштења приликом крштавања жена.¹⁵¹ Осим учествовања у богослужењу, заједнице девствених хришћана бавиле су се и харитативном делатношћу.¹⁵² Поменута традиција није постојала само у Сирији, већ је била распрострањена по целој области Истока.¹⁵³

Свети Јован Златоусти у својој *Четрнаестој омилији на Прву посланицу Тимотеју* забележио је неке основне карактеристике богослужења градских монаха у Антиохији.¹⁵⁴ Према овом сведочанству дневни богослужбени круг чинило је више последовања. Пре свега, у време оглашавања петлова вршено је последовање које се завршавало пред зору. Затим је следило Јутрење, које је почињало у свитање и трајало до потпуног раздањења. Потом службе трећег, шестог и деветог часа. Потом је следило Вечерње и на крају дана кратка служба пре спавања. У састав службе „на појање петлова” улазио је 133. псалм и неколико измењивих псалама и химни, као и 148. и 150. псалм. У својој 48. беседи на Матејево Еванђеље, даје податке који указују на то да је у састав Јутрења улазило појање псалама и химни, јутарња химна *Слава на висини Богу*, јектенија и завршна молитва.¹⁵⁵

Свети Јован Касијан (+435) у свом делу *О установљењу киновије*, даје опис богослужења сиријских и палестинских киновија крајем 4. века.¹⁵⁶ У овом делу он сведочи о томе да су сиријски и палестински монаси, за разлику од египатских, имали у свом правилу службе 3, 6. и 9. часа. Свака од ових служби састојала се од три псалма и три молитве. Јутрење и Вечерње су се, такође, разликовали у две наведене монашке средине, што је још једно од сведочанстава независног развоја ових традиција.

---

¹⁴⁹ Види: А. Vööbus, *Syriac and Arabic documents regarding legislation relative to Syrian asceticism*, Etse: Stockholm, 1960, 38.

¹⁵⁰ Види: А. Vööbus, *Syriac and Arabic documents*, 45.

¹⁵¹ Види: А. Vööbus, *The Canons Ascribed to Maruta of Maipherqat and Related Sources*, CSCO 439 *Scriptores Syri* 191, Louvain: Peeters 1982, 72.

¹⁵² Види: А. Vööbus, *History of asceticism in the Syrian Orient*, 90.

¹⁵³ Упореди: Етерија, *Itinerarium* 23, 2-6 (P. Maraval), SC 296, 226-231.

¹⁵⁴ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α΄* 14, 3-4, PG 62, 575-577.

¹⁵⁵ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὸν Ματθαῖον* 68, 3, PG 58, 644.

¹⁵⁶ Види: Јован Касијан, *De institutis coenobiorum* 3 (J. Guay, прир. и прев.), SC 109, Cerf: Paris 1965, 90-117.

Богослужење у области Кападокије, чији центар је био у Кесарији, има сличне карактеристике као и антиохијско богослужење овог периода. По сведочанству историчара Созомена (+450), у Кападокији је током 4. века монашки живот био уређен у општежитељном виду, и то како у Кападокији, тако и у више градова Понта.¹⁵⁷ Свети Василије Велики у својим делима сведочи да су дневни круг богослужења у наведеним заједницама чинила следећа последовања: Полуноћница, Јутрење 3, 6. и 9. час, Вечерње, као и служба пре сна.¹⁵⁸ По сведочанствима која налазимо у делу *О девствености*, а у коме су описана богослужења током 4. века на простору Кападокије, Полуноћница је била сачињена од 50. псалма, као и измењивих делова: химни и псалама.¹⁵⁹ На Јутрењу се спомињу 62. псалам, *Химна тројице младића* (Дан 3, 35-68), јутарња химна *Слава на висини Богу* и одређене молитве.¹⁶⁰ Веома је важна чињеница да Свети Василије Велики општежића која је оснивао није изоловао од локалних црквених заједница, већ су она представљала активни елемент Цркве.¹⁶¹ Можемо претпоставити да су управо ове аскетске заједнице у Кападокији носиле богослужбени живот, слично онима у Антиохији.

Према наведеним сведочанствима, очигледно је да се богослужбено предање Антиохије и читавог простора који је био под утицајем антиохијског предања, разликовало од богослужбеног предања Александријске цркве и Египта.¹⁶² Поменута разлика је уочљива по питању многих карактеристика литургијског живота – разлика у структури саме Анафоре, различите редакције светописамских текстова које су употребљаване у богослужењу, али је за нашу тему од највећег значаја разлика у структури и организацији читавог система последовања дневног богослужбеног круга. Тако видимо да, док у

---

¹⁵⁷ Види: Созомен, *Εκκλησιαστικὴ ἱστορία* VI, 17, 4; 34, 7-8, (G. Hansen), GCS NF 4, Akademie Verlag: Berlin 1995, 258: 21-22, 291: 11-16.

¹⁵⁸ Види: Василије Велики, *Λόγος ἀσκητικός* 40, 4, PG 31, 877; *Ὅροι κατὰ πλάτος* 37, 3-5, PG 31, 1013-1016; *Ἐπιστολαὶ* 2, 2-6, PG 32, 225; 228, 229, 232-233; *Ἐπιστολαὶ* 207, PG 32, 761-764.

¹⁵⁹ Види: Атанасије Александријски, *Περὶ παρθενίας* 20, PG 28, 276. Наведени текст, иако приписан Светом Атанасију Великом, у ствари написан је крајем 4. века на простору Кападокије. Види: M. Aubineu, *Les écrits de s. Athanasie sur la viginite*, *Revue d'ascetique et de mystique* 31 (1955), 144-151.

¹⁶⁰ Види: J. Mateos, *Office de minuit et office du matin chez s. Athanase*, OCP 28 (1962), 173-180.

¹⁶¹ Види: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 82.

¹⁶² Види: А. Пентковский, *Антиохийская литургическая традиция*, 84.

александријском литургијском предању постоји разлика у богослужењу градских цркава и монашких заједница, у антиохијском је богослужење градских цркава најчешће било идентично са богослужењем монашких заједница. Притом су у антиохијској традицији монаси били директно повезани са вршењем богослужења у градским црквама.¹⁶³ Постоји велика сличност између монашког предања Антиохије и монаштва које се развило на територији западног хришћанства. Позиција монаштва у структури градских хришћанских заједница Антиохије и осталих цркава Истока, идентична је позицији коју су монашке заједнице имале на Западу.¹⁶⁴ Када је у питању западна литургијска традиција, монаси који су живели уз велике базилике Рима и осталих центара били су директно повезани са служењем дневних богослужења, као и са развојем *Бревијара* (*Часослова* у западној традицији).¹⁶⁵

Закључак

У складу са изнетим, истичемо да су чињенице које се тичу карактеристика антиохијске богослужбене традиције, а које су утицале на формирање и каснији развој византијског литургијског типа, следеће:

- 1) Веома рано (у сваком случају пре краја 4. века) развијају се дневни, седмични и годишњи богослужбени круг, о чему сведоче *Апостолске установе* и други извори који се односе на антиохијско литургијско предање.
- 2) Пракса дневних последовања била је јединствена за клирике и монахе са једне стране, и лаике са друге стране.
- 3) У структури последовања препознатљиви су најважнији елементи који су касније усвојени у азматском типичу (пс. 62. на Јутрењу и 140. на

---

¹⁶³ Више о разликовању монашког и градског богослужења, као и о проблему овакве строге дистинкције види: R. Taft, *Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East: Vindicating a Distinction*, ВВGG 3 (2006), 62.

¹⁶⁴ Више о учешћу монаха у богослужењу градских храмова: J.-M. Garrigues/J. Legrez, *Moines dans l'assemblée des fidèles à l'époque des Pères IVe-VIIIe siècle*, Théologie historique 87, Beauchesne: Paris 1992, 140-145; 207-221.

¹⁶⁵ Види: P. Salmon, *L'Office Divin: Histoire de la formation du Breviaire*, Paris 1959, 17-22. Упореди: R. Taft, *The Liturgy of the Hours*, 93-140.

Вечерњу, јектеније и молитве за катихумене, опседнуте и сл. и на крају молитва благослова и отпуста верних).

- 4) Распрострањеност утицаја древног антиохијског литургијског предања на целом Истоку, што је касније довело до наставка размене утицаја између богослужења Константинопоља и Јерусалима.

Све наведене чињенице показују значај антиохијске литургијске традиције као темеља на коме су изграђена богослужбена предања Јерусалима и Цариграда. Овај заједнички темељ пресудно је утицао на даљи развој онога што данас називамо византијски литургијски тип.

2.1.2. Јерусалимско богослужење

Византијски литургијски тип представља сложен систем сачињен од елемената јерусалимске и константинопољске богослужбене традиције. Иако су се богослужбена предања оба поменута центра развила независно из истог корена – антиохијског богослужења - историјске и црквене прилике довеле су до постепеног стапања два наведена предања у једно. Резултат ове синтезе јесте савремено богослужбено предање Православне цркве.

2.1.2.1. Јерусалимско и константинопољско литургијско предање

Значај Јерусалима и Константинопоља као црквених центара постепено је растао, те тако после 5. века он постаје већи од утицаја Антиохије, која је погођена црквеном поделом током 5. века, као и персијским и арапским освајањима током 6. и 7. века. Док су се током ранијих фаза развоја богослужења Јерусалима и Константинопоља развијала одвојено, касније су се, услед неповољних спољашњих прилика као што су персијска и арапска освајања Јерусалима у 7. веку, и иконоборство, поменута два предања постепено мешала, те су се ова литургијска предања временом у потпуности сјединила.

У најранијем периоду, како смо већ споменули у претходном одељку, јерусалимско богослужење се налазило под утицајем антиохијског. Трагови овог утицаја видљиви су после осамостаљења и јачања јерусалимске праксе

након подизања комплекса над Гробом Господњим. Историју јерусалимског богослужбеног предања можемо поделити у два периода: 1) од изградње Храма Васкрсења 335. до освајања Јерусалима најпре од Персијанаца 614. потом од Арапа 637, и 2) од краја 7. века до освајања и разрушења храма Васкрсења 1009. године од стране египатског калифа Ал Хакима, када ова традиција практично замире.¹⁶⁶

2.1.2.2. Први период историјског развоја јерусалимског богослужења: од формирања у 4. веку до арапских освајања у 7. веку

Највећи утицај на развој јерусалимског богослужења током 4. века, имало је подизање три базилике у Јерусалиму и околини, од стране Константина Великог: 1) ротонда и базилика над местом Гроба и страдања Спаситељевих, 2) ротонда и базилика над пећином у којој се родио Спаситељ у Витлејему и 3) базилика на Елеонској гори, подигнута над пећином у којој се Спаситељ јављао апостолима после Васкрсења.¹⁶⁷ Црква подигнута над Спаситељевим Гробом била је центар богослужбеног живота Јерусалима. Сачињавале су је три засебне грађевине: 1) Анастасис (Васкрсење): ротонда која је подигнута над самом пећином у којој се налазио Гроб Господњи; 2) Велика базилика – *Мартиријум*: базилика подигнута над Голготом, често именована као „иза Крста“; и 3) Баптистеријум или мања црква која се налазила између Васкрсења и Мартиријума са јужне стране, називана „ad Crucem“, у којој се чувао Часни Крст.¹⁶⁸ Подизањем, као и освећењем овог комплекса 335. године,¹⁶⁹ почиње уздизање јерусалимске катедре, али и јачање богослужбене традиције која се везује за њу. Детаљна сведочанства о богослужбеном животу Јерусалима у 4. веку имамо у *Путописцу (Itinerarium)* шпанске монахиње Етерије.

---

¹⁶⁶ Упореди: А. Пентковский, *Константинопольский и йерусалимский богослужбёные уставы*, 74.

¹⁶⁷ Упореди: Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 3, 25-43, ЕПЕ 57, 372-391.

¹⁶⁸ Види илустрацију у Прилозима.

¹⁶⁹ Опис споменутог догађаја налазимо код Јевсевија. Истом приликом цар Константин је прославио тридесетогодишњицу своје царске власти. Види: Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου* 4, 40, 43-47, ЕПЕ 57, 481-482, 486-492.

2.1.2.2.1. Јерусалимско богослужење у 4. веку према Етерији

Етерија нам у свом *Путопису* сведочи о неколико основних карактеристика богослужбеног живота, као и о форми и елементима дневног богослужбеног круга јерусалимског Храма Васкрсења у 4. веку.¹⁷⁰ Пре свега, треба истаћи да су у Мартиријуму служене Литургије и празнична богослужења, док је дневни богослужбени круг вршен у ротонди - Анастасису. У самом богослужењу учествује, осим клира и лаика, градско монаштво о коме је било речи у претходном одељку.¹⁷¹ Етерија на више места сведочи о учествовању монаха у последовањима храма Васкрсења.¹⁷² Поменути монаси везани за Анастасис, у нешто каснијим изворима називани су спудеји (σπουδαίοι),¹⁷³ савршавали су богослужења не само у Јерусалиму већ и у многим храмовима у Светој земљи.¹⁷⁴ Улога и утицај спудеја у богослужбеном животу храма

---

¹⁷⁰ У раду користимо следеће издање Етеријиног *Путописа*: Етерија, *Itinerarium* (P. Maraval), SC 296, Cerf: Paris 1982. Консултовали смо и хрватски превод М. Мандаца: *Egerija, Putopis* (прев. М. Mandac), Služba Božja: Makarska 1999.

¹⁷¹ Карактеристично је да нису сви верни присуствовали свим богослужењима која се савршавају у храму Васкрсења. Ова карактеристика је заједничка и многим богослужбеним типовима. Тако смо претходно видели да су групе аскета у Антиохији обављале бројна дневна последовања заједно са клиром, док су лаици били присутни само током два главна последовања дневног богослужбеног круга, као и Светој Евхаристији. Овде, у јерусалимској традицији, како нам о томе сведочи Етерија, поједина богослужења су вазана за аскете које су представљале део структуре јерусалимске заједнице. О овоме ће бити речи и приликом описивања карактеристика константинопољског богослужбеног предања, у коме су такође последовања дневног богослужбеног круга била омогућена учешћем градских монаха. Према овим сведочанствима, могуће је закључити да идеалистична представа о присуству целокупне хришћанске заједнице на свим последовањима дневног круга није била примењива на реалност градског живота, као и живота ван монашких заједница уопште. Свакодневно похађање свих последовања било би могуће само у случају апсолутне подређености свакодневних обавеза ритму дневног богослужбеног круга.

¹⁷² Етерија, *Itinerarium* 24, 1 - 24, 12; 25, 2, 6-7, 12, (P. Maraval), SC 296, 234-237; 244-247; 250-251; 254-255.

¹⁷³ Термин спудеји (σπουδαίοι) односи се на градске аскете који су живели у Јерусалиму и Константинопољу. Више: S. Petrides, *Le monastere des spoudaei a Jerusalem et les spoudaei de Constantinople*, Echos d'Orient 4 (1900-1901), 224-231.

¹⁷⁴ О овоме осим Етерије сведоче и житија палестинских светих, Саве Освећеног и Теодосија Великог. Карактеристичан је пример почетка монашког живота Светог Теодосија, који је на почетку послушничког пута тражио од свог старца Лонгина да се одмах повуче у пустињу. Он му то није дозволио, већ га је упутио на послушање код извесне Гликерије која је подигла цркву посвећену Пресветој Богородици да тамо буде од користи на богослужењима и у раду. Гликерија га је примила и, будући да је био талентовани појац, уписала га је у ред спудеја (τάγματι τῶν... σπουδαίων). Упореди: Види: Кирило Скитопољски, *Vita Theodosii* (прир. E. Swarctz), Kyrillos von Skythopolis: Texte und Untersuchungen, Leipzig 1939, 236.

Васкрсења, посведочена је и у *Типикону храма Васкрсења* (12. век), који илуструје последњу фазу развоја ове традиције.¹⁷⁵

На основу информација које нам даје Етерија могуће је реконструисати структуру и поједине елементе јерусалимског богослужења у овом најранијем периоду. Према Етеријиним описима, последовања дневног и седмичног богослужбеног круга имала су следеће карактеристике и структуру.

А. Свакодневна богослужења

1) Полуноћница

Служба почиње „у време појања петлова” у Анастасису¹⁷⁶. Богослужењу присуствују неколико клирика, монаси и девственице, као и лаици који то желе. Богослужење је сачињено од појања псалама, химни и антифона од стране монаха. После сваког отпеваног антифона презвитер чита молитву. Само богослужење завршава се у време свитања.

2) Јутрење

У време свитања у Анастасису започиње Јутрење¹⁷⁷, сачињено од појања псалама и химни, које су прикладне овом делу дана. Епископ долази на службу праћен клиром, улази у пећину Гроба Господње моли се за све спомињући имена. Потом бива молитва и благослов катихумена, па молитва и благослов верних. На крају, верни појединачно прилазе епископу на благослов. Пошто се потпуно разданило, бива отпуст.

---

¹⁷⁵ Издање: Α. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας* 2, Санкт Петербург 1884, 1-254. Наведено издање користимо уз консултовање исправки немалог броја грешака у читању текста у: А. Дмитриевский, *Древнейшие патриаршие типиконы Святогробский иерусалимский и Великой константинопольской церкви: критико-библиографическое исследование*, Киев 1907, 11-60. Овај рукопис који представља својеврсни *Типик - Химнал* за Страсну седмицу, бележи богослужење које је у храму Васкрсења вршено до 1009. године, када је храм и уништен од стране калифа ал-Хакима Фатимида.

¹⁷⁶ Опис службе у време појања петлова смо назвали Полуноћница ради лакшег попређења са савременом праксом. Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 1 (P. Maraval), SC 296, 234.

¹⁷⁷ Види опис Јутрења код Етерије: Етерија, *Itinerarium* 24, 2 (P. Maraval), SC 296, 236.

3) Шести и Девети час

Према Етерији ова два последовања имају идентичну форму и савршавана су у Анастасису¹⁷⁸. Псалми и антифони се смењују на уобичајен начин. Епископ у пратњи клира долази у Анастасис и улази у пећину Гроба Господњег, где чита молитве а потом благосиља. Пошто изађе из ограде гроба Господњег, сви поново прилазе за благослов.

4) Светилнично или Вечерње

Вечерње се врши у 10. час у Анастасису¹⁷⁹. На последовању се пали много свећа и кандила, те је ротонда Анастасиса испуњена светлошћу. Приликом паљења светиљки користи се пламен узет од неугасиве светиљке из пећине Гроба Господњег¹⁸⁰. Псалми су прилагођени вечерњу, али „антифони бивају дужи“. Епископ долази и седа са клиром на узвишену катедру. Наставља се појање химни и антифона. После завршетка појања, епископ устаје и стаје испред ограде (решетке) Гроба Господњег. Ђакон говори јектенију и помиње имена, на шта одговарају деца са *Господе, помилуј*, после чега епископ говори молитву за све присутне. Потом се моле сви заједно, и верни и катихумени. Ђакон позива катихумене да приклоне главу и епископ говори молитву и благослов за катихумене. Потом, ђакон позива верне да приклоне главе, а епископ чита молитву и даје благослов вернима. Отпуст бива у Анастасису, након чега сви присутни прилазе на благослов. После отпуста, епископ са свим клиром и народом, појући химне, одлази у процесији у Цркву Крста. Када стигну, епископ говори молитву и отпушта катихумене. Потом говори молитву и благосиља верне после чега бива отпуст и сви поново при-

---

¹⁷⁸ Види опис два наведена последовања: Етерија, *Itinerarium* 24, 3 (P. Maraval), SC 296, 236-238.

¹⁷⁹ Опис свакодневног вечерња у Јерусалиму у 4. веку види: Етерија, *Itinerarium* 24, 4-7 (P. Maraval), SC 296, 238-240.

¹⁸⁰ Поменути обичај паљења свећа и кандила сваке вечери, приликом савршавања Вечерња у Анастасису од пламена узетог са неугасиве светиљке која је непрекидно горела у Гробу Господњем, потенцијално представља претечу савремене праксе паљења Благодатног огња на Велику суботу. Види више о феномену Благодатног огња у: А. Пентковскиј, «*Святой Свет*» и *возжжение огня в Великую Субботу в Иерусалиме*, у: А. Лидов (прир.), *Иеротопия Огня и Света в культуре византийского мира*, Феория: Москва 2013, 202-217.

лазе на благослов. Процесија креће у велику базилику Мартиријум, где се савршава идентично последовање. Све време верни носе многобројне свеће и све три цркве су испуњене светлошћу. Служба се завршава у сумрак.

Б) Богослужења у недељу

1) Бденије у Анастасису

Клирици, монаси и народ¹⁸¹ окупљају се испред затворених врата Анастасиса пре појања петлова, где поју химне и антифоне. Свештеници после одређених химни и антифона говоре молитве. Чим запоје први петао, епископ силази у Анастасис и улази у пећину Гроба Господњег, отварају се врата Анастасиса и верници улазе у храм који је већ испуњен светлошћу свећа. Служба се врши на следећи начин:

- презвитер поје псалам а сви поју припев;
- молитва коју говори свештеник;
- један од ђакона поје псалам;
- молитва коју говори свештеник;
- један клирик поје псалам;
- молитва коју говори свештеник;
- ђакон говори јектенију у којој се помињу имена верних;
- вход са кадионицама у пећину Гроба Господњег;
- епископ, ушавши у ограду Гроба Господњег, чита васкрсно Еванђеље;
- процесија уз појање химни до Цркве Крста;
- појање једног псалма;
- молитва коју говори епископ;
- епископ благосиља верне;
- отпуст, након ког сви прилазе епископу на благослов;

---

¹⁸¹ Опис бденија које је савршавано дубоко у ноћи уочи недеље налазимо у: Етерија, *Itinerarium* 24, 8-12 (P. Maraval), SC 296, 242-244.

- пошто епископ уз пратњу целокупне заједнице оде у свој дом, они верни који то желе, са свим присутним монаштвом, враћају се у Анастасис, где настављају појање псалама и антифона;
- после сваког антифона свештеник говори молитву, и последовање се наставља до сванућа, са наизменичним смењивањем антифона и молитава.

2) Јутрење и Литургија

У свитање¹⁸², сви иду у процесији из Анастасиса у велику базилику Мартиријум, где се савршава „уобичајено за недељни дан“¹⁸³. Сви презвитери беде по реду, а на крају беседи и епископ. Евхаристија се савршава око 4. или 5. часа дана.

Пошто се заврши Литургија, епископ, праћен појањем монаха, у процесији долази до Анастасиса, у који улазе епископ, клир, монаси и верни без катихумена. Епископ улази у ограду Гроба Господњег и најпре благодари, потом бива јектенија и молитва за све. Затим ђакон позива све да приклоне главе и епископ говори молитву и благосиља из унутрашњости ограде. Следи отпуст након ког сви, приликом изласка епископа, прилазе на благослов.

3) Вечерње

Вечерње недељом, иако га Етерија у свом опису дневног богослужбеног круга у Јерусалиму посебно издваја, бива по поретку свакодневног Вечерња¹⁸⁴.

У Етеријином опису свакидашњег јутарњег последовања које се врши у време „поја петлова“, Јутрење савршавају монаси са једним делом клира

---

¹⁸² Из самог Етеријиног текста није јасно да ли се у великој Константиновој базилици настављало Јутрење или је одмах почињала Литургија. Овде смо поредак који Етерија описује назвали Јутрење по аналогији са богослужењима осталих дана, као и на основу Етеријине тврдње да се „у наставку врши оно што је уобичајено у недељни дан“. Етерија, *Itinerarium* 25, 1-4. (P. Maraval), SC 296, 244-248.

¹⁸³ Види: Етерија, *Itinerarium* 25, 1 (P. Maraval), SC 296, 244-246.

¹⁸⁴ Види: Етерија, *Itinerarium* 25, 4 (P. Maraval), SC 296, 248.

који поју „химне и наизменично говоре псалме, а слично и антифоне, и после сваке химне бива молитва”¹⁸⁵. Епископ се са осталим клирицима придружује у време свитања и јутарње богослужење се наставља. Такође, код Етерије налазимо сведочанства да су монаси савршавали самостално и нека друга последовања. Тако, на бденију уочи недеље,¹⁸⁶ које почиње пре „поја петлова”, епископ са клиром и целокупним народом почиње ноћну службу која представља недељно бденије. После отпуста ове службе, а пошто испрате епископа у његов дом, монаси се враћају и настављају појање у Цркви Васкрсења све до сванућа, док остали верни најчешће одлазе својим кућама. Опште богослужење се поново наставља у време свитања. Тада се у литији из Анастасиса иде у велику базилику где бива Јутрење, у коме опет узимају учешћа сви на челу са епископом. Богослужење се у недељни дан завршава Евхаристијом.

Према Етерији, наведена структура богослужења преовлађује током читаве године уз мале измене богослужења у периоду Четрдесетнице, *Страсне седмице*, *Пасхе*, као и читавог периода после *Пасхе*, закључно са *Педесетницом*.¹⁸⁷ Етерија, осим поменутих процесија из Анастасиса у велику базилику, које су биле део дневног богослужбеног круга, спомиње и процесије које почињу у Анастасису, а завршавају у цркви на Елеонској гори или на неком другом светом месту, у складу са прослављаним догађајем из Христовог живота.¹⁸⁸ Кретање богослужбене заједнице од једног ка другом богослужбеном простору, последица је историјске везаности местâ на којима су храмови изграђени за спаситељно дело Христово. Тако су у складу са *Хеортологионом*, општа богослужења вршена управо тамо где се прослављани

---

¹⁸⁵ Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 2. (P. Maraval), SC 296, 236.

¹⁸⁶ Више о последовању васкрсног бденија види: G. Bertoniere, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, OCA 193, PIO: Roma 1972. Такође види и новије радове: S. Frøyshov, *The Resurrection Office of the First Millennium Jerusalem Liturgy and Its Adoption by Close Peripheries. Part I: the Pre-Gospel Section*, у: S. Hawkes-Teeples и др. (прир.), *Studies in the Liturgies of the Christian East* (ECS 18), Peeters: Leuven-Paris-Walpole 2013, 31-58; S. Frøyshov, *The Resurrection Office of First Millennium Jerusalem Liturgy and its Adoption in Close Peripheries 2: The Gospel Reading and the Post-Gospel Section*, у: M. Finikiyan и др. (прир.), *Sion, Mère des Églises*, Achendorff Verlag: Münster 2016, 109-148.

¹⁸⁷ Види: Етерија, *Itinerarium* 25, 7-44, 3 (P. Maraval), SC 296, 250-304.

¹⁸⁸ Упореди: Етерија, *Itinerarium* 24, 1 (P. Maraval), SC 296, 234.

догађај историјски одиграо. Можемо рећи да су процесије карактеристика која је обележила јерусалимско богослужбено предање.¹⁸⁹

На последовањима која Етерија описује присутан је и велики број поклоника, међу којима се налази и она лично.¹⁹⁰ Поклоници представљају још један од слојева у структури јерусалимске црквене заједнице. Етерија говори и о великом мноштву народа које је било присутно на богослужењима јерусалимских цркава, те да су исте биле у потпуности испуњене народом.¹⁹¹

Из Етеријиног приказа начина на који су вршена последовања дневног богослужбеног круга у Цркви Гроба Господњег, можемо видети основне карактеристике јерусалимског богослужења крајем 4. века. Осим Етеријиних описа, посредна сведочанства о јерусалимском светотајинском и богослужбеном животу овог периода налазимо у *Катихезама* Светог Кирила Јерусалимског, као и у *Омилијама* Исихија Јерусалимског.¹⁹² Будући да се ова сведочанства не тичу последовања дневног богослужбеног круга, већ се тичу пре свега Евхаристије и Светих тајни, нећемо се овде њима бавити.

2.1.2.2. Јерусалимско богослужење према сведочанствима сачуваних богослужбених књига

Пут историјског развоја богослужења Јерусалимске цркве у периоду од 5. века па све до арапске окупације Јерусалима почетком 11. века, када је дошло његове потпуне замене константинопољским предањем, може се пратити на основу богослужбених књига које припадају овом предању. За разлику од богослужења других литургијских предања, када је у питању јерусалимско богослужење периода од 4. до 7. века сачуван је изузетно велики број писа-

---

¹⁸⁹ О процесијама у богослужењу, тј. о пореклу, развоју и сврси литија види: J. F. Boldovin, *The Urban Character of Christian Worship, Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, (OCA 228), PIO: Rome 1987.

¹⁹⁰ О поклоништву хришћана у Свету земљу према споменицима до 7. века, види: P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'orient: Histoire et géographie des origins à la conquête arabe*, Cerf: Paris 1985.

¹⁹¹ Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 8 (P. Maraval), SC 296, 242.

¹⁹² Види: Кирило Јерусалимски, *Κατηχήσεις*, PG 33, 332-1128; Исихије Јерусалимски, *Λόγοι*, PG 93, 1392-1448.

них споменика.¹⁹³ Највећи број ових споменика није сачуван у грчком оригиналу, већ у преводу на грузијски језик.¹⁹⁴ Један мањи број богослужбених књига сачуван је и на јерменском, као и сиријском језику.

2.1.2.2.1. Најстарија сведочанства о начину појања антифона у јерусалимском богослужењу

Једно важно сведочанство о садржају најстаријег јерусалимског богослужења, које по С. Фројшову (Stig Simeon R. Frøyshov, рођен 1961) припада 4. веку, сачувано је у грузијском рукопису *Sinai Georgian O.34* из старе групе синајских рукописа.¹⁹⁵ У наведеном кодексу налази се грузијски превод грчког текста *Правила Светог Саве о редовном појању*, у коме су дати и припеви за библијске елементе свакодневног богослужења.¹⁹⁶ Тако су, према рукопису *Sinai Georgian O.34* на Јутрењу понедељка појане следеће библијске песме:

- Прва библијска песма (1 Мој 15, 1-20), са припевом: *Певајмо Господу, јер се славно прослави;*
- Осма библијска песма (Дан 3, 57-88), са припевом: *Господа појте и преузнесите у све векове; Уместо Слава: Благосиљајмо Оца и Сина са Светим Духом, Певајмо Господу и преузносимо га у све векове;*
- Девета библијска песма (Лк 1, 46-55), са припевом: *Покажи, Господе, милост своју на нама; Од стиха Благословен је Господ Бог Израиљев (Песма пророка Захарије, Лк 1, 68-79): Учини своју милост на нама,*

---

¹⁹³ Број споменика који се везују за рани период јерусалимске традиције, далеко превазилази број оних који су у вези са најранијим периодом нпр. цариградске или римске традиције. Упореди: S. Frøyshov, *The Georgian Witness to the Jerusalem Liturgy: New Sources and Studies*, у: B. Groen и др. (прир.), *Inquiries into Eastern Christian Worship (ECS 12)*, Peeters: Leuven – Paris – Walpole 2012, 228-267.

¹⁹⁴ Свој преглед ових извора заснивамо на издањима превода јерменских и грузијских текстова на западноевропске језике које и наводимо у даљем тексту. Код тумачења њихове богослужбене садржине ослањамо се на модерне литургиологе А. Вајда и С. Фројшова, који су се темељно бавили поменутом темом.

¹⁹⁵ Многобројни рукописи који се чувају у манастиру Свете Катарине на Синају деле се у две велике групе. Прву чине рукописи који су од раније били познати научној јавности. Другу чине рукописи откривени 1985. године, који још увек представљају поље за плодан истраживачки рад. Види: *Τὰ νέα εὐρήματα τοῦ Σινᾶ*, (прир. Ἀρχιεπίσκοπος Δημήτριος и др.) Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ: Ἀθῆνα 1998; P. Géhin/S. Frøyshov, *Nouvelles découvertes sinaïtiques: À propos de la parution de l'inventaire des manuscrits grecs*, REB 58 (2000), 167-184.

Господе; Од стиха Заклетву, којом се закле (8. стих од краја): Нека светлост лица твога сија над нама, Господе; Учини ноге наше на пут мирни (3. стих од краја): Једносуитна Тројице, спаси душе наше;

- На хвалитним псалмима: *Теби приличи песма Богу; Од стиха Нека хвале име његово (Пс 149, 3): Сине Божији, помилуј нас; Од стиха Хвалите га за многе моћи његове (Пс 15, 2), као и на Слава, и сада: Теби приличи слава Богу.*¹⁹⁷

Значај ових припева, према поменутом аутору, у томе је што садрже кратке химнографске припеве псалама и библијских песама, који потичу из најраније епохе јерусалимског богослужења. Елемент на основу кога Фројшов врши ово датирање јесте тријадолошка доксологија на завршетку 8. песме: *Благосиљајмо Оца и Сина са Светим Духом*, која одговара старијој тријадолошкој формулацији која се спомиње у делу Светог Василија Великог *О Духу Светом*,¹⁹⁸ а која ишчезава после 4. века.¹⁹⁹ Без обзира на то да ли заиста читав текст можемо датирати тако рано, он нам даје сведочанство на основу кога можемо да створимо јасну слику о псалмима и њиховим припевима у раном јерусалимском богослужењу.

Припеви који су дати у наведеном извору, представљају рефрене који су појани као одговор на све стихове псалма или библијске песме са којом се повезују. Као што се види из наведених примера, поједини припеви представљају елемент који се среће и у структуралним јединицама савременог богослужења.²⁰⁰ Са друге стране, поједини припеви представљају елементе

---

¹⁹⁶ Грузијски текст рукописа у: L. Xevsuriani, *Sin. 34-ის შედგენილობის საკითხების შესახებ*, (*Проблем склопа рукописа Sin. 34*), *Mravaltavi* 6 (1978), 88-123.

¹⁹⁷ Публиковање комплетног превода грузијског рукописа Sin. 34 са пропатним коментарима припрема Фројшов на основу чијег превода дајемо и примере из истог рукописа који следе. Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH, *IntRes*: <http://www.hymnology.co.uk/r/rite-of-jerusalem> (приступљено: 14.8.2017).

¹⁹⁸ Види: Василије Велики, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 27, 66 (Π. Χρήστου), *ΕΠΕ* 10, Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1974, 456-462.

¹⁹⁹ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁰⁰ Види припев *Теби приличи песма Богу* на Јутрењу, који се среће и у савременом *Часослову: Часослов (прев. А. Јевтић)*, 98. Поједини древни припеви постали су саставни делови химнографских састава који су их касније заменили. Тако се нпр. стари припев *Певајмо Господу јер се славно прослави* среће као акротелевтеон многих тропара у саставу прве песме канона. Слично је и са припевима других библијских песама. Види нпр. прву песму канона Почетка Индикта и осму песму канона Светом Симеону Столпнику која су дело Светог Јована

последовања која су посведочена у неким каснијим типцима, али их данас не срећемо у богослужењу.²⁰¹

2.1.2.2.2. Јерусалимски Лекционар

Поредак последовања годишњег богослужбеног круга уређивао је *Лекционар*.²⁰² Извор за проучавање јерусалимског *Лекционара* представљају његови јерменски и грузијски преводи. Јерменски *Лекционар* је верни превод грчког *Лекционара*, који садржи годишњи систем читања светописамских текстова најранијег периода историје јерусалимског богослужбеног предања. Настао је у 5. веку (417-439) и представља најстарије сведочанство о богослужбеном поретку Јерусалима из перспективе богослужбених књига.²⁰³ *Лекционар* садржи комплетну серију библијских читања за цео годишњи богослужбени круг, као и прокимене и алилујаре. Уједно, овај споменик је и најстарији сачувани литургијски годишњи циклус светописамских читања у читавом хришћанском свету.²⁰⁴ Наведени *Лекционар*, који је садржао само библијска читања, прокимене и алилујаре, ширио се у наставку развоја јеру-

---

Дамаскина (+749): *Минея: месец сентябрь*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография Киево-Печерской лавры 1893), 14-15, 28.

²⁰¹ Остали припеви хвалитних псалама, које не срећемо у савременом последовању, посведочени су у *Месинијском типуку*. Види: М. Arranz, *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis gr. 115 (A.D.1131)*, ОСА 185, РГО: Rome 1969, 296, АР 30-31. Поменуте припеве срећемо и у доста касније насталом опису азматског Јутрења код Светог Симеона Солунског, где су вероватно унети под утицајем јерусалимске праксе. Види: Свети Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 351, РГ 155, 648.

²⁰² Када је у питању јерусалимски *Лекционар*, најстарији рукописни споменици сачувани су на јерменском и грузијском језику. Јерменски превод јерусалимског *Лекционара* сведочи праксу 5. века (417-439) и издат је од А. Ренуа: А. Renoux, *Le lectionnaire de Jérusalem en Arménie 1, 2, 3*, (РО 44, 48/2, 49/5), Turnhout 1984-2004 (Јерменски текст са француским преводом). Грузијски превод сведочи праксу од 5. до 7. века и издат је од М. Тархнишвили: М. Tarchnishvili, *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem (V – VIII siècle)* (CSCO 188, 189, 204, 205), Louvain 1959-1960, (Грузијски текст са латинским преводом). Видети и превод на руски јерусалимског *Лекционара*: К. С. Кекелидзе, *Иерусалимский канонарь 7. века (грузинская версия)*, Тифлис 1912. Превод текста *Грузијског Лекционара* на енглески К. Еџкомба (К. Edgcomb), сачињен са латинског превода Тархнишвили, може се наћи на следећој интернет адреси: <http://bombaxo.com/georgian.html>.

²⁰³ О датирању јерменског *Лекционара* види: Р. Devos, *L'Annee de la dedicace de Saint-Etienne a Jerusalem: 439*, *Analecta Bollandiana* 105 (1987), 265-279.

²⁰⁴ Види: Р. Jeffery, *The Earliest Christian Chant Repertory Recovered: The Georgian Witnesses to Jerusalem Chant*, *JAMS* 47.1 (1994), 1-38; За покушај реконструкције прокимена и алилујара види: Р. Jeffery, *The Lost Chant Tradition of Early Christian Jerusalem: Some Possible Melodic Survivals in the Byzantine and Latin Chant Repertories*, *Early Music History* 11 (1992), 151-190.

салимског богослужења и растао је заједно са њим. Тако се у грузијским преводама јерусалимског *Лекционара*, осим поменутог материјала, срећу и инципити химни које су представљале сталне или променљиве елементе Литургије и осталих последовања. Како није сачуван ниједан примерак грчког оригинала, ови извори представљају драгоцен извор за проучавање јерусалимске богослужбене традиције периода од 5. до 8. века.

Сагледавањем распореда перикопа у систему годишњег круга древних *Лекционара*, можемо приметити да циклус покретних празника није био издвојен већ се налазио иза месеца марта.²⁰⁵ *Лекционаре* овог периода (до 7. века) карактерише посебан распоред светописамских читања, који се назива божићно-триодски.²⁰⁶ *Лекционарски* систем читања почињао је од Божића. Перикопе из Лукиног Еванђеља читане су у периоду од Богојављења до Цвети.²⁰⁷ На Литургији на Васкрс читан је одељак из Марковог Еванђеља (16, 1-8).²⁰⁸ Недељна читања из Марковог Еванђеља почињала су од празника Обновљења храма (13. септембра) и читана су до Божића.²⁰⁹ *Лекционари* су садржали и одређене литургијске напомене, као и поједине химне и указивања на место савршавања дотичног богослужења.²¹⁰ Све ово показује изузетан значај ових извора за разумевање развоја јерусалимског богослужења.

2.1.2.2.3. Јерусалимски *Евхологион*

Евхологион јерусалимског богослужбеног предања²¹¹ садржавао је осим Литургије Светог апостола Јакова и молитве последовања дневног бо-

---

²⁰⁵ Упореди: К. С. Кекелидзе, *Иерусаликий канонарь 7. века*, 56.

²⁰⁶ Божићно-триодски распоред *Лекционара* означава да су светописамска читања у Лекционару распоређена тако да годишњи круг почиње од *Божића* и да се одсек покретних празника умеће у годишњи календар после месеца марта. У наставку се у триодском одсеку могу наћи уметнути непокретни празници. Види: А. Пентковский, *Константинопольский и йерусалимский богослужбёные уставы*, ЖМП 4 (2001), Москва 2001, 73.

²⁰⁷ Види нпр. грузијску верзију: К. С. Кекелидзе, *Иерусаликий канонарь 7. века*, 51-64, 149-150.

²⁰⁸ Упореди: К. С. Кекелидзе, *Иерусаликий канонарь 7. века*, 95.

²⁰⁹ Види нпр. грузијску верзију: К. С. Кекелидзе, *Иерусаликий канонарь 7. века*, 147-149.

²¹⁰ Види нпр. грузијску верзију: К. С. Кекелидзе, *Иерусаликий канонарь 7. века*, 43 и даље.

²¹¹ Текст *Евхологиона* јерусалимске традиције издаван је само делимично. Кекелидзе је објавио текст грузијског *Евхологиона*, који је садржао Јаковљеву Литургију и текст хиро-

гослужбеног круга, као и аколутије Светих Тајни.²¹² Стандардна форма Литургије Јерусалимске Цркве била је Литургија Светог апостола Јакова. Обичним данима у току Великог поста вршена је Литургија Пређеосвећених дарова која је такође носила његово име.²¹³

2.1.2.2.2.4. Часослов

Непромењиве елементе последовања дневног богослужбеног круга: псалме, химне и молитве, садржао је *Часослов*. Иако ова верзија *Часослова* није сачувана на оригиналном грчком језику, грузијски превод у рукопису Sinai Georgian O.34 (10. век) сведочи праксу богослужења у Храму Гроба Господњег старију од 7. века.²¹⁴ Веома је важно напоменути да овај рукопис, који

тонија, још 1912: К. Кекелидзе, *Древнегрузинский архиератиконъ*, Тбилиси 1912. Критичко издање грчког текста Јаковљеве литургије, које природно није узело у обзир тада још неоткривене нове синајске рукописе, издао је Мерсије: В. Mercier, *La Liturgie de St. Jacques: édition critique du texte grec avec traduction latine*, PO 26, Firmin-Didot: Paris 1946. Новије критичко издање са обрађеним новооткривеним синајским изворима издао је Казамиас (Α. Καζαμίας, *Η Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τὰ νέα σιναϊτικά χειρόγραφα*, Θεσσαλονίκη 2006). Грузијски превод Пређеосвећене Литургије Светог Јакова, издао је Тархнишвили (М. Tarchnishvili, *Liturgiae Ibericae antiquiores*, Louvain 1950), док је оригинални грчки текст поменуте Литургије сачуван фрагментарно, издао Дмитријевски (А. Дмитриевский, *Богослужение Страстной и Пасхальной седмиц во св. Иерусалиме в IX-X вв. Казань*, 1894). Остали елементи јерусалимског Евхологиона фрагментарно постоје на грузијском језику (види: К. Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис 1908), или пак као уметнути елементи појединих периферних споменика константинопољске традиције (А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках Православного Востока 2*, Киев, 1901). За најновије критичко издање *Јаковљеве Литургије*, према свим познатим рукописима који се односе на њу, види: L. Khevsuriani, и др, *Liturgia ibero-graeca sancti Iacobi Dei fratris* (Jerusalem Theologisches Forum 17), Münster 2011.

²¹² Текстови преосталог садржаја *Евхологиона* објављени су парцијално према грузијским изворима. За детаљнији преглед литературе о неевхаристијским елементима јерусалимског *Лекционара*, види: S. Frøyshov, *The Georgian Witness*, 243.

²¹³ Пређеосвећену Литургију Светог апостола Јакова, иако у самим изворима само делимично сачувану, реконструисао је и издао за литургијску употребу Финдулис: Ί. Φουντούλης, *Κείμενα λειτουργικῆς Γ': Θεϊαί Λειτουργίαι*, Θεσσαλονίκη 1994, 429-500. Превод на српски језик издао је Х. Столић: *Литургија Пређеосвећених дарова Светога апостола Јакова Брата Божијег* (среда четврте недеље Великог поста, Велики понедељак, Велики уторак и Велика среда), ЕУО Епархије банатске: Вршац 1996.

²¹⁴ У рукопису *Sinai Georgian O.34* налази се превод древног *Часослова* који је по свему судећи старији од реформе која се одиграла почетком 7. века у време персијског и арапског освајања Јерусалима. На ово указују химнографски елементи старог *Тропологиона*, који се не срећу и касније у реформисаном новом *Тропологиону*. Такође по мишљењу Фројшова, назив који овај *Часослов* носи у рукопису *Sinai Georgian O.34* – *Грузијски Часослов*, означава да он по преписивачу припада древној јерусалимској богослужењу које је сачувано једино у грузијском преводу. С. Фројшов је објавио овај рукопис 2003. у Паризу у својој дисертацији: S. Frøyshov, *L'Horologe 'georgien' du Sinaiticus ibericus 34. Edition, traduction et commentaire*

се односи на период пре 7. века, у себи садржи називе гласова и тиме указује на потенцијалну везу са древним музичким системом осмогласја по коме су појани, како опште богослужење Цркве Гроба Господњег, тако и службе заједнице спудеја при истом храму.²¹⁵

2.1.2.2.5. Јерусалимски Химнал - Тропологион

Једна од богослужбених књига овог периода развоја јерусалимске литургијске традиције је и јерусалимски Химнал који је на грузијском носио назив *Јадгари* а на грчком *Тропологион*. *Тропологион* или *Јадгари* је зборник химни који се употребљавао у богослужењу јерусалимске праксе.²¹⁶ Познате су две верзије *Тропологиона*: Стари *Тропологион* – *Древни Јадгари* (од 4. до 6. века), који је сачуван само у грузијским преводима, због чега у науци и носи само грузијски назив, и нови *Тропологион* (од 7. века, који је у наредној етапи развоја богослужења раздељен у више зборника химни).²¹⁷ Садржина *Древног Јадгарија* може да се подели у две целине: 1) химне презникâ годишњег богослужбеног круга (овај одељак Јадгарија почиње од *Божића* и садржи химне празникâ непокретног годишњег круга до *Сретења*, затим су уметнуте химне циклуса покретних празника, потом се наставља непокретни круг од празника *Рођења Светог Јована Крститеља*) и 2) химне седмичног богослу-

---

(докторска дисертација), Université de Paris-Sorbonne [Paris IV], Institut Catholique de Paris и Institut de theologie orthodoxe Saint-Serge: Paris 2003.

²¹⁵ Види: S. Frøyshov, *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*, SVTQ 51 (2007), 139-178. Српски превод текста: С. Фројшов, *Рани развој литургијског осмогласног система у Јерусалиму*, у: З. Крстић и С. Убипариповић (прир.)/М. Јовановић (прев.), *Свештенослужеће богословље, Каленић: Крагујевац 2015, 101-148.*

²¹⁶ Први пут је објављен у парцијалном преводу на руски: К. Кекелидзе, *Литургијске грузинске памятници*, 351-372. За критичко издање овог извора види: უძველესი ოსოგასრი [Древни Јадгари], (Е. Н. Метревели и др.), Тбилиси 1980. О наведеном издању види: A. Wade, *The Oldest Iadgari: The Jerusalem Tropologion V-VIII c.*, OCP 50, Roma 1984, 451-456. За превод химни *Божића* и *Богојављења Древног Јадгарија* на немачки, са уводом и коментарима, види: Н. М. Schneider, *Lobpreis im rechten Glauben: Die Theologie der Hymnen an den Festen der Menschwerdung der alten Jerusalemer Liturgie im Georgischen Udzvelesi Iadgari*, Berlin, 2004. За превод васкрсних (недељних) химни на француски, види: С. Renoux, *Les hymnes de la résurrection 1; Les hymnes de la résurrection 2; Les hymnes de la résurrection 3.*

²¹⁷ Древни јерусалимски химнал, као што смо рекли, није сачуван у грчком оригиналу. Због ове чињенице, када се говори о древној варијанти ове књиге користи се назив који је посведочен у грузијским споменицима – *Јадгари*. После реформе богослужења која се догодила у Јерусалиму почетком 7. века, у сачуваним грчким изворима посведочен је назив *Тропологион*. Види: S. Frøyshov, *The Early Development*, 142.

жбеног круга (*Октоих* недељни, а потом следи *Октоих* осталих дана у седмици).²¹⁸

По Фројшову, материјал *Јадгарија* у различитим рукописима се у великој мери поклапа са структуром и садржајем појединих последовања.²¹⁹ Основни елементи појединачних последовања дневног богослужбеног круга које можемо да идентификујемо на основу химнала су следећи:

1. Вечерње: *Господи возвах, Охитај* (входноје);²²⁰
2. Јутрење: Библијске песме (и канони), егзапостилар у појединим слушајевима, у *Октоиху* за недељно Јутрење дата је химна под грузијским називом *gardamotkumaj*,²²¹ Хвалитни;
3. Божанствена Литургија: *Охитај, Keltabanisaj* (химна у време омивања руку), *Satsmidisaj* (химна у време преноса дарова);
4. Неодређено место: *Tsargomaj* (Ипакој).²²²

Јерусалим, у коме се уобличавао годишњи циклус богослужења, већ у *Дрвном Јадгарију* садржи химне за дванаест Господњих празника, као и за неке мање празнике. У садржају *Јадгарија* видимо скоро тридесет различитих спомена.²²³ Химнографски материјал ових мањих спомена био је често непотпун, што одражава праксу комбиновања овог материјала са елементима седмичног *Октоиха*.²²⁴

Међу химнама предвиђеним за појање на појединачне празнике и спомене налазе се химне предвиђене за Јаковљеву Литургију, потом канони на Јутрењу који нису увек потпуни већ садрже од једне до осам песама. Током периода Четрдесетнице употреба химнографије је доста сведенија, те у *Јадгарију* налазимо много мање химни, што је последица тежње ка

---

²¹⁸ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²¹⁹ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²²⁰ Химна која је пратила вход на Литургији, али и на Вечерњу и Јутрењу. Види више о врстама химни у јерусалимској традици: Н. Leeb, *Die Gesänge im Gemeindegottesdienst von Jerusalem (vom 5. bis 8. Jahrhundert)*, Herder: Wien, 1970).

²²¹ Химна после јутарњег Еванђеља. Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²²² Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²²³ Види: A. Wade, *The Oldest Iadgari: The Jerusalem Tropologion V-VIII c.*, OCP 50 (1984), 451-456.

одржавању старијег поретка у овом периоду црквене године. Током Великог поста у већој мери су коришћени кратки припеви на библијским песмама Јутрења, као и на фиксним псалмима Вечерња и Јутрења.²²⁵ Важна карактеристика химнографије Четрдесетнице огледа се у томе да су химне сваког појединачног литургијског дана дате прво за Јутрење а потом за Вечерње,²²⁶ што срећемо и у савременим *Триодима*, за разлику од химни круга непокретних празника, где међу химнама сваког литургијског дана срећемо најпре химне за Вечерње а потом за Јутрење.

Октоих, као што је наглашено, садржи химне предвиђење за појање недељом, али и другим седмичним данима, и укључен је у *Древни Јадгари*.²²⁷ Према најновијим истраживањима ситем осмогласја, у виду циклуса од осам седмица, формирао се и развијао управо у Јерусалиму почев од 4. века.²²⁸ Истражујући садржаје древних *Химнала* С. Фројшов је дошао до закључка да је до ширења употребе потпуних канона (осам песама) са недеље на остале седмичне дане дошло у 6. веку.²²⁹ Сам материјал *Древног Јадгарија* сведочи о постојању више различитих слојева химни у рукописима, што се огледа у чињеници да се за поједине дане иза редовних песама канона наводе други скупови тропара над којима стоји назив *sxiani* (гр. ἄλλοι, други). С. Фројшов на основу примера из рукописа *Sinai Georgian O.34 (10. век)* наводи:

„У једном рукопису налази се више слојева химнографије за библијске песме и то само за 8. и 9. или само за 9. песму. Упадљиво је да у случају додатних слојева (химни) за песме 8. и 9. имамо само химне у гласовима од 1. до 4, док у плагалним гласовима оне недостају, што је одлика раног развоја осмогласног система”.²³⁰

---

²²⁴ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²²⁵ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²²⁶ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²²⁷ Превод на француски је доступан у издањима Ш. Рену: С. Renoux, *Les hymnes de la résurrection 1; Les hymnes de la résurrection 2; Les hymnes de la résurrection 3.*

²²⁸ Види: S. Frøyshov, *The Early Development*, 139-178.

²²⁹ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²³⁰ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

Поједини аутори сматрају да химне које се срећу у овим слојевима припадају древној сиријској химнографији.²³¹

За читав корпус химни *Древног Јадгарија* карактеристична је хијастичка структура²³². На основу чињенице да је систем подобних већ био развијен у јелинској химнографији током раног периода о ком је реч, можемо претпоставити да је он оставио трага и у грузијским преводима.²³³ Ово се огледа у чињеници да су поједини химнографски састави приликом превода на грузијски задржавали метрички образац који су имали у грчком оригиналу.²³⁴ На основу постојања канона у најстаријим грузијским преводима (4-5. век) види се да канон као поетска форма постоји и пре Светог Андреја Критског (+740) и Јована Дамаскина (+749), којима се традиционално приписује његово стварање.²³⁵

Осим канона, најдревнији споменици јерусалимске химнографије садрже и стихире на *Господи возвах* (Псалом 140), стихире на *Хвалите* (Псалми 148-150), као и стиховње стихире на крају Вечерња и Јутрења. Срећу се и сједални (*tsargomaj*) и ипакој (*ibakoј*), са јутарњег последовања. Осим ових химни срећу се и већ поменути *oxitaj*, који је појан као входноје на Јаковљевој Литургији, али и на Вечерњу и Јутрењу, потом *sitsmidisaj* или химна Светих дарова, која је певана у време Великог входа, као и *keltabanisaj*, који је певан за време омивања руку. У *Древном Химналу* среће се и егзапостилар који је смештен на истом месту као у савременом богослужењу, и у вези је са 42. псалмом. Међу химнама које су сачуване у *Древном Јадгарију* налази се и једанаест тропара Божића и Богојављења, као и дванаест тропара Великог

---

²³¹ Види: G. Winkler, *Das theologische Formelgut über den Schöpfer, das 'omoóúσιος, die Inkarnation und Menschwerdung in den georgischen Troparien des Iadgari im Spiegel der christlich-orientalischen Quellen*, Oriens Christianus 84 (2000), 117-177. Такође види: G. Winkler, *Einige bemerkenswerte christologische Aussagen im georgischen Iadgari. Ein Vergleich mit verwandten armenischen Quellen*, Oriens Christianus 91 (2007), 134-143.

²³² Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH. Под термином *хијастичка структура* овде се подразумева литерарна техника распореда идеја у самом тексту. Као пример узмемо да постоје две идеје у једном тексту, идеја А и идеја Б, као и њихове две варијанте идеја А1 и идеја Б1. Њихов распоред у тексту хијастичке структуре био би А-Б-Б1-А1. Види више: J. Breck, *The shape of biblical language: Chiasmus in the Scriptures and beyond*, SVS Press: New York 1994.

²³³ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²³⁴ Види: A. Wide, *The Oldest Iadgari: The Jerusalem Tropologion – 4th to 8th Centuries, 30 Years after the Publication*, D. Atanassova/T. Chronz, Σύναξις καθολική, Lit: Wien 2014, 746.

петка, који су сачувани и у савременим претпразничним Великим часовима поменутих празника.²³⁶ Идентификоване су и поједине химне које су независне од псаламских стихова, међу којима се налази и *Светлости тиха*, која је садржана и у савременом Вечерњу.²³⁷

У досадашњим истраживањима идентификовано је преко 130 химни које су заједничке *Древном Јадгарију* и савременим богослужбеним књигама, док овај број у новијим истраживањима непрекидно расте.²³⁸ Међу овим химнама налазе се, осим наведених тропара Царских часова, и *Иже херувими, Да молчит, Вечери твојеја, Ниње сили, Јединородни Сине, Видјехом, Под Твоје благоутробије, Христос воскрес*, као и многе друге.²³⁹

Целокупни систем богослужења, који је посведочен у наведеном извору, садржи у себи разлику између општих последовања Јутрења и Вечерња и оних последовања која су вршили монаси при градским храмовима, а која нису подразумевала присуство целокупне црквене заједнице²⁴⁰. Наведена карактеристика јерусалимског богослужења, која је посведочена још код Етерије, потиче из антиохијског фундуса, на коме је заснован развој јерусалимског богослужења.

2.1.2.2.2.6. Јерусалимски Псалтир

Псалтир је за богослужбену употребу у Константинопољу и Јерусалиму био подељен на два различита начина. Карактеристика *Псалтира* у јерусалимској традицији подразумевала је поделу на 20 катизми, а свака од катизми на три антифона.²⁴¹ С друге стране, у Константинопољу је употребљаван *Псалтир* подељен на 72 антифона, од којих су 68 били коришћени као променљиви антифони последовања, док су осталих шест антифона

---

²³⁵ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²³⁶ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²³⁷ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²³⁸ Види: ჟბველეზი ოაღვარო [Древни Јадгари], (Е. Н. Метревели и др.). Делови древног химнала у француском преводу: С. Renoux, *Les hymnes de la résurrection 1; Les hymnes de la résurrection 2; Les hymnes de la résurrection 3*.

²³⁹ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁴⁰ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁴¹ Термин антифон коришћен је на различит начин приликом именована јединица на које се дели *Псалтир* у јерусалимској и константинопољској верзији.

представљали фиксне елементе богослужења. Они су припадали систему променљивих антифона.²⁴² Такође, разликовала се и подела псалама на стихове у јерусалимској и константинопољској богослужбеној традицији, па су у јерусалимском *Псалтиру* псалми били подељени на краће стихове, за разлику од поделе псалама за употребу у богослужењима константинопољске Свете Софије и храма осталих великих градова, где су стихови били дужи. Ово потврђује и следећи текст из рукописног *Псалтира* Бодлијанске библиотеке у Оксфорду *Bodleian D 4.1* у коме преписивач Антим²⁴³ даје следећу примедбу:

Ὅμοῦ πάντες ψαλμοὶ PN', ἀντίφωνα Ε', Све заједно псалама 150, антифона καθίσματα Κ', στίχοι ΔΩΠΒ' καθὼς 60, катизми 20, стихова 4782, како ψάλλει ἡ ἀγία Χριστοῦ τοῦ θεοῦ ἡμῶν пева Свети град Христа Бога Πόλις· ἐν δὲ τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ καθὼς нашег²⁴⁵; како поју у Великој пак, ψάλλουσιν ἦτοι ὁ ἐκκλησιαστής εἰσὶν οἱ Христовој Цркви²⁴⁶, што је πάντες στίχοι ,ΒΦΜΒ', δόξαи ОВ'.²⁴⁴ еклисијаст²⁴⁷, стихова 2542, слава 72.

Наведено јасно сведочанство о разликовању поделе Псалтира у Јерусалиму и Константинопољу даје и потврду о називима јерусалимског и константинопољског богослужбеног предања. Ово даје повода С. Парентију²⁴⁸ и А. Пентковском²⁴⁹ да за одговарајућу номенклатуру наведених литургијских пре-

---

²⁴² Види табелу бр. 5.

²⁴³ Рукопис је вероватно преписан на Блиском истоку 951. године. За више палеографских и других података види: I. Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften 1: Oxford, Bodleian Library*, 3 тома, Hiersemann: Stuttgart 1977-82, I:27f, 151, III.1:324f; G. Dorival, *Les Chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes, Contribution à l'étude d'une forme littéraire 2*, Spicilegium Sacrum Lovaniense: Études et documents 44, Leuven 1989, 84-126; M. Agati, *La minuscola "bouletée"*, Vatican 1992, 32f; I. Ševčenko, *Captions to a David Cycle in the Tenth-Century Oxford Auct. D.4.1*, у: C. Scholtz/G. Makris (прир.), Πολύπλευρος νοῦς: Miscellanea für Peter Schreiner, Munich 2000, 324-341.

²⁴⁴ Види: G. Dorival, *Les Chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes 2*, 123-124.

²⁴⁵ Под синтагмом Свети град Христа Бога нашег се подразумева Јерусалим. Такође, богослужбени поредак Јерусалимске Цркве називан је ἀγιοπολίτης.

²⁴⁶ Под синтагмом Велика Христова Црква подразумева се Света Софија у Константинопољу.

²⁴⁷ Термин ἐκκλησιαστής означава богослужбени поредак Свете Софије, који је касније називан азматски типик.

²⁴⁸ Види: S. Parenti, *The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition*, OCP 77 (2011), 449-469.

²⁴⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у ПЭ 8, 380-388.

дања, употребљавају називе агиополит за јерусалимско, а еклисиаст за цариградско предање. Међутим, будући да се ова сведочанства срећу у рукописној традицији тек од 9. до 11. века, а у исто време номенклатура и остале појединости нису уједначене у свим овим споменицима, Г. Парпулов сматра да ова тврђења није могуће узети са неопходном сигурношћу.²⁵⁰

2.1.2.2.3. Богослужење у пустињским монашким заједницама у Палестини

Богослужење у монашким заједницама у Палестини, било је под утицајем градског богослужења спудеја.²⁵¹ Упоредо са тим, оно је садржало много мању количину химнографског материјала. Ово је карактеристично нарочито за рани период палестинског монаштва, у време када се развијао живот лаври, као и начин живота који није био у потпуности киновијски.²⁵² Ово је, између осталог, последица утицаја египатске монашке традиције која је пројавила снажну реакцију на химнографске спевове као и употребу појања у монашкој средини.²⁵³ Каснији развој палестинског монаштва водио је формирању организованих киновија, које су подразумевале заједничку молитву и трпезу. Овоме је посебно допринео преподобни Теодосије Киновијарх (+529),²⁵⁴ као и преподобни Сава Освећени²⁵⁵ (+532). У Лаври Светог Саве бо-

---

²⁵⁰ Види: G. R. Parpulov, *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850–1350 AD* (докторска дисертација), The University of Chicago: Chicago 2004, 99-100.

²⁵¹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁵² Јачање коновијског начина живота везује се за период после смрти Преподобног Ефтимиија (+473). Према Скабаллановичу прелазак са лавриотског на коновијски начин функционисања манастира везује се за потребу за снажним духовним руководитељем који је могао лавре да држи на окупу. У периоду после смрти Преподобног Ефтимиија, до 6. века све је мање оваквих снажних духовних личности и потребна је боља организација да би се одржала дисциплина у монашким заједницама. Види: М. Скабалланович, *Толковий Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением 1*, Киев 1910, 318.

²⁵³ О отпору египатских монаха према црквеном песништву види карактеристично сведочанство о реакцији аве Памва на одушевљење свог ученика химнографијом у *Евергетиносу*. Види: Павле Евергетидски, *Εὐεργετινὸς Β΄, Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας*; Θεσσαλονίκη 2003, 108-109. За више информација о односу монаштва према химнографији на размеђу 4. и 5. века види: J. W. McKinnon, *Desert Monasticism and the Later Fourth-Century Psalmody Movement Source*, у: Music & Letters 75, 4 (1994), OUPress: Oxford, 505-521.

²⁵⁴ О делатности и значају Преподобног Теодосија за развој палестинског монашког богослужења види: М. Скабалланович, *Толковий Типикон 1*, 322.

²⁵⁵ О значају Преподобног Саве Освећеног за развој богослужења палестинских манастира види: М. Скабалланович М. Н. *Толковий Типикон 1*, 319.

гослужење је током следећег периода доживело посебан процват, што ће напослетку остварити огроман утицај на читаво палестинско монаштво.²⁵⁶

Занимљиво сведочанство о различитом односу монаха палестинске и египатске традиције према црквеним химнама и музици срећемо у случају посете Софронија (+640), касније јерусалимског патријарха, и Јована Мосха (упокојио се пре 634), аутора *Лимонара (Духовног луга)*, ави Нилу који се подвизавао на Синају.²⁵⁷ Софроније и Јован, обојица саваитски монаси, сведоче да су, приликом посете ави Нилу Синајском, били зачуђени богослужењем коме су присуствовали у његовој келији. Наиме, ава Нил је, у складу са традицијом египатског пустињског монаштва, изостављао химне и појање у богослужењима која је савршавао са својим ученицима у келији у којој се подвизавао. На питање Софронија и Јована Мосха зашто изоставља химне, ава Нил је одговорио да оне приличе клирицима.²⁵⁸ Ово сведочанство даје нам увида у разлику која је постојала између монашких традиција Палестине и Египта, како по питању садржаја последовања дневног богослужбеног круга, тако и по питању начина њиховог савршавања.

Иако појање у монашким заједницама палестинских манастира није било развијено, као што је то био случај код градских аскета - спудеја, не можемо рећи да га није било уопште.²⁵⁹ Основу монашког богослужења чинио је *Псалтир*, као и древне химне, као што су вечерња химна *Светлости тиха* и јутарња *Слава на висини Богу*. Келиотско богослужење било је под утицајем

---

²⁵⁶ Види и сведочанство о богослужењу према грузијском преводу *Завештања Светог Саве Освећеног* у одељку 2.1.2.2.2.1.

²⁵⁷ Ово сведочанство се вероватно не односи на Нила Синајског (+430), будући да би то био анахронизам (Свети Софроније и Јован Мосх су посетили Синај почетком 7. века), први је издао према неком од рукописа Ватиканске библиотеке Питра: J. Pitra, *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta 1*, Romae 1864, 220-221. Текст је укључен у *Пандекте* Никона Црногорца: Никон Черногорец, *Пандекты* 29, Типографія Успенскогo монастыря: Почаев, 1795, 149v. А. Ланго који је приредио и критичко издање текста смешта овај текст најраније у 6. век. Види: А. Longo, *Il testo integrale della "Narrazione degli Abati Giovanni e Sofronio" attraverso le "Ερμηνεΐαι di Nicone"*, Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici 12/13 (1965), 223-267. Детаљну анализу овог извора даје В. Лурје: В. Лурье, *Повествование отцов Иоана и Софронийа (ВНГ 1438w) как литургический источник*, Византиский временник 58 (1993), 62-74.

²⁵⁸ Види опис посете Софронија и Јована ави Нилу: J. Pitra, *Iuris ecclesiastici graecorum 1*, 220-221.

²⁵⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

киновијског, будући да су келиоти своје почетничке дане проводили у ма-настирима.²⁶⁰

У наредном периоду монашко богослужење палестинских киновија оствариће повратни утицај на градско богослужење Јерусалима.²⁶¹ До поменутог долази услед страдања многих спудеја приликом разарања Јерусалима 614. године од стране Персијанаца, као и расељавања и неповратних промена у структури становништва Светог града после освајања Јерусалима од Арапа 637. године. Последица ових демографских промена је да су на место клира и спудеја који су у претходном периоду били задужени за вршење богослужења дошли монаси из палестинских киновија.²⁶² Поменута разарања ће оставити неизбрисив траг на развој јерусалимског богослужења, што ће се одразити на садржај богослужбених књига које имамо сачуване у грузијским изворима, о чему ће бити више речи у следећем одељку.

2.2.2.3. Други период развоја јерусалимског богослужења: од арапског освајања Јерусалима у 7. веку до уништења Храма Васкрсења у 10. веку

У наставку ћемо се позабавити другим периодом развоја јерусалимске богослужбене традиције. Важна карактеристика овог периода је снажан утицај константинопољског предања и развој нове химнографије. Крај овог периода уједно представља и гашење чистог јерусалимског литургијског предања. Ипак, поједини његови елементи преживеће у оквиру онога што се назива стидитском и неосаваитском синтезом, о чему ће бити речи тек у следећем поглављу.

2.2.2.3.1. Последице историјских прилика у 7. веку и њихов утицај на развој јерусалимског богослужења

Историјске прилике у 7. веку оствариле су снажан и наизбрисив траг на живот Јерусалимске цркве. Освајање и разарање Јерусалима од стране

---

²⁶⁰ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁶¹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

Персијанаца 614. године, као и заузимање Палестине и пад Јерусалима у руке Арапа 637. године довело је до великих страдања клира, монаштва и народа и демографских промена.²⁶³ Услед поменутих освајања долази до суштинских промена када је у питању јерусалимска богослужбена традиција. Како је током наведених освајања страдао велики број монаха спудеја, који нису напустили своје заједнице и храмове при којима су служили, њихово место преузели су монаси који су избегли из својих пустињских манастира под притиском освајача.²⁶⁴ Доласком у градске средине, пустињско монаштво са собом је донело и своју богослужбену праксу. Ово је подразумевало одбацавање дотадашње химнографије као и компликованог музичког система, за чију употребу у богослужењу поменуто пустињско монаштво није имало довољно вештине и знања.²⁶⁵

2.1.2.3.2. Развој химнографије у другом периоду јерусалимског богослужења

Развој историјских околности у Јерусалиму и Палестини током 7. века, о коме је било речи, довео је до промена у богослужењу, поготово када је у питању употреба химнографије. У новонасталој ситуацији бивају формиран нови химнографски састави, док старији бивају одбачени. Древне химне спудеја, као што су нпр. празнични спевови патријарха Софронија Првог (+640), чија је литерарна форма водила порекло из античког песништва, једноставно су изашле из богослужбене употребе.²⁶⁶ Крајем 7. века долази до развоја канона који све чешће садржи свих девет песама.²⁶⁷ У првом периоду, као при-

---

²⁶² Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁶³ Више о судбини Јерусалима у освајањима и разарањима у 7. веку види: D. Galadza, *Worship of the Holy City in Captivity: The Liturgical Byzantinization of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem After the Arab Conquest (8th-13th c.): Excerpta ex dissertatione ad doctoratum*, P10: Rome, 2013, 66-70. За преглед извора за проучавање овог периода јерусалимског богослужења види: D. Galadza, *Sources for the Study of Liturgy in Post-Byzantine Jerusalem (638-1187 CE)*, DOP 67 (2013), 75-94.

²⁶⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁶⁵ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁶⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁶⁷ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH. Више о изостављању *Друге библијске песме* (Пнз 32, 1-44) у каснијем развоју канона: Θ. Коллуроπούλου, *Περί του προβλήματος της Β' ωδής των κανόνων*, Πάτρα 2012.

певи библијских песама коришћене су химне спудеја, које срећемо у старом *Тропологиону*.²⁶⁸ Највећи утицај на развој црквеног песништва остварује се кроз делатности палестинских црквених песника, међу њима пре свега Преподобног Јована Дамаскина и Козме Мајумског. Већ у 8. веку је створен нови *Тропологион* у који су ушли нови празнични и васкрсни спевови, чиме је из употребе био избачен стари *Тропологион*.²⁶⁹ Ипак, нови *Трополигион* садржао је много елемената старог. Карактеристике старог *Тропологиона*, које срећемо и у новом, огледају се, како у метричкој организацији стихова (нпр. јампски метар), тако и карактеристикама поетске форме (дијалашка организација стихова, акростих, хијастичка структура и сл.).²⁷⁰ Са друге стране, са развојем канона, долази и до развоја црквене музике. Уобличава се и шири лествични музички систем, који коначно у 8. веку добија форму познату под називом осмогласје, које је настало и развијало се у периоду од 4. до 7. века у Јерусалиму.²⁷¹ Поменути развој химнографије и појања је довео до даљег развоја система богослужбених књига.

2.1.2.3.2.1. Нови Тропологион

Као главна карактеристика другог периода развоја истиче се развој новог *Тропологиона*. За разлику од претходног периода, извори за проучавање поменуте нове фазе у развоју јерусалимског богослужења сачувани су и на оригиналном грчком језику, као и на грузијском, сиријском²⁷² и у виду неколико фрагмената на сиро-палестинском.²⁷³

Целовити *Тропологион* (седмични и годишњи богослужбени круг) није сачуван на грчком језику, већ се као зборник среће само на грузијском и сиријском²⁷⁴. Како ниједан од ових извора још увек није издат, ослањамо се на С. Фројшова који, поредећи садржај рукописа грузијског превода комплетног

---

²⁶⁸ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁶⁹ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁷⁰ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁷¹ Види: S. Frøyshov, *The Early Development*, 139-178.

²⁷² Види: H. Husmann, *Eine alte orientalische christliche Liturgie: altsyrisch-melkitisch*, OCP 42 (1976), 156-196.

²⁷³ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁷⁴ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

нового *Тропологиона* и описа сиријског превода истог извора,²⁷⁵ проналази да се садржај наведена два извора у већем делу поклапа. Према Фројшову, нови *Тропологион* садржи: химне седмичних дана (касније *Октоих*) и годишњи круг (покретни круг уметнут после фебруара), катизме и богородичне. Сиријски извор *Sinai Siriac 48* не садржи елементе *Ирмологиона* који се налазе у грузијском.²⁷⁶

Из обједињеног *Тропологиона* раног периода, који се јавља и почетком друге етапе развоја јерусалимског богослужења, издвајањем су настале следеће књиге: *Тропологион годишњи*, *Тропологион седмични* и *Ирмологион*²⁷⁷. С временом се из ових извора, унутар константинопољске традиције, развијају појединачне богослужбене књиге које познајемо и данас.

Нови *Тропологион* сачуван је фрагментарно²⁷⁸ у синајским рукописима *Sinai NE MG 56* и *5* (укупно око 245 листова), при чему треба истаћи да је настао на размеђу 8. и 9. века.²⁷⁹ У самом тексту рукописа среће се наслов који у преводу на српски језик гласи: *Тропологион свих светих празника целе године према канону Васкрсења Христа Бога нашега*.²⁸⁰ Његов садржај се поклапа са садржајем годишњег круга у новом *Тропологиону*.

Последњих година истраживани су и два грчка рукописа: *Петровград РНБ Гр 7* (који је датиран различито, 6. или 8. век)²⁸¹ и *Princeton Garrett 24*,²⁸² који садрже репертоар који одговара садржини годишњег круга новог *Тропологиона*.²⁸³ Очекује се и издање *Новог Јадгарија* према синајским гру-

---

²⁷⁵ Види: H. Husmann, *Eine alte orientalische christliche Liturgie*, 161.

²⁷⁶ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁷⁷ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁷⁸ Види: P. Géhin/S. Frøyshov, *Nouvelles découvertes sinaïtiques: À propos de la parution de l'inventaire des manuscrits grecs*, REB 58 (2000), 179.

²⁷⁹ За више информација о овом споменику види: Р. Кривко, *Синајско-славјанские гимнографические параллели*, Вестник ПСТГУ 3: Филология 11 (2008), 56-102; А. Никофорова, *Сокрытое сокровище: Значение находок 1975. года на Синае для истории служебной Минеи*, у: Гимнология 6 (2011), 8-31; Такође види: А. Никофорова, *Из истории Минеи в Византии: На материале гимнографических памятников 8-12. вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*, Издательство ПСТГУ: Москва, 2012.

²⁸⁰ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁸¹ Види: В. Басилик, *Новый источник по истории ранней палестинской гимнографии*, Byzantinoslavica 58 (1997), 311-337.

²⁸² Види: P. Jeffery, *A Window on the Formation of the Medieval Chant Repertories: The Greek Palimpsest Fragments in Princeton University MS Garrett 24*, у: László Dobszay (прир.), *The Past in the Present*, Budapest 2003, 1-21.

²⁸³ Упореди: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

зијским споменицима.²⁸⁴ Садржај наведених споменика се поклапа и обухвата: стихире на *Господи возвах*, канон, стихире на Хвалите, с тим да празнична последовања садрже још и додатне химне.²⁸⁵

Студије *Седмичног Тропологиона* (каније *Параклитици* у грчкој и *Октоих* у словенској варијанти) показују да извори који садрже овај споменик обухватају молбене каноне васкрсне, Богородици и светима којима су посвећени одређени дани седмице.²⁸⁶ Поетски материјал у *Седмичном Тропологиону* често није дат у поретку који прати богослужбену позицију химни, већ су химне груписане у складу са жанром.²⁸⁷

Ирмологион, који се издвојио из *Тропологиона* већ у 8. веку, садржи ирмосе и каноне, и сачуван је у грчким, грузијским и могуће сиријским изворима.²⁸⁸ Највећи број канона приписује се Светом Јовану Дамаскину, Козми Мајумском, Андреју Критском, Герману Цариградском, као и другим ауторима. Најстарији овакав *Ирмологион* сачуван је у поменутом рукопису *Princeton Garret 24*, који је преписан у другој половини 8. века,²⁸⁹ тј. веома близу времена настанка ирмоса и канона које садржи.²⁹⁰

Слично стварању новог *Тропологиона*, с временом је дошло и до формирања новог *Лекционара* у смислу допуне старог новим читањима.²⁹¹ Потреба за новим читањима последица је новоустановљених спомена који се јављају као плод утицаја Константинопоља, али и прослављања нових святих. Новонастале књиге пренете су и у лавре Светог Саве и Светог Теодосија, чиме је дошло до уједначавања палестинске богослужбене традиције.²⁹²

---

²⁸⁴ Види: S. Frøyshov, *The Georgian witness to the Jerusalem liturgy: new sources and studies*, у: B. Groen и др. (прир.), *Inquiries into Eastern Christian Worship* (ECS 12), Peeters: Leuven 2012, 238.

²⁸⁵ Упореди: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁸⁶ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁸⁷ Упореди опис садржаја наведених и сличних извора: H. Husmann, *Hymnus und Troparion: Studien zur Geschichte der musikalischen Gattungen von Horologion und Tropologion*, у: *Jahrbuch des staatlichen Instituts für Musikforschung Preussischer Kulturbesitz* (1971), 33, 34-46.

²⁸⁸ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁸⁹ Peter Jeffery, *A Window on the Formation of the Medieval Chant Repertories: The Greek Palimpsest Fragments in Princeton University MS Garrett 24*, у: László Dobszay (прир.), *The Past in the Present*, Budapest 2003, 1-21.

²⁹⁰ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

²⁹¹ А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁹² Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem”, у: CDH.

Као једна од најважнијих карактеристика овог периода, истиче се византинизација јерусалимске праксе.²⁹³ Током овог процеса долази до измена у одређеним сегментима јерусалимског богослужења. Главни утицаји остварени су на *Месеџослов*, *Лекционар* и *Евхологион*.²⁹⁴ Такве утицаје на *Месеџослов* можемо пратити на основу сачуваних *Тропологиона*, али и *Типикона* који одражавају традицију јерусалимске цркве током другог периода историје ове богослужбене традиције.²⁹⁵

Евхологион јерусалимске традиције другог периода сведочи о постепеној византинизацији јерусалимског богослужења.²⁹⁶ Трагове овога процеса видимо у бројним синајским *Евхологионима*, у којима срећемо и поредак Василијеве и Златоустове Литургије.²⁹⁷

Лекционар и *Тропологион* бивају током овог периода раздвојени на мање делове, тако да је од *Лекционара* с временом добијен *Профитологион*, *Апостол* и *Еванђеље*, а од *Тропологиона*, издвајањем химни седмичног богослужбеног круга – *Октоих*, химни покретног годишњег круга – *Минеј* и непокретног годишњег круга – *Триод*.²⁹⁸

2.1.2.3.3. Уништење Храма Васкрсења 1009. године и гашење јерусалимске богослужбене традиције

Други веома значајни период развоја јерусалимског богослужења завршава се освајањем Јерусалима и уништењем комплекса храма Васкрсења до ког је дошло 1009. године од стране калифа Ал Хакима, чиме је јерусалимска богослужбена традиција практично престала да постоји.²⁹⁹ Иако је ускоро обновљен храм Христовог Гроба од стране Латина, у њему није обновљено

---

²⁹³ Више о процесу замене јерусалимског предања константинопољским: D. Galadza, *Worship of the Holy City in Captivity*.

²⁹⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁹⁵ Види нпр. календар *Типикона Синај 1096*: А. Дмитріевский, *Описаніе литургических рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 3*: Туткѡ, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1917, 28-55.

²⁹⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁹⁷ Види: А. Дмитріевский, *Описаніе литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 2: Еὐχολόγια*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1901. 19-39, 64-152.

²⁹⁸ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

²⁹⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

јерусалимско богослужење.³⁰⁰ После кратког периода у коме је у Храму Христовог Гроба владао латински обред,³⁰¹ у Јерусалиму и Палестини је коначно уведен византијски литургијски тип.³⁰² Служења јерусалимске Литургије Светог Јакова само одређеним данима литургијске године (Празник Светог Јакова, Недеља отаца Христових по телу...), остао је као симболични акт констатовања постојања ове веома значајне литургијске традиције. Када су у питању химнографски елементи, они су преживели све до савремене богослужбене форме, о чему ће бити речи у једном од следећих поглавља.³⁰³

2.1.3. Константинопољско богослужење

Слично историји литургијског предања Јерусалима, богослужење Константинопоља је после удизања овог литургијског центра имало свој самостални развој. Основне карактеристике ове традиције, у складу са малобројним сачуваним сведочанствима, слажу се са оним што знамо о антиохијској и јерусалимској традицији раног периода. У наставку ћемо се позабавити основним карактеристикама овог литургијског предања.

2.1.3.1. Константинопољско литургијско предање раног периода - Предиканоборачки период

Развој богослужења у Константинопољу сличан је развоју јерусалимског богослужења.³⁰⁴ Литургијски тип Цариграда заснован је на антио-

---

³⁰⁰ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

³⁰¹ Види више о латинском обреду у јерусалимском храму Гроба Господњег током 12. века у дисертацији: S. Salvadó, *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite: Edition and Analysis of the Jerusalem Ordinal (Rome, Bib. Vat., Barb. Lat. 659) with a Comparative Study of the Acre Breviary (Paris, Bib. Nat., Ms. Lat. 10478)* (Докторска дисертација), Stanford Univesity 2011.

³⁰² Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 381.

³⁰³ Види одељак 2.2.

³⁰⁴ Преглед историјског развоја византијског богослужења са основном библиографијом дао је Р. Тафт, као и А. Пентковски. Види: R. Taft, *The Byzantine Rite*. Такође: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 380-388. Кратак преглед историје византијског богослужбеног типа дао је и Ј. Фундулис. Види: Ή. Φουντούλης, *Λειτουργική Α΄: Εἰσαγωγή στὴ Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993, 23-37 (Српски превод: Ј. Фундулис, *Литургика 1: Увод у свето богослужење*, (прев. К. Симић) ЕУО Епархије жичке: Краљево 2004, 8-20).

хијском предању.³⁰⁵ Са друге стране, у раном богослужењу Константинопоља приметни су и утицаји малоазијских црквених центара, што се може видети из употребе Анафоре Светог Василија Великог.³⁰⁶

Центар константинопољског богослужења била је Црква Свете Софије, која је освећена 360. године. Управо под утицајем антиохијске традиције, при овом храму забележен је развој монашке заједнице. Литургијско предање поменуто заједницу назива аскитирионом, али се сусреће и назив спудеји.³⁰⁷ Слично као у Антиохији и Јерусалиму, аскитириони и у Константинопољу имају веома важну улогу у богослужбеном животу. Они обезбеђују редовно савршавање богослужења дневног круга. Поред аскитириони извори спомињу и хорове сирочади – орфанотрофија, који учествују у богослужењима.³⁰⁸

Основне карактеристике богослужења овог периода су коришћење *Псалтира* са дужим стиховима, којима су додавани кратки припеви. Коришћене су и кратке (ипакој) и дуге химне (кондаци).³⁰⁹ Музички систем који су употребљавали у појању претходи каснијем осмогласју и представља адаптацију античког музичког система.³¹⁰

2.1.3.2. Извори за проучавање константинопољског богослужења предиконоборачког периода

Када су у питању извори, у сврху сагледавања карактеристика константинопољског богослужења предиконоборачког периода, ослањамо се

---

³⁰⁵ Упореди: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 301, PG 155, 556, J. Jungmann, *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 19/20), Münster 1962, 174.

³⁰⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 380.

³⁰⁷ Више о спудејима Цариграда види: S. Petrides, *Le monastere des spoudaei a Jerusalem et les spoudaei de Constantinople*, *Echos d'Orient* 4 (1900-1901), 224-231.

³⁰⁸ Сиротиште или орфанотрофио Св. Зотика, основан је у Константинопољу, највероватније у време цара Констанција (337-361). Према сиријској *Хроници Захарије Митилинског* 4, 11, у време када је орфанотрофијем управљао презвитер Акакије за време патријарха Генадија (458-472), народ се тискао око улаза у сиротиште, будући да је велики број људи желео да слуша појање хора сирочади. У то време, према истом извору, химне које је хор певвао састављао је Акакијев брат Тимоклет. F. J. Hamilton/E. W. Brooks, *The Syriac Chronicle known as that of Zahariah of Mitylene*, London 1899, 80.

³⁰⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 382.

пре свега на посредна сведочанства. *Лекционар* овог периода, који је слично јерусалимском богослужењу уређивао богослужбени круг године, није сачуван. На основу посредних сведочанстава, могуће је претпоставити да константинопољски *Лекционар* одговара јерусалимском по питању структуре, а ово се огледа у томе што су читања у *Лекционару* распоређена по *божићно-триодском* систему.³¹¹

Елементи константинопољског *Евхологиона* у доиконоборачком периоду су нам познати. Сачувани су у рукописном *Евхологиону Barberini gr. 336* из дуге половине 8. века.³¹² У састав константинопољског *Евхологиона* улазиле су Литургије Светог Василија Великог и Јована Златоустог, молитве последовања дневног богослужбеног круга, као и светотајинске аколутције и остала молитвословља.³¹³

Слично другим литургијским центрима, богослужење Цариграда карактеришу процесије.³¹⁴ Литије које су вршене у склопу богослужења Цариграда започињале су у Светој Софији а завршавале богослужењем у неком од престоничких храмова.³¹⁵ Често су прављена задржавања на неком од градских тргова, где су појани антифони и читане молитве. Ове процесије са великим бројем учесника оствариле су утицај на архитектонско уређење храмова, који су због овога имали велики број врата, атријуме и нартексе,³¹⁶ као и одређене ознаке на поду храма.³¹⁷ До настанка поменутих архитектонских

---

³¹⁰ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 382.

³¹¹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 382.

³¹² Види критичко издање текста наведеног *Евхологиона*: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, CLV – Edizioli Liturgiche: Roma 2000.

³¹³ Види садржину *Евхологиона Barberini gr. 336*: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 28-31.

³¹⁴ За више информација о стационарном богослужењу, тј. о процесијама у литургијском предању древних црквених центара види: J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, OCA 228, PIO: Roma 1987, 1-319.

³¹⁵ Наведену праксу сведоче Синаксари-канонари из 10. века. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Eglise 1*, OCA 165, PIO: Roma 1962; J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Eglise 2*, OCA 166, PIO: Roma 1963.

³¹⁶ Упореди: R. Taft, *The Byzantine Rite*, 33-34. Више о раном богослужењу и архитектури цариградских цркава: T. Mathews, *The early churches of Constantinople: architecture and liturgy*, PSU Press: University Park-London, 1971.

³¹⁷ Више о поменутих ознакама види: G. Majeska, *Notes on the Archeology of St. Sophia at Constantinople: The Green Marble Bands on the Floor*, DOP 32 (1978): 299-308; Поменути ознаке спомиње и Антоније, митрополит новгородски у свом опису путовања у Цариград 1200.

решења карактеристичних за константинопољске цркве, дошло је због потреба у њима вршених богослужења.

Литургијски коментари, који су појављују у периоду између 5. и 6. века, дају нам веома важне податке о даљем развоју богослужења.³¹⁸ Први овакав коментар налазимо у спису *О црквеној јерархији*, Дионисија Ареопагита.³¹⁹ Поменути коментар илуструје нови приступ разумевању богослужења који се огледа у мистичком и симболичком тумачењу. Овај приступ тумачењу одговара променама у архитектури током 6. века.³²⁰ На месту изгореле базилике Свете Софије Јустинијан подиже 537. године нови велелепни храм. Поменути нови храм, потпуно другачије форме од старог са величанственом куполом на врху, остварује одређени утицај, како на начин савршавања самог богослужења, тако и на разумевање истог.³²¹ Учествовање цара Јустинијана у креирању богослужења Константинопоља видљиво је и из његових новела, којима уређује тачан број клирика Свете Софије, као и из увођења појања тропара *Јединородни Сине*, за чијег се аутора сматра управо он.³²²

Током 7. века долази до нових промена у константинопољском богослужењу, до којих је дошло услед утицаја јерусалимског богослужења. Услед освајања Јерусалима и страдања која су се догодила у Светом граду, у Константинопољ су пренете светиње (Часни Крст, копље и губа) и доселио се велики број избеглица.³²³ У овом периоду је у Светој Софији установљена пракса поклоњења Часном Крсту, копљу и губи, те долази до увођења појединих јерусалимских химни, као што је *Ниње сили*, у литургијску праксу Константинопоља.³²⁴

године. Види: *Книга паломник: Сказание мест святых во Цариграде Антония Новгородскаго в 1200 году* (прир. М. Лопарев), Православный Палестинский Сборник 51 (13,3) (1899) 78, 81.

³¹⁸ Преглед свих коментара Литургије који се односе на византијски литургијски тип може се наћи у делу: R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle*, Archives de l'Orient Chretien 9, Institut Francais d'Etudes Byzantines: Paris 1966.

³¹⁹ Види: Дионисије Ареопагит, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς Ἱεραρχίας* (Π. Χρήστου), ΕΠΕ 3, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς: Θεσσαλονίκη 1986, 336-473.

³²⁰ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 382.

³²¹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 382.

³²² Види Јустинијанову трећу новелу: *Corpus Iuris Civilis 2: Novellae* (прир. P. Krueger/R. Schoel/W. Kroll), Weidmann: Berlin 1895, 18-24.

³²³ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³²⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

Цар Ираклије наставља наслеђену традицију и уређује поново број клирика и служитеља у Светој Софији.³²⁵ Богослужење у Светој Софији добија коначну величанствену форму царског богослужења, и у њој бивају савршаване аколутије венчања и крунисања императора.³²⁶

Свети Максим Исповедник у својој *Мистагогији* даје нам нова сведочанства о богослужењу престонице током прве половине 7. века. У *Мистагогији* је посведочена структура богослужења предиконоборачког периода, као и разумевање истог. Тумачећи Евхаристију Свети Максим, између осталог, приказује њено служење као дело које се тиче како људи тако и анђела који им у њој саслужују.³²⁷

2.1.3.3. Монаштво Константинопоља

Богослужбени живот монаштва Цариграда у потпуности се одвија у складу са карактеристикама богослужења у киновијама Мале Азије, Сирије и Палестине. Манастири су се налазили у близини града и били под снажним утицајем градског богослужења.³²⁸ Основни утицај градског богослужења на монашко огледао се у употреби *Лекционара*, *Месеџослова* и *Евхологиона* централних градских храмова у монашким заједницама које су се налазиле у близини.

Једну од монашких заједница карактеристичних за Константинопољ чинили су и акимити.³²⁹ Основна карактеристика њиховог богослужбеног живота јесте непрекидно служење дневног богослужбеног круга. Монашка заједница била је подељена у смене и на тај начин су савршавана богослу-

---

³²⁵ Цар Ираклије у својој првој новели повећава број клирика Свете Софије. Види: *Die Novellen des Kaisers Herakleios* (прир. J. Konidaris), Fontes Minores 5, Klostermann: Frankfurt 1982, 62-72.

³²⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³²⁷ Види: Максим Исповедник, *Μυσταγωγία*, PG 91, 657-717.

³²⁸ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³²⁹ О историјском развоју богослужења акимита види више: Ί. Φουντούλη, *Η είκοσιτετράωρος άκοίμητος δοξολογία*, Αστήρ: Αθήνα 1963. Види и Фундулисово издање *Часослова* двадесетчетророчасовног богослужења акимита: Ί. Φουντούλη, *Είκοσιτετράωρον Ώρολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1977.

жења у манастиру.³³⁰ Свакако да је и у овој заједници по питању *Евхологиона* и *Лекционара* постојао директни утицај градског богослужења.³³¹

2.1.4. Закључак

Богослужбено предање Јерусалима и Константинопоља имало је један заједнички извор - антиохијско богослужење 4. и 5. века. Поменута предања антиохијској основи дугују заједничке темељне елементе последовања. Упореда са тим, грчки језик је употребљаван у богослужењу обе заједнице. Ове околности олакшале су међусобну размену утицаја, до које је дошло током каснијег развоја богослужења два велика центра. Као општи закључак овог одељка, можемо изнети следеће:

1) Богослужења Константинопоља и Цариграда садрже основне карактеристике антиохијске богослужбене традиције.

2) Богослужбени текстови су се између ова два центра лако размењивали услед заједничког језика и културе.

3) Богослужење градских цркава оба центра било је под снажним утицајем градских монаха који су живели унутар градских зидина и остваривали су снажан утицај на начин савршавања богослужења.

4) Константинопољско богослужење прихватало је утицаје у виду химнографских састава као и развоја годишњег богослужбеног круга, док је јерусалимско богослужење трпело константну византинизацију поретка која је резултирала коначним ишчезавањем јерусалимске богослужбене традиције.

Наредна етапа развоја византијског богослужења, о којој ћемо говорити у одељку који следи, заснивала се на односу ових двеју традиција који ће резултирати њиховом хибридном синтезом.

---

³³⁰ Види: Γ. Φουντούλη, *Η είκοσιετράωρος άκοίμητος δοξολογία*, 53.

³³¹ Упореди: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

2.2. Синтеза јерусалимске и константинопољске традиције и изумирање азматског типика

До сада смо говорили о релативно независним и одвојеним историјама типика Константинопоља и Јерусалима. У наставку ћемо се позабавити развојем византијског богослужења у правцу синтезе и симбиозе литургијских предања ова два црквена центра.

2.2.1. Студитска синтеза

Једна од најважнијих прекретница у целокупној историји византијског литургијског типа догодила се приликом насељавања монаха предвођених Светим Теодором Студитом у цариградски манастир Студион. Овај догађај значајан је због тога што означава тренутак почетка процеса студитске синтезе, под којим се подразумева спајање елементата константинопољске са елементима јерусалимске традиције. Целокупна литургијска историја ромејске престонице у наставку, биће одређена овим догађајем.

2.2.1.1. Доба иконоборства и период развоја монашких типика

Током 8. века дошло је до суштинских промена у константинопољском богослужењу, а које су се одиграле у погледу измене *Лекционарног* система, структуре *Евхологиона*, као и до појаве нових литургијских коментара.³³²

Из древног константинопољског *Лекционара* су издвојена старозаветна читања у посебну књигу *Профитологион*, који задржава божићно-триодску структуру, као и поједине древне химне.³³³ Новозаветна читања *Лекционара* се деле у две групе од којих се формирају *Еванђеља* и *Апостол*, чији садржај има нову структуру те се читања отуда деле у две групе:

---

³³² Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³³³ Види издање константинопољског *Профитологиона*: С. Нøeg/G. Zuntz, *Prophetologium*, MMB *Lectioaria* 1, Fasc. 1–5, Copenhagen, 1939–1962. Цариградски *Профитологион* формирао се почетком 8. века. Види више: С. Нøeg/G. Zuntz, *Remarks on the Prophetologion*, у: R. Casey и др. (прир.), *Quantulacumque, Christophers*: London 1937, 221.

- 1) читања покретног круга (који сада почиње од Пасхе);
- 2) читања непокретног круга (који почиње од 1. септембра).

Када је у питању структура Литургије, долази до следећих промена:

- 1) три антифона литијског последовања укључују се у Литургију и сада чине енарксис, њен почетни део;
- 2) старозаветна читања се премештају на Вечерње.³³⁴

У периду после иконоборства постепено долази до издвајања проскомидије и њеног премештања на место пре самог енарксиса.³³⁵ Литургија Светог Јована Златоустог добија првенство у односу на Литургију Светог Василија Великог услед утицаја студитске традиције.³³⁶ Сведочанства у *Синаксарима-канонарима*, који су се налазили у саставу *Лекционара*, указују нам на основне карактеристике дневног круга богослужења.³³⁷ *Синаксари-канонари* представљају спискове светописамских читања допуњене одређеним карактеристикама појединих богослужења и рубрикама на основу којих се касније развија *Типикон*.³³⁸

Током 8. века појавиће се нови коментар Литургије, приписан Светом Герману Цариградском,³³⁹ који сведочи промену у структури Литургије у виду премештања проскомидије и увођења три антифона на самом почетку.³⁴⁰ Наведено тумачење интерпретира Литургију као икону Христовог живота, повезујући поједине делове Литургије са следом догађаја из историје спасења.³⁴¹ Ново тумачење се оваквим приступом приближава коментарима

---

³³⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³³⁵ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³³⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³³⁷ Види издања *Синаксара-канонара*, који представљају темељне изворе за истраживање азматског типика: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Eglise* 1, OCA 165, PIO: Roma 1962. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Eglise* 2, OCA 166, PIO: Roma 1963; А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока 1: Типикá*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира: Киевъ 1895, 1-152; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*.

³³⁸ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³³⁹ Види: Герман Цариградски, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, PG 98, 384-453. Види такође: N. Borgia, *Il commentario Liturgico di S. Germano Patriarca Constantinopolitano e la versione latino di Anastasio Bibliotecario*, Studi Liturgici 1, Grottaferrata 1912.

³⁴⁰ Види: Герман Цариградски, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 20-24, PG 98, 401-405.

³⁴¹ Упореди са историјском и теолошком анализом разумевања Литургије као иконе Христовог живота: R. Taft, *The Byzantine Rite*, 45-48, као и: А. Шмеман, *Введение в литургическое богословие*, YMCA Press: Paris 1961, 146-147.

Теодора Мопсуестијског, а прекида традицију везану за Ареопагита и Максима Исповедника.³⁴²

Химнографски материјал, који је у претходном периоду састављан и употребљаван од стране аскитириона, сада је редукован.³⁴³ Сложени древни химнографски жанрови, међу којима и кондак, постепено губе на значају.³⁴⁴ Све ово последица је постепеног смањивања утицаја древних аскитириона, који су представљали покретачку силу развоја богослужбеног живота градских цркава.³⁴⁵ Веома важну улогу коју су раније имали аскитириони постепено преузима монаштво, које је, доласком на власт царице Ирине и утврђивањем иконопоштовања 787. године, не само вратило, већ и оснажило свој утицај.³⁴⁶ Богослужење Цариграда у периоду који следи карактерише снажан утицај монашког богослужбеног поретка и то пре свега у смислу утицаја студитског богослужења.

2.2.1.2. Студитски манастир као центар промена

Веома важна прекретница у богослужбеном животу престонице Источног римског царства било је пресељење монашког братства, предвођеног Светим Теодором Студитом, из Витиније у древни константинопољски манастир Студион 799. године.³⁴⁷ Доласком у Студион, они у њему нису обновили богослужење акимита, већ су донели палестински богослужбени обра-

---

³⁴² Види: Теодор Мопсуестијски, *Κατηχήσεις* 15, 24. R. Tonneau/R. Devreesse, *Les homélies catéchétiques de Théodore de Mopsueste*, Studi e testi 145, Vaticano 1949. Хрватски превод доступан је у: Теодор Мопсуестијски, *Katehetske homilije*, (prev. Т. Tenšek), Kršćanski klasici 24, Kršćanska sadašnjost: Zagreb 2004. Упореди: А. Пентковски, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁴³ Види: А. Пентковски, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³⁴⁴ Види: А. Пентковски, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³⁴⁵ Види: А. Пентковски, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³⁴⁶ Види: А. Пентковски, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 383.

³⁴⁷ За више детаља о Студитском манастиру види студију: А. Доброклонски, *Преподобный Феодор Студит, исповедник и игумен Студийский*, Одеса 1913, 563-565. Студитски манастир су претходно насељавали монаси акимити који су у њему вршили богослужења по свом древном правилу непрекидног псалмопојања. Упореди: Ί. Φουντούλη, *Η εικόσιτετράωρος δοξολογία*, 63-65.

зац. Управо поменути монаси студити били су носиоци синтезе палестинског и византијског богослужења.³⁴⁸

Студити су *Јерусалимски типик* примили још у Витинији крајем 8. века и једноставно га пренели у манастир Студион, који су населили, због чега А. Пентковски сматра да управо у манастиру Сакудион у Витинији почиње „студитска синтеза”.³⁴⁹ Усвојени палестински поредак су, по доласку у Студитски манастир, прилагодили новим условима градског монашког живота.

У византијском богослужењу су се, у наступајућој етапи, кроз богослужење Студита појавила последовања Првог часа и Изобразитељне, карактеристична за палестинску монашку праксу.³⁵⁰ Такође, постепено улази у употребу химнографски материјал новог *Тропологиона*, који је распоређен у три књиге *Минеј*, *Триод* и *Октоих*.³⁵¹ Студитски *Псалтир* користи кратке стихове у складу са палестинском традицијом и подељен је на двадесет катизми.³⁵² Богослужења дневног круга одвијају се према студитском *Часослову* и потпуно одговарају структури палестинског богослужења.³⁵³ Истовремено, студитски монаси су у својим богослужењима наставили да користе константинопољски *Лекционар* и *Евхологион*.³⁵⁴ Они су, између осталог, са собом у Студион донели и нови музички систем који је палестинског порекла.³⁵⁵ Под овим се подразумева како јерусалимско осмогласје, тако и нова неумска но-

---

³⁴⁸ Упореди: R. Taft, *The Byzantine Rite*, 52-66; А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384-385; А. Пентковский, *Студийский устав и уставы студийской традиции*, у: ЖМП 5, (2001), 78.

³⁴⁹ У литератури се срећу изрази синтеза и реформа за именовање процеса који се догодио у Студиону. Види: J. Leroy, *La réforme studite*, у: *Il monachismo orientale*, OCA 153, Rome 1958, 181-214; као и: R. Taft, *The Byzantine Rite*, 52.

³⁵⁰ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁵¹ Више детаља о развоју јелинске химнографије види у следећим радовима: S. Frøyshov, „Byzantine Rite” у: CDH, IntRes: https://hymnology.hymnsam.co.uk/b/byzantine-rite?q=Byzantine_rite (приступљено: 14.8.2017); А. Пентковский, „Византийская гимнография”, у: ПЭ 11, Москва 2006.

³⁵² Види нпр. упутства за појање катизми на богослужењима према *Типикону Алексија Студита*: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексија Студита в Византии и на Руси*, Москва, 2001, 263.

³⁵³ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁵⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁵⁵ Када су монаси Сакудиона из Витиније прешли у Студион под Светим Теодором, он је у помоћ у борби против иконоборства позвао и неколико монаха из манастира Св. Саве. Њихово појање (музику и химне) он је сматрао *звездом путеводитељком православља*. О овоме сведочи његова преписка са патријархом Томом Јерусалимским. Види: Теодор Студит, *Επιστολαί* 2, 15, PG 99, 1160–1164; 2, 16, PG 99, 1164–1168.

тација.³⁵⁶ У складу са новим химнографско-музичким системом, настају и химне Светог Теодора Студита, као што су његови канони и стихире који су ушли у састав *Триода* и *Минеја*.³⁵⁷

Иако је током 9. века дошло до новог буђења иконоборства, ова криза није довела у питање промене које су се догодиле у оквиру константинопољског богослужења током друге половине 8. века.³⁵⁸ Коначном победом иконопоштовања није дошло до великих промена на нивоу структуре и садржаја богослужења.

Значај монашког богослужења Студитског манастира у овом периоду значајно се повећава. Коначном победом иконопоштовања 843. године, у Студион се враћају и монаси који су претходно били у избеглиштву. Развој студитског богослужења коначно је резултирао формирањем *Студитског синаксара*.³⁵⁹ Овај својеврсни типик представља збирку богослужбених рубрика за дане покретног и непокретног богослужбеног круга. Рубрике нису дате за сваки дан у склопу месецослова, већ само за оне дане када се поредак разликује од стандардног, тј. за празничне дане. Слично *Синаксару Велике Цркве*, и у основи *Студитског синаксара* налазе се таблице *Лекционара*, с тим што је у основи *Студитског синаксара* нови *Лекционар* Цариграда.³⁶⁰

У вези са *Студитским синаксаром* и богослужењем овог манастира је и развој нових богослужбених књига које представљају збирке химни. У овом периоду формиран су *Октоих*, *Триод* и *Минеј*.³⁶¹ Химне које се налазе у основи ових зборника су јерусалимског порекла и припадале су Јерусалимском химналу - *Тропологиону*.³⁶² Јерусалимски слој химни у новим богослужбеним зборницима чине дела Преподобних Андреја Критског, Козме Мајумског и Јована Дамаскина. Нови слој чине дела Студита, пре свега Преподобног Теодора, као и Јосифа, Николаја и Климента Студита, али и других аутора који су

---

³⁵⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385; О. Strunk, *Essays on music in the Byzantine World*, New York 1977, 137.

³⁵⁷ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385

³⁵⁸ Види: R. Taft, *The Byzantine Rite*, 52; А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁵⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁶⁰ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁶¹ Види: S. Frøyshov, „Byzantine Rite”.

³⁶² Види: S. Frøyshov, „Byzantine Rite”.

живели изван наведеног манастира, као што су Преподобни Теофан Начертани и Јосиф Песмописац.³⁶³

Богослужење *Студитског синаксара* имало је низ карактеристика јерусалимског порекла, које су указивале на то да је утицај палестинске праксе на развој овог поретка био веома снажан. Он се огледао у структури богослужења која су пратила јерусалимски поредак. По Пентковском на ово се и односи термин *ἀγιοπολίτης*, који се среће у рукописима овога периода (9-10. век), а који означава како сам богослужбени поредак, тако и музичко предање осмогласја, као и текстове химни које су писали аутори пореклом из Светог града Јерусалима.³⁶⁴

Даљи развој *Студитског синаксара* огледа се у уметању нових спомена и празника, као и нових рубрика. Овај синаксар уређивао је богослужења и у другим византијским манастирима и наставио је да остварује снажан утицај све до 12. века, када га видимо као основу која је послужила за формирање *Типика манастира Христа Пантократора*, основаног од стране византијског цара Јована II Комнена.³⁶⁵

Изворни *Студитски синаксар* није сачуван. Он је заснован на *Ипотипосису* Светог Теодора Студита,³⁶⁶ чији су текстови ушли у ову првобитну верзију поменутог споменика.³⁶⁷ Иако немамо сачуван изворни облик *Синаксара*, можемо га реконструисати на основу сачуваног најстаријег Типика патријарха Алексија Студита у руском преводу на словенски језик.³⁶⁸ Типик се састоји из два дела:

- а) први део садржао је рубрике *Студитског синаксара*,
- б) други део је садржао ктиторски *Типикон* који је регулисао питања монашког живота.

---

³⁶³ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

³⁶⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

³⁶⁵ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

³⁶⁶ Види: Теодор Студит, *Υποτύποις*, PG 99, 1704-1720. Нешто каснија редакција овог текста издата је у *Описима* Дмитријевског. Види: А. Дмитријевский, *Описание литургических рукописей хранящихся в библиотеках православного востока 1: Типикá*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира: Кіевъ 1895, 224-238.

³⁶⁷ Види: А. Пентковский, *Студийский устав*, 70.

³⁶⁸ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексиа Студита*, 177.

У наставку дајемо категоризацију редакција студитског типика према А. Пентковском.

2.2.1.3. Студитски синаксар и развој његовог утицаја³⁶⁹

Древни *Студитски синаксар* није сачуван.³⁷⁰ *Типик Алексеја Студита*, који је сачуван само у старом руском преводу, представља најстарију верзију овог *Типикона*.³⁷¹

2.2.1.3.1. Редакције *Студитског Типикона*

Типикони који припадају студитској традицији могу се, према Пентковском,³⁷² сврстати у следеће редакције:

1) Прва редакција је настала у Константинопољу крајем 10. века. Ова редакција заузима место између древног изворног *Студитског синаксара* и његових каснијих верзија.³⁷³ Крајем 10. века распространила се и у Солуну, где је на основу ове редакције дошло до следеће фазе развоја ове традиције.³⁷⁴

2) Друга редакција је настала у Солуну. На основу ове редакције касније су се развиле светогорске верзије овог *Синаксара*.³⁷⁵ Управо ова верзија *Синаксара* налази се и у основи Типика Иверског манастира на Светој Гори.³⁷⁶ Крајем 10. века ова верзија је пренета и у Јужну Италију³⁷⁷ где су се развиле касније познате верзије *Студитског синаксара*, које су се груписале унутар:

---

³⁶⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385. А. Пентковский, *Студийский устав*, 70-78.

³⁷⁰ Види: А. Пентковский, *Студийский устав*, 70.

³⁷¹ Види издање овог извора: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексея Студита*.

³⁷² Следећа класификација дата је према Пентковском. Види: А. Пентковский, *Студийский устав*, 70; А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384-385.

³⁷³ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

³⁷⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384-385.

³⁷⁵ Види: А. Пентковский, *Студийский устав*, 75;

³⁷⁶ *Типик Георгија Мтацминдели*, игумана Иверског манастира, описао је и одређене делове овог текста издао К. Кекелидзе. Види: К. Кекелидзе, *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис 1908, 313-350.

³⁷⁷ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

а) калабријско-сицилијанске³⁷⁸ и б) отрантско-громафратских групе рукописа.³⁷⁹

3) Трећа редакција развила се унутар малоазијских манастира. *Синаксар* који је коришћен током 11. века у манастиру Васкрсења на Галисијској гори код Ефеса, управо је егземплар ове фазе. Касније је наведена верзија прихваћена као основа *Евергетидског типика*.³⁸⁰ *Евергетидски типик* касније је остварио утицај и на друге манастире, како у самом Цариграду, тако и у провинцији.³⁸¹

4) Четврта редакција настала је у Палестини, у којој је већ пре краја 10. века примљена прва верзија *Студитског синаксара*. Ова верзија, заједно са комплексом богослужбених књига које су се развиле с њим у вези, примљена је у манастиру Светог Теодосија Великог.³⁸² Ускоро се адаптацијом овог текста створио Типик касније познат као Јерусалимски.³⁸³ Овај *Типик* је врло брзо примљен и у Манастиру Светог Саве Освећеног, као и у осталим манастирима Палестине.³⁸⁴ Богослужбени поредак о коме је реч је својим утицајем истиснуо из употребе богослужбене књиге јерусалимског порекла, међу којима и јерусалимски *Евхологион*, чиме је из праксе истиснута и Јаковљева Литургија.³⁸⁵ Једна од главних карактеристика ове традиције је свеноћно бденије уочи недеље и великих празника.³⁸⁶

---

³⁷⁸ Види *Месинијски Типикон*: М. Arranz, *Le typikon du monastere du Saint-Sauveur a Messine*, као и *Типиконе* које је објавио Дмитријевски: А. Дмитријевский, *Описаніе литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 1: Типикá*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1895, 836-899.

³⁷⁹ Види нпр. *Типик Николе Казољанског* и друге типике који су у зависности од овог рукописа: А. Apostolidis, *Il Typicon di S. Nicola di Casole secondo il codice Taur. Gr. C III 17: Introduzione, Testo critico, Indici* (докторска дисертација), Pontificia Università S. Tommaso d'Aquino in Roma, Facoltà di Teologia, Sezione ecumenico-patristica greco-byzantina «S. Nicola»: Bari, 1984; А. Дмитријевский, *Описаніе литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 1: Типикá*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1895, 795-836.

³⁸⁰ О значају поменутог манастира за формирање *Евергетидског Типикона* види: А. Пентковский, *Ктиторские Типиконы и богослужбные синаксари Евергетидской группы*, БТ 38 (2003), 328-330.

³⁸¹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

³⁸² Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе в Палеологовский период*, ЖМП 5 (2003), 78.

³⁸³ Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 77.

³⁸⁴ Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 77.

³⁸⁵ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 386.

³⁸⁶ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385.

Прва и друга редакција Студитског синаксара, које су се развиле под јаким утицајем тзв. азматског типика, регулисале су богослужења не само у манастирским срединама већ и у парохијским црквама током овог периода.³⁸⁷

2.2.2. Неосаваитска синтеза

Константинопољско градско богослужење, које је после иконоборства кроз јачање ауторитета студитског Синаксара било под утицајем јерусалимског литургијског предања, у другом миленијуму нове ере доживљава постепено слабљење утицаја и на крају гашење. Овај процес је посебно убрзан латинским освајањем Цариграда у 11. веку, када је азматски типик у Светој Софији угашен на 60 година, посе чега више никада није обновљен у пуном обиму. Упоредо са овим процесом одвијао се и процес развоја студитског *Синаксара*, који је на крају резултирао новом синтезом елемената азматског и монашког типика у виду *Типикона Светог Саве Освећеног*.

2.2.2.1. Развој византијског богослужења од 10. века до пада Цариграда 1453. године

Богослужење Свете Софије устројавао је *Синаксар-канонар Велике Цркве*. На њега су се одразиле промене које је целокупно богослужење претрпело у претходном периоду. Изворни текст *Синаксара-канонара Велике Цркве* није сачуван, али се на основу многих споменика из постиконоборачког периода, он може реконструисати.³⁸⁸ Поредак богослужења који је овај *Синаксар-канонар* уређивао познат у изворима као *ἐκλεσηαστής*, или у каснијем предању као *азматски (певани) типик*, задржао је карактеристике древног константинопољског богослужења. Ова тврдња односи се, како на структуре

---

³⁸⁷ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 386.

³⁸⁸ Извор за реконструкцију древног азматског типика представљају *Синаксаре-канонари Патмос 226, Αγίου Σταυρού 40 и Dresde A 104*, као и многобројни *Евхологиони*. Види одељак 1.6.

последовања, тако и на начин употребе псалтира, као и древног музичког предања.³⁸⁹

Почев од 10. века византијски парохијски типик трпи монашке утицаје, те у појединим изворима као што је *Dresde A 104*, већ у 11. веку, се среће податак да су у Светој Софији у богослужењу употребљавани одређени елементи монашког богослужења.³⁹⁰ Остале промене, које су се догодиле под утицајем монашке праксе, огледају се у томе што је коначно прихваћено савршавање Златоустове Литургије као стандардног обрасца, а не Василијеве, како је било у претходном периоду.³⁹¹ Ову промену парадигме касније потврђују и дијатаксиси, врло детаљни описи богослужења, који су се ослањали на Златоустову Литургију, уређујући њено служење до танчина.³⁹²

Неке од основних промена десиле су се и на нивоу архитектуре и сликарства. Храмови су све чешће имали облик уписаног крста и куполу, док се проскомидија гради у простору непосредно поред олтара.³⁹³ Зидови су осликани историјом спасења, и визуелно представљају интерпретацију Литургије коју налазимо у коментарима, почевши од Германа Цариградског.³⁹⁴ Нови коментар *Протеорија* Николаја Андитског у свакој литургијској радњи види неки сегмент Христовог живота.³⁹⁵ Тако на пример, према *Протеорији*, проскомидија представља Оваплоћење и рођење Христово.³⁹⁶ У истом периоду и са истим теолошким значењем долази и до употребе звездице.³⁹⁷

Током 10. века кодификован је и царски церемонијал, што је посведочено у делу *De ceremoniis aulae Byzantinae* приписиваном цару Константину Порфирогениту.³⁹⁸ У овом делу су поготово прецизно описани они сегменти

---

³⁸⁹ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 386.

³⁹⁰ Види нпр. Вечерње на Велики четвртак према опису *Dresde A 104*: К. Акентьев, *Тупикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 127, 130.

³⁹¹ Види: R. Taft, *The Byzantine Rite*, 55.

³⁹² Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 386.

³⁹³ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁹⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁹⁵ Види: Николај Андитски, *Провθεωρία* PG 140, 417-468.

³⁹⁶ Види: Николај Андитски, *Провθεωρία* 10, PG 140, 429.

³⁹⁷ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 384.

³⁹⁸ Види: Constatin VII Porphyrogénète, *Le Livre des Cérémonies 1*, Livre 1, Chapitres 1-46 (37) (A. Vogt, прир. и прев.), Les Belles Lettres: Paris 1935; Constatin VII Porphyrogénète, *Le Livre des Cérémonies: Comentaire* (Livre 1, Chapitres 1-46), (A. Vogt, прир.), Les Belles Lettres: Paris 1935.

цариградског богослужења у коме су учешћа узимали византијски императори.

Пад Цариграда под латинску власт 1204. године доводи до разарања богослужбеног живота Свете Софије и осталих цркава и манастира престонице.³⁹⁹ Под притиском веома неповољних околности, православни клир и монаштво су напустили престоницу, док су богослужење у храмовима почели да врше латински клирици.

Током овог периода одређени делови територије некадашњег Ромејског царства, који нису потпали под латинску власт, наставили су са својим богослужбеним животом. Међу њима један од најважнијих је Никејско царство. У Никеји су се, током овог периода, налазили у егзилу византијски цар и патријарх. Међутим, сама Никеја већ је била под богослужбеним утицајем *Јерусалимског типика*, као и читава Мала Азија.⁴⁰⁰ У малоазијским црквама и манастирима је већ био у употреби *Јерусалимски типик*,⁴⁰¹ у чијој је основи лежала прва (константинопољска) редакција *Студитског синаксара*.⁴⁰²

После ослобођења Цариграда 1261. године, богослужење у Светој Софији није се вратило на поредак који је владао пре латинског освајања.⁴⁰³ Обновљено богослужење се у Цариграду одвијало према поретку *Јерусалимског типика*, који је био у употреби у Никејском царству а на који су клир и народ током скоро шездесет година егзила у потпуности навикли. *Јерусалимски типик* је постао норма и за богослужбени живот Студитског манастира.⁴⁰⁴

Богослужење Свете Софије је, како по питању начина вршења Божанствене Литургије, тако и у погледу начина савршавања дневних последо-

---

³⁹⁹ О чињеници веома негативног утицаја латинског освајања Цариграда на престоничко богослужење напомиње и Свети Симеон Солунски. Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 300-303, PG 155, 553d-556; *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 347, PG 155, 625b.

⁴⁰⁰ Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 77.

⁴⁰¹ Синтагму *Јерусалимски типик* по први пут спомиње Никон Црногорац (+1100, живео у манастиру на Цркној гори - *Μαῦρον ὄρος* у близини Антиохије) у првом слову свог *Тактикона*. Види: *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge: Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jahrhunderts 1*, Christian Hannick (прир.), Wiener: Freiburg 2014, 49.

⁴⁰² Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 385-386.

⁴⁰³ Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 80.

⁴⁰⁴ Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 81.

вања, било под снажним утицајем монашког типика.⁴⁰⁵ Древни богослужбени поредак Свете Софије био је напуштен. Божанствена Литургија је вршена по поретку описаном у *Дијатаксису Божанствене Литургије* патријарха Филотеја Кокиноса (састављеним у време док је био игуман манастира Велике Лавре на Светој Гори 1344-1347).⁴⁰⁶ Патријарх Филотеј Кокинос је касније саставио и *Дијатаксис свештенослужења*, који је уређивао служење дневних последовања, као и свеноћног бденија.⁴⁰⁷ Богослужење Свете Софије Солунске је било једино које је на почетку 15. века вршено по поретку азматског типика, иако не у његовој чистој форми, на шта нам указују сведочанства Симеона Солунског.⁴⁰⁸

Током овог периода *Јерусалимски типик* је сачуван у многим верзијама, које су у себи чувале поједине разлике, а које су биле последица месних пракси.⁴⁰⁹ Његова друга редакција, која је садржала и текстове *Маркових глава*, раније посебно издвојених, формирана је у Константинопољу током 14. века.⁴¹⁰

У Црквама словенског говорног подручја⁴¹¹, током овог периода јављају се преводи *Евхологиона* Велике Цркве, који су највероватније настали у руској средини. Такви су *Евхологиони ГИМ Син. 675* и *Син. 900* са краја 14. и почетка 15. века⁴¹². У поменутих *Евхологионима*, који садрже целокупне по-

---

⁴⁰⁵ Види: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 83.

⁴⁰⁶ Текст Филотејевог *Дијатаксиса Божанствене Литургије* издао је П. Трџбелас према рукопису Пантелејмон 6277-770. Види: П. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθῆναις Κωδικάς*, Ἀθῆναι 1935, 1-16;

⁴⁰⁷ Текст Филотејевог *Дијатаксиса свештенослужења* издао је Ј. Гоар. Види: J. Goar, *Euchologion sive rituale graecorum*, Lutetia Parisiorum, 1647, 1-8.

⁴⁰⁸ О употреби азматског типика у Солуну у 15. веку сведочи Свети Симеон Солунски. Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 301, 345, PG 155, 556a, 624b.

⁴⁰⁹ Види више: А. Пентковский, *Иерусалимский устав в Константинополе*, 79-82.

⁴¹⁰ Упореди: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 387.

⁴¹¹ О српском богослужењу током овог периода, види следеће радове: В. Вукашиновић, *Српски литургијски рукописи 13. века*, у: В. Вукашиновић, *Српско богослужење, Братство Св. Симеона: Врњци 2012*, 13-40; Н. Милошевић, *Богослужбена форма у Српској Цркви у време Светог Саве*, у: 700 година Краљеве цркве – Манастир Студеница, САНУ: Београд 2016, 123-132.

⁴¹² Види више о наведеним *Евхологионима*: Т. И. Афанасьева, *Славянская версия Евхология Великой церкви и ее греческий оригинал*. у: Лингвистическое источниковедение и история русского языка, Москва, 2015, 9-43; Т. И. Афанасьева, *К вопросу о месте и времени славянского перевода Евхология Великой церкви*, *Русский язык в научном освещении* 1 (2014), 237-251.

ретке Јутрења и Вечерња, молитве су подељене на два дела. Тако се први део последовања налази на самом почетку поменутих рукописа, док се други део са молитвама оглашених и верних, налази на самом крају рукописа⁴¹³. Наведена чињеница указује на грчки оригинални *Евхологион*, са којег је настао *превод*, који је каснијег датума настанка⁴¹⁴. Ова чињеница указује на могућност да рукописи *ГИМ Син. 675* и *Син. 900* нису коришћени за савршавање поредака Јутрења и Вечерња према азматском типичу, већ да је представљају покушај да се учине доступним текстови константинопољског *Евхологиона* у средини у којој је превод начињен.

Промене до којих је дошло у богослужењу Свете Софије одразиле су се и на царски церемонијал, о чему нам сведочи Псеудо-Кодинова *Књига церемонија*, настала између 1347. и 1368. при царском двору.⁴¹⁵ После наведеног је 1386. коначно утврђен и поредак патријаршијског служења, када је протонотар Велике Цркве Ђакон Димитрије Гемистос саставио патријаршијски *Архијератикон*, у коме је описао служење патријарашке Литургије у Светој Софији као и поредак хиротонија.⁴¹⁶

Увођење богослужења регулисаног *Јерусалимским типиком*, довело је и до промена на пољу црквеног појања. Почетком 14. века појавио се нови тип музичких рукописа под називом *Аколутија*.⁴¹⁷ У вези са овим новим типом музичких рукописа стоји и нови стил који се развио у овом периоду у византијском појању, а који је назван калофонија.⁴¹⁸

У 14. веку коначно је завршен процес развоја богослужбених књига, које су биле у употреби у богослужењу које је регулисано *Јерусалимским ти-*

---

⁴¹³ Т. И. Афанасьева, *Славянская версия Евхология Великой церкви, 13-14.*

⁴¹⁴ Т. И. Афанасьева, *К вопросу о месте и времени славянского перевода Евхология Великой церкви, 246-247.*

⁴¹⁵ Види: J. Verpeaux, *Pseudo-Kodinos: Traité des offices*, Éditions du Centre national de la recherche scientifique: Paris 1966, 189-247, 252-273, 277-283.

⁴¹⁶ Види: A. Rentel, *The Origins of the 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos*, ОСР 71/2 (2005) 363-385;

⁴¹⁷ Најстарији датирани кодекс под називом *Аколутија* јесте ЕВЕ 2458 из 1336. године чији је састављач Свети Јован Кукузел. Види више о формирању овог новог типа неумског зборника византијског појања: Г. Στάθης, *Οι άναγραμματαίμοι καί τά μαθήματα τής βυζαντινής μελοποιίας*, (Μελέται 3), ΙΜΒ: Αθήνα 1979, 44.

⁴¹⁸ Више о овом новом стилу у византијској музици, као и његовим карактеристикама види у горепоменутом раду: Г. Στάθης, *Οι άναγραμματαίμοι*, 66-71.

пиком.⁴¹⁹ Ове књиге су и данас у употреби у Православној цркви и сачињавају их: *Тетраеванђеље, Апостол, Евхологиј, Часослов, Псалтир, Октоих, Минеј, Триоди посни и цветни, Пролог (Синаксар)*, као и поменуте појачке антологије – *Аколутије*.

Свети Симеон Солунски у свом *Дијалогу архијереја са клириком*,⁴²⁰ насталим у првој половини 15. века, даје систематско теолошко тумачење богослужења у складу са поретком описаним у *Дијатаксису* патријарха Филотеја и *Јерусалимским Типиком*, са освртом на азматско богослужење како је савршавано у Светој Софији Солунској.⁴²¹

Падом Цариграда под Турке 29. маја 1453. године завршена је последња етапа развоја византијског богослужења.⁴²² Само богослужење Православне цркве, које се базира на византијској традицији, наставило је да живи како међу јелинофоним црквама, тако и у Помесним црквама православних народа који су користили преводе овог богослужења на своје језике. Појава штампарства као и турско ропство, под којим се налазио велики број православних хришћана, доводи до постепеног окамењивања ове последње редакције византијског богослужења.⁴²³

2.2.2.2. Штампана издања и разлике у помесним праксама

Православно богослужење, које је у претходном периоду доживело веома буран и убрзан развој, појавом штампаних богослужбених књига доживљава извесну кодификацију. Прва штампана издања Типикона Светог Саве Освећеног из 16. века⁴²⁴ доводе до новог, уједно и финалног периода у историји развоја византијског литургијског типа.⁴²⁵ Наведени период карактерише кодификација богослужења као последица брзог ширења штампаних богослужбених књига. Ширење штампарства је довело до снажне унифика-

---

⁴¹⁹ Упореди: А. Пентковскиј, „Византијско богослужение”, у: ПЭ 8, 387.

⁴²⁰ Види: Свети Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς*, PG 155, 535-668.

⁴²¹ Упореди: А. Пентковскиј, „Византијско богослужение”, у: ПЭ 8, 387.

⁴²² Упореди: А. Пентковскиј, „Византијско богослужение”, у: ПЭ 8, 387.

⁴²³ Види: Γ. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α'*, 33.

⁴²⁴ Види: editio princeps: *Τυπικόν*, Venetia 1545.

⁴²⁵ Упореди: А. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, Traditio X (1954), 75.

ције богослужења у помесним црквама, и до петрификације стања у коме се византијско богослужење нашло крајем 15. и током 16. века.

Типикон Светог Саве Освећеног, који је услед развоја штампарства однео превагу над свим осталим *Типицима*, био је тешко одржив у градским и сеоским срединама.⁴²⁶ Немогућност испуњавања прописа *Типикона* у парохијама постепено је довела до појаве његових прилагођених верзија. *Типикон Константина Протопсалта*⁴²⁷ и *Типикон Георгија Виолакиса*⁴²⁸, који су током 19. века публиковани с благословом Васељенске патријаршије, постали су стандард у свим јелинофоним црквама, древним источним Патријаршијама, као и у Бугарској и Румунској цркви.⁴²⁹ Истовремено су у Руској и Српској православној цркви коришћене словенске штампане верзије Типикона Светог Саве Освећеног.⁴³⁰ У Српској православној цркви коришћен је превод изабраних поглавља словенског Типикона протојереја Василија Николајевића, а који је прилагођен потребама српске богослужбене праксе.⁴³¹

2.2.3. Закључак

Богослужење дневног круга Православне цркве после иконоборства доживљава нови развој чије су главне карактеристике:

- 1) уступање парохијске праксе пред монашким богослужењем;
- 2) размењивање утицаја између константинопољског и јерусалимског литургијског типа.

---

⁴²⁶ Упореди: S. Alexopoulos, *The Place of the Typikon in the Codico-liturgical Method*, у: K. Spronk и др. (прир.), *A Catalogue of Byzantine Manuscripts in their Liturgical Context: Challenges and Perspectives* (CBM Subsidia 1), Brepols: Turnhout 2013, 25-33.

⁴²⁷ Види: К. Βυζάντιος, *Τυπικὸν Ἐκκλησιαστικὸν κατὰ τὸ ὄφος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολι 1838.

⁴²⁸ Види: Γ. Βιολάκης, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολι 1888.

⁴²⁹ Види нпр. превод *Типикона Константина Протопсалта* од Неофита Рилског на црквенословенски: К. Протопсалт, *Типик црковний по чину Христови Великия цркве*, Константинопол 1853.

⁴³⁰ Веома је вероватно да су током 18. века на територији под јурисдикцијом Карловачке митрополије руска штампана издања *Типикона* на црквенословенском језику усвојена заједно са другим богослужбеним књигама. Више о проблему усвајања руских богослужбених књига у Српској цркви види: В. Вукашиновић, *Руски и малоруски утицаји на литургијски живот Карловачке митрополије у 18. столећу*, *Саборност* 4 (2010), 163-208.

⁴³¹ Види: В. Николајевић, *Велики Типик*, Сремски Карловци 1929.

Поменути процеси одвијају се у два велика центра: Манастиру Студион и на Светој Гори. Први важнији фактор који је утицао на овакав пут развоја византијског богослужења јесте јачање киновијског монаштва непосредно после иконоборства. Древна литургијска предања градског монаштва, после иконоборачке кризе се гасе чиме јача утицај киновијског монаштва. Аскитириони или спудеји, који су неговали древно парохијско предање Јерусалима и Константиноља учествујући у парохијском богослужењу Гроба Господњег и Свете Софије, као и акимити, који представљају старо монашко предање Цариграда, практично нестају. На историјску сцену ступа киновијско монаштво, које свој свакодневни и богослужбени живот саображава новој пракси која се везује за *Синаксар* Студитског манастира. Поменути богослужбени поредак заснован на синтези елемената константинопољског (*Евхологион*, *Лекционар* и *Хеортологион*) и палестинског (*Псалтир*, *Часослов* и *Тропологион*) доводи до прве важније синтезе два древна предања.

Током временског распона од 8. до 14. века долази до развоја поменутог *Студитског синаксара*, што резултира бројним редакцијама истог. Света Гора, чије се богослужење развијало под утицајем студитске традиције, после исихастичких спорова постепено добија све већи значај. Напослетку, услед мноштва редакција и прилагођавања, развој студитског *Синаксара* резултира новом синтезом која се назива неосаваитска и чији је плод *Типикон Светог Саве Освећеног*. Имеђу политичког и војног слабљења Византијског царства и развоја исихастичког покрета током више векова који су уследили по латинском освајању Цариграда, монашки утицај је коначно потпуно преовладао, те у 15. веку азматски типик, тј. литургијско предање византијских градских и сеоских цркава потпуно се гаси.

3. Поређење последовања азматског и монашког типика и идентификовање заједничких елемената

У претходном поглављу понудили смо преглед историје типика, ослањајући се на изворе којима ћемо се користити у нашем даљем истраживању. Такође, претходно смо рекли неколико речи о методологији и приступима других аутора који су се до сада бавили темом типика, као и темама које се тичу дневног круга богослужења Православне цркве. Користећи усвојену методологију⁴³², а на основу извора, у следећем поглављу прецизираћемо који су то елементи који представљају материјал који је заједнички азматском и савременом богослужбеном поретку. До овога ћемо доћи примењујући метод структуралне анализе, као и литургиолошке анализе богослужбених елемената. Извршићемо поређење поредака азматског, студитског и актуелног типика. Да бисмо омогућили поређење ове три суштинске етапе развоја типика, најпре ћемо реконструисати структуре последовања, да бисмо на крају омогућили поређење структура сваког од последовања у све три праксе. Овом компарацијом доћи ћемо до скупа оних елемената двају типика који су им заједнички, а које ћемо анализирати богословско-историјским методом унутар наредног поглавља.

Да бисмо ово постигли, применићемо два поступка: 1) најпре ћемо извршити анализу структура последовања, 2) потом ћемо анализирати елементе последовања. Први поступак представља реконструкцију и поређење структура последовања дневног богослужбеног круга једног и другог типика, са освртом на студитску (међу)фазу. Коришћење прве методе, омогућиће нам да утврдимо у коликој је мери савремена структура последовања дневног богослужбеног круга слична или истоветна са њиховим структуром према азматском типичу. Други метод представља литургиолошку анализу појединих елемената двају типика, чиме ћемо показати који конкретни еле-

---

⁴³² Види одељак 1.4.

менти последовања су заједнички овим типцима. Елементе који нису заједнички нећемо детаљно обрађивати будући да припадају палестинској, односно монашкој традицији и нису обухваћени нашом темом.

Последовања богослужења дневног богослужбеног круга која су пред нама извршена су на основу извора. Код реконструкције појединих последовања, послужили смо се радовима других аутора који су се бавили наведеном темом реконструкције последовања, пре свега Фундулиса, Аранца и Милошевића. Онда када смо на основу извора дошли до закључка да је потребно да укажемо на поједине разлике у структурама последовања или употреби појединих елемената у смислу разлика између празничних и свакодневних богослужења, удаљавали смо се од поменутих аутора. Како су Ј. Фундулис и Н. Милошевић већ приредили издања спремна за богослужбену употребу (која су садржала све неопходне текстове и упутства за савршавање појединачних последовања), ми нисмо у потпуности пратили њихов начин излагања, већ смо приказивали сведену (поједностављену) структуру истих. На појединачним елементима смо се задржавали само онда када је било потребно да се укаже на суштинске сличности или разлике у разумевању њихове функције.

Приказаћемо последовања азматског типика: Вечерње, Јутрење, променљиве (вананафорне) делове Литургије, Тритектија, Панихиде, са освртом на последовања часова. Потом ћемо показати реконструкцију последовања како су савршавана према споменицима студитског типика: Вечерње, Јутрење, Литургију и часове. За приказивање прве синтезе константинопољског и јерусалимског богослужења, која се налази између Азматског типика и владајуће форме, која се у науци назива неосаваитска синтеза, одредили смо се ради што јаснијег представљања најважнијих утицаја приликом формирања савремене форме. На крају смо, на основу богослужбених књига које су тренутно у употреби у Српској православној цркви, приказали структуру последовања дневног богослужбеног круга онако како се она данас врше у храмовима Православних Цркава. Овде смо се концентрисали на богослужење у Српској православној цркви, приказујући га у идеалном облику, тј. у складу са владајућим типиком а не у складу са преовлађујућом икономијском праксом.

У склопу овог поглавља, даћемо упоредне табеле последовања којима ћемо илустровати нашу компаративну методу и донети закључке који ће указати на то шта је заједничко азматском и савременом богослужењу.

3.1. Вечерње

3.1.1. Састав азматског Вечерња⁴³³

У складу са рукописима који представљају извор за реконструкцију азматског Вечерња долазимо до закључка да су периоду 9. и 14. века постојали следећи типови Вечерња:

- 1) Свакодневно Вечерње;
- 2) Вечерње уочи недеље;
- 3) Вечерње уочи великих празника – парамони;
- 4) Вечерња Литургија Пређеосвећених дарова.⁴³⁴

Према Г. Ханкеу варијабилност облика Вечерња сведочи о фактору историјског развоја поменутих последовања.⁴³⁵ У складу са правилима компаративне литургике, ова варијабилност посебно је значајна у случају важних периода црквене године, као што су то Четрдесетница и велики празници.

У наставку ћемо изложити поредак сваког од наведених типова Вечерња према сачуваним сведочанствима. Приказаћемо сведену (упрошћену) структуру, док се комплетна реконструкција последовања може наћи у *Молитвослу* Н. Милошевића.⁴³⁶

---

⁴³³ Одељак 3.1.1. о саставу азматског Вечерња представља основу нашег рада који се бави врстама Вечерња у азматском типичу, а који је објављен у Богословљу 74 за 2017. годину. Види: В. Антић, *Типови Вечерња у рукописима Патмос 266, Часног Крста 40 и Дрезден А104: прилог за таксономију азматских последовања*, Богословље 74 (2017/1), 159-178.

⁴³⁴ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, OCA 165, Roma 1962, XXII.

⁴³⁵ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus der Hagia Sophia zu Konstantinopel: Eine strukturanalytische und entwicklungsgeschichtliche Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Psalmodie und der Formulare in den Euchologien* (докторска дисертација), Philosophisch-Theologische Hochschule St. Georgen: Frankfurt 2002, 403.

⁴³⁶ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 145-178.

3.1.1.1. Свакодневно Вечерње

а) Почетно појање псалама у нартексу;⁴³⁷

- *Благословено Царство*;⁴³⁸
- Мирна или велика синапта;⁴³⁹
- Молитва првог антифона;⁴⁴⁰
- Први стални антифон, псалом 85. са припевом *Слава Теби, Боже*;⁴⁴¹
- Мала синапта;⁴⁴²
- Молитва другог антифона;⁴⁴³
- Други променљиви антифон;⁴⁴⁴

---

⁴³⁷ Јутрење и Вечерње *Азматског типика* уобичајено су почињали у нартексу. Међутим, празнично Јутрење је појединим данима почињало на амвону. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église, I том, 20*.

⁴³⁸ Класични почетак последовања *Азматског типика* *Благословено Царство* првобитно није записиван у евхологионима. Основни разлог за одсуство овог почетног благослова у изворима представља пракса да се не бележе општепознати елементи последовања. Због ове чињенице, први помени возгласа *Благословено Царство* срећу се тек од 10. века: Grottaferrata Гβ 10, 336, 356, 37а и 386. За остале изворе види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 145.

⁴³⁹ Назив за овај скуп ђаконских прозби у изворима гласи *Мирна* или *велика синапта* (од грчког глагола συνάπτω у значењу спајати). Термин *јектенија* (од грчког ἐκτείνω што значи растезати) резервисан је у рукописним грчким евхологионима као и другим изворима искључиво за *сугубу јектенију*. У изворима се *Мирна синапта* јавља релативно касно. Разлог одсуства *Велике синапте* у евхологионима може бити исти као у случају почетног благослова. Са друге стране, постоји могућност да она није заузимала ову позицију у структури *азматског Вечерња* све док се није стандардизовао почетни део Литургије са три антифона на њеном почетку. Више детаља о развоју синапти види: А. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, Traditio X (1954), 51-108. За једно од најранијих навођења (10. век) на почетку *Вечерња* можемо навести Grottaferrata Гβ 10, 26а. За остале помене у грчким евхологионима види: Ненад Милошевић, *Молитвослов*, 146.

⁴⁴⁰ Молитву наводи као *Молитву вечерњих прву* већ кодекс *Barberini gr. 336*, 44г. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 87. Иста молитва носи и назив *Молитва првог антифона светилничног* (Grottaferrata Гβ 4 и Grottaferrata Гβ 7 из 10. века). Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 147.

⁴⁴¹ Први антифон *Вечерња* често је у изворима насловљен почетним речима 85. псалма *Приклони, Гоподе*. Види нпр.: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 3. Више података о начину појања: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 148.

⁴⁴² Мала синапта, односно мала јектенија у савременој српској богослужбеној терминологији. За преглед појављивања у изворима види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 148.

⁴⁴³ *Молитва Вечерња друга: Barberini gr. 336*, 44в, S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 87. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 149.

⁴⁴⁴ Почетни део *Вечерња* и *Јутрења*, који је служен у нартексу, садржао је одређени број променљивих псалама. Извори, међутим, нису сагласни у вези са начином смењивања и тачним бројем антифона. Евхологиони, како они старији тако и млађи, као и антифонари позног периода ЕВЕ 2061 и ЕВЕ 2062 (14. и 15. век), дају образац од осам молитава и антифона, док са друге стране синаксари-канонари, односно „*Азматски типичи*” *Патмос 266*,

- Скуп следећих шест антифона који садрже променљиве псалме следе исти овај образац смењивања синапти, молитава и антифона. Осми антифон носи уједно и назив τελευταῖον (последњи);⁴⁴⁵
- Постојао је и други образац смењивања променљивих антифона који је подразумевао смањивање и повећавање броја антифона у току црквене године.⁴⁴⁶ Овај систем подразумевао је певање укупно 25 антифона *Псалтира* дневно, што значи да је *Псалтир* у једној седмици појан два пута.⁴⁴⁷

Табела бр. 1: Распоред антифона према рукопису *Ἀγίου Σταυροῦ 40* (10. век)⁴⁴⁸

Период	Број антифона на Јутрењу	Број антифона на Вечерњу
14.9. - ?	12	13
? ⁴⁴⁹	13	12
11.10 – 20.10.	14	11
21.10 – 30.10.	15	10

Ἀγίου Σταυροῦ 40 и *Dresde A 104*, сведоче да је број антифона који су се смењивали на дневном нивоу износио 25. Променљиви антифони су, према другом начину употребе псалма који сведоче синаксари-канонари, били распоређивани на различит начин између Јутрења и Вечерња током богослужбене године. Тако је у зимском периоду на Вечерњу био заступљен мањи, а на Јутрењу већи број антифона, док је током летњег периода године било обрнуто. Овакав распоред појања псалама налазимо нпр. у рукописима *Патмос 266* и *Ἀγίου Σταυροῦ 40*. Види: А. Дмитријевский, *Описаније литургических рукописей*, Томъ I, passim; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, I и II том, passim.

⁴⁴⁵ Грчки израз τελευταῖον (последњи) представља технички термин *Азматског типика* и означава последњи у низу променљивих антифона у првом делу Јутрења и Вечерња. Реконструкцију распореда антифона према антифонарима ЕВЕ 2061 и ЕВЕ 2062 даје Милошевић. Види: Ненад Милошевић, *Молитвослов*, 148-158.

⁴⁴⁶ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, passim; *Le Typikon de la Grande Église 2*, passim.

⁴⁴⁷ Оба поменута система читања *Псалтира*, како онај према коме се сви псалми прочитају једном у току седмице, тако и онај у оквиру кога се прочитају два пута у истом периоду, имамо и у савременом богослужењу. Упореди: *Типиконъ*, 68-71.

⁴⁴⁸ Према: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, II том, 220.

⁴⁴⁹ Рукопис *Ἀγίου Σταυροῦ 40* даје непотпуна упутства о променама броја антифона као и датумима тих промена. У појединим случајевима, када недостаје јасно упутство у самом рукопису, на основу обрасца који се може извући из осталих сведочанстава, као и Матеосових предлога за решење ових недоумица, дајемо потенцијалну реконструкцију ових промена. Када год је могуће са сигурношћу понудити датуме, они су наведени док знаком питања у колони датума означавамо оне случајеве када је до промене несумњиво долазило али из посредних сведочанстава није јасно у ком периоду.

31. 10 – 9.11.	16	9
10. 11 – 19.11.	17	8
20.11 – 6.1.	18	7
7. 1 – 13.1.	17	8
14.1 – 19. 1.	16	9
20.1 – 27. 1.	15	10
28. 1. - ? ⁴⁵⁰	14	11
?	13	12
1. недеља поста	12	12 ⁴⁵¹
2. и 3. недеља поста	11	12
4. недеља поста	10	12
5. недеља поста	9	12
6. недеља и Страсна седмица	8	12
Од Васкрсног понедељка	7 ⁴⁵²	13
Током маја ⁴⁵³	7	14
?	7	15
До 3. 6.	7	16
4. 6. – 10. 6.	7	17
11. 6. - ?	7	18
Од пон. после 16. 7. – 30. 7.	8	17
31. 7. – 13. 8.	9	16

⁴⁵⁰ Приликом поклапања сведочанстава из Синаксара (непокретни круг) и Канонара (покретни круг) није могуће реконструисати прецизне датуме због променљивих датума Пасхе и почетка Четрдесетнице.

⁴⁵¹ Од почетка Четрдесетнице до Вечерња на сам дан Пасхе певано је дванаест антифона на Вечерњу сваког дана када није служена Пређеосвећена.

⁴⁵² Током периода од Пасхе до Педесетнице на сваком Вечерњу било је певано седам антифона.

⁴⁵³ Датум промене је зависио од Пасхе.

14. 8. - ?	10	15
?	11	14

б) Улазак у цркву;⁴⁵⁴

- Светилнични 140. псалам (псалам светиљке) са кекрагаром или тропаром празника;⁴⁵⁵
- Вход у време појања входног стиха: *Јер Теби, Господе, управих очи своје* (Пс 140,8);⁴⁵⁶
- Прокимен;⁴⁵⁷
- Велика (сугуба) јектенија;⁴⁵⁸
- Мала синапта;
- Молитва првог малог антифона;⁴⁵⁹

⁴⁵⁴ Други део последовања вршен је у самом храму. Чтечеви, појци и остали клирици настављали су појање псалама на солији. Појање прокимена, антифона, читања као и ђаконске прозбе говорене су са амвона. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 148-158.

⁴⁵⁵ *Кекрагар* представља кратки тропар који је певан као припев 140. псалма. Текст *кекрагара* видети у: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 134. О празницима као и споменима Светих *кекрагар* је замењиван тропаром празника или светога. Види као пример тропар на 140. псалму на Вечерњу 1. септембра или уочи Мале Госпојине: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 1, 3, 18.

⁴⁵⁶ Треба приметити да овај стих који представља *входноје* Вечерња у складу са касним изворима изводи један појац на посебан начин. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 160.

⁴⁵⁷ За изворе који *прокимен* смештају у овај моменат Вечерња види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 160. На овом месту су у току Четрдесетнице уметана два посебна прокимена и читања, које срећемо и у савременом Вечерњу. Види приказ структуре Прећеосвећене у одељку 3.1.1.4.

⁴⁵⁸ Читав следећи низ елемената почевши од *Сугубе јектеније* па до почетка *прозби за катихумене* представља сегмент који потиче из литијних последовања (тзв. стационарне Литургије). Уношење ових елемената из последовања литије у сам поредак Вечерња историјски се смешта у средњу етапу развоја *Азматског типика* - у период иконоборства. На овакав закључак наводи и присуство 114, 115. и 116. псалма у *Канону псалама Велике Цркве* патријарха Антима (535-536). Како у поменутом канону недостају сви псалми који су употребљавани као фиксни антифони богослужења, можемо закључити да њихово присуство у истом канону променљивих псалама у 6. веку значи да они у том тренутку још увек нису представљали фиксни елемент последовања Вечерња. Сличан развој фиксирања антифона везаних за процесије (литије) у структури богослужења представљају и три антифона Литургије. Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 352-358. Када су у питању извори на основу којих се врши реконструкција последовања, видети: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 161.

⁴⁵⁹ Молитве три мала антифона представљају елемент који у савременом богослужењу преживљава унутар коленопреклоног Вечерња на Педесетницу. Молитвама три мала антифона на коленопреклоном Вечерњу додају се и посебне молитве. Види: Н. Милошевић,

- Први мали антифон: 114. псалам са тропаром *Молитвама Богородице, Спасе спаси нас;*
- Мала синапта;
- Молитва другог малог антифона;
- Други мали антифон: 115. псалам са тропаром *Спаси нас, Сине Божији, који ти певамо: Алилуја; на Слава: Јединородни Сине; на И сада: Преславну Божију Матер;*
- Мала синапта;
- Молитва трећег малог антифона;
- Трећи мали антифон: 116. псалам са тропаром *Свети Боже, Свети Крепки, Свети Бесмртни, помилуј нас;*

в) Молитве за појединачне сталеже верних и отпуст:⁴⁶⁰

Молитвослов, 163. Клечање у храму које је на Истоку било забрањено од Васкрса до Педесетнице, бива поново допуштено од Вечерња на Педесетницу. Почетак клечања на последовањима смешта се управо после входа наведеног Вечерња и до данас илуструје древну везу између јектенија, молитава и клечања у византијском литургијском типу, која је постепено ишчезла а данас опстаје само у поменутом случају. Почетак, као и престајање клечања после входа Вечерња сведочи и канонско предање. Тако 90. канон Петошестог сабора прецизира да забрана клечања недељом и током периода од Пасхе до Педесетнице почиње у суботу после входа на Вечерњу, а завршава се у недељу после входа свештеника у олтар. Види: *Свештени канони Цркве* (А. Јевтић прир. и прев.), 191.

⁴⁶⁰ Последњи део Вечерњег богослужења представља скуп јектенија, молитава и отпуста разних сталежа верних. Молитве за катихумене и друге сталеже верних спомињу и најстарији извори који указују на то да су исте биле део Јутрења, Вечерња, као и Литургије још у 4. веку. Види опис Вечерња и Јутрења код Етерије и у Апостолским установама: Етерија, *Itinerarium* 24, 2: Р. Maraval, Egerie, *Journal de voyage*, (SC 296), Cerf: Paris 1982, 237; *Διαταγαὶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων* 8, 35-39 (М. Metzger), SC 336, Cerf: Paris 1987, 246-255. Овај део богослужења био је врло садржајан у најранијем периоду развоја богослужења. Тако у 4. веку видимо да су у овом тренутку произношене молитве за катихумене, опседнуте, оне који се спремају за просветљењење, покајнике и верне. С временом је број сталежа за које се Црква моли умањен те су задржане молитве за катихумене и оне који се припремају за просветљење (крштење). У наставку прозбе за катихумене постепено почињу да бивају изостављане, те се у последњој фази развоја јектеније за катихумене више не налазе у оквиру поретка Јутрења и Вечерња. Изузетак представља једино употреба поменуте јектеније и молитве у Златоустовој и Василијевој Литургији, као и у служби Пређеосвећених дарова, када се, макар у пракси словенских цркава, ове јектеније и молитве употребљавају. Види више о јектенијама за катихумене у оквиру Јутрења и Вечерња *Азатског типика* у јелинском и словенском богослужбеном предању у следећем раду: Н. Ф. Красносельцев, *К истории православного богослужения: По поводу некоторых церковных служб и обрядов ныне не употребляющихся* (*Материалы и исследования по рукописям Соловецкой библиотеки*), Казань 1889, 104-133. Српски превод чланка у: Н. Красносельцев, *Молитве за оглашене у саставу Јутрења и Вечерња и Чин оглашења на Велики петак*, у: С. Убипариповић (прир.)/М. Пуача (прев.), Н. Красносельцев, *Путевима богослужбеног хода Православне Цркве кроз историју*, Каленић: Крагујевац 2015, 115-143.

- Јектенија за катихумене и отпуст катихумена;⁴⁶¹
- Молитва отпуста катихумена;⁴⁶²
- Мала јектенија;⁴⁶³
- Молитва прва верних;⁴⁶⁴
- Мала јектенија;⁴⁶⁵
- Молитва друга верних;⁴⁶⁶
- Прозбена (завршна) јектенија;⁴⁶⁷
- Молитва отпуста;⁴⁶⁸
- Молитва главопреклона;⁴⁶⁹
- *У миру изиђимо.*⁴⁷⁰

3.1.1.2. Недељно Вечерње

Поредак Вечерња у недељу увече разликује се једино по томе што почетно појање псалама у нартексу садржи само један променљиви антифон, и то псалам 103.⁴⁷¹ Вход на Вечерњу представљао је гранични моменат почетка и завршетка литругијског дана, што и сведоче молитве коленопреклоног Вечерња у недељу Педесетнице, које се додају молитвама малих антифона. Ово

---

⁴⁶¹ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 168.

⁴⁶² Следи и јектенија за просветљиване која је коришћена у току Четрдесетнице, али је овде не наводимо како бисмо указали на стандардну форму свакодневног Вечерња. Свакако да је изворно представљала елемент Вечерња у периоду интензивних припрема за крштење после 4. недеље Великог поста, о чему види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 169.

⁴⁶³ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 170.

⁴⁶⁴ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 171.

⁴⁶⁵ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 171.

⁴⁶⁶ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 171.

⁴⁶⁷ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 171.

⁴⁶⁸ Ова молитва се назива *Молитва отпуста* у кодексу *Barberini gr. 336* (8. века), 53r. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 94; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 172.

⁴⁶⁹ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 173.

⁴⁷⁰ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 174.

⁴⁷¹ Према сведочанству Антифонара ЕВЕ 2061 и ЕВЕ 2062. Види: К. Γεωργίου, *Ἡ εβδομαδιαία ἀντιφωνική κατανομή τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ᾠδῶν εἰς τὰς Ἀσματικὰς Ἀκολουθίας ἑσπερινοῦ καὶ ὄρθρου: Ἑλληνικοὶ Μουσικοὶ Κώδικες 2061-2062 Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν*, (докторска дисертација) РИО: Roma 1976.

је древно сведочанство о томе да су клечања била заступљена у византијском литургијском типу.⁴⁷²

3.1.1.3. Вечерње великих празника – *парамони*⁴⁷³

а) Почетно појање псалама у нартексу:⁴⁷⁴

- *Благословено Царство*;
- Велика синапта;
- Молитва првог антифона;
- Први стални антифон, псалам 85. са припевом *Слава Теби, Боже*;
- Мала синапта;
- Молитва последњег (телевтеон) променљивог антифона;
- Телевтеон са припевом који му припада;⁴⁷⁵

б) Улазак у цркву:⁴⁷⁶

- Светилнични 140. псалам (псалам светиљке) са тропаром на сваком стиху;
- Вход у време појања входног стиха: *Јер Теби, Господе, управих очи своје* (Пс 140,8);
- Прокимен;
- Велика (сугуба) јектенија;

---

⁴⁷² Види о три мала антифона фусноту 458 и 459.

⁴⁷³ Као пример парамони, тј празничног Вечерња, служи Вечерње уочи 1. септембра у рукопису *Αγίου Σταυρού 40*: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 3.

⁴⁷⁴ Поредак је исти као код свакидашњег Вечерња, осим чињенице да се у овом почетном делу Вечерња смањује број променљивих псалама и поје се само последњи антифон који према распореду псалама следује. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 3.

⁴⁷⁵ У касним сведочанствима последњи антифон је замењиван нарочито прилагођеним псалмима према категорији светог (мученик, исповедник, преподобни итд.) чији се празнични спомен савршава. Види табелу 8 код Н. Милошевића, у којој су изложени помени антифони према категорији светих по рукопису *Велика Лавра 165 Θεσ*: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 135.

⁴⁷⁶ Азматски типичи спомињу и улазак патријарха у овом тренутку празничног Вечерња. Упореди: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 3.

- Појединим данима у овом тренутку је кретала литија која је одлазила из Свете Софије у неку од цариградских цркава, која је славила тога дана и тамо је завршавано Вечерње.⁴⁷⁷ Приликом оваквих вечерњи одређени део клира остајао би у Светој Софији, где је завршавао Вечерње по поретку.⁴⁷⁸

- Мала синапта;⁴⁷⁹
- Молитва првог малог антифона;
- Први мали антифон: 114. псалам са тропаром *Молитвама Богородице, Спасе спаси нас;*
- Мала синапта;
- Молитва другог малог антифона;
- Други мали антифон: 115. псалам са тропаром *Спаси нас, Сине Божји, који ти певамо: Алилуја; на Слава: Јединородни Сине; на и сада: Преславну Божију Матер;*
- Мала синапта;
- Молитва трећег малог антифона;
- Трећи мали антифон: 116. псалам са тропаром *Свети Боже, Свети Крепки, Свети Бесмртни, помилуј нас;*

в) Молитве за појединачне сталеже верних

- Јектенија за катихумене и отпуст катихумена;
- Молитва отпуста катихумена;
- Мала јектенија;
- Молитва прва верних;
- Мала јектенија;
- Молитва друга верних;
- Прозбена (завршна) јектенија;

---

⁴⁷⁷ Види Вечерње 1. септембра или на Малу Госпојину, где је дат и поредак литије: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 3, 4, 18.

⁴⁷⁸ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 3.

⁴⁷⁹ Поредак Вечерња у наставку одговара свакидашњем Вечерњу. Разлике се уочавају после главопреклоне молитве када се додају светописамска читања и тропар.

- Молитва отпуста;
- Молитва главопреклона;
- Три читања;⁴⁸⁰
- Отпуститељни тропар појан три пута на амвону са псалмаским стиховима;⁴⁸¹
- Архиђакон: *Премудрост* и читање до почетка панихиде.⁴⁸²

3.1.1.4. Вечерња Литургија Пређеосвећених дарова⁴⁸³

а) Почетно појање псалама у нартексу:⁴⁸⁴

⁴⁸⁰ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 3, 4.

⁴⁸¹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 3, 4.

⁴⁸² Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 4. Ово и слична читања која су била уобичајена за праксу *Азматског типика* у литератури се назива *проанагносис* (προανάγνωσις или предчитање). Види више о врстама читања у склопу *Азматског типика*: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, II том, 315.

⁴⁸³ Поредак Литургије Пређеосвећених дарова азматског типа на српском језику издао је Ненад Милошевић, према ком издању овде и наводимо саму структуру. Види: Н. Милошевић, *Азматска Литургија Пређеосвећених Дарова*, у: Б. Шијаковић, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* 11 (2012) 62-72. Реконструкција поретка у овом издању учињена је на основу следећих извора који су релевантни за поредак *Азматског типика*: Евхологиона *Barberini gr.* 336 из 8. века (издање: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, Roma 1995), *Евхологиона Sinai Greek NE/МГ 22* из 9. века (издање: G. Radle, *Sinai Greek NE/МГ 22: Late 9th /Early 10th Century Euchology testimony of Liturgy of St. John Chrysostom and Liturgy of the Presanctified Gifts in the Byzantine Tradition*, BBGG 8 (2011), 169-221), *Аνάλεκτα Βλατάδων* 36), *Θεσσαλονίκη* 1982), Канонара-синаксара *Αγίου Σταυρού 40* из 10. века (издање: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église*, том II), као и Дерезден A104 из 11. века (издање: К. К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви – Cod. Dresde A 104*). Када је у питању порекло и историјски развој Пређеосвећене Литургије, види следеће студије: Δημητρίου Μωραΐτου, *Ἡ Θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων*, *Θεσσαλονίκη* 1955; Π. Ν. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοῦς ἐν Ἀθῆναις Κωδικάς*, *Ἀθῆναι* (1935), 1982, 199-240; Ἰ. Φουντούλη, *Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ αἱ εὐχαῖ τῶν ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 11, *Θεσσαλονίκη* 1966; Н. Д. Успенский, *Литургия Преждеосвященных Даров (Историко-литургический очерк)*, у: *Богословские труды* 15 (1976), 146-148, српски превод: Н. Успенски, *Литургија Пређеосвећених Дарова*, у: Н. Успенски, *Изабрана литургичка дела*, Шибеник 2008, као и дисертацију S. Alexopoulos, *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components* (Liturgia Condenda 21), Peeters: Leuven, 2009. О Пређеосвећеној литургији у јужнословенским и српским *Евхологионима* види: Т. Афанасьева, *Славянская литургия Преждеосвященных Даров XII-XV вв, Текстология и язык*, Санкт-Петербург 2004, као и: В. Вукашиновић, *Српски литургијски рукописи 13. века*, и *Литургија Пређеосвећених Дарова у рукописима Манастира Високи Дечани*, у: В. Вукашиновић, *Српско богослужење*, 2, 26-31, 81-91.

⁴⁸⁴ Почетно појање псалама у нартексу садржи мањи број антифона слично празничном *Вечерњу-парамони*. Ово је последица конзервативизма периода Четрдесетнице који се

- *Благословено Царство*;⁴⁸⁵
- Велика синапта;
- Молитва првог антифона;
- Први стални антифон, псалам 85. са припевом *Слава Теби, Боже*;
- Мала синапта;
- Молитва последњег (телевтеон) променљивог антифона;
- Телевтеон са припевом који му припада.⁴⁸⁶

б) Улазак у цркву:

- Светилнични 140. псалам (псалам светиљке) са тропаром или кекрагаром;⁴⁸⁷
- Вход у времем појања входног стиха: *Јер Теби, Господе, управих очи своје* (Пс 140,8) ;
- Прокимен читања;⁴⁸⁸
- Читање из *Постања*;⁴⁸⁹
- Прокимен читања;
- Читање из *Прича Соломонових*;

огледа у држању древног предања. Види: Н. Милошевић, *Азматска Литургија Пређеосвећених Дарова*, 67.

⁴⁸⁵ Читав поредак од почетног благослова до входа одговара поретку који срећемо у склопу Вечерња уочи великих празника. Види одељак 3.1.1.3.

⁴⁸⁶ Последњи антифон из броја антифона предвиђених за употребу тога дана у складу са распоредом појања Псалтира.

⁴⁸⁷ Исти тропар који се појао на 50. псалму Јутрења појан је и на овом месту према Азматском типку из 10. века. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 2, 10, 12. Посебан тропар који се певао на Пређеосвећеној у току Четрдесетнице налазимо у Евхологиону *Grottaferrata Гβ* 7 из 10. века. Види: G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense Г.β. VII (sec. X)*, АВ 36, ППМ: Θεσσαλονίκη 1982, 153-154. Види: Н. Милошевић, *Азматска Литургија Пређеосвећених Дарова*, Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 11 (2012), 71.

⁴⁸⁸ На вечерњу у току Четрдесетнице појани су посебни прокимени, који су узети према редоледу по коме се налазе у Псалтиру. Овај круг прокимена из Псалтира распоређен је на следећи начин: два на Вечерњу и један на Тритектију од понедељка до петка Великог поста. Види: *Триодъ постная*, 84г, 421v.

⁴⁸⁹ Два старозаветна читања у току Вечерња или Литургије Пређеосвећених дарова карактеристична су за период Четрдесетнице. Прво читање у току овог периода је узимано из *Књиге Постања*, док је дуго из *Прича Соломонових*. Овај lectio continua прекидан је у току Страсне седмице када су читани одељци из *Књиге Изласка* и *Књиге о Јову*. Види: *Триодъ постная*, 87г, 401v.

- *Да исправитсја* (псалам 140. појан респонзоријално);
- Велика (сугуба) јектенија.⁴⁹⁰

в) Молитве за појединачне сталече верних и поредак Литургије у наставку:

- Јектенија за катихумене и отпуст катихумена;
- Молитва отпуста катихумена;
- Мала јектенија;
- Молитва прва верних;
- Мала јектенија;
- Молитва друга верних;
- Херувика: *Сада силе*;
- Велики вход са Пређеосвећеним даровима;
- Прозбена јектенија;
- Молитва;
- *Оче наш*;
- Молитва главопреклона;
- *Светиње светима*;
- Причастен;
- Причешће клирика и лаика;
- *Благосиљаћу Господа*;
- Мала јектенија;
- Молитва после причешћа;
- *У миру изиђимо*;
- Заамвона молитва.

---

⁴⁹⁰ Наставак последовања одговара поретку Божанствене Литургије. Разлику, осим очигледног одсуства анафоре, чине: а) посебна херувика, тј. мистична химна: *Сада силе*, б) посебан причастен: *Окусите и видите* (Пс 33, 8), в) перисин причасна: *Благосиљаћу Господа* (Пс 33, 1).

3.1.2. Састав монашког Вечерња према *Студитском синаксару*

Последовања монашких богослужења илустроваћемо праксом студитског манастира реконструисаном на основу сведочанстава репрезентативних извора овог типа богослужења. Студитско богослужење представља једно од првих најјаснијих сведочанстава утицаја палестинске богослужбене традиције на византијско богослужење, као и рецепције палестинског богослужења у манастирима престонице РOMEЈСКОГ царства.

Поредок Вечерња према традицији студитског манастира има јединствену структуру за свакодневна и празнична последовања, тј. последовања Јутрења и Вечерња празничним и обичним данима нису се много разликовала.

3.1.2.1. Поредок Вечерња према Студитском типикy

- *Благословено Царство*⁴⁹¹ или *Благословен Бог наш*;⁴⁹²
- *Оче наш*;⁴⁹³
- *Приђите, поклонимо се* и Предначинатељни (103) псалам;⁴⁹⁴
- Велика синапта (Мирна јектенија);⁴⁹⁵

---

⁴⁹¹ Овај почетак који представља класични почетак последовања *Азматског типика* јавља се у Месинијском типикy у конзервативним периодима црквене године. Види нпр. понедељак прве седмице Четрдесетнице: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 204. Снажан утицај азматских последовања на студитске типике огледа се и у служењу азматске коленопреклоне Вечерње на Педесетницу. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 276.

⁴⁹² Овај благослов, који је стандардни почетак свих последовања палестинског проихођења, представља једини почетак дневних последовања у првој редакцији студитских типика сачуваној у руском преводу *Типика Алексеја Студита*. Види *Главе о црквеном правилу* у поменутом *Типикy Алексеја Студита*: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексеја Студита*, 397. Како *Месинијски типик* припада каснијој редакцији и под специфичним је утицајем азматских последовања претпостављамо да је изворно у студитским типикyма овај почетни благослов био преовлађујући.

⁴⁹³ Врло карактеристично на почетку Вечерња и Јутрења *Месинијски типик* прописује читање молитве *Оче наш*, иако на почетку других последовања прописује Трисвето. Упореди: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 204.

⁴⁹⁴ Предначинатељни псалам у студитској традицији спомиње већ *Ипотипосис* Светог Теодора Студита, као и *Типикон Алексеја Студита*. Види: А. Дмитријевскиј, *Описаніе 1*, 227, 228; А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексеја Студита*, 258. Према студитским типикyма предначинатељни псалам изоставља се у Светлој седмици. Ова пракса је пренета и у савремени *Типик Светог Саве*. Види: *Типиконъ свест устав*, Санкт-Петербург 1992, 947.

- Молитва првог антифона;⁴⁹⁶
- 18. катизма *Псалтира*⁴⁹⁷ ;
- *Господи возвах* (псалми 140, 141, 129. и 116);
  - Ови псалми певани су са посебним припевима који су додавани на сваки стих, и то: на 140. псалму припев: *Услиши ме, Господе*; на 141. псалму припев: *Ваших Ти, спаси ме*; од почетка 129. псалма: *Господе Спасе, помилуј нас*;⁴⁹⁸
  - Стихире додају на последњим стиховима у складу са прописима *Типикона*;⁴⁹⁹
- Вход;⁵⁰⁰
- *Светлости тиха*;⁵⁰¹
- *Мир свима*;
- Κάτω καθέδρα у време читања - уколико су предвиђена;⁵⁰²
- Прокимен;
- Читања - уколико су предвиђена;
- Велика (сугуба) јектенија;⁵⁰³

---

⁴⁹⁵ Према пракси студитског манастира, Мирну синапту је говорио ђакон. Види следећу примедбу.

⁴⁹⁶ Веза између суштинских структуралних елемената последовања задржана је у студитским типичима, што се види из праксе да се молитве свештеника изговарају пре одговарајућих антифона. *Ипотипосис* Светог Теодора Студита о овоме сведочи: „На сваком антифону или слави бива молитва свештеника и ђакона”. Упореди: Теодор Студит, *Υποτύπωσις*, PG 99, 1704.

⁴⁹⁷ Према *Типикону Алексија Студита* и другим студитским сведочанствима на свакодневном вечерњу је певана 18. катизма, док је уочи недеље и празника певана прва катизма. Упореди: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексија Студита*, 263. На дане празника, у попразништвима и недељом изостављано је певање псалтира. М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 4.

⁴⁹⁸ Упореди: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-31, 296.

⁴⁹⁹ Упореди: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, R-29, 6.

⁵⁰⁰ Вход је вршен свакако уочи недеље, празника и празнованих Светих, као и у данашњој пракси, али и појединим данима о којима данас нема входа на Вечерњу. Види први дан Четрдесетнице према *Месинијском типикону*: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 204. Ово сведочанство последица је утицаја Азматског типика на праксу у манастиру Св. Спаса у Месини, која је посебно долазила до изражаја у Четрдесетници, као једном од конзервативних периода црквене године.

⁵⁰¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 12, 204.

⁵⁰² У време читања на Вечерњу бива *доња катедра* за разлику од горње која је везана за Литургију. Наведени пропис указује на постојање разлике између седења на самом синтроносу и седења на посебном седишту које је постављано у дну синтроноса када је Типик прописивао доњу катедру. Види вечерњу Литургију на Велику суботу: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 244.

- *Удостој, Господе;*
- Прозбена јектенија;
- Стиховње стихире;
- *Сада отпушташ;*
- Трисвето;
- Отпуститељни тропар;⁵⁰⁴
- Отпуст.

3.1.3. Састав савременог Вечерња према *Типикону Светог Саве Освећеног*

Савремено Вечерње представља последовање чији је коначан облик последица дугог процеса у коме је дошло до синтезе палестинске монашке традиције и Азматског типика. Овај процес је резултирао двоструком структуром последовања. Када је у питању структура Вечерња, регулисана владајућим типиком, можемо рећи да постоје две врсте последовања:

- 1) Празнично Вечерње;
- 2) Вечерње обичних дана.

Оба типа Вечерња садрже неколико подврста, међутим, ако се сагледа потпуно сведена структура ових последовања, све подврсте Вечерња према *Типикону Светог Саве Освећеног* се могу подвести под наведену поделу.

3.1.3.1. Празнично Вечерње

Празнично Вечерње је богослужење које се служи уочи недеље и великих празника.⁵⁰⁵ Када је у питању структура празничног Вечерње, можемо предложити следећу категоризацију:

---

⁵⁰³ Структура последовања после входа може се видети из описа Вечерња на Велики петак и Светли понедељак у Месинијском типикону. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 242, 252.

⁵⁰⁴ У току постова бива уобичајени великопосни завршетак са тропарима *Богородице Дјево* и др., као и метанијама. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 205.

⁵⁰⁵ Види: *Типиконъ*, 34.

3.1.3.1.1. Празнично Вечерње ван бденија⁵⁰⁶

- *Благословен Бог наш*;⁵⁰⁷
- *Приђите поклонимо се* и Предначинатељни (103) псалом;⁵⁰⁸
- Велика синапта (Мирна јектенија);⁵⁰⁹
- Певање 1. антифона 1. катизме (*Блажен муж*);⁵¹⁰
- Мала синапта;⁵¹¹
- *Господи возвах* (псалми 140, 141, 129. и 116);⁵¹²
  - Само прва два стиха 140. псалма имају древни припев *Услиши ме, Господе*;
  - Стихире додају на последњим стиховима у складу са прописима *Типика*;⁵¹³
- *Вход*;⁵¹⁴
- *Светлости тиха*;⁵¹⁵
- *Мир свима*;⁵¹⁶
- *Прокимен*;⁵¹⁷
- *Читања* - уколико су предвиђена;⁵¹⁸
- Велика (сугуба) јектенија;⁵¹⁹

---

⁵⁰⁶ Док је у другој глави *Типикона* дат опис великог Вечерња у склопу Свеноћног бденија, у седмој глави *Типикона* дато је упутство да у малим обитељима и парохијским храмовима бденија не бивају, већ се велико Вечерње и Јутрење поју у своје време. Седма глава даље даје упутства од почетка службе до мирне јектеније, након чега следи упутство да се до прозбене јектеније врши све исто као на Свеноћном бденију. Види: *Типиконъ*, 35.

⁵⁰⁷ Види: *Типиконъ*, 35; *Часослов* (А. Јевтић прев.), САСинод СПЦ: Београд 2013, 181; *Служебник*, САСинод, Београд 1986, 5.

⁵⁰⁸ Види: *Типиконъ*, 35; *Часослов*, 181

⁵⁰⁹ Види: *Типиконъ*, 35; *Служебник*, 10

⁵¹⁰ Типик прописује певање сва три антифона 1. катизме са малим синаптама између сваког антифона суботом увече. Види: *Типиконъ*, 14.

⁵¹¹ Види: *Служебник*, 12.

⁵¹² Види: *Часослов*, 186-190.

⁵¹³ Види: *Типиконъ*, 14.

⁵¹⁴ Види: *Типиконъ*, 15.

⁵¹⁵ Види: *Типиконъ*, 15; *Часослов*, 190; *Служебник*, 14.

⁵¹⁶ Види: *Типиконъ*, 15; *Служебник*, 14. Ово недостаје у грчком савременом поретку, слично као *Мир свима* пред читање апостола на Литургији. Види: *Εὐχολόγιον τὸ Μέγα* (прир. Σ. Ζέρβος), Βενετία 1862, 18.

⁵¹⁷ Види: *Типиконъ*, 16; *Часослов*, 191-192; *Служебник*, 14-15.

⁵¹⁸ Види: *Служебник*, 16.

- *Удостој, Господе;*⁵²⁰
- *Прозбена јектенија;*⁵²¹
- *Главопреклона молитва;*⁵²²
- *Стиховње стихире;*⁵²³
- *Сада отпушташ;*⁵²⁴
- *Трисвето;*⁵²⁵
- *Отпуститељни тропар;*⁵²⁶
- *Отпуст.*⁵²⁷

3.1.3.1.2. Велико Вечерње, као елемент бденија⁵²⁸

- *Кађење читавог храма;*⁵²⁹
- *Слава Светој;*⁵³⁰
- *Приђите поклонимо се и Предначинатељни (103) псалом;*⁵³¹
- *Велика синапта (Мирна јектенија);*
- *Певање Блажен муж - 1. антифона 1. катизме;*
- *Мала синапта;*
- *Господи возвах (псалми 140, 141, 129. и 116.);*
  - Само прва два стиха 140. псалма имају древни припев *Услиши ме, Господе;*
  - Стихире додају на последњим стиховима у складу са прописима *Типика;*
- *Вход;*
- *Светлости тиха;*

---

⁵¹⁹ Види: *Служебник*, 16

⁵²⁰ *Часослов* следи поредак свакодневног Вечерња; *Служебник*, 18.

⁵²¹ Види: *Служебник*, 18.

⁵²² Види: *Служебник*, 19.

⁵²³ Види: *Типиконъ*, 35; *Часослов*, 194; *Служебник*, 24

⁵²⁴ Види: *Типиконъ*, 35; *Часослов*, 195; *Служебник*, 24.

⁵²⁵ Види: *Типиконъ*, 35; *Часослов*, 195; *Служебник*, 24.

⁵²⁶ Види: *Типиконъ*, 35; *Часослов*, 196.

⁵²⁷ Види: *Типиконъ*, 36; *Служебник*, 26.

⁵²⁸ Види: *Типиконъ*, 11.

⁵²⁹ Види: *Типиконъ*, 12.

⁵³⁰ Види: *Типиконъ*, 13.

- *Мир свима;*
- *Прокимен;*
- *Читања - уколико су предвиђена;*
- *Велика (сугуба) јектенија;*
- *Удостој, Господе;*
- *Прозбена јектенија;*
- *Главопреклона молитва;*
- *Литијске стихире и излазак у нартекс;⁵³²*
- *Прозбе литијске јектеније;⁵³³*
- *Главопреклона молитва литије;⁵³⁴*
- *Стиховње стихире и повратак у нартекс;⁵³⁵*
- *Сада отпушташ;*
- *Трисвето;*
- *Отпуститељни тропар и Богородице Дјево;⁵³⁶*
- *Благосиљање пет хлебова, пшенице, вина и јелеја;⁵³⁷*
- *Нека је име Господње;⁵³⁸*
- *Псалам 33. до стиха Богати осиромашеше који се поје;⁵³⁹*
- *Благослов Господњи да дође на вас;⁵⁴⁰*
- *Читање житија или прикладног светоотачког текста.⁵⁴¹*

---

⁵³¹ Види: *Типиконъ*, 13.

⁵³² Види: *Типиконъ*, 16; *Служебник*, САСинод, Београд 1986, стр. 20.

⁵³³ Види: *Служебник*, 16.

⁵³⁴ Види: *Типиконъ*, 17; *Служебник*, 23.

⁵³⁵ Види: *Типиконъ*, 17; *Служебник*, 24.

⁵³⁶ Суботом увече *Типик Светог Саве* предвиђа певање *Богородице Дјево* три пута. Види: *Типиконъ*, 18; *Служебник*, 24.

⁵³⁷ Види: *Типиконъ*, 18; *Служебник*, 25.

⁵³⁸ Види: *Типиконъ*, 18; *Служебник*, 25.

⁵³⁹ Види: *Типиконъ*, 18;

⁵⁴⁰ Види: *Типиконъ*, 18.

⁵⁴¹ Види: *Типиконъ*, 18-19.

3.1.3.1.3. Вечерње у склопу Литургије⁵⁴²

- *Благословено Царство*;⁵⁴³
- *Царе небески* и *Трисвето*;⁵⁴⁴
- *Приђите поклонимо се* и *Предначинатељни* (103) псалам;⁵⁴⁵
- Велика синапта (Мирна јектенија);⁵⁴⁶
- *Господи возвах* (псалми 140, 141, 129. и 116);⁵⁴⁷
  - Само прва два стиха 140. псалма имају древни припев *Услиши ме, Господе*;
  - Стихире додају на последњим стиховима у складу са прописима *Типика*;
- *Вход*;⁵⁴⁸
- *Светлости тиха*;⁵⁴⁹
- *Мир свима*;⁵⁵⁰
- *Прокимен*;⁵⁵¹
- *Читања* - уколико су предвиђена;⁵⁵²
- *Мала јектенија*;⁵⁵³
- *Трисвето*⁵⁵⁴ и у наставку уобичајени поредак Литургије.⁵⁵⁵

---

⁵⁴² Типикон прописује служење Вечерњег са Литургијом следећим данима: 25. децембра, 6. јануара, 25. марта, уколико поменути дани не падну у суботу или недељу, као и на Велики чевртак и Велику суботу. Види: *Минея: месјац декаръ*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Киево-Печерская лавра 1893), 250г; *Минея: месјац январъ*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография Киево-Печеркй лавры 1893), 79v; *Минея: месјац март*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография Киево-Печерской лавры 1893), 131v; *Триодъ постная*, Правило веры 2015 (репринт: Синодальная типография Москва 1904), 433v, 502r.

⁵⁴³ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁴⁴ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁴⁵ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁴⁶ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁴⁷ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁴⁸ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁴⁹ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁵⁰ *Типикон* ово не спомиње изричито, већ говори да се после *Свјете тихиј* поје прокимен дана.

⁵⁵¹ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁵² Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁵³ Види: *Типиконъ*, 350.

⁵⁵⁴ Односно на Велику суботу *Јелици*. Види: *Триодъ постная*, 501r.

⁵⁵⁵ Види: *Типиконъ*, 351.

3.1.3.1.4. Вечерње у склопу Пређеосвећене Литургије

- *Благословено Царство*;⁵⁵⁶
- *Ходите, поклонимо се* и Предначинатељни (103) псалам;⁵⁵⁷
- Велика синапта (Мирна јектенија);⁵⁵⁸
- Први антифон 18. катизме *Псалтира*;⁵⁵⁹
- Мала синапта;⁵⁶⁰
- Други антифон катизме *Псалтира*;⁵⁶¹
- Мала синапта;⁵⁶²
- Трећи антифон катизме *Псалтира*;⁵⁶³
- Мала синапта;⁵⁶⁴
- *Господи возвах* (псалми 140, 141, 129. и 116);⁵⁶⁵
  - Само прва два стиха 140. псалма имају древни припев *Услиши ме, Господе*;
  - Стихире се додају последњим стиховима у складу са прописима *Типика*;
- *Вход*;⁵⁶⁶
- *Светлости тиха*;⁵⁶⁷
- *Мир свима*;⁵⁶⁸
- Прокимен првог читања;⁵⁶⁹
- Читање из *Постања*;⁵⁷⁰
- Прокимен другог читања;⁵⁷¹

---

⁵⁵⁶ Види: *Службеник*, 181.

⁵⁵⁷ Види: *Службеник*, 181.

⁵⁵⁸ Види: *Службеник*, 184.

⁵⁵⁹ Види: *Службеник*, 186.

⁵⁶⁰ Види: *Службеник*, 186.

⁵⁶¹ Види: *Службеник*, 187.

⁵⁶² Види: *Службеник*, 188.

⁵⁶³ Види: *Службеник*, 189.

⁵⁶⁴ Види: *Службеник*, 189.

⁵⁶⁵ Види: *Службеник*, 189.

⁵⁶⁶ Види: *Службеник*, 190.

⁵⁶⁷ Види: *Службеник*, 192.

⁵⁶⁸ Види: *Службеник*, 192.

⁵⁶⁹ Види: *Службеник*, 192.

⁵⁷⁰ Види: *Службеник*, 192.

⁵⁷¹ Види: *Службеник*, 192.

- *Светлост Христова*;⁵⁷²
- Читање из *Прича Соломонових*;⁵⁷³
- *Да исправитсја* 140, 2 са стиховима;⁵⁷⁴
- Сугуба јектенија и остали поредак Пређеосвећене Литургије.⁵⁷⁵

3.1.3.2. Вечерње обичних дана⁵⁷⁶

Вечерње овог типа служи се радним данима седмице, како ван, тако и у току великих постова. У складу са њиховим особинама можемо их категорисати на следећи начин:

3.1.3.2.1. Свакидашње Вечерње обично

- *Благословен Бог наш*;
- *Приђите поклонимо се* и Предначинатељни (103) псалам;
- Велика синапта (Мирна јектенија);
- Читање редовне катизме;
- Мала синапта;
- *Господи возвах* (псалми 140, 141, 129. и 116);
  - Само прва два стиха 140. псалма имају древни припев *Услиши ме, Господе*;
  - Стихире се додају последњим стиховима ове групе псалама, у складу са прописима *Типикона*;
- *Светлости тиха*;
- *Мир свима*;
- Прокимен;

---

⁵⁷² Види: *Службеник*, 193.

⁵⁷³ Види: *Службеник*, 193.

⁵⁷⁴ Види: *Службеник*, 193-195.

⁵⁷⁵ Види: *Службеник*, 195 и даље.

⁵⁷⁶ Поредак свакодневног Вечерња је изложен у *Службенику* након празничног Вечерња као и у *Часослову*, где проналазимо и посни поредак. Види: *Службеник*, 26; *Часослов*, 181-205.

- *Удостој, Господе;*
- Прозбена јектенија;
- Главопреклона молитва ;
- Стиховње стихире;
- *Сада отпушташ;*
- Трисвето;
- Отпуститељни тропари;
- Велика (сугуба) јектенија;
- Отпуст.

3.1.3.2.2. Вечерње у Великом посту

- *Благословен Бог наш;*
- *Приђите поклонимо се* и Предначинатељни (103) псалам;
- Велика синапта (Мирна јектенија);
- Читање редовне катизме;
- Мала синапта;
- *Господи возвах* (псалми 140, 141, 129. и 116);
  - Само прва два стиха 140. псалма имају древни припев *Услиши ме, Господе;*
  - Стихире се умећу мођу последњим стиховима у складу са прописима *Типикона*;
- *Светлости тиха;*
- *Мир свима;*
- Прокимен првог читања;⁵⁷⁷
- Читање из *Постања*;⁵⁷⁸
- Прокимен другог читања;⁵⁷⁹
- Читање из *Прича Соломонових*;⁵⁸⁰

---

⁵⁷⁷ У току Четрдесетнице. У другим постовима предвиђено је појање *Алилуја* са стиховима. Види: *Часослов*, 193.

⁵⁷⁸ Види: *Типиконъ*, 838.

⁵⁷⁹ Види: *Типиконъ*, 838.

⁵⁸⁰ Види: *Типиконъ*, 838.

- *Удостој, Господе;*⁵⁸¹
- Прозбена јектенија;
- Главопреклона молитва;
- Стиховње стихире;
- *Сада отпушташ;*
- Трисвето;
- *Богородице Дјеве; на Слава: Крститељу Христов; И сада: Молите се за нас;*⁵⁸²
- *Под твоје милосрђе;*⁵⁸³
- Посебни завршетак из *Часослова.*⁵⁸⁴

3.1.4. Упоредни приказ азматског, палестинског и савременог Вечерња

Да бисмо дошли до оних елемената у савременом последовању Вечерња, који су пореклом из древног парохиског типика Константинопоља и осталих градских цркава Византијског царства, упоредићемо структуру и основне елементе Вечерњег последовања у споменицима свих најважнијих етапа његовог развоја. Поређење ћемо приказати у следећој табели, која садржи упоредни приказ азматског Вечерња у његовој најубичајенијој форми, студитског Вечерња и два типа структуре која се јављају у савременом Вечерњу према *Типикону Светог Саве Освећеног*. У првој колони биће приказано Азматско Вечерње. У две средишње колоне биће приказана два типа Вечерњег последовања према владајућем *Типикону* и то у другој колони Велико вечерње у склопу бденија које показује највећи степен сличности са азматским Вечерњем, док ће у трећој колони бити приказана структура свакодневног Вечерња, која показује сличност са Вечерњем студитског типа. У последњој, четвртој колони биће приказано Вечерње студитског типа.

---

⁵⁸¹ Види: *Типиконъ*, 838.

⁵⁸² Види: *Часослов*, 197.

⁵⁸³ Види: *Часослов*, 197.

Табела бр. 2: Поређење структура Вечерња

Азматско Вечерње	Велико Вечерње у склопу Бденија	Свакодневно Вечерње	Студитско Вечерње
<i>Благословено Царство</i>	<i>Слава Светој или Благословне Бог</i>	<i>Благословен Бог</i>	<i>Благословено Царство или Благословн Бог</i>
	Прадначинатељни пс. 103. појан на гл. 8. са пипевима <i>Слава теби, Боже</i>	Предначинатељни пс. 103.	Предначинатељни пс. 103.
Мирна јектенија и молитва	Мирна јектенија	Мирна јектенија	Мирна јектенија и молитва
Први антифон 85. пс. (фиксни)			
Мала јектенија и молитва			
Други антифон (променљиви)	1. слава 1. катизме (<i>Блажен муж</i>) појан у 8. гласу са припевом <i>Алилуја</i>	Једна катизма (променљива)	Једна катизма (променљива)
Мала јектенија и молитва	Мала јектенија	Мала јектенија	Мала јектенија и молитва
Трећи антифон (променљиви)	2. слава 1. катизме на глас дана (владајући) са <i>Алилуја</i>		
Мала јектенија и молитва	Мала јектенија		
4-7. антифон (променљиви) са малим јектенијама и молитвама	Трећи Први антифон катизме на глас дана (владајући) са <i>Алилуја</i>		
Светилнични пс. 140. са тропаром или кекрагаром	Псалми 140, 141, 129. и 116. са тропарима или стихирама	Псалми 140, 141, 129. и 116. са тропарима или стихирама	Псалми 140, 141, 129. и 116. са тропарима или стихирама
Вход	Вход		
	Вечерња химна <i>Светлости тиха</i>	Вечерња химна <i>Светлости тиха</i>	Вечерња химна <i>Светлости тиха</i>

⁵⁸⁴ Види: *Типиконъ*, 838-839; *Часослов*, 197-198.

Азматско Вечерње	Велико Вечерње у склопу Бденија	Свакодневно Вечерње	Студитско Вечерње
Прокимен	Прокимен	Прокимен	Прокимен
	Читања (Паримије)	Читања (Паримије) ⁵⁸⁵	Читања (Паримије) ⁵⁸⁶
Сугуба – Велика јектенија	Сугуба – Велика јектенија		Сугуба – Велика јектенија
	<i>Удостој, Господе</i>	<i>Удостој, Господе</i>	<i>Удостој, Господе</i>
Први мали антифон 114. пс.			
Мала јектенија			
Други мали антифон 115. пс.			
Мала јектенија			
Трећи мали антифон 116. пс.			
Јектенија и мо- литва за ка- тихумене			
Јектенија и мо- литва верних 1. и 2.			
Прозбена јектенија и гла- вопреклона мо- литва	Прозбена јекте- нија и главопре- клона молитва	Прозбена јекте- нија и главопре- клона молитва	Прозбена јекте- нија и главопре- клона молитва
Читања (Паримије)			
	Литија		
	Стиховње стихире	Стиховње стихире	Стиховње стихире
	<i>Сада отпушташ</i>	<i>Сада отпушташ</i>	<i>Сада отпушташ</i>
	Трисвето	Трисвето	Трисвето
Отпуститељни тропар	Отпуститељни/ <i>Богородице Дјеве</i>	Отпуститељни тропар	Отпуститељни тропар

⁵⁸⁵ Паримије су у оквиру свакодневног Вечерња предвиђена у току Четрдесетнице.

⁵⁸⁶ Уочи великих празника и током Четрдесетнице.

Азматско Вечерње	Велико Вечерње у склопу Бденија	Свакодневно Вечерње	Студитско Вечерње
	Чин петохлебнице		
	<i>Нека је име Господње и пс. 33. до стиха Богати осиромашилише, који се пева</i>		
Молитва отпуста			
		Сугуба јектенија - краћа	
<i>Премудрост</i>		<i>Премудрост</i>	<i>Премудрост</i>
		Отпуст	Отпуст
Читање до панихиде ⁵⁸⁷	Читање до Јутрења		

3.1.5. Закључак о вечерњу

Како смо у првом поглављу навели, последовања дневног богослужбеног круга византијског типа имају своје порекло унутар последовања азматског типика. Ова чињеница условљена је тиме што је константинопољски *Евхологион* задржан у целости у новонасталом студитском типичу после иконоборства.⁵⁸⁸ Ово је имало за последицу снажан утицај азматског поретка на структуру последовања у владајућем типичу.

Проучавањем константинопољског *Евхологиона*, коме је М. Аранц посветио највећи део свога рада на пољу Литургије, расветљени су многи аспекти ове теме. У својим радовима он је указао на порекло свештеничких молитава савременог Вечерња и Јутрења, пратећи садржаје *Евхологиона*.⁵⁸⁹ Он је понудио и систематизацију група византијских *Евхологиона*, како према њи-

⁵⁸⁷ *Синаксари-канонари* предвиђају читања само оним данима када је служена Панихида.

⁵⁸⁸ Види: R. Taft, *Byzantine Rite*, 55.

⁵⁸⁹ Види: M. Arranz, *Le sacerdoce ministeriel dans les prieres secretes des vePRES et des matines byzantines*, *Euntes docete* 24 (1971), 186-219.

ховом садржају, тако и према географским и историјским чињеницама које су условиле стварање тог садржаја. На основу његовог рада можемо закључити да је поредак савременог Вечерња суштински условљен костуром азматског, док се из фазе у фазу развоја *Евхологиона* могу испратити промене на нивоу структуре последовања.

Проблем груписања свештеничких молитава на сам почетак последовања указује нам на то у каквој вези стоје древно азматско и савремено Вечерње. Наиме, савремено последовање Вечерња у поређењу са азматским садржи мањи број антифона: Док у азматском типу срећемо минимум шест променљивих антифона, у монашком срећемо једну катизму. Ако узмемо у обзир чињеницу да се катизма у монашком богослужењу чита а антифони у азматском поју, онда постаје јасно колико је овај сегмент последовања богослужбеног круга трајао дуже у азматском него у монашком вечерњу. Управо ова чињеница довела је до тога да саме молитве Вечерња и Јутрења престану да се доводе у директну везу са антифонима и постепено изгубе и везу са својим возгласима, који се налазе распоређени без реда унутар последовања.⁵⁹⁰

Суштинска карактеристика савремене Вечерње из перспективе њене структуре јесте да имамо две врсте последовања: велико Вечерње уочи празничних дана са входом, и свакодневно Вечерње.⁵⁹¹ Када је у питању азматско последовање, проучавањем Синаксара-канонара видимо да се структура Вечерња уочи празничних дана и оног које се служи током године или у посту није у већој мери мењала.

Поређењем потпуно редуковане шеме азматског Вечерња и празничног и свакодневног Вечерња *Типикона Светог Саве* видећемо да је структура која је остављала већу могућност инкорпорирања елемената азматског последовања у савремено у ствари она која је имала празнични карактер.

---

⁵⁹⁰ Види: Θ. Κουμαριανός, *Οι Ακολουθίες του Νυχθημέρου στην άσματική παράδοση της Αγίας Σοφίας*, Ἐκκλησία 5 (2015), 332.

⁵⁹¹ Иако постоје одређене разлике унутар свакодневне Вечерње непразничних дана која се служи у Великом посту и оне која се служи обичним данима током године, ова разлика није од значаја из перспективе структуре, будући да се она не мења значајније.

Азматско Вечерње	Велико Вечерње	Свакодневно Вечерње
• <i>Благословено Царство</i>	• <i>Слава Светој</i>	• <i>Благословен Бог</i>
	• Фиксни 103. псалам	• Фиксни 103. псалам
• Мирна јектенија	• Мирна јектенија	• Мирна јектенија
• Фиксни 85. псалам		
• Мала јектенија		
• Променљиви антифони	• Катизма	• Катизма
• Мала јектенија	• Мала јектенија	• Мала јектенија
• 140. псалам	• 140. псалам	• 140. псалам
• Вход	• Вход	
• Прокимен	• Прокимен	• Прокимен
	• Читања	
• Сугуба јектенија	• Сугуба јектенија	
	• <i>Удостој, Господе</i>	• <i>Удостој, Господе</i>
• Три мала антифона		
• Прозбена јектенија	• Прозбена јектенија	• Прозбена јектенија
• Главоприклоње- ње	• Главоприклоње- ње	• Главоприклоње- ње
	• Стиховње	• Стиховње стихире

Азматско Вечерње	Велико Вечерње	Свакодневно Вечерње
	стихире	• <i>Сада отпушташ</i>
	• <i>Сада отпушташ,</i>	• Трисвето
	• Трисвето	• Отпуститељни
• Отпуститељни тропари	• Отпуститељни тропари	тропари
		• Сугуба јектенија
• Отпуст	• Отпуст	• Отпуст

Посматрано из перспективе предочене структуре, очигледно је да се поредак векике Вечерње, тј. Вечерња уочи празника, приближава структури азматског последовања. Приметно је да се у другом делу Вечерња структуре међусобно поклапају када су у питању последовања азматског и Великог Вечерња. Разлог за непоклапање свакидашњег Вечерња са азматским треба тражити у палестинском пореклу његове структуре. Овај поредак показује сличност са последовањем Вечерња у студитској пракси, која у својим раним фазама развоја показује већи утицај палестинске праксе.

Са друге стране, карактеристични утицај азматског типика везан је за појачану улогу клирика која се везује за празничне, тј. оне дане када се по савременом поретку служи Литургија. Тако у савременом типичу уочавамо следећи образац: што је више изражен празнични карактер дана, количина елемената који своје порекло имају у азматском типичу се повећава, а структура се приближава азматским последовањима.

У складу са поређењем структура последовања азматског и савременог типика, можемо донети закључак да су структурални елементи савременог Вечерња који потичу из азматског типика следећи:

- 1) Јектеније: Мирна, мала, сугуба и прозбена
- 2) Молитве свештеника
- 3) 140. псалам

- 4) Прокимен
- 5) Светописамска читања уочи празничних дана и током поста
- 6) Поредак Пређеосвећене Литургије после входа Вечерње.

Поред елемената савременог богослужења, који воде порекло из последовања азматског типика, постоје и елементи који показују посредни утицај азматског типика. Такви елементи задржани у савременом богослужењу су:

- 1) Аниксандарија;
- 2) Прва катизма *Псалтира – Блажен муж*;
- 3) Литија на Великом Вечерњу у склопу бденија.

Наиме, и после коначне преваге коју је после латинске окупације Цариграда 1204-1261. године *Типик Светог Саве Освећеног* однео над азматским типиком, утицај азматског типика је наставио да се остварује посредством појачке традиције. Тако су поједини елементи који су били студитског или новосаваитског порекла крајем 13. и током 14. века наставили да се поју у складу са азматским предањем. Слично азматском појачком предању које је преживело у монашкој пракси, литија као елемент азматског Вечерња уочи празничних дана, унеколико измењена инкорпорирана је у Велико Вечерње у склопу Бденија.

3.2. Јутрење

Као што смо то учинили у случају Вечерња у наставку ћемо обрадити поретке Јутрења према азматском, студитском и савременом типичу. При томе ћемо класификовати поретке према њиховој форми ради лакшег поређења..

3.2.1. Састав Азматског Јутрења

У складу са изворима постојали су следећи типови азматског Јутрења:

- 1) Свакодневно Јутрење

- 2) Недељно Јутрење
- 3) Празнично Јутрење
- 4) Јутрење посебних празновања

Као и у случају Вечерња, овде ћемо изложити структуру Јутрења сваког од поменутих типова ради илустрације варијабилности елемената која сведочи историјски развој и промене у поретку последовања.⁵⁹² Комплетан поредак види код Н. Милошевића. У даљем раду доносимо поједностављену структуру последовања онако како је то био случај приликом описа Вечерња.⁵⁹³

3.2.1.1. Свакодневно Јутрење

а) Почетно појање псалама у нартексу:⁵⁹⁴

- *Благословено Царство*;⁵⁹⁵
- Велика синапта;⁵⁹⁶
- Молитва првог антифона;⁵⁹⁷
- Први стални антифон, псалми 3, 62. и 133. са припевом *Слава Теби, Боже*;⁵⁹⁸
- Мала синапта;⁵⁹⁹
- Молитва другог антифона;⁶⁰⁰

---

⁵⁹² Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, 403.

⁵⁹³ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 175-211.

⁵⁹⁴ Као и код Вечерња, први део богослужења је у нартексу. За све важније напомене које су заједничке за структуру или елементе Јутрења и Вечерња види коментаре у одељку 3.1.1.

⁵⁹⁵ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 349 (PG 155), солунски рукопис Типика ЕВЕ 2047, као и *Антифонар* ЕВЕ 2061 (оба из 15. века) наводе јасно овај почетак. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 179.

⁵⁹⁶ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 349 (PG 155), солунски рукопис Типика ЕВЕ 2047. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 179.

⁵⁹⁷ *Молитва Јутрења прва*. Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 58r и *Grottaferrata Gβ 7* (10. век), 33v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 97; G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense G.β. VII (sec. X)*, АВ 36, ППМ: *Θεσσαλονίκη* 1982, 92; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 181.

⁵⁹⁸ Поменута три псалма и њихов припев сведоче: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 349 (PG 155), солунски рукопис Типика ЕВЕ 2047, као и *Антифонар* ЕВЕ 2061 (оба из 15. века). Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 181.

- Други антифон;⁶⁰¹
  - Следећих шест антифона који садрже променљиве псалме следе исти овај образац. Осми антифон носи уједно и назив телевтеон;⁶⁰²
  - Постојао је и други образац смењивања променљивих псалама који је подразумевао смањивање и повећавање броја антифона у току црквене године.⁶⁰³

б) Улазак у цркву:

Код амвона:

- Синаксар;⁶⁰⁴
- Мала јектенија;⁶⁰⁵
- Молитва 50. псалма;⁶⁰⁶
- 50. псалм са тропаром (пентикостар); на *Слава: Јединородни Сине*; на *И сада: Преславну Божију Матер*;⁶⁰⁷

⁵⁹⁹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 182.

⁶⁰⁰ *Молитва Јутрења друга, Barberini gr. 336* (8. век), 58v-59v и *Grottaferrata Gβ 7* (10. век), 33v-34r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 98; G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense G.β. VII (sec. X)*, 92-93; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 183.

⁶⁰¹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 183-192.

⁶⁰² За систем променљивих антифона на Јутрењу важи све што и за антифоне Вечерња описан у одељку 3.1.1.

⁶⁰³ Из Синаксара-канонара *Αγίου Σταυροῦ 40* (10. век) види се да је број антифона на Јутрењу могао да буде смањен у појединим ситуацијама. Такав је случај са литијом која је вршена 25. септембра на дан спомена великог земљотреса који се догодио у време Теодосија Млађег 447. године. Тога дана патријарх је вршио вход из нартекса на Јутрењу у време „ког је желео антифона“ а потом је вршена литија. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 45.

⁶⁰⁴ Сведочанства о читању синаксара на овом месту потичу из касних извора: ЕВЕ 2047 (15. век). Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 194.

⁶⁰⁵ Нема јасних података о овој малој синапти. Овде је наводимо према Милошевићу. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 194.

⁶⁰⁶ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 195.

⁶⁰⁷ Начин појања 50. псалма описује Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 349* (PG 155), као и *Типика* ЕВЕ 2047, међутим овде је описана вероватно млађа форма појања овог антифона. Сравни: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 195. Аналогија која постоји између 140. псалма на Вечерњи и 50. псалма на Јутрењу захтевала би да ова два елемента имају сличну позицију у структури последовања. Позиција 50. псалма је, међутим, замагљена додавањем *Евлогитарује*, елемента који није изворно представљао фиксни антифон Јутрења. Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus der Hagia Sophia zu Konstantinopel*, 516-525. Сами азматски типичи слажу се у томе да се *Песма тројице младића* (Дан 3, 57-88) не поје на свакодневним Јутрењима већ само на празничним. Упореди са сведочанствима из Синаксара-канонара *Αγίου Σταυροῦ 40* (10. век) у коме првога дана Четрдесетнице, који представља об-

- Мала јектенија;⁶⁰⁸
- Молитва на *Хвалите*;⁶⁰⁹
- Хвалитни псалми 148, 149 и 150.⁶¹⁰

Вход у олтар:

- Велико славословље;⁶¹¹
- Вход у олтар;
- Прокимен;⁶¹²
- Велика (сугуба) јектенија.⁶¹³

в) Молитве за појединачне сталеже верних:⁶¹⁴

- Јектенија за катихумене и отпуст катихумена;⁶¹⁵
- Молитва отпуста катихумена;⁶¹⁶
- Мала јектенија;⁶¹⁷
- Молитва прва верних;⁶¹⁸
- Мала јектенија;⁶¹⁹

разац за савршавање последовања током поста, стоји указ да се *Благословите* (Дан 3, 57-88) не поје, док у понедељак после недеље Антипасхе стоји примедба да се *Благословите* поје свакодневно до Педесетнице. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 10 и 110.

⁶⁰⁸ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 196.

⁶⁰⁹ *Молитва 10. на хвалите. Barberini gr. 336* (8. век), 66r и *Grottaferrata Гβ 7* (10. век), 38r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 102; G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense Г.β. VII (sec. X)*, 94-95; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 196.

⁶¹⁰ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 197.

⁶¹¹ Доста касних сведочанстава нам описују сложени и врло свечани вход на Јутрењу у коме значајно место заузима чтец који носи литијски Крст. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 199.

⁶¹² Прокимен на Јутрењу није посведочен у *Синаксарима-канонарима*, али јесте у *Евхологиону Barberini gr. 336*, 66v, као и *Coislin 213*, 68b. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 80; M. Arranz, *L'office de l'Asmatikos Orthros ("matines chantées") de l'ancien Euchologe byzantin*, OCP 47 (1981), 135.

⁶¹³ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 201.

⁶¹⁴ Завршни део Јутрења према азматском типичу представља класичну форму коју срећемо и у Вечерњу и другим последовањима.

⁶¹⁵ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 203.

⁶¹⁶ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 203.

⁶¹⁷ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 205.

⁶¹⁸ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 205.

⁶¹⁹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 205.

- Молитва друга верних;⁶²⁰
- Прозбена (завршна) јектенија;⁶²¹
- Молитва отпуста;⁶²²
- Молитва главопреклона;⁶²³
- *У миру изиђимо.*⁶²⁴

3.2.1.2. Јутрење недељно⁶²⁵

Јутрење недељом ујутро од свакидашњег разликовало се по садржају променљивог појања псалама у првом делу Јутрења који је вршен у нартексу. Уместо осам антифона недељом ујутро певана су три и то из 118. псалма, који је као и у монашком *Псалтиру*, био подељен на три антифона.⁶²⁶ Читање Еванђеља које је уведено из јерусалимске традиције после иконоборства није изворни елемент азматског последовања.⁶²⁷

3.2.1.3. Празнично Јутрење

а) Почетак на амвону:⁶²⁸

- *Благословено Царство;*⁶²⁹

⁶²⁰ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 205.

⁶²¹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 206.

⁶²² Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 207.

⁶²³ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 208.

⁶²⁴ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 208.

⁶²⁵ Поредак првог дела недељног Јутрења види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 208-211.

⁶²⁶ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 8.

⁶²⁷ На овај закључак наводи чињеница да се молитва пре Еванђеља не налази у најстаријим евхологионима *Barberini gr. 336*, *Grottaferrata Гβ 7*, РНБ Гр. 226 и *Синајски 982*, док се у рукописима *Coislin 213* и *Grottaferrata Гβ 1* налази напомена да се та молитва не произноси у Великој цркви већ у оним црквама у којима се чита јутарње Еванђеље. Рукописи *Grottaferrata Гβ 2*, *EVE 662* и *Bodleian. Auct. E 5.13* дају ову молитву после молитве на *Хвалитне псалме*, што одражава праксу да се ова молитва и Еванђеље чита после Великог славословља. Види: M. Arranz, *Les prieres presbyterales des matines byzantines: 1e partie: Les prieres*, ОСП 37 (1971) 406-436;

- Велика синапта;
- Молитва првог антифона;
- Први стални антифон, псалми 3, 62 и 133 са припевом *Слава Теби, Боже*;
- Мала синапта;
- Молитва другог антифона;
- Други антифон;
  - Следећих шест антифона који садрже променљиве псалме следе исти образац;
- *Песма тројице младића (Дан 3, 57-88)*⁶³⁰
- Мала јектенија;
- Молитва 50. псалма;
- 50. псалам са тропаром празника⁶³¹ (на *Слава: Јединородни Сине, на и сада: Преславну Божију Матер*);⁶³²
- Мала јектенија ;
- Молитва на *Хвалите*;
- Хвалитни псалми 148, 149 и 150.

б) Вход у олтар:

- Велико славословље;
- Вход у олтар;

---

⁶²⁸ Види напомене за Јутрење 1. септембра и на Рођење Пресвете Богородице, као и на веће свете где се јасно истиче да се први део Јутрења врши на амвону: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 4, 20 итд.

⁶²⁹ За све изворе и најстарије помен елемената који се не разликују од поретка свакодневног Јутрења види поредак свакодневног Јутрења 3.2.1.1. У наставку даћемо коментаре или најстарије помене и изворе за реконструкцију поретка само када се исти разликује од наведеног свакодневног Јутрења.

⁶³⁰ Поменути песма Тројице младића данас представља Осму библијску песму на Јутрењу којој се придодaje и канон. У старини је ова химна била појана само о празничним бденијима. Ово се види из указа *Типикона Велике цркве* (10. век) да се иста не поје током Четрдесетнице, док се у току периода Педесетнице поје свакодневно. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 10, 110.

⁶³¹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 20.

⁶³² Поменути тропаре стављамо у заграду због чињенице да су поменути тек у изворима 15. века. Како опис Јутрења Симеона Солунског даје поредак за недељно Јутрење, мо-

- Велика (сугуба) јектенија;
- Јеванђеље Јутрења које је у праксу азматског типика уведено после иконоборства.⁶³³

в) Молитве за појединачне сталече верних.⁶³⁴

- Јектенија за катихумене и отпуст катихумена;
- Молитва отпуста катихумена;
- Мала јектенија;
- Молитва прва верних;
- Мала јектенија;
- Молитва друга верних;
- Прозбена (завршна) јектенија;
- Молитва отпуста;
- Молитва главопреклона;
- *У миру изиђимо.*

3.2.1.4. Јутрење посебних празновања (пример: Јутрење 14. септембра)⁶³⁵

На поједине празнике Јутрење је могло да добије специфичан облик. Као пример за ово, навешћемо поредак Јутрења Крстовдана. Поредак се у делу пре Великог славословља не разликује од редовног празничног поретка. У наставку се после Великог славославља умеће поредак Подизања Часног Крста, после чега следи Литургија без антифона, већ појци после завршеног

гуће је да поменути тропари нису певани на Јутрењу великих празника у ранијим етапама развоја Азматског типика.

⁶³³ Види фусноту 627.

⁶³⁴ Завршни део Јутрења не мења своју структуру празничним данима. За све коментаре и изворе о елементима види поредак свакидашњег Јутрења 3.2.1.1.

⁶³⁵ Поредак уздизања Часног Крста у *Ἀγίου Σταυροῦ 40* види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 28-32.

чина Подизања Крста одмах поју тропар приликом поклоњења *Крсту Твоме* уместо Трисветог.⁶³⁶

3.2.2. Састав монашког Јутрења према Студитском синаксару

Монашко Јутрење Цариграда у периоду од иконоборства па до коначне синтезе, тј. *Типикона Светог Саве*, јасно је посведочено у старијим редакцијама *Студитског типика*. Све речено за студитско Вечерње важи и за Јутрење.

3.2.2.1. Поредак Јутрења према *Студитском типикону*

- *Благословено Царство*⁶³⁷ или *Благословен Бог наш*;⁶³⁸
- *Оче наш*;⁶³⁹
- *Слава на висини Богу, три пута, Господе, усне моје отвори, два пута и Шестопсалмије*;⁶⁴⁰
- Велика синапта и молитва;⁶⁴¹
- *Бог Господ* и тропари: недељом и празником;⁶⁴²
  - *Алилуја* и Тројични тропари обичним данима;⁶⁴³
- Следећи образац се понавља пре сваке катизме, слично оном образцу који је садржан у азматским последовањима када су у питању јектеније, молитве и антифони:
  - Мала синапта;

---

⁶³⁶ Види: *Типиконъ*, 154-156; *Минея: месјац сентябрь*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография Киево-Печерской лавры 1893), 146г.

⁶³⁷ Азматски почетак који је посведочен у поретку Јутрења у *Месинијском типикону* је каснијег порекла на шта указује и његово присуство у *Додатку* овог типика који је дело архимандрита Луке, а не у основном тексту *Типикона*. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-13, 291.

⁶³⁸ Стандардни почетак монашких последовања палестинског порекла среће се у опису поретка Јутрења првог дана поста. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 197.

⁶³⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 197.

⁶⁴⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 197.

⁶⁴¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 197.

⁶⁴² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 13, 212.

- Молитва свештеника;
- Сједален (или ипакој);
- Катизма *Псалтира*.⁶⁴⁴ Број катизми је варирао у току црквене године: обичним данима, недељама и попразништвима на Јутрењу је певана једна катизма, радним данима и недељама током зимског периода певане су две катизме, три катизме певане су радним данима током Четрдесетнице, док су о великим празницима певана три антифона псалма;⁶⁴⁵
- Читање из светоотачких текстова.
- Еванђеље недељом и празником:⁶⁴⁶
  - Степена;⁶⁴⁷
  - Прокимен;
  - *Све што дише* (Пс 150, 2);
  - Еванђеље;
  - *Васкрсење Христово видевши* - недељом и у периоду од Пасхе до Педесетнице.
- 50. псалам;⁶⁴⁸
- 1. - 3. библијска песма са тропарима канона;
  - Библијске песме су имале и фиксне припеве који су замењивани тропарима канона у складу са *Типиком*,⁶⁴⁹

---

⁶⁴³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 197.

⁶⁴⁴ Катизме су у студитском типик у појане са припевом Алилуја. Студитски типичи наводе систем Алилујара који је саставио Свети Теодор Студит који је сачињен од по девет алилујара у сваком гласу. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-24, AP-25, 294, 295.

⁶⁴⁵ Упореди: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, R-1, R-2, R-3, 3.

⁶⁴⁶ Ова група елемената везана за Еванђеље карактеристична је за празнична Јутрења.

⁶⁴⁷ Степена представљају карактеристику студитског богослужења. Састављени су од стихова псалама 18. катизме, који носе натпис *Песме степеница* и Тројичних тропара којима се ови стихови завршавају. Ови тројични су дело Светог Теодора Студита, који их је према Никифору Калисту написао у Солуну у време свог егзила. Види: П. Τρεμπέλας, *Ἐκλογή ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου ὑμνογραφίας*, Ἀθήναι 1949, 15-16; О. Strunk, *The Antiphons of the Oktoechos*, JAMS 13 (1/3) (1960), 50-67.

⁶⁴⁸ *Месинијски Типикон* у току Четрдесетнице предвиђа појање тропара *Покајања отвори ми двери*. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 198. Такође помињу се и тропари на 50. псалму на Јутрењу Великог петка: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 273.

- Изоставља се друга библијска песма свим данима осим уторка у периоду Четрдесетнице;
- Мала јектенија;
- Молитва свештеника;
- Сједални и читање;
- 4, 5. и 6. библијска песма са тропарима канона;
- Мала јектенија;
- Молитва свештеника;
- Кондак и читање (понекад);
- 7, 8. и 9. библијска песма са тропарима канона;
- Мала јектенија;
- Молитва свештеника;
- Егзапостилар;
- Хвалитни псалми 148, 149. и 150;
  - Певани су са фиксним припевима: 148, 1-6. стиха припев: *Теби приличи песма Богу*, 148, 7-11. стиха припев: *Дајте славу Богу*, 148, 12-14. стиха припев: *Њему приличи похвала*, 149, 1-5. стиха припев: *Слава Теби, Свети Оче*, 149, 6-9. стиха припев: *Поштеди нас, Господе*, 150, 1-2. стиха: *Сине Божији, помилуј нас*, 150, 3. стих припев: *Слава Ономе који нам дарује светлост*, до краја 150. псалма припев: *Теби слава приличи, Господе*;⁶⁵⁰
  - Последњи припеви су замењивани стихирама како је предвиђено *Типиком*;⁶⁵¹
  - *Слава на висини Богу до стиха: Свакога дана благосиљаћу те*;⁶⁵²
  - Велика (сугуба) јектенија;
  - *Удостој, Господе*;
  - Прозбена јектенија;

---

⁶⁴⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-26, AP-27, AP-28, AP-29, 295.

⁶⁵⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-30, AP-34, 296, 297.

⁶⁵¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-33, R-28, R-31, R-40, 296, 7, 8.

⁶⁵² Види следећи поредак у понедељак прве седмице Четрдесетнице: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 198.

- Стиховње стихире;
- *Добро је исповедати се Господу* (Пс 91, 2);
- Трисвето;
- Отпуститељни тропари;⁶⁵³
- Отпуст.

3.2.3. Састав савременог Јутрења

Монашко Јутрење представља веома сложено последовање, што је плод његовог дугог историјског развоја и међусобних утицаја азматске и монашке традиције. У предстојећем поглављу приказаћемо структуру Јутрења које, слично Вечерњу, можемо поделити на две врсте:

- 1) Празнично Јутрење;
- 2) Обично Јутрење.

У наставку ћемо приказати сведену структуру ових последовања према *Типикону Светог Саве Освећеног* и *Часослову*, указујући на мање разлике које се јављају унутар подврста Јутрења.

3.2.3.1. Празнично Јутрење

Празнично Јутрење можемо поделити на више подврста у складу са одредбама *Типика* које се тичу врсте празника. Сумирајући ове одредбе и разлике које оне уносе у поредак самог богослужења којим се бавимо, можемо предложити следећу поделу:

- а) Јутрење у склопу бденија;
- б) Јутрење са полијелејем;
- в) Јутрење са Великим славословљем.

---

⁶⁵³ Завршетак Јутрења у току Великог поста подразумева читање молитве *Небески Царе* и чињење великих поклона. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

У наставку дајемо сведену структуру сваког од ових последовања у складу са одредбама *Типика*.

3.2.3.1.1 Јутрење у склопу бденија

- Пошто се читање заврши, одмах почиње Шестопсалмије;⁶⁵⁴
- Мирна јектенија;⁶⁵⁵
- *Бог Господ* и тропари празника;⁶⁵⁶
- Прва катизма *Псалтира*;⁶⁵⁷
- Мала јектенија;⁶⁵⁸
- Први сједален;⁶⁵⁹
- Друга катизма *Псалтира*;⁶⁶⁰
- Мала јектенија;⁶⁶¹
- Други сједален;⁶⁶²
- Полијелеј;⁶⁶³
  - 134. псалам;
  - 135. псалам;
  - „изабрани псалам”;
- Мала јектенија;⁶⁶⁴
- Сједални по полијелеју;⁶⁶⁵
- Први антифон степена 4. гласа;⁶⁶⁶
- Прокимен празника;⁶⁶⁷

---

⁶⁵⁴ Види: *Типиконъ*, 20.

⁶⁵⁵ Види: *Типиконъ*, 20; *Служебник*, 37.

⁶⁵⁶ Види: *Типиконъ*, 20; *Служебник*, 39.

⁶⁵⁷ Види: *Типиконъ*, 20.

⁶⁵⁸ Види: *Типиконъ*, 21; *Служебник*, 40.

⁶⁵⁹ Види: *Типиконъ*, 21.

⁶⁶⁰ Види: *Типиконъ*, 35;

⁶⁶¹ Ову јектенију не помиње типик; *Служебник*, 40.

⁶⁶² Види: *Типиконъ*, 21.

⁶⁶³ Види: *Типиконъ*, 25. Недељом непорочна катизма и евлогитарија васкрсна. Види: *Типиконъ*, 21.

⁶⁶⁴ Види: *Типиконъ*, 25; *Служебник*, 40.

⁶⁶⁵ Види: *Типиконъ*, 25. Недељом ипакој гласа, *Типиконъ*, 21.

⁶⁶⁶ Недељом степена владајућег гласа, *Типиконъ*, 21.

- *Све што дише* псалам 150, 2;⁶⁶⁸
- Јутарње Јеванђеље;⁶⁶⁹
- Васкрсење Христово⁶⁷⁰ ;
- 50. псалам;⁶⁷¹
- *Слава, и сада, стихира на Помилује ме Боже*;⁶⁷²
- Молитва *Спаси, Боже*;⁶⁷³
- Библијске песме са каноном;⁶⁷⁴
  - Кратка верзија библијских песама са тропарима на 14;
  - На крају сваке песме катавасија периода литургијске године;
- и 3. песма⁶⁷⁵ ;
- Мала јектенија;⁶⁷⁶
- Ипакој или сједален;⁶⁷⁷
- 4, 5. и 6. песма;⁶⁷⁸
- Мала јектенија;⁶⁷⁹
- Кондак и икос;⁶⁸⁰
- Синаксар;⁶⁸¹
- 7, 8. и 9. песма са кађењем на *Честњејшују*;⁶⁸²
- Мала јектенија;⁶⁸³
- Свјетилен празника;⁶⁸⁴
  - Некада претходи *Свет је господ Бог наш, док некада овај стих представља једини егзапостилар*;

---

⁶⁶⁷ Види: *Типиконъ*, 21; *Служебник*, 41.

⁶⁶⁸ Види: *Типиконъ*, 21; *Служебник*, 41.

⁶⁶⁹ Недељом васкрсно Еванђеље, *Типиконъ*, 21.

⁶⁷⁰ Недељом и током периода од Васкрса до Педесетнице свакодневно, пре 50. псалма чита се *Васкрсење Христово видевиши*. Види: *Служебник*, 42.

⁶⁷¹ Недељом се износи Еванђеље на целивање. Види: *Типиконъ*, 22.

⁶⁷² Види: *Типиконъ*, 22.

⁶⁷³ Види: *Типиконъ*, 22; *Служебник*, 42.

⁶⁷⁴ Види: *Типиконъ*, 23.

⁶⁷⁵ Види: *Типиконъ*, 23.

⁶⁷⁶ Види: *Типиконъ*, 23; *Служебник*, 43.

⁶⁷⁷ Види: *Типиконъ*, 23.

⁶⁷⁸ Види: *Типиконъ*, 23.

⁶⁷⁹ Види: *Типиконъ*, 23; *Служебник*, 43.

⁶⁸⁰ Види: *Типиконъ*, 23; *Служебник*, 43.

⁶⁸¹ Види: *Типиконъ*, 23; *Служебник*, 43.

⁶⁸² Види: *Типиконъ*, 23.

⁶⁸³ Види: *Типиконъ*, 23. *Служебник*, 44.

- Хвалитни псалми 148, 149 и 150;⁶⁸⁵
  - Припев *Теби приличи песма Богу* само на прва два стиха;
  - Стихире у складу са одредбама *Типикона*;
  - Недељом и великим празницима два посебна стиха на крају 150. псалма а пре *Слава, И сада*;
- Велико славословље;⁶⁸⁶
- Тропар;⁶⁸⁷
- Сугуба јектенија;⁶⁸⁸
- Прозбена јектенија;⁶⁸⁹
- Главопреклона молитва;⁶⁹⁰
- Отпуст.⁶⁹¹

3.2.3.1.2. Празнично Јутрење ван бденија

Ово Јутрење се по питању структуре не разликује од претходно приказаног празничног Јутрења у склопу бденија. Једина разлика јесте што на почетку Јутрења имамо тзв. царски део. У наставку ћемо изложити само структуру царског дела до Шестопсалмија.

- После отпуста Полуноћнице у нартексу улазак у храм у тишини;
- *Благословен Бог наш*;⁶⁹²
- Псалми 19. и 20. и кађење храма;⁶⁹³
- Трисвето;⁶⁹⁴
- Тропари;⁶⁹⁵

---

⁶⁸⁴ Види: *Типиконъ*, 23. *Служебник*, 44.

⁶⁸⁵ Види: *Типиконъ*, 24; *Служебник*, 44; *Часослов*, 98.

⁶⁸⁶ Види: *Типиконъ*, 24; *Служебник*, 44.

⁶⁸⁷ Види: *Типиконъ*, 24; *Служебник*, 44.

⁶⁸⁸ Види: *Типиконъ*, 24; *Служебник*, 44.

⁶⁸⁹ Види: *Типиконъ*, 24; *Служебник*, 45.

⁶⁹⁰ Види: *Служебник*, 47.

⁶⁹¹ Види: *Типиконъ*, 24; *Служебник*, 48.

⁶⁹² Види: *Типиконъ*, 37; *Служебник*, 27.

⁶⁹³ Види: *Типиконъ*, 37; *Служебник*, 27.

⁶⁹⁴ Види: *Типиконъ*, 37; *Служебник*, 27.

⁶⁹⁵ Види: *Типиконъ*, 38; *Служебник*, 27.

- Скраћена сугуба јектенија;⁶⁹⁶
- *Слава Светој*;⁶⁹⁷
- Шестопсалмије.⁶⁹⁸

Наставак је исти као код поретка јутрења у склопу Свеноћног бденија.⁶⁹⁹

3.2.3.1.3. Јутрење са Великим славословљем:

- После отпуста Полуноћнице у нартексу улазак у храм у тишини;
- *Благословен Бог наш*;
- Псалми 19. и 20. и кађење храма;
- Трисвето;
- Тропари;
- Скраћена сугуба јектенија;
- *Слава Светој*;
- Шестопсалмије;
- Мирна јектенија;
- *Бог Господ* и тропари празника;
- Прва катизма *Псалтира*;
- Мала јектенија;
- Први сједален;
- Друга катизма *Псалтира*;
- Мала јектенија;
- Други сједален;
- 50. псалам (чита се);
- 1. и 3. песма;
- Мала јектенија;
- Ипакој или сједален;
- 4, 5. и 6. песма;

---

⁶⁹⁶ Види: *Типиконъ*, 38; *Служебник*, 27.

⁶⁹⁷ Види: *Типиконъ*, 3; *Служебник*, 28.

⁶⁹⁸ Види: *Типиконъ*, 38; *Служебник*, 28.

- Мала јектенија;
- Кондак;
- Синаксар;
- 7, 8. и 9. песма са кађењем на *Честњејшују*;
- Мала јектенија;
- Свјетилен празника;
- Хвалитни псалми 148, 149. и 150;
  - Припев *Теби приличи песма Богу* само на прва два стиха;
  - Стихире у складу са одредбама *Типика*;
- Велико славословље;
- Тропар;
- Сугуба јектенија;
- Прозбена јектенија;
- Главопреклона молитва;
- Отпуст.

3.2.3.2. Јутрење радним данима

Разликујемо следеће подврсте свакодневног Јутрења у односу на структуру:

- а) Свакодневно Јутрење ван поста;
- б) Свакодневно Јутрење у попразништву великих празника;
- в) Свакодневно Јутрење у току великих постова.

У наставку излажемо структуру наведених последовања у складу са одредбама *Типика Светог Саве Освећеног*.

3.2.3.2.1. Свакодневно Јутрење изван великих постова

- После отпуста Полуноћнице у нартексу улазак у храм у тишини;

---

⁶⁹⁹ Види поредак Јутрења у одељку 3.2.3.1.1.

- *Благословен Бог наш;*
- Псалми 19. и 20. и кађење храма;
- Трисвето;
- Тропари;
- Скраћена сугуба јектенија;
- *Слава Светој;*
- Шестопсалмије;
- Мирна јектенија;
- *Бог Господ* и тропари празника;
- Прва катизма *Псалтира*;
- Први сједален;
- Друга катизма *Псалтира*;
- Други сједален;
- 50. псалам (чита се);
- 1. и 3. песма;
- Мала јектенија;
- Ипакој или сједален;
- 4, 5. и 6. песма;
- Мала јектенија;
- Кондак;
- Синаксар;
- 7, 8. и 9. песма са кађењем на *Честњејшују*;
- Мала јектенија;
- Егзапостилар дана и светога;
- Хвалитни псалми 148, 149. и 150. (чита се);
- *Теби приличи слава, Господе Боже наш;*⁷⁰⁰
- Славословље (чита се);⁷⁰¹
- Прозбена јектенија;⁷⁰²
- Молитва главопреклона;

---

⁷⁰⁰ Види: *Часослов*, 104.

⁷⁰¹ Види: *Часослов*, 104.

⁷⁰² Види: *Службеник*, 49.

- Стиховње стихире;⁷⁰³
- *Добро је исповедати се Господу* (Пс 91, 2);⁷⁰⁴
- Трисвето;⁷⁰⁵
- Отпуститељни тропари;⁷⁰⁶
- Скраћена сугуба јектенија;⁷⁰⁷
- Отпуст.⁷⁰⁸

3.2.3.2.2. Свакодневно Јутрење у попразништву

У току попразништва великих празника, свакодневно Јутрење донекле мења структуру. Ова промена се огледа у томе што се између катизми *Псалтира* додају мале јектеније па се форма овог типа Јутрења донекле разликује од свакодневног Јутрења.

3.2.3.2.3 Свакодневно Јутрење у току Четрдесетнице и осталих великих постова

- После отпуста Полуноћнице у нартексу улазак у храм у тишини;
- *Благословен Бог наш;*
- Трисвето;
- Псалми 19. и 20. и кађење храма;
- Трисвето;
- Тропари;
- Скраћена сугуба јектенија;
- *Слава Светој;*
- Шестопсалмије;
- Мирна јектенија;

---

⁷⁰³ Види: *Служебник*, 49; *Часослов*, 106.

⁷⁰⁴ Види: *Часослов*, 106

⁷⁰⁵ Види: *Часослов*, 106.

⁷⁰⁶ Види: *Часослов*, 106.

⁷⁰⁷ Види: *Служебник*, 49

⁷⁰⁸ Види: *Служебник*, 49.

- *Алилуја и Тројични тропари;*⁷⁰⁹
- *Прва катизма Псалтира;*
- *Први сједален;*
- *Друга катизма Псалтира;*
- *Други сједален;*
- *Трећа катизма Псалтира;*⁷¹⁰
- *Трећи сједален;*⁷¹¹
- *50. псалам (чита се);*
- *Молитва Спаси, Боже, људе своје;*
- *1. и 3. песма;*⁷¹²
- *Мала јектенија;*
- *Ипакој или сједален;*
- *4, 5. и 6. песма;*
- *Мала јектенија;*
- *Кондак или мученичен;*
- *Синаксар;*
- *7, 8. и 9. песма са кађењем на Честњејшују;*
- *Мала јектенија;*
- *Светилни гласа;*⁷¹³
- *Хвалитни псалми 148, 149. и 150. (чита се);*
- *Теби приличи слава, Господе Боже наш;*
- *Славословље (чита се);*
- *Прозбена јектенија;*
- *Молитва главопреклона;*
- *Стиховње стихире;*
- *Добро је исповедати се Господу (Пс 91, 2);*
- *Трисвето;*
- *Стојећи у храму;*⁷¹⁴

---

⁷⁰⁹ Види: *Часослов*, 94.

⁷¹⁰ Види: *Типиконъ*, 827.

⁷¹¹ Види: *Типиконъ*, 827.

⁷¹² Види: *Типиконъ*, 827.

⁷¹³ Види: *Часослов*, 97.

- Посебни завршетак из часослова.⁷¹⁵

3.2.4. Упоредни приказ азматског, студитског и савременог Јутрења

У наставку дајемо табелу са упоредним приказом поредака азматског Јутрења, празничног и свакодневног Јутрења према *Типикону Светог Саве* и на крају *Студитског синаксара*, као што смо то учинили приликом описа и поређења Вечерња у складу са поменутом три типика.

Табела бр. 3: Поређење структура Јутрења

Азматско Јутрење	Празнично Јутрење	Свакодневно Јутрење	Студитско Јутрење
<i>Благословено Царство</i>	<i>Благословен Бог наш</i>	<i>Благословен Бог наш</i>	<i>Благословено Царство или Благословен Бог</i>
	19. и 20. пс	19. и 20. пс	
	Трисвето	Трисвето	<i>Оче наш</i>
	Тропари	Тропари	
	Мала сугуба јектенија	Мала сугуба јектенија	
	<i>Слава Светој</i>	<i>Слава Светој</i>	
	Шестопсалмије (3, 37, 62, 87, 102. и 142. пс)	Шестопсалмије (3, 37, 62, 87, 102. и 142. пс)	Шестопсалмије (3, 37, 62, 87, 102. и 142. пс)
Мирна јектенија и молитва	Мирна јектенија	Мирна јектенија	Мирна јектенија и молитва
Први антифон 3, 62. и 133. псалам са припевом <i>Слава Теби, Боже</i>			
	<i>Бог Господ</i> , 117. псалам,	<i>Бог Господ</i> , 117. псалам, или <i>Алилуја</i> ,	<i>Бог Господ</i> , 117. псалам, или <i>Алилуја</i>
	Отпуститељни тропари	Отпуститељни или Тројични	Отпуститељни или Тројични

⁷¹⁴ Види: *Часослов*, 109.

⁷¹⁵ Види: *Часослов*, 109.

Азматско Јутрење	Празнично Јутрење	Свакодневно Јутрење	Студитско Јутрење
		тропари	тропари
	Катизма	Катизма	Катизма
Мала јектенија са молитвом	Мала јектенија		Мала јектенија и молитва
	1. сједален	1. сједален	1. сједален
2-7. антифон, недељом 18. катизма на 3 антифона	Катизма	Катизма	Катизма
Мала јектенија са молитвом	Мала јектенија		
	2. сједален	2. сједален	2. сједален
Вход			
<i>Благословен</i> (Дан 3, 57-88)			
	Полијелеји (134, 135. и изабрани псалам		Празником: Полијелеји (134, 135. и изабрани псалам)
	У летњем периоду недељом 18. катизма		Недељом 18. катизма
	Тропари по непорочним (недељом)		Тропари по непорочним (недељом)
Мала јектенија са молитвом	Мала јектенија		Празником: Мала јектенија
	Ипакој (недељом), Сједални по полијелеју (празником)		Ипакој (недељом), Сједални по полијелеју (празником)
	Степена		Степена
	Прокимен Јутрења (недељни или празнични)		Прокимен Јутрења (недељни или празнични)
	<i>Све што дише</i>		<i>Све што дише</i>

Азматско Јутрење	Празнично Јутрење	Свакодневно Јутрење	Студитско Јутрење
	(стални прокимен Јутрења)		(стални прокимен Јутрења)
	Јеванђеље		Јеванђеље
	<i>Васкрсење Христово</i> (недељом)		<i>Васкрсење Христово</i> (недељом)
50. псалам са тропаром или пентикостаром	50. палам са стихирама на крају	50. псалам	50. псалам
	1. и 3. библијска песма са канонима	1. и 3. библијска песма са канонима	1. и 3. библијска песма са канонима
	Мала јектенија	Мала јектенија	Мала јектенија
	Ипакој (Господњим празником) Сједални	Ипакој (Господњим празником) Сједални	Ипакој (Господњим празником) Сједални
	4, 5. и 6. библијска песма са канонима	4, 5. и 6. библијска песма са канонима	4, 5. и 6. библијска песма са канонима
	Мала јектенија	Мала јектенија	Мала јектенија
	Кондак	Кондак	Кондак
	7, 8. и 9. библијска песма са канонима (кађење на Песми Богородичиној)	7, 8. и 9. библијска песма са канонима (кађење на Песми Богородичиној)	7, 8. и 9. библијска песма са канонима (кађење на Песми Богородичиној)
Мала јектенија са молитвом	Мала јектенија	Мала јектенија	Мала јектенија
	Егзапостилар, Свјетилен Недељом <i>Свет је Господ Бог наш</i> (са припевима 98. пс)	Егзапостилар, Свјетилен	Егзапостилар, Свјетилен
Хвалитни псалми (148, 149. и 150.)	Хвалитни псалми (148, 149. и 150.)	Хвалитни псалми (148, 149. и 150.)	Хвалитни псалми (148, 149. и 150.)
Велико славословље	Велико славословље	Славословље (палестинска	Славословље (палестинска

Азматско Јутрење	Празнично Јутрење	Свакодневно Јутрење	Студитско Јутрење
		верзија)	верзија)
Вход са Еванђељем уко- лико је читано)			
Отпуститељни тропар	Отпуститељни тропар		
Прокимен			
Јеванђеље			
Јектенија и мо- литва за ка- тихумене			
Јектенија и молитва верних			
Сугуба (велика) јектенија	Сугуба (велика) јектенија		
Прозбена јектенија	Прозбена јектенија	Прозбена јектенија	Прозбена јектенија
Молитва главопреклона	Молитва главопреклона	Молитва главопреклона	Молитва главопреклона
		Стиховње стихире	Стиховње стихире
		<i>Добро је исповедати се</i>	
		Трисвето	
		Отпуститељни тропар	
		Сугуба јектенија - краћа	
<i>Премудрост</i>	<i>Премудрост</i>	<i>Премудрост</i>	<i>Премудрост</i>
	Отпуст	Отпуст	Отпуст
Читање до Литургије			

3.2.5. Закључак о Јутрењу

Слично Вечерњу, савремено Јутрење има две форме: празничну и свакодневну. Разлика између ове две форме приметна је у завршном делу богослужења, тј. у делу који следи после Великог славословља.

Проблематику јутарњих молитава, које свештеник у складу са *Службеником* чита у време Шестопсалмија, треба посматрати заједно са одговарајућим молитвама на Вечерњи.⁷¹⁶ Свештеничке молитве Јутрења и Вечерња представљају елементе који потичу из константинопољског *Евхологиона*. Као и молитве Вечерња, молитве Јутрења су изгубиле одговарајуће место у самом последовању услед промене његове структуре. Њихова зависност од антифона слаби, тако да их свештеник сада чита на самом почетку, када има највише простора за то – у време Шестопсалмија. Са друге стране, јектеније се уклапају у саму структуру те је на неки начин, поготово празничним данима, приближавају структури Азматског Јутрења. Остали древни елементи - фиксни псалми се истичу унутар саме структуре као јасни маркери везе са древним поретком.

Како се види из табеле бр. 3, свакидашње Јутрење показује велику сличност са студитским Јутрењем, те ове сличности можемо довести у везу са палестинском, тј. јерусалимском традицијом. Сличност празничног Јутрења са азматским ћемо још јасније приметити на основу поређења редуковане (поједностављене) структуре Јутрења азматског и празничног.

Азматско Јутрење	Празнично Јутрење
<ul style="list-style-type: none"> • <i>Благословено Царство</i> • Мирна јектенија • Стални антифон (3, 62, 133. псалам)	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Слава Светој</i> • Шестопсалмије • Мирна јектенија

⁷¹⁶ Више види у одељку 4.1.3

Азматско Јутрење	Празнично Јутрење
<ul style="list-style-type: none"> • Мала јектенија • Антифони 1. до 7. прекинути малим јектенијама • Вход • Евлогитарија – <i>Песма тројице младића</i> (Дан 3, 57-88) • Мала јектенија • 50. псалам • Мала јектенија • Хвалитни псалми • Велико славословље • Сугуба јектенија • Јектенија и молитва за катихумене • Јектенија и молитва верних • Прозбена јектенија • Главоприклоњење • Отпуст 	<ul style="list-style-type: none"> • <i>Бог Господ</i>, тропари • Мала јектенија • Две катизме <i>Псалтира</i> и полијелеј, прекинути малим јектенијама • 50. псалам • Мале јектеније после 3, 6. и 9. песме канона • Хвалитни псалми • Велико славословље • Сугуба јектенија • Прозбена јектенија • Главоприклоњење • Отпуст

Из изложеног поређења поретка Јутрења азматског и празничног видимо да се структуре два поретка у великој мери поклапају. Сами елементи монашког Јутрења су у структури третирани као антифони и раздвајају их мале јектеније. На самом крају они се поклапају, изузев јектенија за катихумене које су постепено престајале да се употребљавају на Јутрењу и Вечерњу још у време раширене употребе азматског типика.

Јасно је и из наведеног примера да је утицај азматског типика израженији у систему структуре последовања оним данима када је служена Литургија, односно празницима и недељама. Веће присуство клирика и евхаристијски карактер празничних дана блиско је одређивао и парадигму која је служила за формирање структуре последовања у време када је савремени типик добијао своју коначну форму. И у последњим етапама развоја савременог монашког типика, азматски типик је остваривао велики утицај, пре свега преко садржаја *Евхологиона* и приближавање структуре последовања азматском поретку.

На основу свега изложеног, можемо закључити да су следећи богослужбени елементи у савременом Јутрењу пореклом из азматског типика:

- 1) Молитве свештеника
- 2) Јектеније: Мирна, мала, сугуба и прозбена
- 3) Псалми 3. и 62.
- 4) Псалам 50.
- 5) Хвалитни псалми
- 6) Велико славословље

3.3. Литургија

У складу са начином обраде структура Вечерња и Јутрења у наставку ћемо реконструисати шему енарксиса Литургије у складу са изворима који се односе на азматско, студитско и неосаваитско предање. Притом, нећемо обраћати пажњу на централни део Литургије – Анафору, већ ћемо своју пажњу усмерити на оне елементе последовања који Литургију приближавају поретку осталих последовања дневног круга – три антифона, читања и отпуст.

3.3.1. Поредак Литургије према азматском типичу

Структуру Свете Литургије према азматском типичу можемо реконструисати на основу *Евхологиона*, *Синаксара-канонара*, као и посредних сведочанстава. Посебну пажњу ћемо посвети вананафорним елементима: јекте-

нијама, молитвама, трима антифонима, прокимену и читањима, као и почетку и завршетку Литургије. Детаљну анализу почетног дела Свете Литургије из перспективе богослужбене историје дао је Х. Матеос,⁷¹⁷ док одређене информације о почетку и завршетку Литургије можемо наћи код М. Аранца.⁷¹⁸

У периоду од 9. до 11. века, у азматском типичу, тј. *Синаксарима-канонарима* који га репрезентују постоје следећи пореци Литургија:

- 1) Литургија уобичајена са три антифона;
- 2) Литургија у дане када је савршавана литија;
- 3) Вечерња Литургија великих празника (Божих, Богојављење, Пасха).

Будући да се постојање два текста анафоре у византијском богослужбеног типу не одражава на саму структуру последовања, на тему анафоре се нећемо освртати.

3.3.1.1. Литургија са три антифона на почетку

а) Три антифона:⁷¹⁹

- *Благословено Царство*;⁷²⁰
- Мирна јектенија;⁷²¹

---

⁷¹⁷ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*.

⁷¹⁸ Види: М. Аранц, *Избранные сочинения по литургике 1: Таинства византийского евхология*, РИО: Рим-Москва 2003, 63.

⁷¹⁹ Поредак три антифона којим данас почиње Литургија у време када је Свети Максимилијан Исповедник писао своју Мистагогију (628-630) није сматран делом Литургије. Ово видимо из чињенице да он, тумачећи поредак Литургије, не говори о три антифона на њеном почетку. У тумачењу Светог Германа Цариградског (+733) под насловом Историја црквена и мистична теорија аутор почиње тумачење Литургије говорећи о три антифона. У складу са рукописима азматског типика, антифони нису сматрани саставним елементом Литургије ни у 10. веку, будући да оним данима када је бивала литија антифони на почетку Литургије бивају изостављени. Види опис Литургије са литијом на њеном почетку ниже. Процес интеграције три антифона и формирања савременог енарксиса трајао је до 13. века, када је коначно преовладала пракса коју сусрећемо данас. Сравни: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 42.

⁷²⁰ Почетни възглас се не наводи у Евхологионима, нити у другим изворима све до 10. века, када га срећемо у појединим рукописима, који су углавном писани у Јужној Италији. Сравни: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 43.

⁷²¹ Мирна јектенија до 11. века била је увек везивана за Трисвето када. У периоду од 11. до 13. века коначно је заузела савремену позицију. Поједини *Евхологиони* дају сведочанство о два пута изговараној мирној синапти током овог периода. Сравни: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 42. У време Светог Симеона Солунског (+1429) ова форма енарксиса у

- Молитва првог антифона;⁷²²
- Први антифон;⁷²³
  - Припев: *Молитвама Богородице*;⁷²⁴
- Мала синапта;
- Молитва другог антифона;⁷²⁵
- Други антифон;⁷²⁶
  - Свакодневно припев: *Алилуја, Алилуја, Алилуја*;⁷²⁷
  - Празницима: *Спаси нас, Сине Божји*;⁷²⁸
- Мала синапта;
- Молитва трећег антифона;⁷²⁹
- Трећи антифон;⁷³⁰
  - Свакодневно припев: *Јединородни Сине*,⁷³¹ или, према другим сведочанствима, *Спаси нас, Сине Божји*;⁷³²
  - Празницима: тропар празника;⁷³³
- Вход у време стиха псалма трећег антифона;⁷³⁴

којој је Велика синапта на почетку, представљала је симбол азматског поретка. Види: Симеон Солунски, Περὶ Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 347 (PG 155), 625.

⁷²² Молитва првог антифона у *Barberini gr. 336*, 1v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 57. Молитве антифона у *Barberini gr. 336* налазе се само у поретку Литургије Василијево. Ово не значи да нису коришћене и када је савршавана Златоустова Литургија.

⁷²³ Недељама и споменима светих први антифон сачињавали су стихови 91. псалма. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 110. О великим празницима узимани су посебни псалми. Види нпр. први антифон у недељу Пасхе, 65. псалм: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 94.

⁷²⁴ И празничним и обичним данима као припев првог антифона Литургије коришћен је *Молитвама Богородице*. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 94, 110.

⁷²⁵ Молитва другог антифона у *Barberini gr. 336*, 2r-2v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 57-58.

⁷²⁶ Као други антифон свакодневни 92. псалм. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 110. Други антифон на Пасху, псалм 66. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 93.

⁷²⁷ Види понедељак други после Пасхе: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 110.

⁷²⁸ Види нпр. недеља Пасхе, као и Томина недеља: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 94, 110.

⁷²⁹ *Молитва трећег антифона* у *Barberini gr. 336*, 2v-3r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 58.

⁷³⁰ Као уобичајени антифон певан је 94. псалм. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 110. Трећи антифон празника био је прилагођени псалм. Види трећи антифон на Пасху, 67.

⁷³¹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 110.

⁷³² У рукопису Патмос 266, среће се припев *Спаси нас, Сине Божји*, као припев трећег антифона 1. септембра, док се тропар пева после входа. Види: А. Дмитријевский, *Описание 1*, 1.

⁷³³ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 94.

- После входа је антифон настављан са истим⁷³⁵ или промењеним припевом,⁷³⁶ док на поједине празнике имамо трагова да се завршавао са *Слава, И сада* на које се поје кондак.⁷³⁷

б) Трисвето и читања:

- Велика синапта,⁷³⁸
- Молитва трисвете песме,⁷³⁹
- Трисвето,⁷⁴⁰
  - Празницима када су крштавани катихумени: *Ви који се у Христа крстисте* (Гал 3, 27);⁷⁴¹
  - На Крстовдан:⁷⁴² *Крсту Твоме клањамо се, Владико*;⁷⁴³
- Горња катедра,⁷⁴⁴

---

⁷³⁴ Као входни стих узиман је један од стихова псалма трећег антифона. На уобицајеним Литургијама то је био стих 94. псалма: *Приђите поклонимо се*. На Васкрс Типик указује да вход бива на 27. стиху 67. псалма: *У црквама благосиљајте*. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 2*, 94. Током входа читана је Молитва входа, *Barberini gr. 336*, 3r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 58.

⁷³⁵ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 156.

⁷³⁶ Види: А. Дмитријевский, *Описание 1*, 1.

⁷³⁷ „На трећем антифону тропар, на Слава: кондак”. Види антифоне на Божић: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 156.

⁷³⁸ Види о мирној јектенији у фусноти 439.

⁷³⁹ *Молитва Трисветог: Barberini gr. 336*, 3v-4v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 59.

⁷⁴⁰ Трисвето се у азматским типцима третира као литијска химна. Упореди: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*. Ово се огледа у чињеници да азматски типик Ἀγίου Σταυροῦ 40, као и други синаксари-канонари на више места сведоче о томе да је Трисвето певано током литије, или пак да је у случају када је неки други тропар певан током входа пре њега читана „молитва Трисветог” под чиме се разумеју и јектенија и молитва трисвете песме. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6, 20. Њена позиција у Литургији пре читања показује њену улогу изворног входног антифона. Ово је посведочено већ у 6. веку, у документима сабора одржаног у Цариграду 518. године, када је на почетку Литургије посведочено појање Трисветог. Види: J. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collection 8*, Florentiae 1762, 1063e.

⁷⁴¹ Поменути химна појана је у време другог входа приликом уласка патријарха са новокрштенима у храм. И ово представља сведочанство о литијском-входном карактеру Трисветог. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 2*, 88.

⁷⁴² Овај тропар није појан у трећу недељу поста до 10. века, будући да азматски типик не спомиње да је ова недеља посвећена Часном Крсту.

⁷⁴³ После чина Уздизања Часног Крста: „антифони се не говоре већ одмах уместо Трисветог: *Крсту Твоме клањамо се, Владико*”. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 32.

⁷⁴⁴ *Молитва горње катедре, Barberini gr. 336*, 4v-5r, Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 59-60.

- Мир свима;
- Прокимен;⁷⁴⁵
- Апостол;⁷⁴⁶
- Алилујар;⁷⁴⁷
- Еванђеље;⁷⁴⁸
- Сугуба јектенија и молитва;⁷⁴⁹
- Јектенија за катихумене и молитва отпуста катихумена;⁷⁵⁰
- Отпуст катихумена.

в) Евхаристија

- Јектеније и молитве 1. и 2. верних;⁷⁵¹
- Херувика;⁷⁵²
- Велики вход;
- Прозбена јектенија и молитва проскомидије;⁷⁵³
- Целив мира;⁷⁵⁴
- Символ вере;⁷⁵⁵
- Анафора;⁷⁵⁶
- Јектенија после анафоре;⁷⁵⁷

---

⁷⁴⁵ У *Азматском типуку*, тј. *Синаксару-канонару Αγίου Σταυρού 40* срећемо прокимене за сваки дан у години. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 215 (Index biblique).

⁷⁴⁶ Види Index biblique у: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 227.

⁷⁴⁷ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 218.

⁷⁴⁸ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 223.

⁷⁴⁹ *Молитва јектеније Господе, помилуј, Barberini gr. 336, 5r-5v*, Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 60.

⁷⁵⁰ *Молитва катихумена, Barberini gr. 336, 5v-6r*, Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 60-61.

⁷⁵¹ *Молитва прва верних, пошто се рашири илтон и молитва друга верних, Barberini gr. 336, 6a-7a*. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 61.

⁷⁵² *Молитва коју чини свештеник за себе, док се поје херувика, Barberini gr. 336, 7v-8v*, Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 62.

⁷⁵³ *Молитва проскомидије Светог Василија, пошто народ заврши мистичну химну, Barberini gr. 336, 9r-10v*. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 63.

⁷⁵⁴ Види: *Barberini gr. 336, 10v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 63.

⁷⁵⁵ Види: *Barberini gr. 336, 10v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 63.

⁷⁵⁶ Види: *Barberini gr. 336, 11r-18v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 64-68.

- Молитва пре *Оче наш*;⁷⁵⁸
- *Оче наш*;⁷⁵⁹
- Молитва главопреклона;⁷⁶⁰
- Причастен;⁷⁶¹
- Причешће клира и народа;⁷⁶²
- Тропар отпуститељни, *Видесмо светлост истиниту и Да се испуне уста наша* као перисин причасна;⁷⁶³
- Јектенија и молитва после причешћа;⁷⁶⁴
- *У миру изиђимо*;⁷⁶⁵
- Заамвона молитва.⁷⁶⁶

3.3.1.2. Литургија у дане када је савршавана литија⁷⁶⁷

а) Литија:⁷⁶⁸

---

⁷⁵⁷ Док ђакон чини средњу молитву. Види: *Barberini gr. 336, 18r*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 68*.

⁷⁵⁸ Види: *Barberini gr. 336, 18r-19v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 68*.

⁷⁵⁹ Види: *Barberini gr. 336, 19v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 68*.

⁷⁶⁰ Види: *Barberini gr. 336, 20r*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 69*.

⁷⁶¹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2, 219*.

⁷⁶² Види: *Barberini gr. 336, 21r*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 69-70*.

⁷⁶³ Као једно од сведочанстава о певању *Да испољнатсја* или отпуститељног тропара на крају причасна служи сведочанство о појању *Вечере Твоје тајне* на овом месту на Велики четвртак. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2, 76*.

⁷⁶⁴ Види: *Barberini gr. 336, 21r-21v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 70-71*.

⁷⁶⁵ Види: *Barberini gr. 336, 21v*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 71*.

⁷⁶⁶ Види: *Barberini gr. 336, 21v-22r*. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 70-71*.

⁷⁶⁷ Литургије су суботом, недељом и великим празницима савршаване у свим црквама, док је данима када су празновани спомени Светих или неких догађаја из историје Града (Константинопоља), Литургије савршаване само у неколико цркава. Долазак у ове цркве вршен је литијом која се најчешће заустављала на Константиновом форуму (види мапу константинопоља у Прилозима) где је и вршена служба три антифона. Види одељак 3.2.1.4. Упореди: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole, 34*.

- У току Јутрења патријарх улази у олтар Свете Софије без входа („кроз споредна врата”);⁷⁶⁹
- Молитва Трисветога;⁷⁷⁰
- Трисвето⁷⁷¹ или неки тропар⁷⁷² током процесиије ;
- Зауостављање на Константиновом форуму: *Слава, и сада* крај Трисветога;⁷⁷³
- Молитва првог антифона;⁷⁷⁴
- Први антифон 1. псалам;⁷⁷⁵
  - Припев: *Заштити ме, Господе;*
- Молитва другог антифона:
- Други антифон⁷⁷⁶ 2. псалам;
  - Припев: *Алилуја, Алилуја [sic!],⁷⁷⁷ или Алилуја, Алилуја, Алилуја;⁷⁷⁸*
- Молитва трећег антифона;
- Трећи антифон⁷⁷⁹ 64. псалам;
  - Припев: тропар *Прибежиште и сила;*
- Патријарх „убичајене молитве” литије;⁷⁸⁰
- Прокимен: *Велик је Господ наш* (Пс 156, 5);⁷⁸¹
- Апостол из Прве посланице Тимотеју (Тим 2, 1-7);⁷⁸²
- *Алилујар*: Псалам 64;⁷⁸³
- Еванђеље из Еванђеља по Луки (4, 16-22а);⁷⁸⁴

---

⁷⁶⁸ Дајемо опис литије 1. септембра према Синаксарима-канонарима *Αγίου Σταυροῦ 40* (10. век) и Кијевског археолошког музеја. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 4-6; А. Дмитријевский, *Описание 1*, 152.

⁷⁶⁹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6,

⁷⁷⁰ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 20.

⁷⁷¹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6.

⁷⁷² Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 20.

⁷⁷³ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6, 20

⁷⁷⁴ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6.

⁷⁷⁵ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6.

⁷⁷⁶ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6.

⁷⁷⁷ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 6.

⁷⁷⁸ Види: А. Дмитријевский, *Описание 1*, 152.

⁷⁷⁹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 8.

⁷⁸⁰ Види: А. Дмитријевский, *Описание 1*, 152.

⁷⁸¹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 8.

⁷⁸² Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 8.

⁷⁸³ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 8.

- Велика (сугуба) јектенија;⁷⁸⁵
- Тропар *Творче целокупне твари* и литија у храм у коме ће бити савршавана Литургија.⁷⁸⁶

Даљи поредак као што је дат у опису Литургије са антифонима:⁷⁸⁷

- б) Трисвета песма Литургије и читања;
- в) Евхаристија.

3.3.1.3. Вечерње Литургије о великим празницима:

Литургије уочи Божића, Богојављења и Пасхе имале су специфичну структуру која потиче из дубоке старине и представља парохиско или азматско бденије које претходи великим празницима.⁷⁸⁸ Ова Литургија почињала је азматским Вечерњем док се после входа настављала се старозаветним читањима у време којих су савршавана крштења у баптистерију. Литургија је настављана другим входом клира са новокрштенима у време посебног прокимена и химне *Ви који се се у Христа крстите* (Гал 3, 27), која је певана уместо Трисветога. Следио је стандардни поредак Литургије.

а) Почетно појање псалама у нартексу:⁷⁸⁹

- *Благословено Царство*;⁷⁹⁰
- Велика синапта;⁷⁹¹

---

⁷⁸⁴ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 8.

⁷⁸⁵ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 8.

⁷⁸⁶ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 8.

⁷⁸⁷ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 20.

⁷⁸⁸ Више о овој теми види у студији: G. Bertoniere, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, OCA 193, Roma 1972.

⁷⁸⁹ Поредак је исти као код Вечерња свакидашњег, осим чињенице да се у овом почетном делу Вечерња смањује број променљивих псалама и поје се само последњи антифон, као и код празничне азматске Вечерње. Види више поредак празничног азматског Вечерња 3.1.1.3.

⁷⁹⁰ Ово је стандардни почетак азматских последовања. Види више код азматске Вечерње и Литургије са антифонима 3.1.1. и 3.3.1.

- Молитва првог антифона;
- Први стални антифон, псалам 85. са припевом *Слава Теби, Боже*;⁷⁹²
- Мала синапта;
- Молитва последњег променљивог антифона (телевтеон);
- Телевтеон са припевом који му припада.⁷⁹³

б) Улазак у цркву:

- Светилнични 140. псалам (псалам светиљке);
  - као припев на Божић: *Бога из тебе оваплоћеног*;⁷⁹⁴
  - на Пасху: *Животворно Твоје устајање славимо*;⁷⁹⁵
- Вход у време појања входног стиха: *Јер Теби, Господе, управих очи своје* (Пс 140,8);⁷⁹⁶
- Прокимен:⁷⁹⁷ *Господ се зацари*;⁷⁹⁸
- Велика (сугуба) јектенија;⁷⁹⁹
- Мала синапта;
- Молитва првог малог антифона;⁸⁰⁰
- Први мали антифон: 114. псалам са тропаром *Молитвама Богородице, Спасе спаси нас*;
- Мала синапта;
- Молитва другог малог антифона;

---

⁷⁹¹ Ова позиција мирне, тј. велике синапте припада позној фази развоја азматских по-
следовања. Види детаље код азматске Вечерње и Литургије са антифонима 3.1.1. и 3.3.1.

⁷⁹² Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148, 176; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 84

⁷⁹³ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148, 176; Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 84

⁷⁹⁴ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148.

⁷⁹⁵ Овај тропар налази се у рукопису *Пантелејмон 252*. Упореди: А. Дмитријевский, *Описаніе 1*, 132.

⁷⁹⁶ Види поредак азматског Вечерња у одељку 3.1.1.

⁷⁹⁷ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148.

⁷⁹⁸ Види: А. Дмитријевский, *Описаніе 1*, 35.

⁷⁹⁹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148.

⁸⁰⁰ „И три мала антифона” на Божић и Богојављење. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148. Види: А. Дмитријевский, *Описаніе 1*, 40. Три мала антифона на Пасху не помиње ниједан доступни извор.

- Други мали антифон: 115. псалам са тропаром *Спаси нас, Сине Божји, који ти певамо: Алилуја; на Слава: Јединородни Сине; на и сада: Преславну Божију Матер*;⁸⁰¹
- Мала синапта;
- Молитва трећег малог антифона;
- Трећи мали антифон: 116. псалам са тропаром *Свети Боже, Свети Крепки, Свети Бесмртни, помилуј нас*;
- Прозбена јектенија;⁸⁰²
- Седам читања из Старог завета;⁸⁰³
  - Божић: 1) *Постање* (Пост 1, 1-13), 2) *Бројеви* (Бр 24, 26-18), 3) *Михеј* (Мих 4,6-5,3), *Антифон*: тропар са 86. псаламом, 4) *Исаија* (Ис 11,1-10), 5) *Јеремија* (Јер 3, 36-4,4), 6) *Данило* (Дан 2, 31-45), *Антифон*: тропар са 92. псалмом, 7) *Исаија* (Ис 9, 5-6).⁸⁰⁴
  - Богојављење: 1) *Постање* (Пост 1, 1-13), 2) *Излазак* (Изл 14, 15-29), 3) *Излазак* (Изл 15, 22-16,1), *Антифон*: тропар са 66. псалмом, 4) *Осија* (Ос 3, 7-17), 5) *Четврта о Царевима* (2Цар 2, 4-14), 6) *Четврта о Царевима* (2Цар 5, 9-14), *Антифон*: тропар са 92 псалмом, 7) *Исаија* (Ис 1, 16-20).⁸⁰⁵
  - Пасха: 1) *Постање* (Пост 1,1-5), 2) *Исаија* (Ис 60,1-16), 3) *Излазак* (Изл 12,1-11), *Прокимен*: псалам 26 (1а), 4) *Јона* (Јон 1,1-4,11), 5) *Исус Навин* (ИНав 11, 5б-15а), 6) *Излазак* (Изл 13, 20- 14, 31), *Химна изласка* (Изл 15, 1а), 7) *Софонија* (Соф 3, 8-15), 8) *Данило* (Дан 3,1-51) и *Химна тројице младића* (Дан 3, 57).⁸⁰⁶

⁸⁰¹ Види: А. Дмитријевский, *Описаніе 1*, 35.

⁸⁰² Види: А. Дмитријевский, *Описаніе 1*, 152. J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 148.

⁸⁰³ Азматски типик за сва три дана у које се савршава поменути поредак вечерње Литургије предвиђа седам читања. Рукопис *Αγίου Σταυροῦ 40* за Богојављење и Пасху даје додатна читања, али уз напомену да се она читају само у случају да патријарх није завршио са крштавањем. Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église 1*, 178.

⁸⁰⁴ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, I том, 148.

⁸⁰⁵ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, I том, 176. На Богојављење су додавана следећа читања и прокимени у случају да патријарх није завршио чин крштења: 8) *Постање* (Пост 32, 2-11), 9) *Изласка* (Изл 2, 5-10), 10) *Судија* (Суд 6, 36-40), 11) *Трећа о царевима* (1Цар 18, 30-39) и 12) *Четврта о царевима* (2Цар 2, 19-22).

⁸⁰⁶ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église*, II том, 84. На Литургији на Велику суботу додавана су следећа читања уколико патријарх није завршио крштења: 8) *Трећа о царе-*

в) Антифони и читања Литургије:⁸⁰⁷

- Мала јектенија;
- Молитва првог антифона Литургије;
- Први антифон Литургије;⁸⁰⁸
  - Божић: 1. псалом са припевом: *Заступи ме, Господе*;⁸⁰⁹
  - Богојављење: 26. псалом са припевом: *Помози ми, Господе*;⁸¹⁰
- Мала јектенија;
- Молитва другог антифона;
- Други антифон Литургије;
  - Божић: 2. псалом са припевом: *Молитвама Богородице*;⁸¹¹
  - Богојављење: 27. псалом са припевом: *Молитвама Богородице*;⁸¹²
- Мала јектенија;
- Молитва трећег антифона;
- Трећи антифон Литургије;
  - Божић: 109. псалом са припевом: *Алилуја*;⁸¹³
  - Богојављење: 28. псалом са припевом: *Алилуја*.⁸¹⁴

г) Трисвето и читања;

д) Евхаристија.

вима (1Цар 17, 8-24), 9) *Исаија* (Ис 61, 10-62,5), 10) *Постање* (Пост 22, 1-18), *Прокимен* Псалом 92; 11) *Исаија* (Ис 61, 1-10), 12) *Четврта о царевима* (2Цар 4, 8-37) и 13) *Исаија* (Ис 63,11-64,4), 14) *Јеремија* (Јер 38, 31-34), 15) *Данило* (Дан 3, 1-51) и *Химна тројице младића* (Дан 3, 57). Последње петнаесто читање и *Химна тројице младића* узимани су у тренутку када патријарх заврши крштења у баптистеријуму.

⁸⁰⁷ Структура следећег дела Литургије у потпуности одговара оној која је изложена у одељку о стандардној Литургији са антифонима у одељку 3.3.3.1. Врло је карактеристично присуство три антифона на Литургији на навечерја Божића и Богојављења.

⁸⁰⁸ Антифони Литургије предвиђени су само за Божић и Богојављење, али не и за Пасху. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 90.

⁸⁰⁹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 152.

⁸¹⁰ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 178.

⁸¹¹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 152.

⁸¹² Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 178.

⁸¹³ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 152.

⁸¹⁴ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 1, 180.

3.3.2. Поредак Литургије према Студитским синаксарима

Поредак Литургије у студитској традицији зависио је од азматског типика. Основни разлог за ово је употреба константинопољског *Евхологиона*, што је резултирало тиме да је структура овог последовања практично била у потпуности азматска.⁸¹⁵ Суштинску разлику чинило је присуство елемената изобразитељне у структури Литургије: уместо три антифона на почетку Литургије унесени су 102. и 145. псалом, као и *Блажена* (Мт 5, 3-12), док је на крај Литургије додат завршни део изобразитељне који чине *Нека је име Господње благословено*, 33. псалом и монашки отпуст.

У изворима који сведоче студитску традицију, срећемо следеће поретке Литургије:

- 1) Литургија са три антифона;
- 2) Литургија са изобразитељним псалмима;
- 3) Вечерња Литургија уочи великих празника.

Разлике се пројављују само у првом делу Литургије, као и „другом” монашком отпуста који следи за заамвоном молитвом. Поредак евхаристијског дела последовања суштински је идентичан оном који смо описали када је било речи о поретку последовања Литургије у азматским типцима.

3.3.2.1. Литургија са три антифона⁸¹⁶

а) Три антифона:⁸¹⁷

- *Благословено Царство;*

---

⁸¹⁵ Види: R. Taft, *Byzantine Rite*, 55-56.

⁸¹⁶ Литургија са антифонима била је резервисана за велике празнике, као и за поједине недеље у току периода Триода. Касније, западне редакције студитских типика садрже и поједине специфичности, па тако на почетку Литургије најпре певају *Блажена* (Мт 5, 3-12), а потом и три антифона. Види: M. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 14.

⁸¹⁷ За све елементе који су материјал *Евхологиона*, а који одговарају Литургији са антифонима описаној према *Азматском Типику*, нећемо овде указивати на изворе. Указаћемо само на оне елементе који се помињу у изворима студитског типика.

- Мирна јектенија;
- Молитва првог антифона;
- Први антифон;⁸¹⁸
- Мала синапта;
- Друга синапта;
- Други антифон;⁸¹⁹
- Мала синапта;
- Трећи антифон;⁸²⁰
- Вход у време стиха трећег антифона;⁸²¹
- Тропар, *Слава, и сада*: кондак.⁸²²

б) Трисвето и читања:

- Молитва трисвете песме;
- Трисвето⁸²³ или химна која га замењује;
- *Мир свима*;
- Прокимен;⁸²⁴
- Апостол;⁸²⁵
- *Алилујар*;⁸²⁶
- Еванђеље;⁸²⁷

---

⁸¹⁸ Види нпр. поредак Литургије на Божић, када је дат као први антифон псалам 110 са припевом *Молитвама Богородице*. А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 308.

⁸¹⁹ На Божић други антифон псалам 111 са припевом *Спаси нас, Сине Божији*. На Слава, и сада тропар *Јединородни Сине*. Види: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 308.

⁸²⁰ Трећи антифон на Божић псалам 109 и припев: тропар *Рођење Твоје, Христe Боже наш*. Види: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 309.

⁸²¹ Входни стих: *Из утробе пре Данице родих те*; припев: тропар: *Рођење Твоје Христe Боже наш*. Види: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 309.

⁸²² *Слава, и сада*: кондак *Дјева данас*. Види: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 309.

⁸²³ Трисвета песма која је стандардни део византијског типа, замењивана је на празнике, када су вршена крштења, химном *Ви који се у Христа крстисте* (Гал 3, 27). Види: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 309. На празник Ἀγίου Σταυροῦ замењивана је тропаром Крсту Твоме клањамо се, Владико. Види: А. Пентковскиј, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 283.

⁸²⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 324.

⁸²⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 334.

⁸²⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 326.

- Сугуба јектенија;
- Јектенија за катихумене;
- Молитва отпуста катихумена;
- Отпуст катихумена.

в) Евхаристија.

У наставку уобичајено последовање Литургије. На самом завршетку после заамвоне молитве бива „други“ отпуст монашког типа.

в) Монашки отпуст:

- *Нека је име Господње благословено* и 33. псалом;⁸²⁸
- Отпуст;⁸²⁹
  - *Слава; И сада; Господе, помилуј трипут; Благослови;*
  - *Христос истинити Бог наш.*

3.3.2.2. Литургија са Изобразитељном

а) Изобразитељни псалми и читања:⁸³⁰

- *Благословено Царство;*
- Мирна јектенија;
- Молитва првог антифона;
- Први антифон: 102. псалом;⁸³¹

---

⁸²⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 332.

⁸²⁸ Једно од најранијих сведочанстава овог елемента изобразитељне на крају Литургије налази се у Типику патријарха Алексеја и Месинијском *Типикону*, где се на Богојављење после Великог водоосвећења даје опис завршетка Литургије. Види: А. Пентковский, *Типикон патријарха Алексеја Студита*, 316; М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 100. Налазимо га и на крају Пређеосвећене Литургије у Месинијском *Типикону*. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 209.

⁸²⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 100.

⁸³⁰ Овај поредак према студитским изворима важио је недељама и данима спомена Светих.

- Мала синапта;
- Друга синапта;
- Други антифон: 145. псалам;⁸³²
- Мала синапта;
- Трећи антифон: *Блажена* (Мт 5, 3-12) са тропарима;⁸³³
- У време входа стих трећег свакодневног антифона Литургије према азматском типикку *Ходите, поклонимо се*;⁸³⁴
- Тропар и кондак као перисин.⁸³⁵

б) Трисвето и читања;

в) Евхаристија;

в) Монашки отпуст.

3.3.2.3. Вечерња Литургија уочи великих празника

а) Монашко (палестинско) Вечерње:

- *Благословено Царство*;
- Предначинатељни (103) псалам;⁸³⁶
- Велика синапта;
- Молитва антифона;
- Светилнични 140. псалам (псалам светиљке) са стихирама на последњим стиховима;⁸³⁷
- Вход са Еванђељем;⁸³⁸
- *Светлости тиха*;⁸³⁹

---

⁸³¹ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 235.

⁸³² Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 235.

⁸³³ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 235.

⁸³⁴ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 410.

⁸³⁵ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 279.

⁸³⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 80.

⁸³⁷ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 307; М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 80.

⁸³⁸ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 307; М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 80.

- Прокимен дневни⁸⁴⁰ или *Господ се зацари*;⁸⁴¹
- Читања из Старог завета.⁸⁴²

б) Антифони и читања Литургије:⁸⁴³

- Мала јектенија;
- Молитва првог антифона Литургије;
- Први антифон Литургије;
  - на Божић: 1. псалам;⁸⁴⁴
  - на Богојављење 26. псалам;⁸⁴⁵
- Мала јектенија;
- Молитва другог антифона;
- Други антифон Литургије;
  - на Божић: 2. псалам;⁸⁴⁶
  - на Богојављењ: 28. псалам;⁸⁴⁷
- Мала јектенија;
- Молитва трећег антифона;
- Трећи антифон Литургије;
  - на Божић 109. псалам;⁸⁴⁸
  - на Богојављење 113. псалам.⁸⁴⁹

в) Трисвето и читања:

- Мирна јектенија, молитва Трисветог.⁸⁵⁰

---

⁸³⁹ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 307;

⁸⁴⁰ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 307;

⁸⁴¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 80.

⁸⁴² Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 307; М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 80.

⁸⁴³ Следећи поредак налазимо у Месинијском типику, и односи се на навечерје Божића и Богојављења. У Типику Алексија Студита не налазимо три антифона Литургије.

⁸⁴⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 81.

⁸⁴⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 97.

⁸⁴⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 81.

⁸⁴⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 98.

⁸⁴⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 81.

⁸⁴⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 98.

У наставку поредак као на Литургији приказаној према азматском типичу.

г) Евхаристија.

3.3.3. Литургија према владајућем Типикону Светог Саве Освећеног

У савременом последовању Литургије истичу се следеће форме почетног дела Литургије:

- 1) Литургија са антифонима;
- 2) Литургија са елементима изобразитељне;
- 3) Литургија са Вечерњем уочи великих празника.

Како и ова разлика сведочи о принципу мешања и смењивања елемената азматског и монашког типика у савременом богослужењу, навешћемо две форме енарскиса, као и празничну Литургију са Вечерњем. Будући да се поредак Литургије од Трисветог до заамвоне молитве не разликује од оног који сведоче извори азматског, као и студитског предања, нећемо говорити о овом делу последовања, већ ћемо само указати на усвајање другог монашког отпуста које је проузроковано тежњом ка уједначавању почетака и завршетка свих последовања.⁸⁵¹

3.3.3.1. Литургија са антифонима

Типикон Светог Саве предвиђа појање две врсте антифона:

- а) Свакодневни антифони;
- б) Антифони празнични.

Антифони Литургије потичу из традиције Константинопоља, тј. из азматског типика. Ово се пре свега огледа у избору псалама из којих се узимају

---

⁸⁵⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 82.

⁸⁵¹ R. Taft, *How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy*, у: *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, Rome ²2001, 232;

стихови антифона. Разлике постоје када је у питању припев који се додаје псаламским стиховима.

3.3.3.1.1. Литургија са свакодневним антифонима

- *Благословено Царство*;⁸⁵²
- Мирна јектенија;⁸⁵³
- Први антифон: 92. псалам;⁸⁵⁴
  - Припев: *Молитвама Богородице, Спасе, спаси нас*;
- Мала синапта;⁸⁵⁵
- Други антифон: 93. псалам;⁸⁵⁶
  - Припев: *Молитвама Светих Твојих, Спасе, спаси нас* (грч: *Спаси нас, Господе*);
- Мала синапта;⁸⁵⁷
- Трећи антифон: 94. псалам;⁸⁵⁸
  - Припев: *Спаси нас, Сине Божији, дивни у светима, који ти појемо: Алилуја*;
- Вход у време стиха *Ходите, поклонимо се*;⁸⁵⁹
- Тропари и кондаци;⁸⁶⁰
- Трисвето.⁸⁶¹

3.3.3.1.2. Литургија са празничним антифонима

- *Благословено Царство*;

---

⁸⁵² Види: *Службеник*, 70.

⁸⁵³ Види: *Службеник*, 70.

⁸⁵⁴ Види: *Ирмологий, Киев 2002 (репринт: Синодальная типография: Москва 1881)*, 100.

⁸⁵⁵ Види: *Службеник*, 73.

⁸⁵⁶ Види: *Ирмологий*, 100.

⁸⁵⁷ Види: *Службеник*, 74.

⁸⁵⁸ Види: *Ирмологий*, 100.

⁸⁵⁹ Види: *Службеник*, 77.

⁸⁶⁰ Види: *Службеник*, 77.

⁸⁶¹ Види: *Службеник*, 77.

- Мирна јектенија;
- Први антифон празника;⁸⁶²
  - Припев: *Молитвама Богородице, Спасе, спаси нас;*
- Мала синапта;
- Други антифон празника;⁸⁶³
  - Припев: *Спаси нас, Сине Божији, рођени од Дјеве, који ти појемо: Алилуја;*
- Мала синапта;
- Трећи антифон празника;⁸⁶⁴
  - Припев: *отпуститељни тропар празника;*
- Вход у време једног од стихова трећег антифона;⁸⁶⁵
- Тропар и кондак празника;⁸⁶⁶
- Трисвето, или друга химна која замењује Трисвето.⁸⁶⁷

3.3.3.2. Литургија са елементима Изобразитељне

Свим недељама црквене године, као и у дане спомена Светих којима је указано појање тропара канона са блаженима на трећем антифону Литургије, поју се псалми 102, 145. и *Блажена* (Мт 5, 3-12), као три антифона енарксиса Литургије.

- *Благословено Царство;*
- Мирна јектенија;
- Први изобразитељни 102. псалам;⁸⁶⁸
- Мала синапта;
- Други изобразитељни 145. псалам;⁸⁶⁹

---

⁸⁶² Види: *Минея: месјац декаръ*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Киево-Печерская лавра 1893), 258v; *Минея: месјац январь*, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография Киево-Печеркй лавры 1893), 93r;

⁸⁶³ Види: *Минея: месјац декаръ*, 258v; *Минея: месјац январь*, 93r;

⁸⁶⁴ Види: *Минея: месјац декаръ*, 258v; *Минея: месјац январь*, 93v;

⁸⁶⁵ Види: *Минея: месјац декаръ*, 259r; *Минея: месјац январь*, 93v;

⁸⁶⁶ Види: *Минея: месјац декаръ*, 259r; *Минея: месјац январь*, 93v;

⁸⁶⁷ Види: *Минея: месјац декаръ*, 259r; *Минея: месјац январь*, 94r;

- Мала синапта;
- *Блажена* (Мт 5, 3-12);⁸⁷⁰
- Вход у време стиха *Ходите, поклонимо се*;
- Тропари и кондаци;
- Трисвето.

3.3.3.3. Литургија са Вечерњем уочи великих празника

а) Монашко (палестинско) Вечерње:

- *Благословено Царство*;
- Предначинатељни (103) псалам;
- Велика синапта;
- Светилнични 140. псалам (псалам светиљке) са осталим псалмима палестинског предања (141, 129. и 116.), са стихирама на последњим стиховима;
- Вход са Еванђељем;
- *Светлости тиха*;
- Прокимен дневни;
- Читања из Старог завета са тропарима.

б) Трисвето и читања:

- Молитва Трисветог;
- Трисвето;
- Прокимен;
- Апостол;
- Алилујар;
- Еванђеље;

---

⁸⁶⁸ Види: *Ирмологий*, 91.

⁸⁶⁹ Види: *Ирмологий*, 93.

⁸⁷⁰ Види: *Ирмологий*, 95.

- Велика (сугуба) јектенија;
- Јектенија за катихумене;
- Молитва и отпуст катихумена.

г) Евхаристија;

д) Монашки отпуст.

3.3.4. Упоредни приказ Литургије са монашким и азматским елементима

Поредак три антифона на почетку Литургије најснажније илуструје начин сједињавања елемената палестинског порекла са структуром азматских последовања. У следећој табели указаћемо на сличности и разлике у литургији чистог азматског типа и Литургији са елементима палестинске Изобразитељне.

Табела бр. 4: Поређење поретка Литургије према азматским и монашким изворима

Азматски поредак	Монашки поредак
<i>Благословено Царство</i>	<i>Благословено Царство</i>
Мирна јектенија	Мирна јектенија
Молитва првог антифона наглас	Молитва првог антифона тајно
Први антифон	Први изобразитељни 102. псалам
Мала синапта	Мала синапта
Молитва другог антифона наглас	Молитва другог антифона тајно
Други антифон	Други изобразитељни 145. псалам
Мала синапта	Мала синапта
Молитва трећег антифона наглас	Молитва трећег антифона тајно

Трећи антифон	Трећи антифон: <i>Блажена</i> (Мт 5, 3-12) са тропарима
Вход у време стиха псалма трећег антифона	Вход по <i>Слава, и сада</i> антифона са стихом трећег азматског антифона као входним стихом
Завршетак антифона са <i>Слава, и сада</i> и перисином или одређеним тропаром	Певање тропара и кондака
Синапта и молитва трисвете песме	Молитва трисвете песме
Трисвето	Трисвето
<i>Мир свима</i>	<i>Мир свима</i>
Прокимен	Прокимен
Апостол	Апостол
<i>Алилујар</i>	<i>Алилујар</i>
Еванђеље	Еванђеље
Сугуба јектенија	Сугуба јектенија
Јектенија за катихумене	Јектенија за катихумене
Молитва за катихумене	Молитва за катихумене
Отпуст катихумена	Отпуст катихумена
Синапте и молитве за верне	Синапте и молитве за верне
Херувика	Херувика
Велики вход	Велики вход
Прозбена јектенија	Прозбена јектенија
Целив мира	Целив мира
Символ вере	Символ вере

Анафора	Анафора
Јектенија после анафоре	Јектенија после анафоре
Молитва пре <i>Оче наш</i>	Молитва пре <i>Оче наш</i>
<i>Оче наш</i>	<i>Оче наш</i>
Молитва главопреклона	Молитва главопреклона
Причаштен	Причаштен
Причешће клира и народа	Причешће клира и народа
<i>Видесмо Светлост истиниту и Да исполњатсја</i> као закључни тропари причасна	<i>Видесмо Светлост истиниту и Да исполњатсја</i> као закључни тропари причасна
Јектенија и молитва после причашћа	Јектенија и молитва после причешћа
<i>У миру изиђимо</i>	<i>У миру изиђимо</i>
Заамвона молитва	Заамвона молитва
	<i>Нека је име Господње благословено</i>
	Псалам 33
	Отпуст: <i>Христос истинити Бог наш</i>

3.3.5. Закључак о Литургији

Анализом почетног дела Литургије кроз поређење структура последовања према азматском и монашком типичу, утврдили смо да је она идентична у обе праксе. Мала одступања која постоје на нивоу помесних цркава су последица различитог степена имплементације монашког типика у парохијској пракси. Словенске цркве се налазе под јачим утицајем *Типикона Светог Саве Освећеног* те је стога уочљива чешћа употреба монашких елемената у почетном делу Литургије. Сама пак структура остаје преузета у потпуности

из праксе азматског типика. У следећој табели приказаћемо редуковану схему првог дела свете Литургије, тј. енарксис, како бисмо илустровали јединственост структуре која је последица утицаја *Евхологиона*.

Азматски поредак

Владајућа пракса монашког типика

• <i>Благословено Царство</i>	• <i>Благословено Царство</i>
• Мирна јектенија и молитва првог антифона гласно	• Мирна јектенија и молитва првог антифона за време певања истог
• Први антифон	• Први антифон: 102. псалам
• Мала јектенија и молитва другог антифона гласно	• Мирна јектенија и молитва првог антифона за време певања истог
• Други антифон	• Други антифон: 145. псалам
• Мала јектенија и молитва другог антифона гласно	• Мирна јектенија и молитва првог антифона за време певања истог
• Трећи антифон	• Трећи антифон: <i>Блажена</i> (Мт 5, 3-12)
• Вход	• Вход
• Наставак појања стиха трећег антифона <i>Приђите, поклонимо се</i>	• Стих трећег антифона <i>Приђите, поклонимо се</i>
• Тропари и кондаци на крају антифона као закључни припеви на слава и ниње трећег	• Тропари и кондаци

антифона

Као што се види из датог поређења, структура енарксиса Литургије у обе варијанте је идентична. Она је условљена употребом константинопољског *Евхологиона*. Са друге стране, утицај палестинске монашке праксе огледа се у замени константинопољских антифона Литургије, елементима палестинске изобразитељне.

На почетку празничних Литургија, када се Евхаристија надовезивала директно на поредак Вечерња, елементи азматског Вечерња у студитској и новосаваитској Вечерњи су замењени одговарајући елементи Вечерња дотичног типа. Истиче се разлика између Азматске и Студитске традиције с једне и Новосаваитске са друге стране, када су у питању три антифона Вечерња и три антифона Литургије који су присутни у азматским и студитским изворима. Овај елемент у Литургији која је служена у складу са прописима *Типикона Светог Саве Освећеног* није преживео.

3.4. Остала последовања дневног богослужбеног круга

У следећем одељку ћемо своју пажњу у смерити на остале часове према азматском, студитском и неосаваитском типичу, обраћајући посебну пажњу на њихове елементе. Како се часови у савременом поретку ослањају на јерусалимски Часослов, овде неће бити могуће повући паралеле између азматског и монашког типика, већ ћемо се задржати на појединачним елементима.

3.4.1. Састав Тритектија и Панихиде

Азматски типик поред Јутрења и Вечерња познавао је још два последовања у склопу дневног богослужбеног круга: Тритекти и Панихиду.

Наведена последовања нису представљала елемент свакодневног богослужбеног циклуса, већ су у складу са изворима служени само појединим данима црквене године. Тритекти је, према сведочанствима извора, служен оним данима којима није служена Божанствена Литургија, тј. у току Четрдесетнице, док је Панихида савршавана уочи великих празника, као и током Великог поста. Осим ових последовања, извори дају и одређене елементе за 1, 3, 6. и 9. час, међутим нема јасних сведочанстава о начину њиховог савршавања.

3.4.1.1. Тритекти⁸⁷¹

У складу са доступним сведочанствима, Тритекти је имао следећу форму:⁸⁷²

- *Благословено Царство*;⁸⁷³
- Мирна јектенија;⁸⁷⁴
- Молитва првог антифона;⁸⁷⁵
- Први антифон Тритектија 24. псалам;⁸⁷⁶
  - Припев: *Молитвама Богородице*;⁸⁷⁷
- Мала синапта;⁸⁷⁸

---

⁸⁷¹ Поредак Тритектија на српском језику објавио је Милошевић у својој монографији о парохијским последовањима *Евхологиона*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 212-232. У наставку ћемо, ослањајући се на Милошевићеву реконструкцију, изложити структуру Тритектија.

⁸⁷² Према реконструкцији Ј. Фундулиса и Н. Милошевића. Види: 'Ι. Φουντούλη, *Τριθέκτη (Κλ 1)*, Θεσσαλονίκη 1977; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 216.

⁸⁷³ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 217.

⁸⁷⁴ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 218.

⁸⁷⁵ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 77r, и *Grottaferrata Γβ 7* (10. век), 45r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 112; G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense Γ.β. VII (sec. X)*, 100; Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 218.

⁸⁷⁶ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 218.

⁸⁷⁷ Види: *Патмос 266* (9. век), *Ἁγίου Σταυροῦ 40* (10. век), *Dresde A 104* (11. век), Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 220.

- Молитва другог антифона Тритектија;⁸⁷⁹
- Други антифон Тритектија 26. псалам;⁸⁸⁰
  - Припев: *Спаси нас, Сине Божји*;⁸⁸¹
  - Припев: *Алилуја* (три⁸⁸² или два пута);⁸⁸³
- Мала синапта;⁸⁸⁴
- Молитва трећег антифона Тритектија;⁸⁸⁵
- Трећи антифон Тритектија 100. псалам;⁸⁸⁶
  - Припев: *Алилуја*, два или три пута;⁸⁸⁷
  - Припев: *Јединородни Сине*;⁸⁸⁸
- Вход у време 6. стиха: Који ходи путем непорочним;⁸⁸⁹
- Наставак трећег антифона;
- Молитва после входа;⁸⁹⁰
- Тропар пророштва;⁸⁹¹

---

⁸⁷⁸ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 220.

⁸⁷⁹ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 77v и *Grottaferrata Γβ 7* (10. век), 45v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 112; G. Passarelli, *L'Euclologio Cryptense Г.β. VII (sec. X)*, 100; Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 220.

⁸⁸⁰ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 220.

⁸⁸¹ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 220.

⁸⁸² Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2, 4*

⁸⁸³ Упореди: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59.

⁸⁸⁴ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 221.

⁸⁸⁵ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 78r и *Grottaferrata Γβ 7* (10. век), 45v. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 112-113; G. Passarelli, *L'Euclologio Cryptense Г.β. VII (sec. X)*, 100-101; Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 221.

⁸⁸⁶ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 222.

⁸⁸⁷ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 221.

⁸⁸⁸ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2, 4*; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59.

⁸⁸⁹ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2, 4*; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 222.

⁸⁹⁰ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 78v. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 113. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 223.

⁸⁹¹ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2, 4*; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 352*, PG 155, 652.

- Пева се у форми у којој се уобичајено врши појање Трисветог: појци узлазе на амвон и најпре поју тропар три пута, потом *Слава*, и *сада*: акротелевтеон, тј. завршетак и перисин, поново цео тропар на крају;

- Први прокимен читања;⁸⁹²
- Читање из пророка Исаије;⁸⁹³
- Други прокимен читања;⁸⁹⁴
- Сугуба јектенија;⁸⁹⁵
- Јектенија за катихумене;⁸⁹⁶
- Молитва отпуста катихумена;⁸⁹⁷
- Отпуст катихумена;⁸⁹⁸
- Јектенија, молитва и отпуст оних који се припремају за крштење;⁸⁹⁹
- Јектеније и молитве прва и друга верних;⁹⁰⁰

Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 224. Тропар пророштва, као и следећи прокимени и читање задржани су у савременом богослужењу и користе се унутар 6. часа. Види: Триодъ постная, *passim*.

⁸⁹² Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 4; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 224. Наведени прокимени, заједно са онима на Вечерњу прате затворени круг који је дат по бројању псалама у Псалтиру. Почињу 1. псалмом на Трипектију у понедељак прве седмице, а завршавају са 137. псалмом на Прејеоосвећеној на Великој среду. Види: *Триодъ постная*, 84r-421r.

⁸⁹³ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 4; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 224. Читања током Великог поста бивају из пророка Исаије, док у Страсној седмици из пророка Језекиља. Види: *Триодъ постная*, 84r, 399r.

⁸⁹⁴ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 4; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 225.

⁸⁹⁵ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 4; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 225.

⁸⁹⁶ Упореди: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 226.

⁸⁹⁷ Упореди: *Barberini gr. 336 (8. век)*, 80r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 114. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 227.

⁸⁹⁸ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 227.

⁸⁹⁹ Упореди: *Barberini gr. 336 (8. век)*, 80v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 114. Акентев, К. К., *Типикон Великой Церкви*, Cod. Dresde A 104, Санкт-Петербург, 2008, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 227, 228.

⁹⁰⁰ *Barberini gr. 336 (8. век)*, 81r-82r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 115-116. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 228-229.

- Прозбена јектенија;⁹⁰¹
- Молитва отпуста;⁹⁰²
- Главопреклона молитва;⁹⁰³
- *У миру изиђимо.*⁹⁰⁴

3.4.1.2. Панихида⁹⁰⁵

- *Благословено Царство;*⁹⁰⁶
- Антифон панихиде 90. псалма;⁹⁰⁷
  - Припев: *Сачувај ме, Господе;*⁹⁰⁸
- Мирна јектенија;⁹⁰⁹
- Молитва првог антифона;⁹¹⁰
- Први антифон 119. псалма;⁹¹¹

⁹⁰¹ Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 4; Акентев, К. К., *Типикон Велике Цркве*, Cod. Dresde A 104, Санкт-Петербург, 2008, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 230.

⁹⁰² Види: *Barberini gr. 336 (8. век)*, 82r. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 116. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 230.

⁹⁰³ *Barberini gr. 336 (8. век)*, 83v-84r. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 117. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 231.

⁹⁰⁴ Види: *Barberini gr. 336 (8. век)*, 84r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 117. J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 4; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви* Cod. Dresde A 104, 59. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 352, PG 155, 652. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 232.

⁹⁰⁵ Поредак азматске Панихиде за прву седмицу Четрдесетнице на српском језику објавио је Милошевић у својој студији о парохијским последовањима из Евхологиона. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 238-248. Овде ћемо, ослањајући се на ову Милошевићеву реконструкцију, изложити структуру Тритектија.

⁹⁰⁶ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви* Cod. Dresde A 104, 66; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 232.

⁹⁰⁷ Будући да Симеон Солунски излаже поредак у склопу Пређеосвећене, код њега служба по заамвоној молитви појањем антифона, тј. 90. псалма. Акентев, К. К., *Типикон Велике Цркве*, Cod. Dresde A 104, Санкт-Петербург, 2008, 66. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 356, PG 155, 660. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 238.

⁹⁰⁸ Иако се овај припев не наводи експлицитно у поретку Панихиде, који је дат у дрезденском рукопису, као ни код Светог Симеона, ми га овде наводимо према Фундулису и Милошевићу.

⁹⁰⁹ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви* Cod. Dresde A 104, 66. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 356, PG 155, 660. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 239.

⁹¹⁰ Види: *Barberini gr. 336 (8. век)*, 119r као и други древни Евхологиони. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 140; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви* Cod. Dresde A 104, 66. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 356, PG 155, 660; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 240.

- Припев: *Као милосрдан Господе*;⁹¹²
- Мала синапта;⁹¹³
- Молитва другог антифона;⁹¹⁴
- Други антифон 120. псалам;⁹¹⁵
  - Припев: *Двери милосрђа*;⁹¹⁶
- Мала синапта;⁹¹⁷
- Молитва трећег антифона;⁹¹⁸
- Трећи антифон 121. псалам и кађење читавог храма;⁹¹⁹
  - Припев: *Помилуј нас, Господе*;⁹²⁰
- 50. псалам;⁹²¹
  - Припев: *Милостиви Господе, помилуј ме.*;⁹²²
  - Перисин: тропар *Помилуј нас, Господе*;⁹²³
- Прокимен⁹²⁴ *Господ ће дати народу своје снагу* (Пс 28, 11);

⁹¹¹ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 241.

⁹¹² Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 241.

⁹¹³ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 241.

⁹¹⁴ Види: *Barberini gr. 336 (8. век), 120r* као и други древни Евхологиони. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 140*; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 242.

⁹¹⁵ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 241.

⁹¹⁶ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 241.

⁹¹⁷ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 243.

⁹¹⁸ Види: *Barberini gr. 336 (8. век), 120v* као и други древни Евхологиони. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336, 141*; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 243.

⁹¹⁹ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 244.

⁹²⁰ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 244.

⁹²¹ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 245.

⁹²² Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 245.

⁹²³ Види: Симеон Солунски, *Пері тїс Θείας προσευχїς 356, PG 155, 660*. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 245.

⁹²⁴ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 245.

- Све што дише (псалам 150, 2);⁹²⁵
- Еванђење;⁹²⁶
- Тројична химна *Бестелесна природа*;⁹²⁷
- *Господе, помилуј* 40 пута;⁹²⁸
- Молитва четврта отпуста;⁹²⁹
- *Мир свима*;⁹³⁰
- Молитва главопреклона;⁹³¹
- Отпуст.⁹³²

3.4.1.3. Азматска Полуноћница и часови (1, 3, 6. и 9.) у константинопољским *Евхологионима*

Велики број константинопољских *Евхологиона* садржи молитве за Полуноћницу, 1, 3, 6. и 9. час. Сви часови, са изузетком првог који у *Barberini gr.* 336 садржи само две молитве, садрже пет молитава.⁹³³ Будући да су наслови молитава недовољни да нам пруже више података, дајемо само структуру ових последовања како нам је сведоче сачуване молитве.

3.4.1.3.1. Структура последовања часова према сведочанствима *Евхологиона*

⁹²⁵ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 246.

⁹²⁶ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 356, PG 155, 660*. Поменути Еванђеља прве недеље Четрдесетнице сачувана су у грчким богослужбеним књигама и у пракси се читају на крају Великог повечерја. Упореди: Ἰ. Φουντούλη, *Παννυχίς (Κλ 2)*, Θεσσαλονίκη 1977, 15; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 247.

⁹²⁷ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 356, PG 155, 660*. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 246.

⁹²⁸ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς 356, PG 155, 660*. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 247.

⁹²⁹ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 121v-122r. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 141-142. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 247.

⁹³⁰ Види: *Sinai gr. 956* (10. век). Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 248.

⁹³¹ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 123r и *Sinai gr. 956* (10. век). Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 142; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 248.

⁹³² Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 66. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 248.

⁹³³ Види: *Barberini gr. 336* (8. век), 69v-77r. Упореди: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 105-111.

- Молитва првог антифона;
- Први антифон;
- Молитва другог антифона;
- Други антифон;
- Молитва трећег антифона;
- Трећи антифон;
- Молитва отпуста;
- Главопреклона молитва;
- Отпуст.

Како садржина *Евхологион*â чува корпус молитава часова који следи наведени петоструки образац, може се претпоставити да су и сама последовања имала идентичну структуру. Будући да натписи молитава не пружају основ да реконструишемо изглед служби чији су поменуте молитве саставни део, а остали извори не дају никакве додатне податке, не можемо дати никакав прецизнији опис последовања часова.

3.4.2. Монашка последовања часова

У наставку ћемо се позабавити монашким часовима према студитском типичу. Ова последовања су вршена према палестинском Часослову и у себи су очувала монашки типик у највећој мери.

3.4.2.1. Полуноћница по студитским типичима

Постоји више врста Послуноћнице према сведочанствима студитских типика. У наставку ћемо изложити карактеристике сваког од засведочених последовања.

3.4.2.1.1. Полуноћница изван поста

Изван поста у складу са *Месинијским типиконом* служене су следеће врсте Полуноћница:

3.4.2.1.1.1. Свакодневна Полуноћница

Полуноћница је свакодневно била сачињена од појања 17. катизме чему су следили „царски псалми”,⁹³⁴ Трисвето и тропар.⁹³⁵ У наставку је служено Јутрење.⁹³⁶

3.4.2.1.1.2. Суботња Полуноћница

На суботњој Полуноћници 118. псалам, био је замењен 16. катизмом. Појани су и тропари *Апостоли, мученици и пророци*.⁹³⁷ У наставку 19. и 20. псалам, као и тропари које срећемо у царском делу.⁹³⁸

3.4.2.1.1.3. Недељна Полуноћница

---

⁹³⁴ Под овим термином подразумевају се 19. и 20. псалам, који су појани као помен ктиторима. Судећи према *Месинијском типикону* данашњи царски део представљао је елемент Полуноћнице. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 258.

⁹³⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 291.

⁹³⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 291.

⁹³⁷ Види нпр. у суботу после недеље Антипасхе: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 259.

⁹³⁸ Види нпр. у суботу после недеље Антипасхе: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 259.

На недељној Полуноћници како у току Четрдесетнице, тако и изван исте, уместо 17. појана је 2. катизма *Псалтира*.⁹³⁹

3.4.2.1.1.4. Полуноћница приликом посебних празновања

Студитски типик прописује да се о празницима на Полуноћници уместо 18. катизме поје канон.⁹⁴⁰

3.4.2.1.2. Полуноћница у току Четрдесетнице

Током Четрдесетнице, *Месинијски типик* сведочи о постојању разлика у поретку између свакодневне и суботње Полуноћнице. Недељна Полуноћница била је уобичајеног састава.

3.4.2.1.2.1. Свакодневна Полуноћница⁹⁴¹

Поредак великопосне Полуноћнице састоји се из следећих елемената:

- *Благословен Бог наш;*
- Трисвето;
- 118. катизма;
- Трисвето;
- Тропари: *Помилуј нас, Господе, помилуј нас;*
- *Господе, помилуј* 40. пута;
- Свештеник молитву *Христe Божe, који си у свако време.*

---

⁹³⁹ Види поредак Полуноћнице у недељу другу после Пасхе, као и у остале недеље у току Четрдесетнице, као и Педесетнице: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 260. У овом случају редовни круг Псалтира, који је започињао на Вечерњу уочи недеље појањем 1. катизме, настављао се на Полуноћници, а не као данас на Јутрењу.

⁹⁴⁰ Као пример наводимо спомен Светог Јована Златоустог, чије се упокојење празнује у исти дан са Воздвижењем Часног Крста. *Месинијски типик* у том случају прописује појање канона Светога на Полуноћници. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 23.

⁹⁴¹ Упореди са поретком Полуноћнице изложеним у понедељак прве седмице поста: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 196.

3.4.2.1.2.2. Суботња Полуноћница

Током Великог поста суботом је уместо 16. катизме појана 9. катизма.⁹⁴²

3.4.2.2. Први час према Месинијском типичу

Месинијски типик сведочи о постојању специфичне структуре часова. Приказаћемо је на основу Првог часа у току Четрдесетнице.

3.4.2.2.1. Први час у току Великог поста (служи се одвојено од Јутрења)⁹⁴³

- *Благословен Бог наш;*⁹⁴⁴
- *Трисвето;*⁹⁴⁵
- *Ходите, поклонимо се, 5. псалам;*⁹⁴⁶
- *Велика синапта;*⁹⁴⁷
- *Први антифон катизме;*⁹⁴⁸
- *Мала синапта;*⁹⁴⁹
- *Други антифон катизме;*⁹⁵⁰
- *Мала синапта;*⁹⁵¹

---

⁹⁴² Види пропис о катизми на суботњој и недељној Полуноћници у поретку у прву недељу Четрдесетнице: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 213.

⁹⁴³ Структуру Првог часа којој следују и остали часови излажемо према опису Првог часа у понедељак прве седмице Четрдесетнице. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁴⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁴⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁴⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁴⁷ Опис часова изложен у Месинијском типичу даје поредак часова са ђаконом и свештеником, који открива поредак који потиче из азматских последовања. Ђакон говори велику синапту, тј. мирну јектенију, а свештеник чита молитве антифона. Одговарајуће молитве можемо наћи у Евхологиону *Barberini gr. 336*, 69v-77r. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 105-111. Упореди: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁴⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁴⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁵⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 199.

⁹⁵¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

- Трећи антифон катизме;⁹⁵²
- Мала синапта;⁹⁵³
- *Ујутро услиши глас мој*, са стиховима 5. псалма;⁹⁵⁴
- Читања: из *Лествице* Светог Јована Лествичника;⁹⁵⁵
  - У току Страсне седмице у понедељак, уторак, среду и четвртак читају се Еванђеља;⁹⁵⁶
- Јектенија прозбена;⁹⁵⁷
- *Стопе моје управи по речи својој* (Пс 118, 133);⁹⁵⁸
- Трисвето;⁹⁵⁹
- *Господе, помилуј 12 пута, Слава, и сада, У име Господње благословите, свети, благослови (оче)*;⁹⁶⁰
- Свештеник: *Господе Исусе Христе, Боже наш, помилуј нас*;⁹⁶¹
- Свештеник чита молитву првог часа;⁹⁶²
- 3 метаније;⁹⁶³
- Отпуст.⁹⁶⁴

3.4.2.2.2. Први час у току осталих постова (служен одмах после отпуста Јутрења)⁹⁶⁵

- *Благословен Бог наш*;
- Трисвето;
- три псалма;⁹⁶⁶

⁹⁵² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁵³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁵⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁵⁵ Лествица Светог Јована Лествичника читана је и на осталим часовима Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200-203.

⁹⁵⁶ М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 230.

⁹⁵⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁵⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁵⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁶⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁶¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁶² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁶³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

⁹⁶⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 200.

- тропар са стиховима 5. псалма, без певања;⁹⁶⁷
- *Стопе моје управи по речи својој* (Пс 118, 133);⁹⁶⁸
- Трисвето;
- *Господе, помилуј, Слава, и сада;*
- *Господе Исусе Христе;*
- Свештеник молитву првог часа;
- три метаније;
- отпуст.

3.4.2.2.3. Уочи Божића и Богојављења (служи се заједно са Трећим часом)⁹⁶⁹

- Псалом 5. праћен са два пригодна псалма;
  - На Божић: 44. и 45;⁹⁷⁰
  - На Богојављење: 12. и 26;⁹⁷¹
- Велика синапта;
- Три тропара са псаламским стиховима;⁹⁷²
- Прокимен;⁹⁷³
- Пророштво, апостол и еванђеље;⁹⁷⁴
- Јектенија;
- Тропар;
- *Стопе моје управи по речи својој* (Пс 118, 133);
- Трисвето;
- *Господе, помилуј;*

---

⁹⁶⁵ Образац овог последовања налазимо у *Месинијском Типикону* под 15. новембром на почетку Божићног поста, као и 31. маја где су дата упутства о Апостолском посту. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 55, 155.

⁹⁶⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 55.

⁹⁶⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 55.

⁹⁶⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 55.

⁹⁶⁹ Уочи Божића и Богојављења Први и Трећи час служени су заједно у време 3. часа, док су Шести, Девети и Изобразитељна вршени у време 5. часа. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 78, 94.

⁹⁷⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 78.

⁹⁷¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 94.

⁹⁷² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 78, 94. Тропари, прокимен и читања налазе се и у данашњим Царским часовима.

⁹⁷³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 78, 94.

- *Боже, смилуј се на нас и благослови нас* (Пс 66,2);
- Три метаније;
- У наставку Трећи час.

3.4.2.3. Трећи, Шести и Девети час

Трећи, Шести и Девети час према сведочанству *Месинијског типика* имају структуру идентичну структури Првог часа. Смењују се једино елементи на следећи начин.

3.4.2.3.1. Трећи час

На Трећем часу у току поста, после метаније на крају часа, читају се *Катихезе* Теодора Студита.⁹⁷⁵ Током осталих постова на Трећем часу је појан (читан) један псалаам и једна катизма *Псалтира*.⁹⁷⁶ Часови навечерја Божића и Богојављења следили су структуру Првог часа са уметањем одговарајућих елемената.⁹⁷⁷

3.4.2.3.2. Шести час

У структуру Шестог часа током поста уметани су тропар, прокимен, пророштво и поново прокимен.⁹⁷⁸ Током осталих вишедневних постова читан је или певан један псалам и једна катизма.⁹⁷⁹ Празнични часови Божића и Богојављења имали су структуру као и Први час са одговарајућим елементима.⁹⁸⁰

---

⁹⁷⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 78, 94.

⁹⁷⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 202.

⁹⁷⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 55.

⁹⁷⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 78.

⁹⁷⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 203.

⁹⁷⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 55

⁹⁸⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 79

3.4.2.3.3. Девети час

Девети час у току Четрдесетнице пратио је структуру Првог часа до метанија када је започињала служба Изобразитељне.⁹⁸¹ У Божићном и Апостолском посту читана су или појана три псалма.⁹⁸² Навечерје Божића и Богојављења имало је Девети час који је био идентичне структуре као и први.⁹⁸³

3.4.2.4. Изобразитељна

Изобразитељна је према *Месинијском типик* имала саобразан поретку који је садржан у савременим *Часословима*. Приметно је одсуство 102. и 145. псалма, које одговара савременој пракси у току Четрдесетнице. Сам поредак је започињао читањем или певањем *Блажена* (Мт 5, 3-12), а настављао се читањем *Хор небески*, Символа вере и молитве *Оче наш*.⁹⁸⁴ Потом је појан отпуститељни тропар и читано 12 пута *Господе, помилуј*. Уколико није било Пређеосвећене или пуне Литургије, одмах су читани 33. и 144. псалма, а следили су им три велика поклона и отпуст.⁹⁸⁵ Празницима светих када је Изобразитељној следила Литургија, после *Блажена* (Мт 5, 3-12) певана су три антифона Литургије.⁹⁸⁶

3.4.2.5. Повечерје

Повечерје као ексклузивно монашко последовање наводимо овде ради саврњавања са савременом праксом. Са друге стране, у поретку Повечерја

---

⁹⁸¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 203.

⁹⁸² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

⁹⁸³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 79.

⁹⁸⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 203.

⁹⁸⁵ Уколико је служена Литургија или служба Пређеосвећених дарова, 33. и 144. псалма појани су на крају Литургије. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 204.

⁹⁸⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, XLI, 415.

налазимо поједине елементе који су садржани и у азматској Панихиди. На основу поредака који су изложени у *Месинијском типикону*, можемо закључити да су служене следеће врсте овог последовања.

3.4.2.5.1. Служба Повечерја у току Четрдесетнице према *Месинијском типикону*⁹⁸⁷

а) Први део:⁹⁸⁸

- *Благословен Бог наш;*⁹⁸⁹
- *Трисвето;*⁹⁹⁰
- *Шестопсалмије (4, 6, 12, 24, 30. и 90. псалам);*⁹⁹¹
- *С нама је Бог;*⁹⁹²
- *Тропари: Прошавши дан;*⁹⁹³
- *Бестелесна природа;*⁹⁹⁴
- *Верујем;*⁹⁹⁵
- *Пресвета Владичице;*⁹⁹⁶
- *Трисвето;*⁹⁹⁷
- *Тропари: Невидљивих непријатеља мојих;*⁹⁹⁸
- *Господе, помилуј 40 пута, Слава, и сада, Часнију од херувима;*⁹⁹⁹
- *Благослов: Господе Исусе Христe, Боже наш, помилуј нас.*¹⁰⁰⁰

---

⁹⁸⁷ Служба Повечерја у току Четрдесетнице изложена је у понедељак прве седмице поста. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 205-207.

⁹⁸⁸ Први део последовања Повечерја одговара у потпуности савременом поретку који налазимо у *Часослову*. Види одељак 3.4.3.4.

⁹⁸⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 205.

⁹⁹⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 205.

⁹⁹¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 205.

⁹⁹² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

⁹⁹³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

⁹⁹⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206. Ова древна химна јавља се и у азматској Панихиди. Види одељак 3.4.1.2.

⁹⁹⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

⁹⁹⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

⁹⁹⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

⁹⁹⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

⁹⁹⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

¹⁰⁰⁰ Један од благослова који је коришћен у студитском богослужењу. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 205-207.

б) Други део:¹⁰⁰¹

- *Ходите, поклонимо се*, 50. псалом;¹⁰⁰²
- Канон светога;¹⁰⁰³
  - На 6. песни канона пева се сједален светога и чита синаксар. На крају канона после 9. песме поју се ирмоси Богородици;¹⁰⁰⁴
- Трисвето;¹⁰⁰⁵
- Тропар светога;¹⁰⁰⁶
- *Господе, помилуј* 24 (12+12) пута [sic!];¹⁰⁰⁷
- Молитва: *Сведржитељу Владико*.¹⁰⁰⁸

в) Трећи део:¹⁰⁰⁹

- *Ходите поклонимо* и прво Шестопсалмије (29, 30, 31. и 34, 39, 41.);¹⁰¹⁰
- Трисвето;¹⁰¹¹
- Друго Шестопсалмије (43, 60, 69. и 70, 76, 139.);¹⁰¹²
- *Слава на висини Богу*;¹⁰¹³
- Трисвето;¹⁰¹⁴

---

¹⁰⁰¹ Други део последовања разликује се од оног у савременим *Часословима*, иако садржи поједине елементе који су им заједнички. То су: 50. псалом и молитва Сведржитељу Владико, чије се ауторство у Часослову приписује Светом Мардарију. Са друге стране, уочљиво је да је овај део последовања био обележен споменом дневног светога из минејског циклуса.

¹⁰⁰² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

¹⁰⁰³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

¹⁰⁰⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 206.

¹⁰⁰⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰⁰⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰⁰⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰⁰⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰⁰⁹ Трећи део последовања током Великог поста одговара последовању 12 псалама који представља древни монашки елемент. У *Типикону Алексија Студита* нпр. предвиђено је да се слично последовање поје у келијама. Упореди: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексија Студита*, 413.

¹⁰¹⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹³ Елемент који и у савременом *Часослову* припада трећем делу Повечерја.

¹⁰¹⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

- Тропар: *Боже отаца наших*;¹⁰¹⁵
- *Господе, помилуј 24 пута [sic!]*;¹⁰¹⁶
- Молитва Манасијина: *Господе Сведржитељу*;¹⁰¹⁷
- Отпуст.¹⁰¹⁸

3.4.2.5.2. Повечерје у току Божићног и Апостолског поста¹⁰¹⁹

а) Први део:

- Почетно Шестопсалмије као на великопосном Повечерју;¹⁰²⁰
- *С нама је Бог*;¹⁰²¹
- Символ вере;¹⁰²²
- *Пресвета Владичице*;¹⁰²³
- Трисвето;¹⁰²⁴
- Тропар: *Просветли*;¹⁰²⁵
- *Господе, помилуј 40 пута*;¹⁰²⁶
- 50. псалам;¹⁰²⁷
- Канон;¹⁰²⁸

---

¹⁰¹⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 207.

¹⁰¹⁹ Поредак Повечерја током постова пре Божића и пре празника Светих апостола краћи је од великопосног. Сачињен је из два дела. Поредак налазимо првог дана Божићно поста 15.11, као и 31.5. када је у питању Апостолски пост. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 10, 56, 155.

¹⁰²⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²² Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

- Трисвето;¹⁰²⁹
- *Зиде необориви*;¹⁰³⁰
- *Господе, помилуј 24 пута [sic!]*.¹⁰³¹

б) Други део:

- *Ходите, поклонимо се* и једно Шестопсалмије из 12 псалама;¹⁰³²
- *Слава на висини Богу*;¹⁰³³
- Трисвето;¹⁰³⁴
- Тропар: *Боже отаца наших*;¹⁰³⁵
- *Господе, помилуј 12 пута*;¹⁰³⁶
- Молитва: *Господе Сведржителју*;¹⁰³⁷
- Три метаније;¹⁰³⁸
- Отпуст.¹⁰³⁹

3.4.2.5.3. Повечерје радним данима током године

Током радних дана седмице изван постова служено је Повечерје по поретку Божићног и Апостолског поста, са том разликом да нису певани (или читани) псалми из другог дела последовања као ни молитва Манасијина *Господе Сведржителју*.¹⁰⁴⁰

---

¹⁰²⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰²⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³¹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³² Наведене групе од по шест псалама су узимане наизменично. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³³ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁶ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁷ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁸ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰³⁹ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 56.

¹⁰⁴⁰ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 10.

3.4.2.5.4. Празнично Повечерје

Повечерја суботом, недељом, у дане празника или током попразништва имају прилагођену форму, тј. нису према саставу блиска данашњем Великом повечерју. После Тропсалмија на почетку (26, 69. и 50. псалам) следи канон празника или Богородични. После 9. песме катавасије и *Боже, смилуј се на нас, благослови нас* од свештеника, потом Трисвето, отпуститељни тропар и отпуст.¹⁰⁴¹

Током Светле седмице састав Повечерја је следећи: после почетног благослова пева се тропар *Христос васкрсе* три пута. Следи канон Пасхе са кондаком. После канона следи тропар *Христос васкрсе*, три пута, отпусти-тељни тропар: *Када си сишао у смрт* и отпуст.¹⁰⁴²

3.4.2.5.5. Служба Презвија

У Месинијском типикону спомиње се служба под називом Презвија, која је посвећена Пресветој Богородици.¹⁰⁴³ Служба је према М. Аранцу константинопољског порекла.¹⁰⁴⁴ У наставку излажемо састав овог последовања које је петком током Четрдесетнице, али и изван поста служена уместо Повечерја петком.¹⁰⁴⁵

- Свештеник у светлом фелону: *Благословено Царство*;¹⁰⁴⁶
- Велика синапта;
- Три Богородична тропара са малим синаптама између;

---

¹⁰⁴¹ Један од образаца наведеног Повечерја дат је уочи недеље Антипасхе уз назнаку: „Повечерје појемо на овај начин до (недеље) Свих Светих”. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 9, 256.

¹⁰⁴² Поредак за ово Повечерје налазимо у *Месинијском типикону* на Пасху. Упореди: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 252.

¹⁰⁴³ Поредак је дат у петак прве седмице поста. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 210-211.

¹⁰⁴⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, XLIX.

¹⁰⁴⁵ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 211.

¹⁰⁴⁶ Почетак азматских последовања, као и структура која подразумева смењивање јектенија и антифона наводи на закључак до кога је дошао Аранц, да је ова аколутија пореклом из Константинопоља. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, XLIX.

- Псалам 142;
- *Бог Господ* и тропари;
- Молебни канон Богородици;¹⁰⁴⁷
- На 6. песни кондак;¹⁰⁴⁸
- Трисвето;
- Тропар;
- Велика (сугуба) јектенија;
- Отпуст.

3.4.3. Савремени часови

Последовање Полуноћнице, часова (1, 3, 6. и 9.), Изобразитељне и Повечерја савршава се по богослужбеној књизи *Часослов*, која представља монашку богослужбену књигу *par excellence*. Њено порекло је у древном молитвеном правилу монаха. Свакако да су извесни елементи последовања описаних у *Часослову* заједнички монашком и азматском типичу, што се увиђа поређењем поредака једног и другог богослужбеног предања.

У наставку ћемо изложити поретке последовања према владајућој пракси која се врши према *Часослову*.

3.4.3.1. Полуноћница

У складу са савременим типиком имамо неколико врста Полуноћнице. У наставку ћемо изложити њихову систематизацију и саму жему последовања.

3.4.3.1.1. Свакодневна полуноћница

---

¹⁰⁴⁷ Канон параклисис узима се наизменично према Месинијском типичу. Једног петка пева се канон 4. другог петка 8. гласа. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 211.

¹⁰⁴⁸ Потенцијално је на овом месту певан кондак *Акатиста* који се и данас служи петком на Повечерју у парохијским црквама у Грчкој. Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, XLIX.

а) Први део:

- *Благословне Бог наш;*¹⁰⁴⁹
- *Царе небески, Трисвето;*¹⁰⁵⁰
- 50. псалам;¹⁰⁵¹
- 118. псалам;¹⁰⁵²
- Символ вере;¹⁰⁵³
- Трисвето;¹⁰⁵⁴
- Тропари: *Ево Женик долази;*¹⁰⁵⁵
- Молитва: *У свако време;*¹⁰⁵⁶
- Молитва: Владико, Боже Оче;¹⁰⁵⁷
- Молитва: *Господе сведржитељу;*¹⁰⁵⁸
- Молитва: *Тебе благосиљамо, Свевишњи Боже.*¹⁰⁵⁹

б) Други део:

- *Ходите, поклонимо се, 120. псалам;*¹⁰⁶⁰
- 133. псалам;¹⁰⁶¹
- Тропари: *Помени, Господе;*¹⁰⁶²
- Молитва: *Помени, Господе;*¹⁰⁶³
- Отпуст;¹⁰⁶⁴
- Јектенија: *Помолимо се.*¹⁰⁶⁵

---

¹⁰⁴⁹ Види: *Часослов*, 14.

¹⁰⁵⁰ Види: *Часослов*, 14.

¹⁰⁵¹ Види: *Часослов*, 16.

¹⁰⁵² Види: *Часослов*, 17.

¹⁰⁵³ Види: *Часослов*, 29.

¹⁰⁵⁴ Види: *Часослов*, 30.

¹⁰⁵⁵ Види: *Часослов*, 31.

¹⁰⁵⁶ Види: *Часослов*, 32.

¹⁰⁵⁷ Види: *Часослов*, 34.

¹⁰⁵⁸ Види: *Часослов*, 35.

¹⁰⁵⁹ Види: *Часослов*, 36.

¹⁰⁶⁰ Види: *Часослов*, 37.

¹⁰⁶¹ Види: *Часослов*, 38.

¹⁰⁶² Види: *Часослов*, 39.

¹⁰⁶³ Види: *Часослов*, 40.

¹⁰⁶⁴ Види: *Часослов*, 41.

3.4.3.1.2. Суботња полуноћница

а) Први део:

- *Благословен Бог наш;*¹⁰⁶⁶
- *Царе небески, Трисвето;*¹⁰⁶⁷
- 50. псалам;¹⁰⁶⁸
- 9. катизма;¹⁰⁶⁹
- Символ вере;¹⁰⁷⁰
- Трисвето;¹⁰⁷¹
- Тропари: *Несаздана природо;*¹⁰⁷²
- *У свако време;*¹⁰⁷³
- Молитва: *Владико, Боже Оче, Сведржителју;*¹⁰⁷⁴
- Молитва Светог Евстатија: *Величајући величам Те, Господе.*¹⁰⁷⁵

б) Други део:

- *Ходите, поклонимо се, 120. псалам;*¹⁰⁷⁶
- 133. псалам;¹⁰⁷⁷
- Трисвето;¹⁰⁷⁸
- Тропари: *Помени, Господе;*¹⁰⁷⁹

---

¹⁰⁶⁵ Види: *Часослов*, 42.

¹⁰⁶⁶ Види: *Часослов*, 45.

¹⁰⁶⁷ Види: *Часослов*, 45.

¹⁰⁶⁸ Види: *Часослов*, 46.

¹⁰⁶⁹ Види: *Часослов*, 48.

¹⁰⁷⁰ Види: *Часослов*, 58.

¹⁰⁷¹ Види: *Часослов*, 59.

¹⁰⁷² Види: *Часослов*, 60.

¹⁰⁷³ Види: *Часослов*, 61.

¹⁰⁷⁴ Види: *Часослов*, 62.

¹⁰⁷⁵ Види: *Часослов*, 62.

¹⁰⁷⁶ Види: *Часослов*, 63.

¹⁰⁷⁷ Види: *Часослов*, 64.

¹⁰⁷⁸ Види: *Часослов*, 64.

¹⁰⁷⁹ Види: *Часослов*, 65.

- Молитва: *Помени, Господе*¹⁰⁸⁰ ;
- Отпуст.¹⁰⁸¹

3.4.3.1.3. Недељна полуноћница

- *Благословен Бог наш*;¹⁰⁸²
- *Царе небески, Трисвето*;¹⁰⁸³
- 50. псалам;¹⁰⁸⁴
- Тројични канон;¹⁰⁸⁵
- Тројични тропари Григорија Синаита: *Достојно је*;¹⁰⁸⁶
- Трисвето;¹⁰⁸⁷
- Молитва: *Свемогућа и Животворна*;¹⁰⁸⁸
- Отпуст;¹⁰⁸⁹
- Јектенија: *Помолимо се*.¹⁰⁹⁰

3.4.3.2. Часови

Сви часови у савременој пракси имају исту структуру. У наставку ћемо изложити поредак часова према *Часослову*.

3.4.3.2.1. Први час

- *Ходите, поклонимо се*;¹⁰⁹¹

---

¹⁰⁸⁰ Види: *Часослов*, 66.

¹⁰⁸¹ Види: *Часослов*, 67.

¹⁰⁸² Види: *Часослов*, 68.

¹⁰⁸³ Види: *Часослов*, 68.

¹⁰⁸⁴ Види: *Часослов*, 70.

¹⁰⁸⁵ Види: *Часослов*, 71.

¹⁰⁸⁶ Види: *Часослов*, 71-72.

¹⁰⁸⁷ Види: *Часослов*, 73.

¹⁰⁸⁸ Види: *Часослов*, 74.

¹⁰⁸⁹ Види: *Часослов*, 76.

¹⁰⁹⁰ Види: *Часослов*, 76.

¹⁰⁹¹ Види: *Часослов*, 111.

- Тропсасмије: 5, 89. и 100. псалам;¹⁰⁹²
- Ако је *Бог Господ*: Слава: тропар дана; ако је *Алилуја*: Тропар часа: *Ујутро услиши глас мој*;¹⁰⁹³
- И сада: Богородичен Првог часа: *Како да те назовемо*;¹⁰⁹⁴
- *Стопе моје управи*;¹⁰⁹⁵
- Трисвето;¹⁰⁹⁶
- Кондак, или ако је *Алилуја* посебни тропари из *Часослова*;¹⁰⁹⁷
- *Господе, помилуј, 40 пута, У свако време, Часнију од херувима*;¹⁰⁹⁸
- *Боже, сажали се на нас*;¹⁰⁹⁹
- Молитва часа: *Христe Светлости Истинита*.¹¹⁰⁰

3.4.3.2.2. Трећи час

- Трисвето;¹¹⁰¹
- *Ходите, поклонимо се*;¹¹⁰²
- Тропсасмије: 16, 24. и 50. псалам;¹¹⁰³
- Ако је *Бог Господ*: Слава: тропар дана; ако је *Алилуја*: Тропар часа: *Господе, који си у трећи час*;¹¹⁰⁴
- И сада: Богородичен часа: *Богородице ти си лоза*;¹¹⁰⁵
- *Господ Бог је благословен*;¹¹⁰⁶
- Трисвето;¹¹⁰⁷
- Кондак, или ако је *Алилуја* посебни тропари из *Часослова*;¹¹⁰⁸

---

¹⁰⁹² Види: *Часослов*, 111.

¹⁰⁹³ Види: *Часослов*, 115.

¹⁰⁹⁴ Види: *Часослов*, 115.

¹⁰⁹⁵ Види: *Часослов*, 116.

¹⁰⁹⁶ Види: *Часослов*, 116.

¹⁰⁹⁷ Види: *Часослов*, 117.

¹⁰⁹⁸ Види: *Часослов*, 118.

¹⁰⁹⁹ Види: *Часослов*, 119.

¹¹⁰⁰ Види: *Часослов*, 121.

¹¹⁰¹ Види: *Часослов*, 122.

¹¹⁰² Види: *Часослов*, 122.

¹¹⁰³ Види: *Часослов*, 123.

¹¹⁰⁴ Види: *Часослов*, 129.

¹¹⁰⁵ Види: *Часослов*, 129.

¹¹⁰⁶ Види: *Часослов*, 129.

¹¹⁰⁷ Види: *Часослов*, 129.

- *Господе, помилуј, 40 пута, У свако време, Часнију од херувима;*¹¹⁰⁹
- *Боже, сажали се на нас;*¹¹¹⁰
- *Молитва часа: Владико, Боже Оче Сведржителју.*¹¹¹¹

3.4.3.2.3. Шести час

- *Ходите, поклонимо се;*¹¹¹²
- *Тропсасмије: 53, 54. и 90. псалам;*¹¹¹³
- *Ако је Бог Господ: Слава: тропар дана; ако је Алилуја: То који су у шести дан и час;*¹¹¹⁴
- *И сада: Богородичен часа: Пошто немамо смелости;*¹¹¹⁵
- *Нека нас брзо предухитре;*¹¹¹⁶
- *Трисвето;*¹¹¹⁷
- *Кондак, или ако је Алилуја посебни тропари из часослова;*¹¹¹⁸
- *Господе, помилуј, 40 пута, У свако време, Часнију од херувима;*¹¹¹⁹
- *Боже, сажали се на нас;*¹¹²⁰
- *Молитва часа: Боже и Господе сила.*¹¹²¹

3.4.3.2.4. Девети час

- *Трисвето;*¹¹²²
- *Ходите, поклонимо се;*¹¹²³

---

¹¹⁰⁸ Види: Часослов, 130.

¹¹⁰⁹ Види: Часослов, 131.

¹¹¹⁰ Види: Часослов, 132.

¹¹¹¹ Види: Часослов, 133.

¹¹¹² Види: Часослов, 134.

¹¹¹³ Види: Часослов, 134.

¹¹¹⁴ Види: Часослов, 139.

¹¹¹⁵ Види: Часослов, 139.

¹¹¹⁶ Види: Часослов, 139.

¹¹¹⁷ Види: Часослов, 140.

¹¹¹⁸ Види: Часослов, 141.

¹¹¹⁹ Види: Часослов, 142.

¹¹²⁰ Види: Часослов, 143.

¹¹²¹ Види: Часослов, 144.

¹¹²² Види: Часослов, 169.

- Тропсалмије: 83, 84. и 85. псалам;¹¹²⁴
- Ако је *Бог Господ*: Слава: тропар дана; ако је *Алилуја*: тропар часа: *Ти који си у девети час нас ради*;¹¹²⁵
- И сада: Богородичен часа: *Ради нас рођени од Дјеве*;¹¹²⁶
- *Не напусти нас до краја*;¹¹²⁷
- Трисвето;¹¹²⁸
- Кондак, или ако је *Алилуја* посебни тропари из *Часослова*;¹¹²⁹
- *Господе, помилуј, 40 пута, У свако време, Часнију од херувима*;¹¹³⁰
- *Боже, сажали се на нас*;¹¹³¹
- Молитва часа: *Владико, Господе Исусе Христе, Боже наш*.¹¹³²

3.4.3.3. Изобразитељна

- 102. псалам;¹¹³³
- 145. псалам;¹¹³⁴
- *Блажена* (Мт 5, 3-12);¹¹³⁵
- *Хор небески*;¹¹³⁶
- Символ вере;¹¹³⁷
- *Ослаби, отпусти*;¹¹³⁸
- *Оче наш*;¹¹³⁹
- Кондаци;¹¹⁴⁰

---

¹¹²³ Види: *Часослов*, 170.

¹¹²⁴ Види: *Часослов*, 171.

¹¹²⁵ Види: *Часослов*, 175.

¹¹²⁶ Види: *Часослов*, 176.

¹¹²⁷ Види: *Часослов*, 176.

¹¹²⁸ Види: *Часослов*, 177.

¹¹²⁹ Види: *Часослов*, 177.

¹¹³⁰ Види: *Часослов*, 178.

¹¹³¹ Види: *Часослов*, 179.

¹¹³² Види: *Часослов*, 179.

¹¹³³ Види: *Часослов*, 146.

¹¹³⁴ Види: *Часослов*, 147.

¹¹³⁵ Види: *Часослов*, 150.

¹¹³⁶ Види: *Часослов*, 151.

¹¹³⁷ Види: *Часослов*, 152.

¹¹³⁸ Види: *Часослов*, 153.

¹¹³⁹ Види: *Часослов*, 153.

- Молитва: *Пресвета Тројице*;¹¹⁴¹
- *Нека је благословено име Господње*;¹¹⁴²
- 33. псалам;¹¹⁴³
- 144. псалам.¹¹⁴⁴

3.4.3.4. Повечерје

У складу са владајућом праксом, у складу са Часословом постоје два типа Повечерја – Велико и Мало повечерје. У наставку излажемо њихове структуре.

3.4.3.4.1. Велико повечерје

а) Први део:

- *Благословен Бог*;¹¹⁴⁵
- Шестопсалмије: 69, 4, 6, 24, 30, 90. псалам;¹¹⁴⁶
- *С нама је Бог*;¹¹⁴⁷
- Тропари: *Прошавши дан*;¹¹⁴⁸
- *Бестелесна природа*;¹¹⁴⁹
- Символ вере;¹¹⁵⁰

---

¹¹⁴⁰ Види: *Часослов*, 154.

¹¹⁴¹ Види: *Часослов*, 158.

¹¹⁴² Види: *Часослов*, 159.

¹¹⁴³ Види: *Часослов*, 159.

¹¹⁴⁴ Види: *Часослов*, 161.

¹¹⁴⁵ Види: *Часослов*, 208.

¹¹⁴⁶ Види: *Часослов*, 209.

¹¹⁴⁷ Види: *Часослов*, 218.

¹¹⁴⁸ Види: *Часослов*, 221.

¹¹⁴⁹ Види: *Часослов*, 221.

¹¹⁵⁰ Види: *Часослов*, 222.

- *Пресвета Владичице Богородице;*¹¹⁵¹
- *Трисвето;*¹¹⁵²
- *Тропари;*¹¹⁵³
- *Молитва: Господе, Господе, који си нас избавио.*¹¹⁵⁴

б) Други део:

- *Ходите, поклонимо се, псалми: 50, 101 и молитва Манасијина: Господе Сведржителју;*¹¹⁵⁵
- *Трисвето;*¹¹⁵⁶
- *Тропари;*¹¹⁵⁷
- *Молитва: Господару, Боже.*¹¹⁵⁸

в) Трећи део:

- *Ходите, поклонимо се, псалми: 69, 142;*¹¹⁵⁹
- *Велико славословље;*¹¹⁶⁰
- *Господе сила;*¹¹⁶¹
- *Тропари;*¹¹⁶²
- *У свако време;*¹¹⁶³
- *Молитве: Нескверан, неокаљана, Дај Господе и др.;*¹¹⁶⁴
- *Главоприклоњење;*¹¹⁶⁵
- *Помолимо се.*¹¹⁶⁶

---

¹¹⁵¹ Види: *Часослов*, 224.

¹¹⁵² Види: *Часослов*, 225.

¹¹⁵³ Види: *Часослов*, 226.

¹¹⁵⁴ Види: *Часослов*, 229.

¹¹⁵⁵ Види: *Часослов*, 230.

¹¹⁵⁶ Види: *Часослов*, 236.

¹¹⁵⁷ Види: *Часослов*, 236.

¹¹⁵⁸ Види: *Часослов*, 237.

¹¹⁵⁹ Види: *Часослов*, 238.

¹¹⁶⁰ Види: *Часослов*, 240.

¹¹⁶¹ Види: *Часослов*, 243.

¹¹⁶² Види: *Часослов*, 244.

¹¹⁶³ Види: *Часослов*, 245.

¹¹⁶⁴ Види: *Часослов*, 247.

3.4.3.4.2. Мало повечерје

- *Ходите, поклонимо се*, псалми: 69, 142;¹¹⁶⁷
- Велико славословље;¹¹⁶⁸
- Символ вере;¹¹⁶⁹
- Канон;
- *Достојно*;¹¹⁷⁰
- Трисвето;¹¹⁷¹
- Тропари;¹¹⁷²
- *У свако време*;¹¹⁷³
- Молитве: *Нескверан, неокаљана, Дај Господе* и др.;¹¹⁷⁴
- Отпуст.¹¹⁷⁵

3.4.4. Закључак о последовањима часова

Када су у питању часови, односно Полуноћница, Први, Трећи, Шести, Девети час, Изобразитељна и Велико и Мало повечерје, не можемо рећи да је дошло до усвајања елемената азматског типика унутар савремене праксе. Једноставним прегледом поредака које смо описали и компарацијом њихових елемената, види се јасно да су последовања часова савременог типика у ствари монашког порекла. Ова чињеница је последица усвајања палестинског *Часослова* од стране манастира Византије, одатле се ова пракса преселила и у парохије у току каснијег процеса гашења азматског типика у парохијама.

---

¹¹⁶⁵ Види: *Часослов*, 250.

¹¹⁶⁶ Види: *Часослов*, 252.

¹¹⁶⁷ Види: *Часослов*, 256.

¹¹⁶⁸ Види: *Часослов*, 261.

¹¹⁶⁹ Види: *Часослов*, 262.

¹¹⁷⁰ Види: *Часослов*, 263.

¹¹⁷¹ Види: *Часослов*, 264.

¹¹⁷² Види: *Часослов*, 265.

¹¹⁷³ Види: *Часослов*, 265.

¹¹⁷⁴ Види: *Часослов*, 267.

¹¹⁷⁵ Види: *Часослов*, 270.

И поред ове очигледне разлике између последовања азматског типика (Тритекти и Панихида) и монашких часова, поједини елементи су им заједнички. У наставку дајемо списак ових елемената:

1) Тритекти:

- а) 24. псалам;
- б) Молитва после входа;
- в) Тропарии пророштва у Четрдесетници;
- г) Прокимен пророштва у Четрдесетници;
- д) Пророштво Тритектија у Четрдесетници.

2) Панихида:

- а) 90. псалам;
- б) Јеванђеља прве недеље Четрдесетнице (у грчкој пракси);
- в) Химна *Бестелесна природа*.

Побројани елементи су у савремене часове уграђени као целине и не представљају структуралне елементе самих часова. Ово је последица комбиновања богослужбених књига константинопољске и палестинске традиције. На основу приказане структуре последовања, као и принципа обликовања савременог типика, можемо закључити да су елементи *Евхологиона* и *Лекционара* практично уграђени у структуру часова палестинског *Часослова*. У следећем поглављу испитаћемо и друге могућности, као што је усвајање химни или сличних елемената у азматском последовању.

3.5. Закључак

Како смо показали у прегледу и поређену различитих последовања азматског, студитског и (владајућег) неосаваитског типика, велики део елемената азматског типика преживео је у каснијим редакцијама које су последица синтеза древног константинопољског предања парохијских цркава са монашким поретком палестинских манастира. Сачувани су, пре свега, елементи *Евхологиона*, *Лекционара*, као и најстарији слојеви химни. Наиме, централни елементи *Евхологиона* око којих се формирала структура Вечерња и Јутрења били су молитве свештеника и ђаконске прозбе. Наведени елементи

опстали су у мери у којој је било могуће услед смањене улоге клира у дневним последовањима манастирских средина. Тако се количина елемената *Евхологиона* повећава и смањујена на основу тога да ли су одређеним данима савршаване или не Литургије. Овај принцип доводи до тога да се у коначној верзији *Типикона Светог Саве* данима када се савшава Литургија повећава број јектенија и само последовање се структурално приближава азматском.

Елементи Лекционара су такође показали виталност током периода синтеза. Тако сва читања на Литургијама, као и пратећи прокимени и алилујари који су својствени азматском предању, преживљавају у савременој владајућој пракси. Други део Лекционара Профитологион са припадајућим материјалом старозаветних читања, али и системом прокимена и кратких тропара током Четрдесетнице, такође је сачуван у савременом поретку.

Осим молитава и јектенија, као и система светописамских читања, као један од највиталнијих елемената *Псалтира* показали су се фиксни псалми Вечерња и Јутрења. Наведени псалми, који су били заједнички древној јерусалимској и константинопољској традицији, донекле су се разликовали у начину на који су употребљавани у богослужењу. Ова чињеница наводи нас да претпоставимо да су поменути елементи у поретке дневних последовања два велика центра ушли из древне антиохијске праксе као фундамента оба наведена предања.

Променљиви псалми јерусалимског *Псалтира* са системом расподеле катизми и изражено монашким начином извођења читањем, надвладали су древни константинопољски *Псалтир*. У врло малом броју случајева долази до поклапања псалама које су предвиђала два поретка те на тај начин 118. псалам или први антифон *Псалтира* преживљавају у одређеној форми. Карактеристичан је утицај азматског поретка на савремени и у виду појања наведених псалама празничним данима уместо уобичајеног изговарања.

Препознају се такође и два слоја химнографије приликом поређења азматског и монашког предања. Тако су тропари који су присутни у азматском типикону, преживели у *Типикону Светог Саве*. Овде се истичу опуститељни тропари Господњих, Богородичиних и празника Светих. У *Типикону Светог Саве Освећеног* присутна су и нова химнографска остварења, како пале-

стинског тако и константинопољског порекла, која су настала после 7. века, а која су укључена у фиксне елементе древног палестинског богослужења (140. псалам, библијске песме, Хвалитни псалми итд.) уместо древних припева. У следећем поглављу анализираћемо елементе азматског типика који су пренети у *Типик Светог Саве Освећеног* из перспективе литургиологије.

4. Анализа елемената заједничких азматском типичу и савременој богослужбеној форми

У претходним поглављима указали смо на историјски оквир развоја византијског богослужбеног типа и приказали изворе за истраживање поменутог развоја. Такође, реконструкцијом и поређењем структура појединих последовања према азматској, студитској и владајућој пракси *Типикона Светог Саве*, издвојили смо елементе које су им заједнички. У предстојећем поглављу обрадићемо сваки елемент појединачно. При томе ћемо истражити порекло и изворну функцију сваког појединачног елемента на основу сведочанстава литургијских, канонских, светоотачких извора, као и историјских извора. На тај начин ћемо расветлити порекло појединачних елемената, и њихову изворну функцију у богослужењу. Онда, када је то релевантно за расветљавање функције поменутих елемената, истражићемо и карактеристике њихове музичке форме.

4.1. Општи елементи последовања дневног богослужбеног круга

Пре него што се упустимо у анализу појединачних елемената последовања, у следећемо одељку ћемо се посветити анализи оних елемената савремене богослужбене форме који су заједнички свим последовањима.

4.1.1. Почетни благослов

Из Златоустових текстова нам је познато да је почетни возглас Литургије у 4. веку било *Мир свима*,¹¹⁷⁶ које је предстојатељ изговарао после уласка у храм и седања на катедру. Овоме су следила светописамска читања.¹¹⁷⁷

---

¹¹⁷⁶ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὸν Ματθαῖον* 32, 6, PG 57, 384-385; *Λόγοι κατὰ Ἰουδαίων* 3, 6, PG 48, 870; *Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς* 3, 4, PG 62, 323.

¹¹⁷⁷ Упореди: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 27.

У савременој богослужбеној пракси, међутим, постоје два благослова којима започињу богослужења:

1) *Благословено Царство Оца и Сина и Светога Духа, свагда сада и увек и у векове векова, Амин:* возглас којим почињу све три Литургије које су данас у употреби у Православној Цркви, а налазимо их и у поретку Свете тајне крштења и брака;¹¹⁷⁸

2) *Благословен Бог наш, свагда сада и увек и у векове векова, Амин:* којим почињу сва богослужења дневног богослужбеног круга.¹¹⁷⁹

Појављивање два почетна возгласа у савременој литургијској пракси представља сведочанство о коегзистенцији елемената који припадају двома традицијама које се прожимају у савременој богослужбеној пракси, азматској и монашкој.¹¹⁸⁰

Почетак *Благословено Царство* представља изворни почетак свих последовања азматског типика.¹¹⁸¹ У складу са правилношћу које се увиђа у раним литургичким споменицима да се они елементи последовања који су општепознати не записују у рукописима,¹¹⁸² јасно је да је појава овог почетног благослова у рукописној традицији тек од 10. века последица постепеног пропадања азматског типика и његовог уступања пред све више заступљеним последовањима монашког типика.¹¹⁸³ Почетни благослов *Благословено Царство* који припада парохијској пракси у постиконоборачком периоду све чешће се записује, услед промена парадигме у богослужбеној прак-

---

¹¹⁷⁸ Види: *Служебник*, 70, *Мали Требник* (прев. и прир. Ј. Поповић), 46, 86.

¹¹⁷⁹ Види: *Служебник*, 5, 27.

¹¹⁸⁰ Једини изузетак од овог правила представља Свеноћно бденије, као и Јутрење Пасхе и целе Светле седмице, које почиње возгласом *Слава светој, јединосушној и неразделивој Тројици, свагда сада и увек и у векове векова*. Види: *Типиконъ*, 949. Према савременој пракси Јутрење такође почиње возгласом *Благословен Бог*, док се возглас *Слава светој* се среће у Јутрењу, али не на самом почетку, већ после „царског дела” а пре Шестопсалмија. Будући да се у савременој пракси СПЦ „царски део” Јутрења служи само у току Четрдесетнице, а на свакодневним јутрењима изоставља, стиче се утисак да је *Слава светој* почетни возглас Јутрења. Ово, свакако, није случај, будући да поредак Јутрења предвиђа да богослужење почне са *Благословен Бог* и царским делом. Види: *Служебник*, 27; *Типиконъ*, 37; Међутим, изворни почетни возглас Јутрења свакако је био *Слава светој* што се може видети из наведених примера јутрења у Светлој седмици, као и из чина Јутрења у склопу Свеноћног бденија. Види: *Типиконъ*, 20.

¹¹⁸¹ Види описе поредака азматских последовања у одељцима 3.1.1; 3.2.1. и 3.4.1.

¹¹⁸² Види: Р. Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and methods for the study of early liturgy*, OUPress: New York-Oxford 1992, 76-77.

¹¹⁸³ Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 186-187.

си током поменутог периода развоја богослужења.¹¹⁸⁴ Најстарије примере имамо у *Евхологионима Vaticanus gr. 1833* из 10. века (који је под снажним монашким утицајем), као и *Vaticanus gr. 1554* из 12. века.¹¹⁸⁵

У *Типику Месинијског манастира* рубрику о почетном возгласу *Благословено Царство* срећемо на почетку само оних последовања која су под снажним утицајем азматског типика. Пример су последовања Вечерња и Јутрења током Четрдесетнице, која се одликује очувањем древних богослужбених форми, по чему предствља конзервативни период црквене године. Тако у поменутом *Типику* срећемо целокупни текст почетног благослова дат на Вечерњу понедељка Прве седмице Великог поста, док у четвртак исте седмице *Месинијски типик* даје само његов инципит.¹¹⁸⁶

У периоду који је уследио (после 10. века) монашка последовања постепено су преовладала у литургијској пракси Православне Цркаве, те азматска последовања временом ишчезавају чак и у Светој Софији. Управо из овог разлога Симеон Солунски (+1429) у својим коментарима на богослужења дневног круга азматског типика има потребу да појашњава *Благословено царство* на њиховом почетку.¹¹⁸⁷ У његово време у већини православних храмова, а последично и у свести клира и лаоса, поменути возглас је био резервисан само за три Литургије. Ово је резултат чињенице да је коначна форма *енарксиса* Литургије, коју сачињавају почетни благослов, велика и мала синапта (јектенија) и три антифона са входом, уобличена у периоду од 11. до 13. века.¹¹⁸⁸ Једно од најстаријих сведочанстава о овоме могао би да буде кодекс *Grottaferrata Гβ 4*, који потиче из 10. века.¹¹⁸⁹ Када је питању појављивање овог возгласа на почетку Божанствене Литургије, постоји могућност да је он на ово место прешао из последовања дневног круга богослу-

---

¹¹⁸⁴ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 186.

¹¹⁸⁵ Види: *Vaticanus gr. 1833*, 20r (Вечерње) и 24v (Јутрење), као и: *Vaticanus gr. 1554*, 54r (Вечерње) и 47v (Јутрење). Упореди: S. Parenti, *La Celebrazione delle ore del Venerdì Santo nell' Eucologio G. b, X di Grottaferrata*, у: BBGG 44 (1990), 97.

¹¹⁸⁶ Види: M. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 204, 209.

¹¹⁸⁷ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς*, PG 155, 625.

¹¹⁸⁸ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 126; R. Taft, *How Liturgies Grow*, 207-217; G. Passarelli, *Osservazioni liturgiche*, у: BBGG 33 (1879), 75-85.

¹¹⁸⁹ Види: *Grottaferrata Гβ 4*, 26-3а, 17а-17б. Види: S. Parenti, *Eucologio manoscritto G. b. IV (X sec) della Biblioteca Grottaferrata: Edizione*, (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum), Roma 1994, 4, 31.

жења. Научници Г. Пасарели, Р. Тафт и Г. Ханке, иако сматрају да се ово не може тврдити са апсолутном сигурношћу, слажу се да је такво тумачење врло вероватно.¹¹⁹⁰

Као пример очувања древне традиције азматског типика у савременој пракси, приметимо да се почетни благослов *Благословено Царство* среће на почетку Вечерња када је оно спојено са Литругијом. Тако на Василијевим Литургијама уочи Божића, Богојављења, Великог четвртка и Пасхе, на Вечерњој Златоустовој Литургији Благовести као и Пређеосвећеној Литургији у савременом *Службнику* срећемо управо овај возглас.¹¹⁹¹ Поменута појава је последица утицаја константинопољског *Евхологиона*, који после студитске синтезе наставља да остварује утицај азматског на последовања монашког типика. Свакако, овоме је допринео и конзервативни карактер овог периода црквене године, током кога се јавља тенденција одржавања древних литургијских форми.

4.1.2. Ђаконске прозбе

У савременој форми постоје следеће врсте ђаконских прозби: мирна, или велика синапта, мала синапта, сугуба јектенија и прозбена јектенија. У наставку ћемо анализирати наведене елементе последовања.

4.1.2.1. Разликовање синапте и јектеније

Изворна терминологија, која се среће у рукописној традицији а која се односи на ђаконске прозбе, чија је функција побуђивање и руковођење верних у молитви, разликује *синапту* и *јектенију*.¹¹⁹² Осим овог назива ређе се

---

¹¹⁹⁰ Види: G. Passarelli, *Osservazioni liturgiche*, 82-83; R. Taft, *How Liturgies Grow*, 232; G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 186. 187.

¹¹⁹¹ Види: *Тупиконъ*, 350; *Службник*, 181.

¹¹⁹² Види нпр. *Barberini gr. 336*, 5r, 25r, 78v. S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 60, 72, 113.

срећу и називи *дијаконика* и *литанија*.¹¹⁹³ Два уобичајена техничка термина – *синапта* и *јектенија* се у савременој словенској пракси замењују јединственим називом *јектенија* за обе врсте прозби. У настаку ћемо указати на различита значења и основне функционалне разлике између скупова прозби који се именују овим терминима.

4.1.2.2. Мирна или велика синапта

Назив у изворима за овај скуп ђаконских прозби је *Мирна* или *велика синапта* (од грчког глагола συνάπτω у значењу спајати).¹¹⁹⁴ У изворима се мирна синапта као литургијски елемент јавља релативно касно.¹¹⁹⁵ Једно од најранијих сведочанстава мирне синапте на почетку Вечерња налазимо у рукопису *Grottaferrata Гβ 4* (10. век).¹¹⁹⁶ Разлог за одсуство велике синапте у *Евхологионима* вероватно је исти као у случају почетног благослова – њен општепознати облик и позиција у богослужењу. Са друге стране, постоји могућност да она није заузимала ову позицију у структури азматског Вечерња или Јутрења, све док се није стандардизовао почетни део Литургије са три антифона на њеном почетку одакле је прешла и у остале поретке.¹¹⁹⁷ Под термином мирна синапта, или у црквенословенској терминологији мирна јектенија, подразумева се скуп прозби којима почиње већина последовања у Православној Цркви. Грчки назив *εἰρηνικά* у значењу мирна којим се именује

---

¹¹⁹³ Види: J. Goar, *Euchologion sive rituale graecorum*, Lutetia Parisiorum 1647, 154; М. Скабалланович, *Толковый Типикон 2*, 76.

¹¹⁹⁴ Назив *јектенија* у рукописним грчким евхологионима као и другим изворима резервисан је само за *сугубу јектенију*, као што ћемо ниже указати.

¹¹⁹⁵ У кодексу *Barberini gr 336* не налазимо текст мирне синапте у поретку Литургије и последовања дневног богослужбеног круга. Најранији наводи ове јектеније налазе се у рукописима *Grottaferrata Гβ 7* (10. век) и *St. Petersburg gr 226* (10. век), који поменути јектенију смештају пре Трисветог. Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 29.

¹¹⁹⁶ Види: *Grottaferrata Гβ 4* (10. век), 26r. Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Cathedralritus*, 187.

¹¹⁹⁷ Види коментар везан за почетни благослов у фусноти бр. 438. За оба елемента богослужења, како за почетни благослов, тако и за мирну синапту, важи могућност међусобног утицаја почетног дела Литургије и почетка осталих последовања. Временски је овај процес везан за коначно уобличавање почетног дела последовања у постиконоборачком периоду развоја византијског богослужења.

велика синапта, потиче од чињенице да прве три прозбе синапте у себи садрже управо мољење за мир.

Међутим, ако узмемо у обзир изворе, њен развој може се пратити од 4. века и евидентно је да је ова група прозби антиохијског порекла.¹¹⁹⁸ *Завештање* и *Апостолске установе* нам дају најраније верзије мирне јектеније.¹¹⁹⁹ Такође, тематика мирне синапте у потпуности одговара тематици синапте из Јаковљеве литургије, која јој унутар система јерусалимског богослужења одговара према функцији.¹²⁰⁰

Позиција ове јектеније у последовањима била је више пута мењана током историје византијског литургијског типа. Мирна синапта се изворно налазила после отпуста катихумена а пре прве молитве верних.¹²⁰¹ Потом је постепено прешла на позицију пре Трисветог, због чега је у појединим рукописима и називана *синаптом Трисветог*.¹²⁰² С временом је са овог места премештена на сам почетак, тј. после почетног благослова, а пре првог антифона, где се налази и данас. Траг њене првобитне позиције представља њена појава у скраћеном виду пре друге молитве верних у црквенословенским службеницима.¹²⁰³ Према традицији словенских цркава, поменута синапта се

---

¹¹⁹⁸ Према М. Скабалановичу ове мирна јектенија је у „директној генетској зависности” у односу на јектенију посведочену у антиохијској литургијској традицији сачуванј у *Апостолским установама*. Упореди: М. Скабаланович, *Толковий Типикон* 2, 86. Види, такође, детаљну анализу синапти византијског богослужења: А. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, 51-108.

¹¹⁹⁹ Види: *Testamentum Domini* 1, 35 (E. Rahmani), 85-89; *Διαταγαὶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων* 8, 10 (M. Metzger), SC 336, 166-172.

¹²⁰⁰ Види упоредни приказ и анализу поменуте јектеније у константинопољској и јерусалимској традицији: А. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, 55, 56.

¹²⁰¹ О овоме сведоче *Апостолске установе* и Свети Јован Златоусти. Види: *Διαταγαὶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων* 8, 10 (M. Metzger), SC 336, 166-172; Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Β΄*, 18, 3, PG 61, 527; *Εἰς τὸν Ματθαίον* 71 (72), PG 58, 666. Више детаља види: А. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, 65.

¹²⁰² Рукописи *Grottaferrata* Гβ 7 (10. век) и *St. Petersburg* гр 226 (10. век) помињу ову јектенију на позицији пре Трисветог. Упореди: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 29. За више детаља види: А. Strittmatter, *Notes on the Byzantine Synapte*, 85.

¹²⁰³ Види: *Служебник*, 87; *Служебникъ*, САСинод СПЦ, Београд 2008, 129-130. Упореди са праксом у *Grottaferrata* Гβ 7 (10. век), 5r. Види: G. Passarelli, *L'Eucologio Cryptense* Г.β. VII (sec. X), 71. Према *Дијатаксису Божанствене Литургије* Филотеја Кокиноса, мирна синапта је овде издељена на два дела, „а ђакон, говорећи ово, гледа према свештенику, и када схвати да је завршио молитву, одмах говори: *Премудрост*“. Види: Π. Τρεμπέλας, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι*, 9. Српски превод: А. Јевтић, *Христос Нова Пасха* 1, 289. Види и J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 31.

на овом месту говори до данас у случајевима када свештеник служи Литургију са ђаконом.

4.1.2.3. Мала синапта

Мала синапта не представља ништа друго до кратку верзију мирне. Састоји се од прве и завршне прозбе мирне јектенија, као и помињања Богородице и Светих. У појединим малим јектенијама, као што су оне пре Херувимске песме помени Богородице и Светих изостају.¹²⁰⁴ Место у богослужењу које заузимају мале јектеније је најчешће пре молитве свештеника и антифона који јој следи.

Када је у питању историја развоја мале синапте, веома је вероватно да она представља остатак древне форме ђаконског позива (акламације, возглашавања) *Помолимо се*, који је претходио молитви свештеника и антифону. Ова тзв. *oretus структура*, према Х. Матеосу и Р. Тафту представља основу из које су се развиле мале, као и мирна синапта.¹²⁰⁵ Наиме, према поменутиим ауторима јектеније су се развиле из почетног једноставног возгласа *Помолимо се*, после кога је следила молитва читаве заједнице у тишини, после чега је епископ или презвитер изговарао заједничку молитву.

4.1.2.4. Прозбе за катихумене и просветљавање

Прозбе и молитве за катихумене и оне који се припремају за Свето крштење напомињу *Апостолске установе*, што нам сведочи о антиохијском пореклу овог богослужбеног елемента, макар када је у питању византијски литургијски тип.¹²⁰⁶ Такође, Етерија у свом *Путопису* указује да су молитве за појединачне сталече или слојеве лаоса – катихумене, покајнике, опседнуте и сл. крајем 4. века представљале саставни део свих последовања дневног кру-

---

¹²⁰⁴ Види: *Службеник*, 87.

¹²⁰⁵ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 31; R. Taft, *The structural Analysis of Liturgical Units: An Essay in Methodology*, у: *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, PIO: Roma 2001, 187-202, посебно стране 193 и 194.

га у Јерусалиму.¹²⁰⁷ Поменути елемент древног саборно-парохијског типика очувао се и у азматским последовањима дневног богослужбеног круга све до њиховог потпуног ишчезнућа у 15. веку.

Иако је катихуменат као установа у константинопољском богослужењу, барем од 6. века постојао само симболично, о чему сведочи Свети Максим Исповедник (580-662) у својим *Схолијама на Дионисија Ареопагита*,¹²⁰⁸ јектеније и молитве за катихумене су у коностантинопољским, као и другим парохијским црквама, почеле да се изостављају из последовања Вечерња и Јутрења у рукописима *Евхологиона* већ од 10. века.¹²⁰⁹ До овога долази из два разлога: 1) због постепеног ишчезавања катихумената услед све учесталијег крштавања мале деце, и 2) постепеног јачања монашке богослужбене парадигме и у парохијама после иконоборства. Ипак, древна пракса отпуштања катихумена (и просветљаваних) опстајала је, макар у „конзервативном” окружењу азматског богослужења, све до веома касног периода његовог развоја.

У савременој словенској пракси прозбе за катихумене користе се само на Литургијама, док се прозбе за просвећиване (оне који се припремају за Крштење о Пасхи текуће године) користе на Пређеосвећеним Литургијама од среде прве седмице Четрдесетнице до Велике среде.¹²¹⁰

4.1.2.5. Велика или сугуба јектенија

У изворној грчкој терминологији реч јектенија користи се за сугубу јектенију која почиње речима *Рецимо сви, тј. Помилуј нас, Боже*. Термин *έκτενή* у византијском литургијском типу представља *terminus tehnikus* којим

---

¹²⁰⁶ Види: *Διαταχαι των αγίων αποστόλων* 8, 35-39 (M. Metzger), SC 336, 246-255.

¹²⁰⁷ Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 2, SC 296, 237.

¹²⁰⁸ Види: Максим Исповедник, *Σχόλια εις τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου* 3, 6, PG 4, 141c.

¹²⁰⁹ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Cathedralritus*, 240.

¹²¹⁰ Види: *Служебник*, 199. Свакако да је у претходној етапи историје византијског литургијског типа посведочена употреба поменутих прозби и молитава и после Велике среде. Тако се у српском литургијском предању могу пронаћи сведочанства о поменутих јектенијама на Пређеосвећеној служеној на Велики петак. Види: В. Вукашиновић, *Српски литургијски рукописи 13. века*, 27.

је означен само овај скуп прозби. Реч јектенија, која долази од грчког глагола *ἐκτείνω* (*растегнути*), односи се, пре свега, на продужену молитву, тј. на три *Господе, помилуј* која се јављају као одговор народа на прозбе ђакона уместо уобичајеног једног. Друго значење потиче од грчког придева *ἐκτενής* (*усиљено, усрдно*), што се односи на усрдно или снажно мољење Цркве.¹²¹¹

Велика јектенија представља остатак древне литијске праксе Цариграда, а не изворни, стални елемент последовања азматског типика.¹²¹² Када је у питању само порекло велике јектеније у Литургији, Х. Матеос је показао да она потиче из обреда покајних процесија, тј. литија које су претходиле Литургији одређеним данима црквене године.¹²¹³ У Литургији она се налази после Еванђеља а пре прозби за оглашене већ у *Barberini gr 336*, што нам указује на чињеницу да је овај првобитно литијски елемент покајног карактера, заједно са три антифона сједињен са почетним делом Литургије, највероватније непосредно пре иконоборства.¹²¹⁴ По истом рукопису, њено место на Вечерњу је после входа и прокимена, а пре малих антифона:

„После прокимена и *Господи, помилуј*, јереј чита молитву првога антифона на коме је припев *Молитвама Богородице*“.¹²¹⁵

И у *Синаксарома-канонарима Патмос 226* и *Αγίου Σταυροῦ 40*, место ове јектеније означено је речима *Господе, помилуј*, или *Велико Господе, помилуј*.¹²¹⁶ Према сведочанствима *Евхологиона* и *Синаксара-канонара*, сугуба јектенија је и на Литургији и на Вечерњу у некаквој вези са антифонима који су, такође изворно чинили један од елемената литија.¹²¹⁷

---

¹²¹¹ Исто значење срећемо у *Делима апостолским* где се говори да се Црква док је Петар био у тамници за њега усрдно молила Богу (Дап 12, 5).

¹²¹² Види поредак литије на празничним азматском Вечерњу у одељку 3.1.1.3.

¹²¹³ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 155.

¹²¹⁴ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 240.

¹²¹⁵ Види: *Barberini gr. 336*, 48v. S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 90.

¹²¹⁶ Види: А. Дмитриевский, *Описание 1*, 21, 34; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 293.

¹²¹⁷ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 270-273.

4.1.2.6. Прозбена „јектенија”

У изворима које смо обрадили грчки термин којим се означава ова прозбе је συναπτὴ τῶν αἰτήσεων, εὐχή τῶν αἰτήσεων (синапта прозби, молитва прозби),¹²¹⁸ док се у словенским богослужбеним књигама не даје никакав назив поменутих прозбама већ само указ: „Удостој Господе... И опет ђакон: *Испунимо молитву своју Господу*”.¹²¹⁹ Поменута јектенија у изворном поретку азматског типика увек заузима место пре отпуста, на шта се и односе почетне речи овог скупа прозби: *Испунимо молитву своју*, које указују на крај читавог последовања.

Прозбена синапта, или уобичајено прозбена јектенија, делимично се препознаје у прозбама за катихумене и верне у Апостолским установама.¹²²⁰ Текстурална сличност препознаје се и са јектенијом коју у својој *Омилији на Другу Коринћанима* даје Јован Златоусти,¹²²¹ где се тематика данашње прозбене јектеније, провлачи кроз јектенију пред отпуст катихумена. У оба случаја она представља један од елемената који се налазио на крају последовања и претходи отпусту. Управо позиција непосредно пре отпуста је карактеристична за прозбену синапту у поретку Вечерња и Јутрења азматског типика.¹²²²

4.1.3. Свештеничке молитве

У својој радовима А. Дмитријевски, М. Скабаланович, А. Ставринос, Н. Борђија, П. Трџбелас, Н. Успенски, Ј. Фундулис и М. Аранц су детаљно обрадили тему свештеничких молитава Вечерња и Јутрења.¹²²³ Тако нпр. Аран-

---

¹²¹⁸ Види нпр: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 18; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 64; А. Дмитриевский, *Описания 1*, 127.

¹²¹⁹ Види: *Типиконъ*, 16.

¹²²⁰ Види: *Διατάχαι τῶν ἀποστόλων* 8, 6; 8, 36 (M. Metzger), SC 336, 150-156; 246.

¹²²¹ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Β΄ 2*, PG 61, 403.

¹²²² Види одељке 3.1.1. и 3.2.1. Упореди: М. Аранц, *Избранные сочинения по литурги-ке 3: Евхологий Константинополя и Песенное последование*, Москва 2003, 644.

¹²²³ Види: А. Дмитриевский, *Вечерние светильничные молитвы*, Руководство для сельских пастырей 33 (1888), 494–507, 36 (1888), 20–32. М. Скабаланович, *Толковый Типикон 1*, Киев 1910, 375-382; Исти, *Толковый Типикон 2*, 71-75; А. Σταβρινός, *Μελέτη ἐπὶ τῶν ἱερῶν*

цово основно интересовање за азматски типик управо и креће од проблема молитава које свештеник изговара тајно у време *предначинатељног псалма* и *шестопсалмија*.¹²²⁴

Из перспективе азматског типика, молитве које данас свештеник изговара тихо током савременог Вечерња и Јутрења, представљају један од базичних елемената последовања.¹²²⁵ Оне су у директној вези са антифонима, тј. псалмима које заједница пева у току поменутих последовања, и у складу са својом изворном функцијом ни у ком случају не представљају скуп приватних молитава које презвитер чита тихо за време неког од елемената последовања.¹²²⁶

У најстаријем сачуваном *Евхологиону Barberini gr. 336*, налазимо 16 молитава за Вечерње и 15 молитава за Јутрење.¹²²⁷ Поменуте молитве нису представљале самосталну форму, већ су биле у тесној вези са одређеним структуралним јединицама последовања. Тако видимо да су неке молитве биле у вези са антифоним појањем псалама на почетку последовања, док су друге биле у вези са ђаконским прозбама за различите сталеже верних. Последња молитва у низу била је увек молитва благослова коју је свештеник читао над погнутим главама присутних верника, чиме је завршавано свако од последовања азматског типика. Према томе саме молитве одражавале су основну структуру азматских последовања:

- 1) Молитве псаламских антифона;
- 2) Молитве за катихумене и верне;

ἀκολουθίῶν τοῦ λυχνικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου, Κωνσταντινούπολη 1923; N. Borgia, *Ἠρολόγιον*, OCA 16 (1929), 149-254; Ἐ. Ἀντωνιάδης, *Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου εὐχῶν*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher: Internationales wissenschaftliches Organ* 13 (1937), 245-280; Π. Τρεμπέλας, *Μικρὸν εὐχολόγιον 2, Αθήναι*, 1955 (²1998), 147-274; Н. Успенский, *Православная вечерня*, БТ 1 (1960), 5-52; Ι. Φουντούλης, *Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ εὐχαὶ τῶν Ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, ΕΕΘΣΘ 11 (1966), М. Арранц, *Как молились Богу древние византийцы*, 33-132.

¹²²⁴ Види: М. Arranz, *Le sacerdoce ministeriel dans les prieres secretes des vepres et des matines byzantines*, *Euntes docete* 24 (1971), 190; М. Arranz, *Les prieres presbyterales de la Tritoekti de l'ancien Euchologe byzantin, IIe partie: Essai de commentaire*, OCP 43 (1977) 346-351.

¹²²⁵ Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 189.

¹²²⁶ Поменуте молитве увек се односе на тему антифона који следи. Ово као и многе друге карактеристике молитава упућују на чињеницу да су оне увек читане наглас. Види: М. Арранц, *Как молились Богу древние византийцы*, 252.

¹²²⁷ Види: *Barberini gr. 336*, 43v-55r, 58r-69v. S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 87-95, 97-105.

3) Главопреклона молитва отпуста.

У складу са наведеном поделом молитава, можемо читаву структуру азматских последовања Вечерња и Јутрења поделити на одговарајућа три дела.¹²²⁸

Важно је истаћи да су поменуте молитве увек молитве предстојатеља, чиме се показује њихова азматско, тј. парохиско или катедрално порекло. Сам поредак увек подразумева началствовање сабрањем од стране епископа, или презвитера. У поређењу са овим молитвама, за молитве које срећемо у палестинском *Часослову*, који је у употреби у савременом богослужењу, поредак прописује да их чита игуман, неко од старијих монаха или пак чтец.¹²²⁹ Ово је управо суштинска и очигледна разлика међу молитвама које су у савремено богослужење ушле из азматског и оних које су ушле из монашког предања.

У савременом богослужењу, ове молитве читају се у току предначинатељног псалма, односно Шестопсалмија, док њихови возгласи заузимају место које им припада.¹²³⁰ Изворна форма азматског поретка постепено је нарушена спајањем палестинских елемената *Часослова*, *Псалтира* и зборника химни, са структуром коју су условљавале јектеније и молитве *Евхологиона*. Како је поредак палестинског порекла подразумевао читање псалама у континуитету а не њихово певање раздељено на антифоне, многобројне молитве више нису могле да буду читане на свом месту, те су премештене на почетни елемент последовања када их је презвитер читао обједињено.¹²³¹ Једина молитва која је задржала своју позицију јесте главопреклона молитва на Вечерњу и Јутрењу, што потенцијално истиче њен значај унутар саме основне структуре последовања.

---

¹²²⁸ Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 189.

¹²²⁹ Види: Часослов, 83, 181. Упореди са упутством о томе које елементе последовања чита предстојатељ ако је присутан у *Типикону Светог Саве Освећеног: Типиконъ*, 38.

¹²³⁰ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 143.

¹²³¹ Види: Θ. Κουμαριονός, *Οι Ακολουθίες του Νυχθημέρου στην άσματική παράδοση τής Αγίας Σοφίας*, *Εκκλησία* 5 (2015), 332.

4.1.4. Акламације клира и народа

Савремено богослужење је из азматског типика, заједно са осталим елементима који припадају *Евхологиону*, сачувало и акламације. Под овим термином подразумевају се позиви и упозорења које су клирици упућивали народу у важним тренуцима последовања. Акламације се појављују као последица интеракције која постоји између клира, поготово ђакона, и лаика унутар византијских парохијских последовања.¹²³²

Све акламације можемо поделити у две групе:

1) аламације клира: *Премудрост, Пазимо, Заповедите, Усправно стојмо* и сл.

2) акламације народа: *Амин, Господи помилуј, Подај Господе, На многа лета, (владико); Вечни спомен* и сл.

Поменуте акламације клира потичу из потребе да се вернима укаже на значај одређених момената богослужења, или упозори на одређену радњу која следи. Са друге стране, акламације народа представљају одговор на позиве клирика или су изрази поштовања према вишем клиру или владару, који потичу из царског и патријаршијског церемонијала Цариграда.

Када је у питању музичка форма акламација, њихово бележење није било уобичајено и неумски записи одговора народа на акламације клира или пак прозбе ђакона се срећу тек од 13. века.¹²³³ Ово одсуство записа мелодије поменутих акламација је последица штедљивог приступа писара, који нису записивали ништа што је било општепознато и уобичајено за богослужење, како по питању богослужбених, тако и музичких књига.¹²³⁴

4.1.5. Отпуст

Велики део Вечерња и Јутрења сачињавају молитве отпуста различитих категорија, тј. слојева лаоса. Тако на после входа и појања централних

---

¹²³² Види: К. Levy, *Three Byzantine Aclamations*, у: Н. Powers (прир.), *Studies in Music History*, Princeton University Press 2015, 43-57.

¹²³³ Види: К. Levy, *Three Byzantine Aclamations*, 43.

антифона последовања (140. псалам на Вечерњу и 50. на Јутрењу) следе јектеније и молитве за катихумне и отпуст истих. Потом следе две јектеније и молитве за верне, а одмах потом и прозбена јектенија и две молитве отпуста.¹²³⁵ Обе поменуте молитве налазе се и у савременом последовању, иако је прва од њих издвојена и прибројана осталим молитвама које свештеник чита у време предначинатељног псалма, односно Шестопсалмија.¹²³⁶

Карактеристично за отпуст азматских последовања јесте да он представља скуп од две молитве, које заједно сачињавају саму форму отпуста.¹²³⁷ Ове две молитве у *Евхологионима* се називају *молитва отпуста* (*εύχη ἤγουν ἀπολύσις* или *εύχη τῆς ἀπολύσις*) и *молитва главопреклона* (*εύχη κεφαλοκλισίας*), која представља својеврсни благослов народа. Када је у питању њихов садржај, поменуте молитве се разликују код отпуста Вечерња и Јутрења.

Поменути двоструки образац отпуста срећемо већ у *Апостолским установама*,¹²³⁸ према којима се две молитве отпуста уграђују у структуру Вечерња и Јутрења, као њихов структурни део. Ова чињеница показује да је форма отпуста азматских последовања врло рано постала саставни елемент поменутих аколутија.¹²³⁹ Веома важно место које је у древном богослужбеном предању припадало отпусту у форми молитве благослова над погнутим главама верних, потврђује и распрострањеност овог обичаја у разним литургијским типовима.¹²⁴⁰

У византијском литургијском типу, на крају азматских последовања а после главопреклоне молитве, јавља се позив ђакона: *У миру изиђимо*. Сличан возглас ђакона срећемо у *Апостолским установама* где гласи: *Изиђите у ми-*

---

¹²³⁴ Упореди: K. Levy, *Three Byzantine Acclamations*, 43.

¹²³⁵ Види одељке 3.1.1. и 3.2.1. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 168-174.

¹²³⁶ Види: *Служебник*, 8.

¹²³⁷ Види: *Barberini gr. 336*, 53r -55r, S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 94.

¹²³⁸ Види: *Διατάχαι τῶν ἀγίων ἀποστόλων* 8, 35-39 (M. Metzger), SC 336, 246-254.

¹²³⁹ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 188.

¹²⁴⁰ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 188. Веома важно место које је отпуст заузимао у разним предањима посведочено је и чињеницом да је римска Литургија од периода 4. века понела назив миса (*missa*, латински отпуст), управо због поретка отпуста (*oratio super populum*). Види: J. Jungman, *Miscarum sollemnia 1*, Wien 1962, 230-231.

ру.¹²⁴¹ Овај отпуст у савременој форми опстао је једино у Литургији где се налази после јектеније и молитве благодарења после Светог причешћа, а следи му заамвона молитва (*εὐχή ὀπισθάμβωνος*). Заамвона молитва, која је изговарана приликом изласка свештенослужитеља из амвона, представљала је последњи благослов вернима који је свештеник изговарао на путу према скевофилакиону. У *Евхологионима* потом срећемо молитву у скевофилакиону.¹²⁴² Све оно што у данашњој пракси следи, представља други „монашки“ отпуст, који је овде пренет из последовања дневног богослужбеног круга монашког типика. Нагомилавање елемената на отпусту Литургије је последица процеса уједначавања свих почетних и завршних форми последовања, која је карактеристична за последњу етапу развоја византијског богослужења.¹²⁴³

4.1.6. Проанагносис

Возглашавање речи *Премудрост* на крају последовања савременог Јутрења и Вечерња представља остатак почетка проанагносиса, који је следио за Вечерњем и Јутрењем. Проанагносис, који је представљао читање из неке од књига Светог Писма, неког светоотачког текста или пак житија, трајао би до почетка следећег последовања.¹²⁴⁴ Тако је после Вечерња великих празника, следио проанагносис до Панихиде, која је служена касније исте вечери, док би после завршетка Јутрења следио проанагносис и трајао до почетка Литургије или пак Тритектија у току Великог поста. Карактеристично је да поменути возглас налазимо на крају савременог Јутрења и Вечерња, али не и на крају Литургије. Ово је последица чињенице да у азматском типичу на налазимо сведочанства о томе да се читање наставља после Литургије.

---

¹²⁴¹ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* 8, 35-39 (M. Metzger), SC 336, 246-254.

¹²⁴² Види: *Barberini gr 336*, 22v. Види: S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 71.

¹²⁴³ Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 232.

¹²⁴⁴ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 2, 315. Упореди: Ἴ. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α'*, 68.

4.2. Елементи азматског Вечерња

У складу са закључцима до којих смо дошли поређењем структура Вечерња азматског, студитског и владајућег типика, према којима у савременом последовању Вечерња имамо очуване поједине елементе азматског типика, у наступајућем одељку извршићемо анализу сваког од ових елемената.

4.2.1. Разлике у употреби Псалтира између азматског и монашког типика

Један од најзначајнијих елемената хришћанског богослужења представљају псалми. Псалтир заузима централно место међу елементима дневног богослужбеног круга византијског богослужбеног типа. Карактеристичне су речи Светог Јована Златоуста (+407), а из *Беседе о покајању и читању Давида*:

„Јер сви њега (Давида) носе на уснама уместо мира (мирисног уља). У црквама бивају Панихиде и — први, средњи и последњи је Давид! У јутарњим словојима — први је, средњи и последњи Давид! У домовима девственица и ткаоницама, Давид је и тамо први и средњи и последњи!”¹²⁴⁵

Према истом оцу, псалми представљају суштински елемент дневног молитвеног круга. Значај псалама и њихову у улогу у богослужењу Златоусти још више истиче у другим делима. Тако у *Беседи о покајању*, каже: „Боље је да се Сунце угаси, него да речи Давидове буду заборављене”.¹²⁴⁶ У предговору Великог Псалтира, ове речи су интерпретиране на следећи начин:

„Запиташе братија великога Јована: Да ли је добро престати са Псалтиром? А он рече: Боље је да сунце престане од свога хода, него ли да престане Псалтир”.¹²⁴⁷

---

¹²⁴⁵ Види: Јован Златоусти, *Περὶ μετανοίας, καὶ εἰς τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Δαυὶδ*, PG 64, 12-13. Превод према: А. Јевтић, *Патрологија 2: Источни оци и писци 4. и 5. века од Никеје до Халкидона (325-451)*, ПБФ БУ: Београд 2016, 649.

¹²⁴⁶ Види: Јован Златоусти, *Λόγος περὶ μετανοίας*, PG 49, 286.

¹²⁴⁷ Види предговор *Псалтира* с последовањем: *Псалтирь с последованием*, Москва 1866, 5.

Чињеница да се међу текстовима Отаца Цркве налази велики број тумачења псалама сведочи о улози коју су они имали у богослужбеном и уопште молитвеном животу хришћана.¹²⁴⁸

Када је у питању азматски типик, псалми су представљали окосницу читавог последовања. Постоје два принципа употребе псалама у богослужењу: 1) одређени псалми представљају фиксне, непроменљиве делове последовања (нпр. 140. псалм на Вечерњу, или 50. псалм на Јутрењу) и изабирни су сходно тематици, 2) док други представљају променљиви елемент и у богослужење се укључују по реду нумерације.

Два поменута начина употребе Псалтира одражавају разлику између богослужења градских заједница и богослужења пустињака, која се уочава у најранијем периоду црквене историје.¹²⁴⁹ Ова разлика се огледа у чињеници да су у парохијском богослужењу били коришћени фиксни псалми, тематски везани за доба дана или радњу коју су покривали, а касније (услед развоја еортологиона) и тематику празника, док су псалми у богослужењу монашких заједница коришћени по реду нумерације, без директне везе са темом која прати само богослужење.¹²⁵⁰ Као последица дуге историје развоја богослужења, као и утицаја више месних предања, савремено богослужење користи оба начина употребе псалама.

О подели псалама на антифоне и стихове већ смо говорили у поглављу које говори о историји јерусалимског и константинопољског предања.¹²⁵¹ Подела Псалтира и његова употреба у богослужењу представља важну разлику између јерусалимске и константинопољске традиције.¹²⁵² Псалтир који данас

---

¹²⁴⁸ Навешћемо као пример само неке од коментатора псалама: Ориген (PG 12, 1053-1686, PG 17, 105-150), Јевсевије Кесаријски (PG 23, 65-1396, PG 24, 9-76), Свети Атанасије Александријски (PG 27, 59-546; 547-590; Исихије Јерусалимски (PG 28, 743/752), Свети Василије Велики (PG 29, 209-494; 30, 71-118), Свети Григорије Ниски (PG 44, 431-608), Јован Златоусти (PG 55, 35-784, PG 61. 689-698), Свети Максим Исповедник (PG 90, 855-872) и др.

¹²⁴⁹ Види: J. Mateos, *The Origins of the Divine Office, Worship* 41 (1967), 482.

¹²⁵⁰ Види: J. Mateos, *Morning and Evening Office, Worship* 42 (1968), 40; J. McKinnon, *The Book of Psalms, monasticism, and the Western liturgy*, у: N. Van Deusen (прир.), *The place of the Psalms in the intellectual culture of the Middle Ages*, SUNY Press: Albany 1999, 43-58.

¹²⁵¹ Види одељак 2.1.2.2.2.6.

¹²⁵² Како је раније напоменуто, подела псалама на стихове, тј. организација *Псалтира* на групе псалама - антифоне и/или катизме, као и расподела антифона, тј. катизми у систему дневног богослужбеног круга разликовала се како на помесном нивоу, тако и у смислу различитих епоха. Разлика између *Псалтира* који се користио у Константинопољу и Јерусалиму

употребљавамо у богослужбеној пракси је јерусалимског порекла. На овакав закључак наводи, пре свега, подела псалама на кратке стихове. Друга карактеристика која сведочи о палестинском пореклу савремене праксе расподеле Псалтира јесте то што *Типикон Светог Саве* предвиђа да се *Псалтир* на богослужењима у највећем делу чита. Из перспективе упоредне анализе азматских и монашких типика, показало се да они делови Псалтира за које Типик предвиђа да буду појани, у себи чувају трагове азматске (парохијске) богослужбене праксе.

У наставку ћемо показати утицај азматског последовања на начин појања псалама у савременом богослужењу, указујући истовремено и на одступања и разлике у савременој пракси које сведоче коегзистенцију азматског и монашког предања.

4.2.2. Предначинатељни псалам

Савремено Вечерње, у складу са *Типиконом Светог Саве*, који је коначни резултат вишевековног развоја византијског богослужења и мешања различитих месних традиција унутар овог богослужбеног предања, на самом почетку има фиксни 103. псалам. Овај псалам се у богослужбеној терминологији назива *предначинатељни (прооциакóς)*.¹²⁵³ Како назив псалма указује, поменути псалам се произноси на самом почетку последовања. *Часослов* предвиђа читање као начин произношења овог псалма.¹²⁵⁴ Када је у питању однос овог елемента савременог православног Вечерња према древној азматској традицији, 103. псалам није елемент који је у савремено богослужење прешао директно из парохијског предања Цркве.

посведочена је рукописним предањем, и односи се на поделу псалама на дуже или краће стихове. Осим тога, током историје богослужења расподела броја псалама унутар дневног богослужбеног круга је варијала. Више о византијском Псалтиру види G. R. Pappulov, *Toward a History of Byzantine Psalters*, као и новообјављени *Псалтир са последовањем* према харвардском рукопису *Houghton Library, MS gr. 3*, пропраћен изузетном студијом С. Парентија: J. Anderson/S. Parenti, *A Byzantine Monastic Office AD 1105*, The Catholic University of America Press, Washington 2016.

¹²⁵³ Од грчког *прооцион*, што значи увод.

¹²⁵⁴ Упореди: *Часослов*, 181

Међутим, у *Типикону Светог Саве* постоје упутства која указују на то да се предначинатељни псалом у појединим приликама пева. Тако у другој глави штампаног црквенословенског *Типикона*, приликом описа Великог вечерња после почетног кађења и возгласа *Слава Светој*, налазимо следећи опис:

„И почиње предстојатељ или еклисијарх: *Амин. Приђите, поклонимо се цару нашем Богу*, ниским и тихим гласом. Тада други пут мало повише: *Приђите поклонимо се и припадем Христу, цару нашем Богу*. Опет треће вишим гласом, овако: *Приђите, поклонимо се и припаднимо самоме Христу, цару и Богу нашем*. Тада за себе: *Приђите, поклонимо се и припаднимо Њему*. И одмах почиње вишим гласом предстојатељ, или еклисијарх на глас осми: *Благослови, душо моја, Господа*, не брзо и са слаткопојањем, док са њим поје и остала братија. И припев: *Благословен јеси, Господе*. Тада други појац десног хора: *Господе Боже мој, узвеличао се јеси веома. Благословен јеси, Господе* - лагано док и остала братија своје гласове усаглашава са њима”.¹²⁵⁵

У складу са наведеним видимо да се, према одредби штампаног црквенословенског *Типикона*, предначинатељни псалом поје на глас осми, а не чита како је то наведено у Часослову. Сваком стиху додаје се и припев и то првом делу псалма: *Благословен јеси, Господе*, у другом делу: *Дивна су дела твоја, Господе*, и трећем, *Слава ти, Господе, који си све створио*.¹²⁵⁶ Свештеник и ђакон у време појања овог псалма скидају одежде и стају у своје стасидије, учинивши претходно уобичајене поклоне. Светилничне молитве свештеник пред дверима олтара почиње да чита тек од стиха: *Све си премудрошћу створио*.¹²⁵⁷

Грчки штампани *Типикони*, међутим дају следећи опис овог дела Вечерње:

„После *Амин* почиње предстојатељ или еклисијарх: *Приђите, поклонимо се и припаднимо Христу, цару нашем Богу*, говорећи ово двапут велегласно и са мелосом, тада поново: *Приђите, поклонимо се и припаднимо Христу, цару и Богу нашем*, тада почиње еклисијарх јачим гласом (гласније) на глас плагал-

---

¹²⁵⁵ Види: *Типиконъ*, 35.

¹²⁵⁶ Први и последњи припев предвиђа црквенословенски *Типикон*, док се припев *Дивна су дела твоја, Господе*, не среће у самом тексту. Он је посведочен у живој појачкој пракси Руске Православне Цркве коју можемо наћи у музичким зборницима. Види: *Церковно-певческий сборник 1*, Училищный совет при Святейшем Синоде: Санкт-Петербург 1903, 3-27.

¹²⁵⁷ Види: *Типиконъ*, 13.

ни четврти, *Благослови, душо моја, Господа*, арго и са мелодијом, док са њим поју и остала браћа ... Када стигнемо до стиха: *Када отвориш руку*, еклисијарх чини метанију игуману и подиже тон стиха више”.¹²⁵⁸

Поређењем ова два текста видимо да се одредбе које се тичу појања 103. псалма слажу у следећим стварима: 1) псалам се поје у 8. (плагалном 4.) гласу, 2) појање псалма започиње настојатељ, тј. еклисијарх, 3) псалам се поје арго, тј. великим напевим. Разлику у појању овог псалма чини то што се у словенској пракси овом псалму додају припеви, док се у грчким изворима припеви не спомињу.

Да разумемо наведену разлику помоћи ће нам увид у музички репертоар неколико музичких рукописа *Пападикá* из периода 14. и 15. века. Пре свега, обратићемо пажњу на кодекс *ΕΒΕ 2458*, који представља *Аколутију* чији је писац Свети Јован Кукузел и писана је 1336. године.¹²⁵⁹ Овај рукопис представља прву појаву нове врсте музичког кодекса, који се јавља у 14. веку и који носи назив *Аколутија-Пападика*. Пападике представљају кодексе који су сачињени спајањем репертоара *Азматикона*, зборника у коме су се налазиле композиције за хорско појање, и *Псалтикона*, у коме су се налазиле композиције за солистичко извођење.¹²⁶⁰ Новонастале збирке химни у себи су, према томе, чувале како појање азматског типика, тако и појање монашког типика. Тако у рукопису *ΕΒΕ 2458* налазимо композиције различитих стихова 103. псалма. На почетку Вечерње у наведеном кодексу имамо *Приђите, поклонимо се*, а у наставку стихове 103. псалма¹²⁶¹ у плагалном четвртом (осмом) гласу. Од стиха *Када отвориш руку* почињу Аниксандарије (грчки: Ἄνοιξαντάρια),¹²⁶² дела композитора: Јована Кукузела, Георгија Панарета и

---

¹²⁵⁸ Види: *Τυπικόν*, Βενετία 1685, 4.

¹²⁵⁹ Види: Γ. Στάθις, *Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίηση ὅπως καταγράφεται στὸν Κώδικα ΕΒΕ 2458 τοῦ ἔτους 1336*, у: *Χριστιανικὴ Θεσσαλονικὴ Παλαιολόγειος Ἐποχὴ*, ΚΒ' Δημήτρια, Θεσσαλονικὴ 1989, 165 - 211.

¹²⁶⁰ Види: Γ. Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας*, Ἀθήναι 1979, 44-45.

¹²⁶¹ Види: *ΕΒΕ 2458*, 11r-11v. Упореди: Π. Παναγιωτίδης, *Θέματα Ψαλτικῆς: Μελέτες στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ*, Κατερίνη 2003, 120.

¹²⁶² Аниксандаријама се називају последњи стихови 103. псалма (286-35), којима су додати и посебни Тројични припеви. Назив долази од почетне речи стиха 103. псалма: *Ἀνοιξαντός σου τὴν χεῖρα τὰ σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος* (Пс 103, 286) од кога почиње певање 103. псалма у византијском појачком предању. Види: Γ. Статис, „Аниксандарии”, ПЭ 2, 432.

Ксене Короне. Код појединих стихова среће се више од једне варијанте напева. Карактеристично је да се предвиђа појање последњег стиха псалма и завршетка псалма од стране оба хора заједно.¹²⁶³ Слично је и са рукописом *Κουτλουμουσίου 457* (писан у другој половини 14. века),¹²⁶⁴ у коме налазимо *аниксандарије*, међу чијим композиторима се спомињу и Докијан, Габалас и Никон Монах.¹²⁶⁵ Описујући музичке карактеристике стихова записаних у поменутом рукопису, П. Панајотидис наводи да је прва половина стиха појана брзим и једноставним, готово „екфонетским” стилем, док је друга половина стиха појана споријим и дужим напевом.¹²⁶⁶ Завршне стихове Аниксандарије и у овом рукопису поју оба хора здружено. У рукопису *Ἰβήρων 973* написаном почетком 15. века такође налазимо аниксандарије.¹²⁶⁷ Осим већ споменутих срећемо и нове композиторе: Аркадија Монаха, Јеромонаха Ананију, Агатона Корону, Георгија Сгуропулоса и др. Најзначајнији је, свакако, Јован Клада, Ламбадарије Велике Цркве, који компонује ново Велико Вечерње, као и све Аниксандарије, осим последњих стихова. Једна од најзанимљивијих је Пападика *Φιλοθέου 122*, датирана у прву половину 15. века.¹²⁶⁸ У овом рукопису срећемо назив *Аниксандарије тројичне*.¹²⁶⁹ Међу композицијама стихова аниксандарија, срећемо и следеће наслове: *Κορωνίνο, против Латина*, као и *Κορωνίνο, против Варлаама и Акиндина*.¹²⁷⁰ По сведочанствима поменутих рукописа, видимо да су сви стихови 103. псалма компоновани у 8. гласу. Музичке карактеристике стихова старијих аутора су строга једноставност мелодија, и вероватно кратки стил певања стихова 103. псалма наизменично од оба хора. Веома је значајно да се као једини припев у верзијама аниксандарија старијим од 14. века, наводи *Слава теби, Боже*. Све ово сведочи о оста-

¹²⁶³ Види: *ΕΒΕ 2458*, 13r. Π. Παναγιωτίδης, *Θέματα Ψαλτικής*, 120.

¹²⁶⁴ Види: Γ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς 3: Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1993, 354.

¹²⁶⁵ Види: *Κουτλουμουσίου 457*, 1r-6v. Γ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς: Ἅγιον Ὅρος 3*, 354-355.

¹²⁶⁶ Види: Π. Παναγιωτίδης, *Θέματα Ψαλτικής*, 121.

¹²⁶⁷ Види: Γ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς: Ἅγιον Ὅρος 3*, 739.

¹²⁶⁸ Види: Γ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς: Ἅγιον Ὅρος 3*, 487.

¹²⁶⁹ Види: *Φιλοθέου 122*, 47r. Упореди: Γ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς: Ἅγιον Ὅρος 3*, 488.

¹²⁷⁰ Види: *Φιλοθέου 122*, 49v. Упореди: Γ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς: Ἅγιον Ὅρος 3*, 488. Поменути наслови композиција сведоче о настанку како ове врсте кодекса, тако и композиција у периоду исихастичких спорова.

цима древног, парохијског или азматског стила у појању поменутог псалма.¹²⁷¹ Саме Аниксандарије, у смислу кратких химнографских састава са тематиком прослављања Свете Тројице, развијају се постепено и новијег су порекла у односу на припев *Слава Теби, Боже*, који срећемо у старијим композицијама. Оне представљају одраз опште климе у историјском тренутку свога настанка која је последица латинских освајања византијске престонице и исихастичких спорова.

Као што је познато из савремене праксе Српске православне цркве, не постоји ниједна верзија 103. псалма записана од стране записивача српског народног појања, која би нам посведочила постојање праксе појања овог псалма.¹²⁷² Ово међутим не значи да праксе појања 103. псалма у историји српског богослужења никада није ни било. Поређењем описа поретка Бденија из *Никодимовог* и *Романовог типика*,¹²⁷³ са оним које срећемо у грчким рукописним,¹²⁷⁴ и касније штампаним верзијама *Типикона*,¹²⁷⁵ можемо се лако уверити да они не одступају од грчког обрасца. Мађутим, припеви које прописује црквенословенски штампани *Типикон* не налазе се у грчким *Типиконима*, нити пак у *Никодимовом* и *Романовом типичу*. Први пут их срећемо у *Часолову* из Кракова (15. век) што упућује на другачије, вероватно палестинско, порекло стихова које прописује црквенословенски *Типикон*.¹²⁷⁶ Постоји могућност да одсуство праксе појања предначинатељног псалма у литур-

---

¹²⁷¹ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 241.

¹²⁷² Изузетак представља варијанта у *Српском црквеном појању* др Дамаскина Грданичког, која не одражава српску богослужбену праксу већ његов предлог за решење недостатка поменутог псалма у српском народном појању. Види: Д. Грданички, *Српско црквено појање*, САСинод СПЦ: Београд 1972, 76-79. О значају митрополита Дамаскина загребачког за развој српског појања види: В. Антић, *Допринос др Дамаскина Грданичког развоју српског народног појања у XX веку*, у: Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати* 12 (2012), 59-66.

¹²⁷³ Види Никодимов и Романов типик: *Типик архиепископа Никодима* (1319), 126-13а, *Типик архиепископа Никодима 2* (српскословенски текст разрешио Л. Мирковић, прир. Ђ. Трифуновић), Чигоја штампа: Београд 2007; *Типик монаха Романа* (1331), 49а-49б, *Хиландарски Типик монаха Романа*, (прир. П. Симић), ЕУО Епархије жичке: Краљево 2010, 52.

¹²⁷⁴ Упореди: *Ватопед 320 (931)*, 10v. Види: А. Дмитриевский, *Описание 3*, 424.

¹²⁷⁵ Упореди: *Типикόν*, Βενετία 1685, 4.

¹²⁷⁶ Види: М. Скабалланович, *Толковый Типикон 2*, 69.

гијској пракси Српске православне цркве, своје порекло има у одсуству Бденија у њеној богослужбеној пракси све до најновијих времена.¹²⁷⁷

4.2.3. Блажен муж

Будући да постоји јасна разлика између начина на који су псалми који чине садржај прве катизме (1-8. псалам) подељен на антифоне у константинопољском и палестинском *Псалтиру*, а савремени богослужбени *Псалтир* у потпуности одговара палестинском, не можемо тврдити да појање прве катизме у савременом богослужењу потиче из азматског типика. Главне разлике су следеће:

- 1) псаламски стихови су у јерусалимском *Псалтиру* краћи а у константинопољском дужи;
- 2) у јерусалимском *Псалтиру* прва катизма (псалми 1-8) дели се на три славе или антифона, док се у константинопољском дели на два антифона;¹²⁷⁸
- 3) припеви сва три антифона јерусалимске прве катизме су *Алилуја*, док су константинопољски антифони имали следеће припеве: псалми 1 и 2 *Алилуја*, псалми 4-6 *Милостив ми буди, Господе*, док псалми 7 и 8 чине четврти антифон у суботу увече, при чему мењају место са 9. псалмом који сачињава трећи антифон;¹²⁷⁹

---

¹²⁷⁷ Чињеницу одсуства Бденија у парохијској богослужбеној пракси Српске Православне Цркве сведоче поједини извори из 18. и 19. века. Тако, сведочанства о раздвојеном служењу Вечерња и Јутрења на територији Београдске митрополије почетком 19. века налазимо у допису митрополита београдског Петра Јовановића од 9.11.1839. У овом допису Митрополит, инсистирајући на временски раздвојеном служењу Јутрења и Литургије у складу са *Типиком*, посредно указује на то да је Јутрење недељним и празничним данима савршавано увек раздвојено од Вечерња. Види: З. Ранковић/М. Лазић (прир.), *Уредбе и прописи митрополије београдске 1835-1856*, Епархија браничевска: Пожаревац 2010, 83. Слично у *Ручној свештеничкој књизи*, митрополит београдски Михајло Јовановић, прописујући време почетка појединих последовања, нигде не спомиње Бденије, док предвиђа одвојено слижење Вечерња и Јутрења о недељама и празницима. Види: Митрополитъ србскій Михаилъ, *Ручна свештеничка књига*, Државна књигопечатња: Београд 1867, 200-201.

¹²⁷⁸ Упореди: *Псалтир са девет библијских песама* (прев. А. Јевтић), Манастир Хиландар и др. (без места) 2000, 9-15; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 128.

¹²⁷⁹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов* 128-129, 132-133.

4) трећи псалам који у азматској традицији представља фиксни псалам првог антифона азматског Јутрења, изоставља се у редовном броју псалама антифона распоређеног псалтира.

У одредбама *Типикона*, и поред ових разлика, налазимо трагове праксе азматског типика. Ово се огледа, пре свега, у томе што се на Вечерњу у току Бденија уочи недеље прва катизма и њена три антифона третирају као антифони азматског типика. За разлику од осталих последовања, антифони прве катизме уочи недеље према *Типикону*, међусобно су раздвојени уметањем малих јектенија и возгласа свештеника.¹²⁸⁰ Овај изузетак среће се у богослужбеној пракси која је данас на снази у Православној Цркви, још једино на Литургији Пређеосвећених дарова, на којој су антифони 18. катизме, такође распоређени између малих јектенија. Друга чињеница која издваја 1. катизму и *Блажен муж* јесте што се по пропису *Типика* ови антифони поју а не читају. Тако *Типикон* у другој глави прописује да се после мирне јектеније стихослови *Псалтир* и то први антифон на 8. глас, а друга два антифона на владајући глас.¹²⁸¹ Карактеристично је, такође, да на малим јектенијама, које се срећу на ова два последовања између антифона катизми, свештеник изговара возгласе друге, треће и шесте молитве у савременом *Службнику*.¹²⁸² Ово сведочанство представља јасан траг структуре Вечерња азматског типа.¹²⁸³

У наставку ћемо се позабавити начином појања катизме. Како смо напоменули, типик предвиђа појање сва три антифона прве катизме на Вечерњу суботом, док на Вечерњу уочи великих празника предвиђа појање само првог антифона.¹²⁸⁴ У *Типику* је наведено и да се први антифон поје у 8. гласу, док се друга два суботом увече поју по гласу дана, тј. владајућем гласу *Октоиха*.

Појачка пракса посведочена у музичким рукописима, када је у питању појање *Блежен муж*, остављају нам јасна сведочанства о наслеђу азматског

---

¹²⁸⁰ Види: *Типиконъ*, 14.

¹²⁸¹ Види: *Типиконъ*, 14.

¹²⁸² Види: *Типиконъ*, 14.

¹²⁸³ Ово на исти начин виде и Ј. Фундулис, као и Н. Милошевић. Види: Ι. Φουντούλης, *Η Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ εὐχαὶ τῶν Ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, 234; као и: Ненад Милошевић, *Молитвослов*, 144.

¹²⁸⁴ Види: *Типиконъ*, 14, 65.

типика у начину извођења.¹²⁸⁵ У рукопису EBE 2444,¹²⁸⁶ срећемо следеће упутство:

„Затим бива велика синапта и одмах доместик изван (хора-соло) глас плагални осми: *Блажен муж, алилуја*, од хора, тихо (‘ниским гласом’) (глас) плагални четврти: *Блажен је човек који не иде на веће безбожничко, алилуја*“.¹²⁸⁷

Наведено упутство одговара пракси која је садржана у два азматска *Антифонара EBE 2062 и EBE 2061*, према којима је пре сваког антифона доместик појао уводни стих псалма а касније хор настављао појање псалма од почетка.¹²⁸⁸ У рукопису *EBE 2456*, среће се сведочанство о томе да је овај антифон почињао доместик другог хора, тј. дакле лева певница.¹²⁸⁹ Овај начин појања сведочи о азматском пореклу антифона, као и о начину појања који одговара пракси која је постојала у азматском типичу. У рукопису се даје и друга верзија истог антифона „како се поје у Солуну“.¹²⁹⁰ Према Балајоргосовој анализи, музичке линије које су сачуване у овој верзији много су једноставније и одговарају парохијској музичкој традицији. Овај образац појања дела стиха са припевом пре првог стиха антифона, који потиче из азматског типика, среће се у богатом музичком предању током каснијег развоја византијске музике.¹²⁹¹ Одавде је пренет и у штампане верзије у облику: *Муж, алилуја*.¹²⁹² Слично је и са појањем других антифона у савременом богослужењу о чему ће бити речи у наставку.¹²⁹³ Ово сведочи о уобичајеном начину појања

---

¹²⁸⁵ Када је у питању појачко предање азматског типика, види дисертацију Д. Балајоргоса: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*.

¹²⁸⁶ Музички рукопис *EBE 2444* са краја 14. почетка 15. века. Овај рукопис, у поменутој дисертацији у којој се бави музичким предањем азматског типика које је посведочено у рукописној традицији византијске музике, Балајоргос сврстава у категорију рукописа који не садрже композиције за азматски поредак, већ у себи садрже различита указивања на праксу која се угледа на азматски поредак. Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 206.

¹²⁸⁷ Види: *EBE 2444*, 25а. Слично и у рукопису *Κουτλουμουσίου 399*, 4а. Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 242.

¹²⁸⁸ Поменута пракса се среће на више места у два поменута рукописа. Види: Н. Мишошевић, *Молитвослов*, 147-148, 150 итд.

¹²⁸⁹ Види: *EBE 2456*, 56. Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 243.

¹²⁹⁰ Види: *EBE 2456*, 56. Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 243.

¹²⁹¹ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 243.

¹²⁹² Види нпр: Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' домεστίκου: *Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ 1*, Κωνσταντινουπόλει 1850, 65, 84, 91 и 102.

¹²⁹³ На почетку полијелејног псалма у појачкој пракси на почетку псалма *Хвалите име Господње* среће се додатак *Слуге Господа, алилуја*, после кога се поје *Хвалите име Господње, хвалите слуге Господа, алилуја*. Иако је ова пракса везана за византијску музичку традицију, трагове поменуте праксе срећемо у савременом богослужењу и у осталим појачким

наведених псалама према пракси која потиче из азматског, тј. парохиског типика из које је прешло у савремену верзију богослужења и завладало појачком праксом.

Припев првог антифона прве катизме према предању сачуваном у византијским музичким рукописима је *Алилуја*.¹²⁹⁴ Ово такође у потпуности одговара азматској традицији у којој сви парни антифони у богослужењу имају поменути припев.¹²⁹⁵ С друге стране, ово не одговара пракси која се среће у појању у Српској православној цркви. У свим пак верзијама записа првог псалма према српском народном појању, овај псалм нема никакав припев.¹²⁹⁶ Наведена карактеристика приближава начин појања псалма Блажен муж у Српској православној цркви монашкој пракси, према којој псалми чак и појани у својству антифона немају припев, осим завршног *Слава, и сада; алилуја, алилуја, алилуја, слава Теби, Боже*.¹²⁹⁷

Када су у питању друга два антифона прве катизме, који се према *Типику Светог Саве* поју на владајући глас, у обимном рукописном наслеђу византијског музичког предања нема никаквих музичких сведочанстава на основу којих бисмо могли да тврдимо на који начин су они појани, будући да се не среће ниједан запис ових антифона. Слично је и са другим релевантним појачким предањима. Са сигурношћу можемо тврдити само да је појање ових антифона могуће обављати са припевом *Алилуја*, што би одговарало студитском предању,¹²⁹⁸ или са припевима који према азматској традицији припадају трећем и четвртом антифону Вечерње.¹²⁹⁹ И у једном и у другом случају, суштинска разлика која ове антифоне издваја од осталих катизми *Псалтира*

традицијама. Слична појава среће се при појању 140. псалма на Вечерњу. На почетку пева се *Господе, теби вичем, услиши ме Господе*, а потом поново: *Господе, теби вичем услиши ме* итд.

¹²⁹⁴ Види: Ἰωάννου λαμπραδάρου/Στεφάνου Α' δομestίκου: *Πανδέκτη 1*, 65-112.

¹²⁹⁵ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 150, 151 итд.

¹²⁹⁶ Види: С. Мокрањац, *Српско народно црквено појање: Опште појање*, К. Манојловић (прир.), Београд 1935, 1; Ј. Козобарић, *Православно црквено пјеније по старом карловачком напеву 1: Службеник и Требник*, Осиек 1934, 5; Г. Бољарић/Н. Тајшановић, *Српско православно пјеније, Књига 2: Октоих (Свеска 9)*, Сарајево 1891, 3.

¹²⁹⁷ Слично је и са Изобразитељним псалмима на Литургији који се певају без припева, али не и са Полијелејним псалмима који одражавају студитску праксу.

¹²⁹⁸ Сви антифони катизми према Студитском типичу појани су са припевом алилуја о чему постоји посебна уредба у *Типикону Алексија Студита*. Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексија Студита*, 404-406.

у савременом поретку јесте управо чињеница да *Типикон Светог Саве Освећеног* предвиђа да се они поју а не читају.

4.2.4. Припеви и тропари азматских последовања

Азматски типик, чак и у време када је Константинопољ представљао центар развоја и процвата црквеног песништва, није садржао велики број црквених химни.¹³⁰⁰ Како се види из једноставног увида у садржину азматских последовања, светописамски материјал, пре свега псалми, био је доминантнији од химнографије. Употреба химни била је сведена на краће или дуже химне које су најчешће носиле назив тропар.¹³⁰¹

За разлику од богослужења Јерусалима, где су химне присутне у великој мери у изворима који нам сведоче о најранијој фази историје ове богослужбене традиције,¹³⁰² богослужење Константинопоља било је веома конзервативно и чувало је древни начин савршавања богослужења без великог броја новијих химнографских елемената.¹³⁰³ Изузетак представља опширна химна кондак, која је сачињена од низа строфа о чијем развоју и употреби у богослужењу немамо јасних сведочанстава. Оно што се са сигурношћу може тврдити кондак стоји у вези са сиријским химнама под називом *madrasha* и

---

¹²⁹⁹ За други антифон припев: *Милостив ми буди, Господе*, а трећи: *Алилуја*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 132.

¹³⁰⁰ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 252, За историјски преглед развоја црквеног песништва и музике види: E. Wellesz, *A history of Byzantine music and hymnography*, Clarendon Press: Oxford 1961, 179-197.

¹³⁰¹ Назив тропар (τροπάριον) долази од τρόπος (начин, обичај), које овде означава музички глас (латински *modus*), тј. начин на који се поје химна. Упореди: P. Jeffery, *The Earliest Oktoechnoi: The Role of the Jerusalem and Palestine in the beginnings of modal ordering*, у: Peter Jeffery (прир.), *The Study of Medieval Chant*, The Boydell Press: Cambridge 2001, 154. Овај древни назив за гласове осмогласја који је сачуван у називу поменутог химнографског рода, према Џефрију, сведочи о древнијем називу за глас од грчког термина ἤχος, будући да је адекватан древном латинском преводу поменутог музичког термина – *modus*.

¹³⁰² Види: P. Jeffery, *The Sunday Office of seventh-century Jerusalem in the Georgian chantbook (Iadgari): A preliminary Report*, у: *Studia Liturgica* 1 (1991), 56-59.

¹³⁰³ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 253.

sogitha.¹³⁰⁴ Каснији извори поменути химнографску форму доводе у везу са азматским богослужењем које се назива Панихида.¹³⁰⁵

Као основу тропара срећемо кратке припеве променљивих и фиксних антифона азматских последовања, који су инспирисани псаламским текстом, као што су: *Слава Теби, Боже, Услиши ме, Господе, Сачувај ме, Господе*, итд.¹³⁰⁶ Поменути кратки припеви у форми директног обраћања Богу, представљали су припеве променљивих антифона *Псалтира*, који су били окосница почетног дела Вечерња и Јутрења који је вршен у нартексу.

Табела бр. 5: Распоред псалама Константинопољског Псалтира¹³⁰⁷

Антиф	Псалми	Припев	Антиф	Псалми	Припев
1	1-2	<i>Алилуја.</i>	14	30	<i>Защити ме, Господе</i>
2	4-6	<i>Смилуј ми се, Господе.</i>	15	31-32	<i>Алилуја.</i>
3	9	<i>Алилуја.</i>	16	33	<i>Смилуј ми се, Господе.</i>
4	7-8	<i>Спаси нас, Господе.</i>	17	36	<i>Алилуја.</i>
5	10-13	<i>Алилуја.</i>	18	34-35	<i>Услиши ме, Господе.</i>
6	14-16	<i>Сачувај ме, Господе.</i>	19	37-38	<i>Алилуја.</i>
7	17	<i>Алилуја.</i>	20	39-40	<i>Услиши ме, Господе.</i>
8	18-20	<i>Услиши ме, Господе.</i>	21	41-42	<i>Алилуја.</i>
9	21	<i>Алилуја.</i>	22	43	<i>Спаси нас, Господе.</i>
10	22-23	<i>Помилуј ме, Господе.</i>	23	44-45	<i>Алилуја.</i>
11	24-25	<i>Алилуја.</i>	24	46-47	<i>Очисти ме, Господе.</i>
12	26-27	<i>Помози ми, Господе.</i>	25	48-49	<i>Алилуја.</i>
13	28-29	<i>Алилуја</i>	26	51-53	<i>Помени ме, Господе.</i>

¹³⁰⁴ Види: А. Пентковский, „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 382.

¹³⁰⁵ Види више о месту кондака у византијском богослужењу: А. Lingas, *The Liturgical Place of the Kontakion in Constantinople*, у: К. Акентьев (прир.), *Литургия, архитектура и искусство византийского мира*, *Byzantinorossica* 1 (1995), 50-57.

¹³⁰⁶ Кратке припеве, као и кекрагаре и пентикостаре азматски типик назива тропарима. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 108. Поменути кратке припеве налазимо у рукописима *Vaticanus gr. 342*, као и *ЕВЕ 2061* и *ЕВЕ 2062*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 132-133.

¹³⁰⁷ O. Strunk, *The Byzantine Office at Hagia Sophia*, *DOP* 9/10 (1956), 200-201.

Антиф	Псалми	Припев
27	54	<i>Алилуја.</i>
28	55-56	<i>Помилуј ме, Господе.</i>
29	57-58	<i>Алилуја.</i>
30	59-61	<i>Помози ми, Господе.</i>
31	63-64	<i>Алилуја.</i>
32	65-66	<i>Смилуј ми се, Господе.</i>
33	67	<i>Алилуја.</i>
34	68-69	<i>Спаси нас, Господе.</i>
35	70	<i>Алилуја.</i>
36	71-72	<i>Заштити ме, Господе.</i>
37	73-74	<i>Алилуја.</i>
38	75-76	<i>Сачувај ме, Господе.</i>
39	77	<i>Алилуја.</i>
40	78-79	<i>Очисти ме, Господе.</i>
41	80-81	<i>Алилуја.</i>
42	82-83	<i>Услиши ме, Господе.</i>
43	84	<i>Алилуја.</i>
44	86-87	<i>Помени ме, Господе.</i>
45	88	<i>Алилуја.</i>
46	89-90	<i>Сачувај ме, Господе.</i>
47	91-93	<i>Алилуја.</i>

Антиф	Псалми	Припев
48	94-96	<i>Спаси нас, Господе.</i>
49	97-100	<i>Алилуја.</i>
50	101	<i>Услиши ме, Господе.</i>
51	102	<i>Алилуја.</i>
52	103	<i>Смилуј ми се, Господе.</i>
53	104	<i>Алилуја.</i>
54	105	<i>Заштити ме, Господе.</i>
55	106	<i>Алилуја.</i>
56	107-108	<i>Помози ми, Господе.</i>
57	109-112	<i>Алилуја.</i>
58	113-116	<i>Услиши ме, Господе.</i>
59	117	<i>Алилуја.</i>
60	119-124	<i>Помилуј ме, Господе.</i>
61	125-130	<i>Алилуја.</i>
62	131-132	<i>Помени ме, Господе.</i>
63	134-135	<i>Алилуја.</i>
64	136-137	<i>Очисти ме, Господе.</i>
65	138-139	<i>Алилуја.</i>
66	141-142	<i>Услиши ме, Господе.</i>
67	143-144	<i>Алилуја.</i>
68	145-147	<i>Заштити ме, Господе.</i>

Нешто развијенију форму представљају кекрагари и пентикостари, који се срећу у две варијанте које су примењиване у двоседмичном систему смењивања псалама. Настарији писани траг о тропарима на 140. псалму и то у двоседмичној верзији налазимо у виду записа на стубу Партенона на Акропољу у Атени, који је као Саборна црква Атине посвећена Богородици служио

више од једног миленијума.¹³⁰⁸ У поменутом запису, датираном између 750. и 850. године,¹³⁰⁹ дата је табела кекрагара за две седмице, која је готово идентична са кекрагаријима у рукописима EBE 2061 и EBE 2062.¹³¹⁰

Из ових тропара који представљају кратка обраћања Богу, постепено су се развили и опширнији тропари, код којих уобичајено срећемо двоструку структуру: 1) опис Тајне спасења, тј. догађаја који се прославља, и 2) кратко обраћање у виду акламације (узвика).¹³¹¹ Као пример који илуструје ову појаву може нам послужити тропар Божића:

1. део: *Рођење Твоје, Христe Боже наш,*
засија свету светлост знања,
у коме се они који звезди служажу,
звездом поучаваху,
да се клањају Теби, Сунцу правде,
и да Тебе виде са висине Истока,
2. део: *Господе, слава Теби!*

Иста структура се јавља у већини тропара који су и данас у употреби у богослужењу Православне Цркве.¹³¹²

Опширнији тропари појани су у склопу 140, као и у време 50. псалма на Јутрењу. Поменути тропари на 140. и 50. псалму јављају се у два вида: 1) свакодневни кратки тропари под називом кекрагар и пентикостар,¹³¹³ који се смењују према двоседмичној шеми, и 2) празнични тропари,¹³¹⁴ који замењују ове кратке тропаре празничним данима, као и данима спомена светих. Осим поменутих тропара срећемо и следеће: 1) тропаре на малим анти-

---

¹³⁰⁸ Види више података о богослужењу хришћанског Партенона у раду: S. Alexopoulos, *When a Column Speaks: The Liturgy of the Christian Parthenon*, DOP 69 (2015), 159-178.

¹³⁰⁹ Види: S. Alexopoulos, *When a Column Speaks*, 165.

¹³¹⁰ Види поређење података из записа са Партенона са онима у рукописима EBE 2061 и EBE 2062: S. Alexopoulos, *When a Column Speaks*, 171.

¹³¹¹ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 254. D. Conomos, *Byzantine Hymnography and Byzantine Chant*, Hellenic College Press, Brookline 1984, 14.

¹³¹² Види: D. Conomos, *Byzantine Hymnography and Byzantine Chant*, 13-15.

¹³¹³ Поменути тропари налазе се у музичким рукописима EBE 2061 и EBE 2062. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 134-135.

¹³¹⁴ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, passim; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, passim.

фонима Вечерња,¹³¹⁵ 2) тропаре на крају 118. псалма на недељном Јутрењу,¹³¹⁶ и 3) тропаре на отпусту празничног Вечерња.¹³¹⁷

4.2.5. *Господи возвах* (140. псалам) и вход Вечерња

Псалам 140. представља један од најстабилнијих елемената Вечерње и срећемо га у скоро свим литургијским традицијама, како Истока, тако и Запада.¹³¹⁸ Он преставља централни елемент око кога се кроз историју развоја богослужења формира читава структура Вечерња.

Најстарији помен 140. псалма у вези са вечерњом молитвом хришћана представља одељак Оригеновог (+254) списа *О молитви*.¹³¹⁹ Већ овде спомиње се стих *уздицање руку мојих као жртву вечерњу* (Пс 140, 2б), као елемент вечерњег молитвеног сабрања. Такође, Јевсевије Кесаријски (+339) у свом *Коментару на 64. псалам*, реферише на 140. псалам као суштински елемент Вечерње.¹³²⁰ Ово Јевсевијево сведочанство представља уједно и први писани траг о градском богослужењу.¹³²¹ У *Тумачењу 140. псалма*, који је Свети Јован Златпусти (+407) написао у периоду свог служења у Антиохији, он пише да се псалма 140 поје свакодневно.¹³²² *Апостолске установе* у 2. књизи, такође, сведоче о томе да је псалам 140. део Вечерњег.¹³²³

У чињеници да се у централном елементу Вечерња и Јутрења – 140. и 50. псалму среће тема жртве, налазимо основ за теолошко тумачење јутарњег и вечерњег моливеног сабрања као наставка испуњавања прописа старозаветног законодавства, које се тиче богослужења Скиније, тј. касније Храма у

---

¹³¹⁵ Као припеви малих антифона певали су се: 1) *Молитвама Богородице*, 2) *Спаси нас, Сине Божији, Јединородни Сине*, 3) *Свети Боже*. Види одељак 3.1.1.1. Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 164.

¹³¹⁶ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 20, 92, 108.

¹³¹⁷ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 1, 4, 18.

¹³¹⁸ Види: G. Winkler, *Über die Kathedralvesper in den verschiedenen Riten des Ostens und Westens*, Archiv für Liturgiewissenschaft 16 (1974), 53-102; R. Taft, *The Liturgy of the Hours*, 249-259, 261-271, 93-163.

¹³¹⁹ Види: Ориген, *Περὶ εὐχῆς* 33, 2, P. Koetschau, *Origenes Werke 2: Contra Celsum V-VIII, De oration* (GCS), Leipzig 1899, 401-402.

¹³²⁰ Види: Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν* 64, PG 23, 639.

¹³²¹ Види: R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 33.

¹³²² Види: Јован Златоуст, *Εἰς τὸν ΡΜ΄ ψαλμὸν* 1, PG 55, 427, 430.

¹³²³ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* 2, 59 (M. Metzger), SC 320, 324.

Јерусалиму.¹³²⁴ За такав став има основа и у патристичкој књижевности. Поменути начин разумевања молитава дневног богослужбеног круга сведочи већ Тертулијан (+220), који молитве ујутро и увече види као остатак законске обавезе двократног жртвоприношења јагњета (Изл 29, 38-39) и приноса тамјана (Изл 30, 6-8) у Јерусалимском Храму. Тертулијан сматра да наведени прописи приношења жртава више не важе, али:

„прописане молитве (које) су свакако изузетак, без икаквог изговора су обавезне, како се приближава дан или ноћ”.¹³²⁵

Овај концепт замене двократног приношења жртава молитвама, одговара и јудејском доживљају јутарњег и вечерњег изговарања прописаних молитава као замене за приношење жртава у Јерусалимском Храму.¹³²⁶

Када је у питању појање поменутог псалма, он је парохијској пракси био појан наизменично од двају хорова. Сваком стиху псалма био је придодан припев. Овај припев је у различитим изворима носио и различит назив. Између осталог, он је називан тропаром, као и кекрагаром.

Табела бр. 6: Кекрагари на азматском Вечерњу¹³²⁷

	Дан	Кекрагар
Прва седмица	Понедељак	Гл. 6. (или 8): <i>Теби зовем, Спаситељу света; услиши ме и спаси ме, молим ти се.</i>
	Уторак	Гл. 6: <i>Уздизање руку мојих, Господе, Жртву прими вечерњу и спаси ме, Човекољупче.</i>
	Среда	Гл. 2: <i>Уздигни молитву моју, Господе, молим ти се и спаси ме.</i>

¹³²⁴ Види: S. Frøyshov, *The Formation of a Fivefold Cursus of Daily Prayer in Pre-Constantinian Christianity: Backward Inferences from Later Periods*, у: D. Galadza и др. (прир.), Τοξότης, Studies for Stefano Parenti, Grottaferrata 2010, 127

¹³²⁵ Види: Тертулијан, *De oratione* 25, 1-3, G. Diercks, CCSL 1, Brepols: Turnhout 1954, 272.

¹³²⁶ Види: Мишна, *Берахот* 4, 1, *Tractate Berakoth (Benedictions) Mishna and Tosephta* (прев. и прир. L. Williams), London 1921, 28-29; Такође, у руском преводу молитвеника *Сидур Шабеј Цион* (Јерусалим 1975), чије делове наводи М. Аранц, ове молитве имају традиционални назив *Чин жртве*. Види: М. Аранц, *Избранные сочинения по литургики* 1, 89.

¹³²⁷ Упореди: O. Strunk, *The Byzantine Office at Hagia Sophia, DOP 9/10 (1956)*, 201-202; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 134.

	Четвртак	Гл. 2: <i>Јер су к Теби, Господе, Господе, очи моје; Сачувај и спаси ме.</i>
	Петак	Гл. 6: <i>Бога од Тебе оваплоћеног спознасмо, Богородице Дјево, Њега моли да се спасу душе наше.</i>
	Субота	Гл. 3: <i>Спасавајуће Твоје устајање славимо, Човекољупче.</i>
	Недеља	Гл. 2: <i>Славна Приснодјево Богородице, Мати Божија, Принеси нашу молитву сину своме и Богу нашем.</i>
Друга седмица	Понедељак	Гл. 2: <i>Господе, к теби зовем, услиши ме; Чуј глас мољења мога.</i>
	Уторак	Гл. 2: <i>Када вапим, Господе, Глас мој услиши и спаси ме.</i>
	Среда	Гл. 6: <i>Да се уздигне молитва моја, пред лицем Твојим, Спаситељу света.</i>
	Четвртак	Гл. 6: <i>Владико Господе, к Теби јединоме узносимо вечерњу химну, помилуј нас.</i>
	Петак	Гл. 6: <i>Бога од Тебе оваплоћеног спознасмо, Богородице Дјево, Њега моли да се спасу душе наше.</i>
	Субота	Гл. 6: <i>Животворно Твоје устајање, Господе, славимо.</i>
	Недеља	Гл. 2: <i>Славна Приснодјево Богородице, Мати Божија, Принеси нашу молитву сину своме и Богу нашем.</i>

Савремена богослужбена пракса чува изгледа старију верзију припева јерусалимског порекла: *Услиши нас, Господе*, који међутим у пракси представља припев само прва два стиха.¹³²⁸ Поменути припев, заједно са осталим припевима ове групе псалама који се појављују у појединим изворима, потиче из јерусалимског литургијског предања.¹³²⁹ Разлика између савремене праксе и азматског типика огледа се у чињеници да је у азматском Вечерњу на овом месту појан само 140. псалам, док се према јерусалимској традицији у склопу овог елемента Вечерње осим 140. налазе и 141, 129. и 116. псалам. У складу са сведочанствима која чува поредак *Студитског Типика* да сваки од

¹³²⁸ Упореди: *Часослов*, 186.

наведених псалама има различит припев, налазимо аналогiju са праксом по-сведоченом у изворима о студитском Јутрењу према којој хвалитни псалми на Јутрењу имају различите припеве.¹³³⁰ Све наведено указује на чињеницу да 140. псалам у византијском литургијском предању води порекло од древне антиохијске традиције. Међутим, како је поменути светилнични псалам доживео различит развој у константинопољској и јерусалимској традицији, а савремена пракса одговара другој, можемо закључити да светилнични псалам у савременом поретку потиче из јерусалимске традиције.

У музичким рукописима, записи прва два стиха овог псалма са припевима срећу се још од византијске епохе, и у потпуности одговарају начину на који се они и данас употребљавају у богослужењу.¹³³¹ Појање првог полустиха на самом почетку светилничног псалма представља карактеристику која начин појања овог псалма у савременом поретку, приближава предању азматског типика. Овај начин појања псалма нам указује на појаву која се у музичком предању азматског типика назива *ихима*, а представља појање полустиха, тј. дела првог стиха са припевом антифона, који је појан од стране доместика зарад упознавања хора или читаве заједнице са основним музичким карактеристикама гласа, а што је олакшавало заједничко појање.¹³³² Овоме је следило појање првог стиха са назначеним припевом по устаљеном обичају. Тако, почетак псалма према *Часослову* изгледа овако:

Ихима: *Господе, к Теби зовем, услиши ме.*

Припев: *Услиши ме, Господе.*

Господе, к Теби зовем, услиши ме;

чуј глас мољења мога, када завапих Теби.

Припев: *Услиши ме, Господе, итд.*¹³³³

Ихима, као и антифоно појање псалма са припевом, један је од показатеља да је 140. у монашком богослужбеном обрасцу био појан на начин који

---

¹³²⁹ Види поглавље 3.1.2.1.

¹³³⁰ Види: А. Пентковский, *Типикон патриарха Алексия Студита*, 407. Упореди са одељком 4.3.8. о Хвалитним псалмима.

¹³³¹ Види: *ΕΒΕ 2458*, 196-22а, *ΕΒΕ 899*, 53а-57а, *ΕΒΕ 2599*, 257а-259а, *Ἰβήρων 973*, 476-58а итд. Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 244.

¹³³² Појаву ихиме, тј првог полустиха појаног од стране доместика пре појања самог антифона видимо у Антифонарима *ΕΒΕ 2061* и *ΕΒΕ 2062*. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 147. Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 244.

потиче из азматског типика. Разлика коју увиђамо у односу на азматски типик огледа се у различитим припевима које користи азматски типик у односу на савремени. У азматском предању као припев за светилнични псалом коришћен је *тропар-кекрагар*, специфични кратки химнографски састав који је у одређеној мери могао бити прилагођен и хеортолошком карактеру дана.

4.2.6. Прокимени

Прокименом¹³³⁴ се назива древни начин појања псалама при коме се један стих псалма појао најпре на почетку, а у потом као припев осталим стиховима дотичног псалма коме стих припада. Значење речи прокимен не доводи се у везу са позицијом коју овакав псалом заузима у структури богослужења, где се често јавља испред светописамских читања,¹³³⁵ већ по чињеници да се код прокимена одређени стих псалма пева испред текста осталих стихова.¹³³⁶ Према древном обичају, приликом појања прокимена коришћен је читав псалом, а не неки његов део као што је касније услед редукције стихова постало уобичајено¹³³⁷. Прокимени осим из псалама могу бити и из других песама које потичу из Светога Писма. Тако се као прокимен Богородичиних празника среће *Богородичина химна* (Лк 1, 46-48),¹³³⁸ као и *Химна тројице младића у пећи* из Књиге пророка Данила (3, 57-88) на Литургији навечерја Пасхе (Велике Суботе).¹³³⁹ За прокимене је карактеристично да се никада не завршавају са Малим славословљем *Слава, и сада*, како је уобичајено за псалме са којима се поју као припев или рефрен тропари.¹³⁴⁰

---

¹³³³ Види: *Часослов*, 186.

¹³³⁴ Грчка реч прокимен (προκείμενον) означава оно што је стављено испред текста.

¹³³⁵ Види нпр. Л. Мирковић, *Православна литургија 1: опћи део*, Сремски Карловци 1918, 238.

¹³³⁶ Види: J. Mateos, *La célébration de la Parole*, 8. Код одређеног броја аутора среће се тврдња да је прокимен псалом који претходи читањима. Ипак, у богослужбеној пракси видимо да се прокимен јавља и без икаквог читања. Види нпр. прокимене на свакодневном Вечерњу.

¹³³⁷ Види: Γ. Φουντούλης, *Λογική λατρεία*, ΠΙΠΜ: Θεσσαλονίκη 1971, 246.

¹³³⁸ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 18.

¹³³⁹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 86.

¹³⁴⁰ Види: J. Mateos, *La célébration de la Parole*, 13.

На азматском, као и савременом Вечерњу прокимени се јављају у следећим варијантама:

- 1) свакодневни прокимен;¹³⁴¹
- 2) прокимен на Вечерњу на дан великих празника (тзв. Велики прокимени);¹³⁴²
- 3) прокимени уочи великих празника који су изабирани на тематској основи,¹³⁴³ који их доводи у везу са празником а који се везују за старозаветна читања.

Прве две варијанте издвајају се зато што су певани одмах после входа Вечерње а пре сугубе јектеније, док су празнични прокимени довођени у везу са читањима на крају Вечерње, када су и појани.

Прокимени се поју респонзоријално, што значи да најпре први стих прокимена поје појац, потом исти стих поје хор или народ. У наставку солиста поје стихове псалма на које народ (или хор) одговара првим отпеваним стихом као рефреном.¹³⁴⁴ У савременој богослужбеној пракси срећемо потврду да су прокимени певани као припеви комплетног псалма коме припадају. Поједини прокимени, који се поју на Вечерњем последовању, имају већи број стихова а не само један, те на тај начин према актуелном Типику певају се више од уобичајена три пута. *Типикон Светог Саве* описује појање прокимена на Вечерњу на следећи начин:

„Светлости тиха, говори ђакон: *Пазимо*; свештеник: *Мир свима*; и опет ђакон: *Премудрост. Пазимо*. Канонарх, учинивши поклон настојатељу, говори прокимен и стихове. Клирици поју прокимен дана: *Господ се зацари у лепоту се обуче*. Стих: *Обуче се Господ у силу и опасе се*. Стих: *Јер утврди васељену која се неће поколебати*. Стих: *Дому Твоме, Господе, приличи светиња у дужину дана*. И опет: *Господ се зацари у лепоту се обуче*.”¹³⁴⁵

---

¹³⁴¹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 178-180. Како су и ови прокимени у поменутом рукопису записани у додатку, Матеос претпоставља да представљају пример палестинског утицаја на развој азматског типика. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 171.

¹³⁴² Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 158, 186; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 96, 138.

¹³⁴³ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 18, 20; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 4, 8, 84-86.

¹³⁴⁴ Види: J. Mateos, *La célébration de la Parole*, 7; Ἰ. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α'*, 140-141.

¹³⁴⁵ Види: *Типиконъ*, 16.

Наведени прокимен на Вечерњу уочи суботе, који има три стиха, те се у складу са прописом Типика поје пет пута је једно од сведочанстава о древној пракси многократног певања прокимена као рефрена читавог псалма.¹³⁴⁶ Слично је и са прокименима који у савременој литургијској пракси носе назив велики прокимени.¹³⁴⁷ Ови прокимени представљају алтернативне прокимене који замењују свакодневне на Вечерњу о Господњим празницима, који су посведочени и у *Синаксарима-канонарима*, тј. азматским типичима.¹³⁴⁸

У рукописима *EVE 2061* као и *EVE 2062* у којима је сачувано музичко предање азматског типика не налазимо музички запис прокимена свакодневног Вечерња, али налазимо рубрике које нам указују на позицију истих у структури последовања.¹³⁴⁹ Тако срећемо пропис: „прокимен дана, а потом наставак Вечерња”,¹³⁵⁰ као и „потом *дохе* и одмах мали антифони”.¹³⁵¹ Прокимени представљају несумњиви елемент репертоара мизичких кодекса *Псалтикон* и *Азматикон*, који представљају неумске кодексе који садрже појачко предање везано за азматски типик, а који су садржали музичке записе које су појали солисти (*Псалтикон*) и хорови (*Азматикон*) парохијских храмова.¹³⁵² Од 14. века, у новој појачкој књизи *Пападици*, која се јавља упоредо са променом парадигме у богослужењу и преовадавањем монашког типика, прокимени имају нову музичку форму. У *Пападикама* је посведочен назив *дохе* (*δοχές, ἔντεχνες δοχές*) за калофоничну обраду прокимена.¹³⁵³

---

¹³⁴⁶ Упореди: *Часослов*, 191.

¹³⁴⁷ Велики прокимени поју се уместо редовних дневних прокимена на Вечерњу које се савршава на Господње празнике. Види нпр. велики прокимен на Вечерњу на Божић. *Типиконъ*, 357.

¹³⁴⁸ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 158; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 96, 138. Треба напоменути да се назив велики прокимени не среће у азматском типичу.

¹³⁴⁹ Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 245.

¹³⁵⁰ Види: *EVE 2062*, 24а. Упореди: *EVE 2061*, 116, 176, 23а; *EVE 899*, 1956.

¹³⁵¹ Види: *EVE 2062*, 546.

¹³⁵² Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 247. О појачкој књизи *Псалтикону* види: Ch. Thodberg, *Der Byzantinische Alleluarionzyklus*, MMB, Subsidia 7, Copenhagen 1966, 14. О *Азматикону* види: V. di Salvo, *Asmaticon*, у: BGG NS XVI (1962), 148-150, 156.

¹³⁵³ Види: Γ. Στάθης, *Οἱ ἀναγραμματοισμοί*, 134-136.

4.2.7. Светописамска читања

Светописамска читања на Вечерњу, која срећемо у богослужбеној књизи *Паримејник*, престављају још један елеменат древног парохиског богослужења константинопољске традиције који је сачуван у савременој пракси.

Старозаветна читања из *Паримејника* престављају једини остатак древног константинопољског лекционарног система, чији споменици до данас нису сачувани,¹³⁵⁴ и њихова је реконструкција могућа једино посредно.¹³⁵⁵ *Константинопољски Лекционар* новозаветних читања од времена иконоборства променио је свој састав.¹³⁵⁶ Међутим, када је у питању *Паримејник*, односно *Константинопољски Профитологион*, он није претрпео никакве измене и до данас чува древни систем *Лекционара* из предиконоборачког периода константинопољског богослужења.¹³⁵⁷ *Профитологион* је настао у периоду пре иконоборачке кризе издвајањем старозаветних читања из *Древног Лекционара* Константинопоља услед измештања старозаветног читања читања са Литургије, где је заузимало позицију пре апостола, на Вечерње.¹³⁵⁸

Јављају се два начина уређења редоследа читања у византијском богослужењу. У складу са првим принципом, светописамска читања изабирају се према редоследу по коме се налазе у *Светом Писму* као *lectio continua*. Са друге стране, према другом принципу одабира перикопа читања се распоређују

---

¹³⁵⁴ Наиме, у савременој литургиолошкој науци први период историје константинопољског богослужења остаје замагљен недостатком или фрагментарношћу писаних литургијских извора о овој епохи. Види: А. Пентковский, *Константинопољски и иерусалимски богослужбене уставы*, 71.

¹³⁵⁵ Ово посредно реконструисање древног константинопољског лекционара могуће је изучавањем *Омилијара* – збирки отачких омилија на светописамске текстове које одражавају лекционарни систем, или проучавањем сачуваних кондака Светог Романа Мелода (+556). Распоред светоотачких тумачења у Омилијарима открива садржину лекционара, будући да се налази у корелацији са распоредом читања. Такође и зборници кондака садрже распоред химни у односу на хеортологион. Упореди: А. Пентковский, *Константинопољски и иерусалимски богослужбене уставы*, 71.

¹³⁵⁶ Види: А. Пентковский, *Константинопољски и иерусалимски богослужбене уставы*, 71.

¹³⁵⁷ Види: С. Нøeg/G. Zuntz, *Remarks on the Prophetologion*, у: R. Casey и др. (прир.), *Quantulacumque*, Christophers: London 1937, 221.

¹³⁵⁸ Види: А. Пентковский, *Константинопољски и иерусалимски богослужбене уставы*, 71.

тако да тематски одговарају данима или периодима црквене године. Други наведени принцип се односи на периоде црквене године који у самом систему богослужења имају изузетан значај, као што су навечерја Господњих празника (пре свега Божић и Богојављење), Четрдесетница и Страсна седмица. Ова читања не следе принцип *lectio continua*, већ се изабирају према тематској вези текстова са празником који се прославља. На овај начин читања добијају анамнетичку функцију и користе се да би вернима објавила Тајну спасења која се тога дана празнује.¹³⁵⁹

У савременом *Профитологиону* доминира избор штива из *Старог Завета*. Тако налазимо да су током Четрдесетнице на Вечерњу читају књиге *Стварања* и *Премудрости Соломонових*, а током *Страсне седмице* из књиге *Изласка* и *Књиге о Јову*. На тритектију читају се током Четрдесетнице - *Пророштва Исаијина* а током *Страсне седмице* из *Књиге пророка Језекиља*.¹³⁶⁰ Новозаветна читања у дневном кругу богослужења срећу се прилично ретко.¹³⁶¹

Систем читања у *Профитологиону* или *Паримејнику*, одражава древну антиохијску традицију одабира читања, за која се може потенцијално претпоставити да нису била саставни део последовања дневног богослужбеног круга, већ су представљала систем читања који је био саставни део посебних последовања намењених катихизацији и припреми за Крштење.¹³⁶² Управо овим се објашњава пракса одабира читања која је и данас у употреби у богослужењима током Четрдесетнице, а која је уређена по принципу *lectio continua*.

Са друге стране, древна „парохијска бденија”, тј. вечерње Литургије навечерја Божића, Богојављења и Пасхе, као посебно значајна богослужења из перспективе историје самих последовања, чувају најдревније богослуж-

---

¹³⁵⁹ Види: R. Zerfass, *Die Schriftlesung im Kathedraloffizium Jerusalems* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 48), Aschendorff verlag: Münster 1968, 143-144. Упореди: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 276-277.

¹³⁶⁰ Види: *Паримејник* (прев. А. Јевтић), 11-106.

¹³⁶¹ Новозаветна читања су предвиђена на Вечерњу уочи празника Апостола. Види нпр: 26. септембар – Свети Јован Богослов (1 Јов 3, 20-4, 6; 1 Јов 4, 11-16; 1 Јов 4, 20-5, 5), 6. октобар - Свети Тома (1 Јов 1, 1-7; Јак 1, 1-12; Јуд 1, 1-25); 23. октобар - Свети Јаков Брат Божији (Јак 1, 1-12, Јак 1, 13-27, Јак 2, 1-13). *Паримејник*, 159-160; 163-165; 169-171.

¹³⁶² Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 278-282.

бене форме.¹³⁶³ Осим тога, избор читања на поменути Литургијама указује нам на чињеницу да је Црква самим избором читања из *Старог Завета* за поменуте дане, веома рано показивала на који начин разуме саме одабране перикопе.¹³⁶⁴ Наиме, сам одабир перикопа за поједине празнике представља ерминевтички оквир за разумевање дотичних старозаветних штива. Тако перикопе појединих празника у *Паримејнику* служе за објављивање Тајне спасења у Христу, као и теолошко-типолошке везе између празнованог новозаветног догађаја и његових старозаветних предобразаца.¹³⁶⁵

Новозаветна читања Еванђелских одељака на недељном и празничном Јутрењу, са друге стране, представљају плод утицаја богослужбене традиције Јерусалима, до кога је дошло тек после иконоборства.¹³⁶⁶ Ово нам сведочи чињеница да се јутарња Еванђеља читања не налазе у најстаријем *Синаксару-канонару* из 9-10. века *Патмос 266*, док су у рукопису *Αγίου Σταυροῦ 40* дати у додатку. *Евхологион Barberini gr. 336* не даје било какву назнаку читања из Еванђеља на недељном Јутрењу. Први *Евхологиони* у којима налазимо назнаке о томе да су постојала новозаветна читања на Јутрењу потичу из 10. века.¹³⁶⁷

Прокимена, као и тропари певани међу одељцима који су читани на Вечерњу великих празника или Свете Четрдесетнице, такође представљају елементе древног константинопољског богослужења, који су и данас у употреби, а који стоје у дитректној вези са древним *Константинопољским Лекционаром*.¹³⁶⁸ Читања која су била предвиђена у последовањима дневног круга у азматском типичу, усвојена су и у каснијим стадијумима развоја византијског богослужења, те је поменути систем тако остао до данас у употреби у богослужењу Православне Цркве.

---

¹³⁶³ Види: А. Baumstark, *Liturgie compare*, 30.

¹³⁶⁴ Поменути начин разумевања старозаветних перикопа које се читају на Пасхалном бденију на Литургији Василијевој на Велику суботу налазимо већ код Мелитона Сардског (+180): Мелитон Сардски, *Περὶ τοῦ Πάσχα*, О. Perler, *Méliton de Sardes: Sur la Pâque (et fragments)*, SC 123, Cerf: Paris 1966.

¹³⁶⁵ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 276.

¹³⁶⁶ Види: S. Parenti, *The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition*, OCP 77 (2011), 456.

¹³⁶⁷ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 278.

4.2.8. Отпуститељни тропари

Велики број отпуститељних тропара које срећемо на крају Вечерња у данашњем *Минеју* налазе се и у рукописима у којима је засведочено предање азматског типика. Треба напоменути да се термин отпуститељни (τό ἀπολυτικόν) у *Синаксарима-канонарима* среће само у једном случају - у петак *Антипасхе*, будући да овај термин не припада изворној терминологији азматског типика.¹³⁶⁹ Уопштено говорећи, у азматском типичу, тропаре који се тематски односе на сам празник или спомен, срећемо најчешће на *парамони* - Вечерњу уочи празника. Све ове тропаре, можемо сврстати у две групе:

- 1) општи тропари: тропари који се односе на одређену категорију Светих и најчешће не садрже име прослављаног Светог;
- 2) тропари писани за конкретне празнике или свете, који реферишу на садржину празника или живот празнованог Светог.

Ова подела видљива је и у савременим богослужбеним књигама. Када су у питању тропари Господњих празника, тропари које срећемо у азматским типичима налазе се у неизмењеном виду у савременој форми богослужења. Њихово место на крају азматског Вечерња, по Х. Матеосу сведочи да потичу из својеврсне литије која је следила по отпусту.¹³⁷⁰

4.2.9. Литија на Вечерњу

Типик Светог Саве Освећеног, који регулише савремено богослужење, на бденију великих празника прописује литију, тј. излазак из храма после прозбене јектеније и главопреклоне молитве.¹³⁷¹ Излазак, који се по *Типикону Светог Саве* зауставља у припрати, представља остатак древних литија које су постојале у градским, катедралним богослужбеним предањима.¹³⁷²

---

¹³⁶⁸ Упореди: С. Нøeg/G. Zuntz, *Remarks on the Prophetologion*, 221.

¹³⁶⁹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 18; G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 256.

¹³⁷⁰ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 324.

¹³⁷¹ Види: *Типиконъ*, 16.

¹³⁷² Више о богослужењу великих црквених и богослужбених центара у раном периоду које су карактерисале литије, а које се у литератури често назива стационарно

Поменућа пракса посведочена је и у изворима који се односе на азматски типик, према којима је имала два основна повода:

1) освећење градског простора и молитве за заштиту од природних или социјалних катастрофа, због чега су ове литије увек праћене молбама за избављење од земљотреса или поплава;¹³⁷³

2) одлазак на неко друго место на коме би се сабрање наставило.¹³⁷⁴

У владајућој пракси ова два наведена повода су очувана, макар у сведеном облику. Тако имамо литије у оквиру монашког бденија, које прате јектеније и молитве које садрже референце на поменуће теме великих и разорних земљотреса, или најезде непријатеља.¹³⁷⁵ Савремена пракса садржи и другу наведену традицију, према којој се из цркве литијски излази да би се молитвено сабрање у неком облику наставило на другом месту за које се већује празновање. Поменућу праксу илуструју процесије које прописује *Типикон Светог Саве Освећеног* приликом изласка на изворе, или фијале ради савршавања Великог водоосвећења на Богојављење.¹³⁷⁶

4.3. Елементи азматског Јутрења

Поређењем Јутрења у складу са азматским, студитским и савременим типиком дошли смо до закључка са су поједини елементи савременог типика пореклом из азматског. У наставку ћемо се посветити анализи ових елемената.

богослужење види: J. Boldovin, *The Urban Character of Christian Worship: Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, (OCA 228) PIO: Rome 1987.

¹³⁷³ Види: А. Дмитриевский, *Opisanie 1*, 152; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 304.

¹³⁷⁴ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 90-92; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 304.

¹³⁷⁵ Упореди: *Служебник*, 22.

¹³⁷⁶ Види Велико освећење воде на Богојављење: *Минея: месјац јанварь*, 79v-84r.

4.3.1. Шестопсалмије

У поретку савременог јутарњег богослужења, аналогно предначина-тељном псалму на Вечерњу налазимо скуп псалама који се читају на самом почетку последовања који се назива Шестопсалмије. Шестопсалмије чине следећи псалми 3, 37, 62, 87, 102 и 142, подељени у две тријаде између којих се умеће *Слава; и сада;* и трократно *алилуја*.¹³⁷⁷ Поређењем савремене праксе и азматског типика налазимо да се два псалма – 3. и 62. псалма, заједнички обема традицијама. У азматском Јутрењу у склопу првог антифона налази се и 133. псалма, који у савременој пракси улази у садржај свакодневне Полуноћнице.

Псалми који су заједнички обема праксама представљају остатак древног литургијског предања антиохијског литургијског простора. Наиме, псалма 62. наводе као елемент Јутрења многи извори из 4. и 5. века, који указују на састав Јутрења на простору који се налазио под утицајем антиохијског литургијског предања. Тако Златоусти, коментаришући 140. псалма, цитира почетне речи 62. псалма *Боже, Боже мој, к Теби раним*, као централног псалма Јутрења.¹³⁷⁸ *Апостолске установе*, такође, указују на присуство поменутог псалма у склопу истог богослужења.¹³⁷⁹

Сличност између азматског предања и монашке традиције је и овде само начелна и тиче се избора појединих псалама, док су разлике очигледне када је у питању број псалама који улазе у групу првог антифона парохиског (3) или Шестопсалмија монашког Јутрења (6). Осим тога, различита је и позиција ових група псалама у азматској и монашкој традицији. У монашкој традицији Шестопсалмије се чита на самом почетку Јутрења после почетног возгласа а пре мирне јектеније,¹³⁸⁰ док се у азматском предању први - фиксни антифон поје после мирне јектеније.¹³⁸¹ Овде увиђамо сличност са предначи-

---

¹³⁷⁷ Види: *Часослов*, 83-93.

¹³⁷⁸ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὸν ΡΜ' ψαλμὸν 1*, PG 55, 427-428.

¹³⁷⁹ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων 2*, 59 (M. Metzger), SC 320, 324.

¹³⁸⁰ Види: *Служебник*, 28; *Типиконъ*, 20.

¹³⁸¹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 181.

нателним псалмом који се на Вечерњу монашког типа налази такође пре мирне јектеније.¹³⁸²

Према одредбама савременог типика Шестопсалмије се увек чита¹³⁸³ од предстојатеља или одређеног чтеца. Међутим, постоје и сведочанства о томе да се Шестопсалмије појало унутар студитске монашке традиције.¹³⁸⁴ Као одраз ове праксе у *Аколутијама пападикe* 14. и 15. века, среће се коначни стих Шестопсалмија у неумском запису. Тако у рукопису *EVE 2406* налазимо следеће упутство: „пошто се заврши Шестопсалмије, појемо *Води ме*, солунско (појање), глас 4: *Води ме на земљу праву, Слава Оцу...*“.¹³⁸⁵ Као и када је у питању однос између првог антифона азматског Вечерња и предначинатељног псалма, и овде видимо да је сличност ограничена на поклапање избора појединих псалама. У другим аспектима, као што су начин произношења и позиција у самој структури Јутрења, уочавамо да постоје разлике.

4.3.2. Променљиви псалами на Јутрењу

У почетном делу Јутрења, према оба предања, као један од суштинских елемената последовања среће се произношење одређеног броја псалама по реду њихове нумерације. Када је у питању савремена пракса, тај елемент следи предање монашког типика. Према најновијим истраживањима азматских последовања, чак се и за праксу која је посведочена у азматском типичу може тврдити да је настала под утицајем монашких заједница које су узимале учешћа у богослужењима градских цркава, како на Истоку, тако и на Западу.¹³⁸⁶

Основне разлике које се тичу начина произношења променљивих псалама у овом делу Јутрења између два предања, могу се сврстати у две групе:

---

¹³⁸² Види: *Службеник*, 5.

¹³⁸³ Види: *Типиконъ*, 20.

¹³⁸⁴ Види: М. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 257.

¹³⁸⁵ Види: *EVE 2406*, 73v-74r. Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 246.

¹³⁸⁶ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 284-338. Види и одељак 2.1.1.3. нашег рада о карактеристикама антиохијског богослужења и значају учешћа градских монаха у њему.

1) разлике у начину произношења (где се према азматском предању псалми поју са кратким припевом, док се према монашкој читају);

2) количина псалма и њихов распоред, (где видимо да се према монашкој традицији читају две или три катизме Псалтира, док се у азматској у зависности од извора пева од седам до осамнаест антифона).¹³⁸⁷

Као карактеристични пример међусобног односа елемената који потичу из две поменуте различите традиције, истиче се чињеница да *Типикон Светог Саве Освећеног* предвиђа да данима када Јутрење има празнични карактер свештеник (или ђакон) међу катизмама произноси мале јектеније, док се обичним данима ове јектеније изостављају.¹³⁸⁸ Према томе, структура последовања празничним данима потпуно се приближава азматском типичу.

4.3.2.1. Непорочни (118. псалам)

Одређени псалми у савременом богослужењу своје место заузимају не поштујући редослед нумерације у *Псалтиру* или неки други принцип. Такав је случај са 118. псалмом,¹³⁸⁹ који представља елемент који је у монашки прешао из азматског типика.¹³⁹⁰ Тако савремени поредак подразумева појење *Непорочних* суботом и недељом током целе године, осим током зимског периода када се на недељном Јутрењу уместо Непорочних пева Полијелеј.¹³⁹¹

У редоследу расподеле псалама у азматском типичу 118. псалам није заузимао позицију која му припада према редоследу смењивања антифона, већ је представљао фиксни елемент Јутрења недеље.¹³⁹² Недељно Јутрење је у првом делу, који је савршаван у нартексу, имало први фиксни антифон (3, 62. и 133. псалам са припевом *Слава теби, Боже*), и потом псалам 118 подељен у

---

¹³⁸⁷ Види више о два начина расподеле псалама према сведочанствима о азматском типичу у одељку 3.1.1.1.

¹³⁸⁸ Види: *Типиконъ*, 20; *Служебник*, 37.

¹³⁸⁹ Види више о појању непорочних у раду Д. Тулијатос, у коме се ауторка посебно осврће на музичку форму појања ове катизме у 14. и 15. веку: D. Tuliatos-Banker, *The Byzantine Anomos Chant of the fourteenth and fifteenth centuries* (AB 46), ИПМ: Θεσσαλονίκη, 1984.

¹³⁹⁰ Види: М. Скабалланович, *Толковий Типикон 2*, 229.

¹³⁹¹ Види: *Типиконъ*, 69.

¹³⁹² Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 208.

три антифона.¹³⁹³ На недељном Јутрењу 118. псалма био је подељен на следећи начин:

1. антифон 118. псалма (1-72): *Алилуја;*
2. антифон 118. псалма (73-131): *Уразуми ме, Господе;*
3. антифон 118. псалма (132-176): *Алилуја.*

Између антифона су произношене мале јектеније од ђакона и презвитерске молитве, као што је уобичајено за азматски поредак.¹³⁹⁴ У току трећег антифона, при његовим последњим стиховима, вршен је вход и псалма се настављао у средишњем делу храма.¹³⁹⁵

Типикон Светог Саве предвиђа да се у зимским месецима на недељном Јутрењу, после богослудична другог сједална, поје Полијелеј, док се у летњим поје 118. псалма.¹³⁹⁶ Да је пракса појања Непорочних и током зимског периода представљала древнију праксу, сведочи нам и то што се у склопу недељног Јутрења на овом месту неизоставно, без обзира на то да ли је појан 118. псалма или Полијелеји, поју тропари који у богослужбеним књигама носе назив *Тропари по непорочним*.¹³⁹⁷ Поменути тропари представљају стихире Непорочних, како их често назива рукописно предање.¹³⁹⁸

У савременом систему богослужења Православне Цркве срећемо два начина употребе 118. псалма, као и две верзије тропара по непорочних: васкрсни и заупокојени.¹³⁹⁹ У том смислу, и подела самог псалма на антифоне је двострука. Прва верзија јесте она која подразумева да се псалма 118 дели на три антифона, како је предвиђено да се овај псалма поје на опелу, под ути-

---

¹³⁹³ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 8.

¹³⁹⁴ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 208.

¹³⁹⁵ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 20.

¹³⁹⁶ Види: *Типиконъ*, 71.

¹³⁹⁷ Види: *Типиконъ*, 21.

¹³⁹⁸ Види *Типикон Цркве Васкрсења Αγίου Σταυροῦ 43*: Α. Παπαδόπουλος -Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας* 2, 6, 84, 163; *Ευχολογιον Sinai gr. 963* (12. век); А. Дмитриевский, *Описание 2: Εὐχολόγια*, 136. Упореди: I. Φουντούλης, *Τελετουργικά Θέματα 1, Ἀποστολικὴ Διακονία: Ἀθήνα* 2002, 154.

¹³⁹⁹ Види: *Часослов*, 354-359.

цајем парохијске традиције.¹⁴⁰⁰ Други начин који се описује у поретку Парастоса - заупокојене Панихиде, јесте да се овај псалм поје подељен на два дела.¹⁴⁰¹

4.3.2.2. Полијелеји

Полијелејним псалмима се називају псалми 134, 135. и 136, као и избрани псалми који представљају замену за 136. псалм о Господњим, Богородичиним или празницима великих светих.

Псалми 134, 135. и 136. представљају изворни вид Полијелеја.¹⁴⁰² Ово сведочи и пракса коју видимо у припремним недељама које претходе Великом посту, у којима је сачувана древнији начин појања полијелеја.¹⁴⁰³ Будући да савремени богослужбени поредак практично предвиђа појање 136. псалма само у три недеље (Блудног сина, Месопусну и Сиропусну), стиче се утисак да је овде случај о нечему што је спецификум овог дела црквене година. Међутим, овакво разумевање није у складу са основном карактеристиком коју увиђамо у развоју типика. Према правилности која се јавља у историјском развоју богослужбених елемената, верзија коју имамо у оквиру припремних недеља пре Четрдесетнице сведочи древнији образац од оне коју имамо у осталим случајевима када се 136. псалм замењује посебним псалмима или пак стиховима разних псалама.¹⁴⁰⁴

---

¹⁴⁰⁰ Види: *Велики Требник* (прев. Ј. Поповић), Епархија рашко-призренска: Призрен 1993, 143-144.

¹⁴⁰¹ Види: *Октоих*, Правыло вяр: Москва 2015, 84v.

¹⁴⁰² Види одличну студију о полијелеју у византијској појачкој традицији: Α. Χαλδαιάκης, *Ἡ Πολυέλεος στὴν βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία* (Μελέται 5), ΙΒΜ: Ἀθήναι 2003.

¹⁴⁰³ Упореди: А. Baumstark, *Liturgie comparee: Principes et Méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Chevetogne 1953, 30.

¹⁴⁰⁴ Види музичке примере изабраних псалама или антифона у *ΕΒΕ 2444*, 109r, *ΕΒΕ 2456*, 90v, *ΕΒΕ 899*, 60v, *Κουτλουμουσιού 457*, 145v као неке од музичких примера. Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 247.

У азматском типичу полијелеји нису имали посебно место у виду фиксних антифона празника, већ су појани када би дошли на ред по реду нумерације у Псалтиру као остали променљиви антифони.¹⁴⁰⁵

4.3.3. Ипакој (ὕπακοή)

Ипакој (ὕπακοή, послушање, али у богослужбеној терминологији значи одговор)¹⁴⁰⁶ у савременом богослужењу означава осам васкрсних тропара из *Октоиха*, који се поју на недељном Јутрењу пре Степена,¹⁴⁰⁷ као и одређени број сличних тропара које налазимо у *Минејима* и *Триодима* после треће песме канона.¹⁴⁰⁸ Поменути назив није карактеристичан за константинопољску богослужбену традицију. Наиме, термин *Ипакој* потиче из јерусалимске традиције у којој је представљао еквивалент константинопољском термину тропар.¹⁴⁰⁹ Поменута еквиваленција појмова тропар и ипакој може се илустровати поређењем назива за химну *Ви који се у Христа крстите*, која се у *Синаксару-канонару Ἀγίου Σταυροῦ 40* назива тропаром,¹⁴¹⁰ док се у *Грузијском лекционару* иста химна назива ипакој.¹⁴¹¹ Појављивање овог термина у изворима везаним за азматски типик представља плод утицаја палестинског богослужења.¹⁴¹²

---

¹⁴⁰⁵ Псалми 134. и 135. чинили су 63, док је псалам 136, заједно са 137. чини 64. антифон канона псалама Велике Цркве. Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 128.

¹⁴⁰⁶ Упореди: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 20; H. Leeb, *Die Gesänge im Gemeindegottesdienst von Jerusalem (vom 5. bis 8. Jahrhundert)*, Wien 1970, 157-160; Π. Τρεμπέλας, *Μικρὸν εὐχολόγιον* 2, 156.

¹⁴⁰⁷ Види нпр: *Октоих*, 21г.

¹⁴⁰⁸ *Минея: месјац декаръ*, 254v; *Триодъ цветная*, 3v.

¹⁴⁰⁹ Упореди: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 20; R. Taft, *The Structural Analysis of Liturgical Units*, 196-199.

¹⁴¹⁰ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 90.

¹⁴¹¹ Види: M. Tarchnisvili, *Le grand lectionnaire de l'Église de Jerusalem (Ve-VIIIe s.) 1* (CSCO 189), Peeters: Lowen 1959, 736.

¹⁴¹² Види варијанту текста *Синаксара-канонара* коју даје Х. Матеос према рукопису *Paris gr. 1590* где се тропар *Бога од тебе оваплоћеног* који се пева са 140. псалмом на Вечерњу уочи Божића, назива ипакој: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 1, V, 148.

4.3.4. Прокимени

Прокимен који се јавља на савременом празничном Јутрењу, представља још један елемент савременог Јутрења, који своје порекло нема у изворном азматском типичу. На овакву тврдњу нас наводи одсуство таквог прокимена у изворној форми азматског Јутрења. Наиме, у *Синаксарима-канонарима* не налазимо прокимене, нити у оквиру свакодневног, нити пак празничног Јутрења. Како прокимене који су дати у додатку на крају рукописа *Αγίου Σταυροῦ 40* прате васкрсна или празнична Јутрења Еванђеља, која су ушла у употребу из јерусалимске традиције у периоду после иконоборства, Х. Матеос закључује да и он представља елемент који је у азматски типик унет каснијим развојем.¹⁴¹³

Рукопис *Coislin 213* (1027 год.) указује на специфичну праксу која стоји у вези са прокименима азматског Јутрења. Наиме, поменути рукопис указује на праксу изостављања јектенија за катихумене и просветљаване на свим јутарњим богослужењима, изузев оних када се поје један од *Дванаест прокимена*.¹⁴¹⁴ Исти рукопис не даје списак дванаест прокимена, али се у истој рубрици даје попис дана када су исти појани на Јутрењу: уторак, четвртак и субота током четири седмице пре почетка Четрдесетнице. У свом раду о овој теми Е. Велковска је приложила листу ових прокимена.¹⁴¹⁵ У истом раду Велковска је изнела став да је прокимен *Васкрсни Господе* (Пс 9, 33) представљао фиксни прокимен недељног Јутрења, који се касније одржао у студитској пракси,¹⁴¹⁶ а који сведочи и Свети Симеон Солунски.¹⁴¹⁷

---

¹⁴¹³ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 171.

¹⁴¹⁴ Види: *Coislin 213*, 68v. Упореди: M. Arranz, *L'Eucologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI: Hagiasmatrion & Archiratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Editrice Pontificia Università Gregoriana: Roma 1996, 96.

¹⁴¹⁵ Види: E. Velkovska, *I <dodici prokeimena> del mattutino cattedrale bizantino*, у: H. J. Feulner и др. (прир.), *Crossroad of cultures (OCA 260)*, PIO: Roma 2000, 708-711.

¹⁴¹⁶ Сви променљиви псалми према Студитском типичу појани су са припевом Алилуја. Види: M. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 3-4.

¹⁴¹⁷ Види: E. Velkovska, *I <dodici prokeimena>*, 714.

4.3.5. Псалам 50 и вход на Јутрењу

Један од псалама који представља централни елемент Јутрења у већини хришћанских литургијских традиција јесте 50. псалам.¹⁴¹⁸ Као и централни псалам Вечерња (140), и 50. псалам тематизује појам жртве, што ствара везу између храмовног богослужења и последовања дневног круга.¹⁴¹⁹

Слично другим сталним елементима дневног богослужбеног круга које налазимо и у азматском типичу, овај псалам своје порекло има у основи која лежи у древнијем богослужбеном предању. Према сведочанству Светог Василија Великог (+379), 50. псалам је појан у време свитања у Кападокији, још у 4. веку.¹⁴²⁰ Будући да не налазимо поменути псалам у описима Јутрења на простору који се налазио у сфери утицаја Антиохије као центра формирања и развоја богослужења, можемо претпоставити да је овај елемент у византијско богослужење ушао из кападокијске традиције.¹⁴²¹

Педесети псалам је у азматском типичу представљао фиксни антифон Јутрења и појан је на два начина:

1) први је певање 50. псалма са кратким припевом који у изворима носи назив *пентикостар*;¹⁴²²

2) друга верзија која се јавља у азматском типичу а која подразумева појање дужег тропара празника или светога као припева, тј. рефрена са стиховима поменутог псалма.¹⁴²³

---

¹⁴¹⁸ Види о 50. псалму на Јутрењу у другим богослужбеним традицијама: R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 40-41, 79, 82-83, 85, 87-89 итд.

¹⁴¹⁹ Види одељак 4.2.5.

¹⁴²⁰ Види: Василије Велики, *Επιστολαί* 207, PG 32, 763.

¹⁴²¹ Упореди: H. Mateos, *The Morning and Evening Office*, 35.

¹⁴²² У *Синаксар-канонару Ἁγίου Σταυροῦ 40* овај припев се назива свакодневним тропаром: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 108. Назив пентикостар налазимо код Симеона Солунског, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς* 351, PG 155, 648.

¹⁴²³ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 10, 20.

Табела бр. 7: Пентикостари на азматском Јутрењу¹⁴²⁴

	Дан	Пентикостар
Прва седмица	Понедељак	Гл. 3: Душе моје нечистоту Ти знаш, Господе, подај ми опроштај сагрешења као Благ и помилуј ме.
	Уторак	Гл. 5: Делима својим страшним сваке се смелости лиших, и не смем да вапијем: смилуј се! Но како Ти једини знаш, Господе, опраштати грехе, помилуј ме.
	Среда	Гл. 1: Ти који си претрпео Крст за мене, просветли душу моју молим се, Боже, и помилуј ме.
	Четвртак	Гл. 3: Из дубине безакоња мојих изведи, Господе, као Петра из таласа и спаси ме.
	Петак	Гл. 4: Оми нечистоту срца мога, очисти мноштво сагрешења мојих, силом Крста свога, Боже, и помилуј ме.
	Субота	Гл. 8: Светлост свога познања засијај у срцима нашим Богородицом, и помилуј нас.
	Друга седмица	Понедељак
Уторак		Гл. 5: Бездан Твојих милости гледајући вапијем Ти, Господе, помилуј.
Среда		Гл. 8: Од греха мојих очисти ме, Господе, и благонаклоности своје удостој, Спасе многомилостиви.
Четвртак		Гл. 3: Дубину сагрешења мојих Ти знаш, Господе, дај ми руку као Петру и спаси ме.
Петак		Гл. 1: Ти који си Крст претрпео за мене, просветли душу моју, Боже, и помилуј ме.
Субота		Гл. 6: Ти који си светлост засијао, Богородицом нас помилуј.

У савременој пракси 50. псалм се на богослужењу произноси читањем и певањем. Тако се наведени псалм у савременој пракси јелинофоних цркава, као и других цркава које своје богослужење усаглашавају са *Типиком Ве-*

¹⁴²⁴ Упореди: O. Strunk, *The Byzantine Office at Hagia Sophia*, DOP 9/10 (1956), 202; Н.

лике Цркве, на недељном Јутрењу поје, док се на осталим чита.¹⁴²⁵ У словенским пак Црквама поменути псалом се увек чита. У богослужбеној пракси Српске православне цркве, као и у зборницима српског народног појања не налазимо примере појања 50. псалма.¹⁴²⁶ Помесне Цркве у којима се употребљава византијска појачка традиција, на свакодневним и празничним богослужењима 50. псалом се чита, док се на недељним пева по другом гласу.¹⁴²⁷ Псалом се у овом случају поје без икаквог припева, док се на самом почетку јавља удвајање првог полустиха (слично *ихими* у појању азматског типика), што представља још један од примера утицаја појачке праксе парохијског типика, слично другим фиксним псалмима дневног богослужбеног круга, као што су *Блажен муж, Господи возвах*, или пак полијелеји.¹⁴²⁸

У складу са *Типиконом Светог Саве*, 50. псалом се на Јутрењу изоставља једино на Пасху и током Светле седмице.¹⁴²⁹ Међутим, наведена пракса није сагласна са азматским поретком према коме је овај псалом свакодневно, па и на Васкрс, певан као један од централних елемената Јутрења.¹⁴³⁰ Карактеристично је да се према монашком типичу предвиђа појање тропара на *Слава и ниње*, као и *стихире после 50. псалма* недељама, као и свим празницима када се на Јутрењу чита Еванђеље. Наведени тропари представљају елемент који се јавља и у пракси азматског типика, али са том разликом да се поменути тропари према азматском типичу певају после сваког стиха 50. псалма.¹⁴³¹

Двоструки начин произношења 50. псалма у савременој пракси (читањем или појањем), као и у случају катизме *Блажен муж*, или *Славословљу*, који се у свакидашњим последовањима произносе читањем, а на празничним појањем, сведочи о томе да се елементи два предања у савременом богослу-

---

Милошевић, Молитвослов, 134-135.

¹⁴²⁵ Види: Г. Βιολάκης, *Τυπικόν*, 54.

¹⁴²⁶ Упореди: *Недеља свете Педесетнице: празничне службе*, И. Ћирић (прев. и прир.), Нови Сад 1942, 184.

¹⁴²⁷ Види: Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' δομειστίκου: *Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ 2, περιέχων τὰ μαθήματα τοῦ ὄρθρου*, Κωνσταντινουπόλει 1851, 490-501; Верзија на црквенословенском: А. Иванов, *Ирмологија*, Цариград 1875, 199.

¹⁴²⁸ Види: Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' δομειστίκου: *Πανδέκτη 1*, 65, 113; Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' δομειστίκου: *Πανδέκτη 2*, 36.

¹⁴²⁹ Види: *Типиконъ*, 949.

¹⁴³⁰ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 92.

¹⁴³¹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 8-10.

жењу често преплићу. Тако, у оним случајевима када се псалам чита, видимо да се целокупно последовање врши у складу са монашком, тј. палестинском традицијом, док онда када се 50. псалам поје, или када у савременом богослужењу имамо тропаре по 50. псалму, уочавамо да се и остали елементи богослужења приближавају форми која одговара азматском типичу.

4.3.6. Библијске песме

Библијске оде, тј. оне богослужбене химне које су преузете из *Светог Писма* а притом не припадају *Књизи псалама*, представљају један од древних елемената Јутрења.¹⁴³²

У савременом богослужењу има девет библијских песама које се (изузев друге, која се користи само уторком у току Велике Четрдесетнице) свакодневно употребљавају на јутарњем богослужењу. Ова пракса, међутим, не представља изворни облик употребе библијских песама. Како нам сведочи период Свете Четрдесетнице, број песама које се користе, као и избор истих, варира током дана у седмици. Библијске песме се у периоду Четрдесетнице користе како је приказано у следећој табели.¹⁴³³

Табела бр. 8: Распоред библијских пресама према Триоду

Дан у седмици	Променљиве оде	Фиксне оде
понедељак	1.	8. и 9.
уторак	2.	8. и 9.
среда	3.	8. и 9.
четвртак	4.	8. и 9.
петак	5.	8. и 9.

¹⁴³² Види више у одељку 2.1.2.2.2.1.

¹⁴³³ Види: *Триодъ постная*, passim.

субота	6. и 7.	8. и 9.
недеља	1-7.	8. и 9.

Будући да период Четрдесетнице осликава древну праксу последовања,¹⁴³⁴ можемо рећи да нам поменута пракса која се задржала током Четрдесетнице открива и изворну форму појања библијских песама, како у Четрдесетници, тако и ван ње. Како видимо, током радних дана седмице на Јутрењу се користе само три песме, док се суботом поју четири. Промена броја библијских песама на недељном Јутрењу током периода Четрдесетнице, представља кључ за разумевање историје употребе свих девет ода на сакондним богослужењима.¹⁴³⁵ Наиме, како је богослужење уочи недеље према монашкој традицији трајало читаве ноћи, количина потребног материјала је повећавана, те је према томе и у овом случају уместо уобичајених канона сачињених од две, три или четири песме употребљаван пун број песама.¹⁴³⁶ Уједно је друга песма, због свог изражено покајног карактера, била појана само уторком у току Четрдесетнице, док је током осталих дана дана иста у потпуности изостављана.

Друго веома важно сведочанство о развоју начина употребе девет библијских песама, као и канона на Јутрењу, представља јерусалимска химнографска традиција. У сачуваним химнама у *Древном јадгари*, налазимо двопеснеце и трипеснеце и ван периода *Великог поста*, који сведоче о томе да је поменута пракса веома древна и да свакако припада јерусалимском предању.¹⁴³⁷ Потпуни канони од девет песама настали су касније у односу на веома рану (4-5. век) појаву канона од једне или две песме.¹⁴³⁸

¹⁴³⁴ Према Баумштарковим законима упоредне литургије, период Четрдесетнице, као и дани везани за велике празнике Пасху, Божић и Богојављење, представљају периоде црквене године који својим карактеристикама одражавају најизворније праксе и текстове. Види: А. Baumstark, *Liturgie Comparée*, Chevetogne 1953, 27-30.

¹⁴³⁵ Види: R. Taft, *The Liturgy of the Hours*, 283.

¹⁴³⁶ Види: *Типикон Светог Саве* предвиђа служење Свеноћног бденија сваке недеље током године, исту праксу налазимо и током Четрдесетнице. Види: *Типиконъ*, 34. У складу са овом праксом у Триоду налазимо потпуни канон на Јутрењу недељама Четрдесетнице. Види: *Триодъ посная*, 145v-150v.

¹⁴³⁷ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem” у: CDH.

¹⁴³⁸ Више о настанку и развоју канона у јерусалимском литургијском предању види: В. Василик, *Проблема происхождения канона как гимнографического жанра: однопеснец и*

У азматском јутрењу, међутим, библијске песме се употребљавају као елемент система променљивих антифона за Јутрење суботе. Тако у рукописима ЕВЕ 2061 и ЕВЕ 2062 налазимо сведочанство о томе да су библијске песме чиниле променљиве антифоне на суботњем Јутрењу.¹⁴³⁹ Једина песма која је представљала стални елемент Јутрења била је данашња осма песма или *Песма тројице младића* (Дан 3, 57-88), која је највероватније била један од фиксних антифона празничног Јутрења.¹⁴⁴⁰

Табела бр. 9: Библијске песме коришћене као антифони на суботњем јутрењу према рукописима ЕВЕ 2061 и ЕВЕ 2062¹⁴⁴¹

Библијска песма	Припев
1. Мојсијева (Изл 15, 1-19)	<i>Господу певајмо, јер се славно прослави.</i>
2. Мојсијева (Пнз 32, 1-43)	
1. део: Пнз 32, 1-14	<i>Слава Теби, Боже.</i>
2. део: Пнз 32, 15-21	<i>Сачувај ме, Господе.</i>
3. део: Пнз 32, 22-38	<i>Праведан си, Господе.</i>
4. део: Пнз 32, 39-43	<i>Слава Теби, Слава Теби.</i>
Авакумова (Ав 3, 2-19)	<i>Услиши ме, Господе.</i>
Исаијина (Ис 29, 9-20) и Јонина (Јон 2, 3-10)	<i>Сажали се, Господе.</i>
Анина (1Цар 2, 1-10) и Маријина (Лк 1, 46-55)	<i>Помилуј ме, Господе.</i>
Језекијина (Ис 38, 10-20) и Манасијина (крају 2Дн 36)	<i>Очисти ме, Господе.</i>
Тројице младића (Дан 3, 26-45, 52-88)	<i>Благословен си, Господе.</i>

двупеснец - ранние стадии формирования канона (Докторска дисертација), Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова: Москва 2001.

¹⁴³⁹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 130-131.

¹⁴⁴⁰ Види одељак о празничном азматском јутрењу 3.2.1.3.

¹⁴⁴¹ Упореди: О. Strunk, *The Byzantine Office at Hagia Sophia, DOP 9/10 (1956)*, 201.

Захаријина (Лк 1, 66-79) и Симеонова (Лк 2, 29-32)	<i>Благословен Господ Исус Цар, јер посети и учини избављење свом народу.</i>
--	---

4.3.7. Евлогитарија - Песма тројице младића (Дан 3, 57-88)

Из дате табеле можемо видети да две оде – 8. и 9. представљају фиксни елемент сваког Јутрења током литургијске године у складу са савременом праксом. Обе ове оде представљају на различите начине елементе заједничке и другим литургијским предањима.

Посебну пажњу привлачи Осма песма која се јавља и у оквиру Јутрења азматског типика. Осма песма (Дан 3, 57-88) у азматском типичу се назива Евлогитарија (εὐλογητάρια), и представља један од фиксних антифона азматског Јутрења, карактеристичан за дане литургијске године који су имали празнични карактер.¹⁴⁴² Према истраживању Г. Ханкеа,¹⁴⁴³ овај елемент азматског Јутрења представља остатак древног парохиског бденија,¹⁴⁴⁴ које је описала још Етерија дајући опис богослужења у Јерусалиму,¹⁴⁴⁵ као и *Апостолске установе* у Антиохији.¹⁴⁴⁶ На чињеницу празничног карактера Евлогитарије указује и то што се унутар *Синаксар-канонара* током периода седмичних дана Четрдесетнице не пева Евлогитарија.¹⁴⁴⁷ Са друге стране, исти извор наводи Евлогитарију као саставни део Јутрења сваког дана током периода између Пасхе и Педесетнице.¹⁴⁴⁸ Такође, као још један индикатор видимо да је поменута *Песма тројице младића* (Дан 3, 57-88) предвиђена и за Јутрење у Лазареву суботу,¹⁴⁴⁹ као и на Цвети, али се изоставља на Јутрењу

¹⁴⁴² Ово нам потврђује чињеница да *Типик Велике Цркве* не предвиђа, тј. изоставља овај антифон радним данима током великог поста, као и у неким другим случајевима, о чему ће бити речи у наставку.

¹⁴⁴³ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 525.

¹⁴⁴⁴ Термин бденије овде користимо за богослужење које је почињало дубоко у ноћи пре сванућа недеље. Види исцрпан рад о овој теми: G. Bertonière, *The historical Development of the Easter Vigil and related services in the Greek Church*, OCA 193, PIO: Roma 1972.

¹⁴⁴⁵ Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 8-12 (P. Maraval), SC 296, 234-244.

¹⁴⁴⁶ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* 2, 59. SC 320, 326.

¹⁴⁴⁷ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, , 10.

¹⁴⁴⁸ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 110.

¹⁴⁴⁹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 62.

Великог понедељка.¹⁴⁵⁰ Све ово указује на то да је током периода Четрдесетнице, који чува древнију структуру богослужења, *Химна тројице младића* била појана само празничним данима, али не и свакодневно. Једно од сведочанстава о томе да поменути химна није била саставни део свакидашњег Јутрења представља и *Осма молитва* Јутрења у савременом *Служебнику*, која се текстуално не ослања на саму химну,¹⁴⁵¹ иако све молитве које претходе фиксним антифонима реферишу на садржај антифона.

Иста химна у богослужењу регулисаном азматским типцима коришћена је и као самостални елемент, па је као такву срећемо под називом прокимен у Вечерњој Василијевој Литургији уочи Пасхе, после завршетка низа читања а пре входа новокрштених у храм.¹⁴⁵² На истом овом месту, поменути *Песма тројице младића* (Дан 3, 57-88) поје се и у савременом богослужењу.¹⁴⁵³

4.3.8. Хвалитни псалми

Хвалитни псалми, које сачињавају 148, 149. и 150. псалам, представљају још један од фиксних антифона, тј. сталних псалама, који карактеришу оба литургијска предања византијске богослужбене традиције. Када је у питању начин појања ових псалама у савременој пракси у поређењу са азматским типиком, срећемо појаве сличне онима које смо констатовали код 140. псалма на Вечерњу. У азматском предању хвалитни псалми појани су са сталним припевом *Теби приличи песма Богу*.¹⁴⁵⁴

Код Светог Јована Златоуста (+407) срећемо помен о 148. псалму приликом једног његовог описа Јутрења у *Омилији на 1. Тимотеју*.¹⁴⁵⁵ Иста група

---

¹⁴⁵⁰ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 66.

¹⁴⁵¹ Види: М. Аранц, иако у истом свом раду наводи да *Песма тројице младића* представља стандардни елемент азматског Јутрења, и сам примећује поменути појаву. Упореди: М. Аранц, *Как молились Богу древние византийцы*, 78.

¹⁴⁵² Упореди: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 86.

¹⁴⁵³ Види: *Триодъ постная*, 600г-601г; *Паримејник*, 134-135.

¹⁴⁵⁴ Види: ЕВЕ 2061, 3в.

¹⁴⁵⁵ Види: Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α΄*, 14, 4. PG 62, 576.

псалама среће се и у многим другим богослужбеним традицијама,¹⁴⁵⁶ па се према томе може закључити да су они део Јутрења од најдревнијих времена.¹⁴⁵⁷ Када је у питању византијски литургијски тип, припев се среће и у најстаријим изворима за јерусалимско богослужење – древним грузијским преводима који се односе на период од 4. до 7. века. Тако се у грузијском рукопису *Sinai Georgian O.34* на хвалитним псалмима као припев даје *Теби приличи песма Богу*. Међутим од стиха *Нека хвале име његово* (Пс 149, 3), припев је *Сине Божију, помилуј нас*, а од стиха *Хвалите га за многе моћи његове* (Пс 15,2), као и на *Слава, и сада: Теби приличи слава Богу*.¹⁴⁵⁸ Овај припев и у савременој пракси налазимо као припев прва два стиха хвалитних. Остали стихови поју се у савременој пракси без припева.

У складу са описом азматског Јутрења Светог Симеона Солунског (+1429), видимо да су припеви хвалитних псалама могли бити и различити.¹⁴⁵⁹ Према наведеном сведочанству хвалитни псалми су појани са фиксним припевима на следећи начин: 148, 1-6. стиха припев: *Теби приличи песма Богу*; 148, 7-11. стиха припев: *Дајте славу Богу*; 148, 12-14. стиха припев: *Њему приличи похвала*; 149, 1-5. стиха припев: *Слава Теби, Свети Оче*; 149, 6-9. стиха припев: *Поштеди нас, Господе*; 150, 1-2. стиха: *Сине Божију, помилуј нас*; 150, 3. стих припев: *Слава Ономе који нам дарује светлост*; до краја 150. псалма припев: *Теби слава приличи, Господе*. Идентична пракса среће се у *Месунијском типу*, који се односи на студитско предање у јужноиталијанској редакцији.¹⁴⁶⁰ Слично је и са сведочанствима која налазимо у другим изворима из периода од 12. до 15. века.¹⁴⁶¹

Појање полустиха или синтагме из првог стиха из дотичног псалма пре самог антифона, као увода у појање од стране доместика у византијским хорovima, оставило је трага и на појање хвалитних псалама. Ово се види у

¹⁴⁵⁶ Види: R. Taft, *The Liturgy of the Hours in East and West*, 81.

¹⁴⁵⁷ Види: J. Mateos, *Morning and Evening Office*, 34.

¹⁴⁵⁸ Грузијски текст рукописа у: L. Xevsuriani, *Sin. 34–ის შედგენილობის საკითხებისათვის* (*Проблем склона рукописа Sin. 34*), *Mravaltavi* 6 (1978), 88-123. Наводимо по енглеском преводу С. Фројшова. Види: S. Frøyshov, "Rite of Jerusalem".

¹⁴⁵⁹ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς*, PG 155, 648.

¹⁴⁶⁰ Види: M. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, AP-30, AP-34, 296, 297.

појању стиха *Све што дише нека хвали Господа* пре првог стиха 148. псалма.¹⁴⁶²

4.3.9. Велико славословље

Велико славословље је једна од древних хришћанских химни, која представља елемент заједнички азматском и савременом богослужењу. Најстарије верзије ове химне налазимо у *Апостолским установама*,¹⁴⁶³ као и у рукопису Светог Писма *Codex Alexandrinus* (5. век), 569r-v.¹⁴⁶⁴ У отачким делима једно од најстаријих сведочанстава поменуте химне налази се у спису *О девствености*, који се приписује Светом Атанасију Великом,¹⁴⁶⁵ као и у Златоустовој *Омилији на Матеја*.¹⁴⁶⁶ Верзија која се употребљава у византијском литургијском типу одговара оној коју налазимо у *Codex Alexandrinus*,¹⁴⁶⁷ где се химна налази без Трисветога на крају, које је самом тексту химне додато највероватније у 5. веку.¹⁴⁶⁸

Када је у питању савремена пракса, Велико славословље се користи у две редакције: празнично Велико славословље које се поје и на завршетку има Трисвето, и свакодневна верзија Славословља која почиње речим *Теби приличи слава*, и која се чита. Индикативно је да се према *Типику Светог Саве Освећеног* Велико славословље поје само празничним данима, када се врши и вход на Вечерњу, као и Божанствена Литургија. Чињеница да у складу са наведеним *Типиком* последовања Јутрења и Вечерња имају две форме, све-

---

¹⁴⁶¹ Види: *Псалтир Paris. gr. 23* (12. век), 280v-282v и *Sinai. gr. 904* (1211. година), 68v-72r. Такође види и у *Тумачењу црквених последовања* Марка Евгеника: Марко Ефески, *Ἐξηγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*, PG 160, 1180.

¹⁴⁶² Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 256.

¹⁴⁶³ Види: *Διατάχαι τῶν ἀγίων ἀποστόλων* 7, 47-48 (M. Metzger), SC 336, 112-115.

¹⁴⁶⁴ Види: H. Leclercq, „Doxologie grande”, DACL 4, Fasc. 2, 1528-1540.

¹⁴⁶⁵ Види: Атанасије Велики, *Περὶ παρθενίας* 20, PG 28, 276. Овај текст, иако приписан Светом Атанасију Великом, написан је крајем 4. века на простору Кападокије. Види: M. Aubineu, *Les écrits de s. Athanasie sur la viginite*, Revue d'ascetique et de mystique 31, Toulouse-Paris 1955, 144-151. Види, такође: J. Mateos, *Office de minuit et office du matin chez s. Athanase*, OCP 28, Roma 1962, 173-180

¹⁴⁶⁶ Види: Јован Златоуст, *Εἰς τὸν Ματθαῖον* 3-4, PG 58, 644-646.

¹⁴⁶⁷ Види: М. Желтов, „Великое славословие”, у: ПЭ 7, 512.

дочи о двоструком пореклу савремене богослужбене праксе. Ово је видљиво на нивоу структура последовања дневног богослужбеног круга, које се мењају у складу са тиме да ли је у питању дан са литургијским празновањем, или обичан дан током године без празновања. Тако је уочљиво да се празничним данима, када имамо Литургију, савремено богослужење својом структуром и начином појања снажно приближава предању азматског типика. Оним пак данима када се не служи Литургија, тј. нема празновања или је пост, богослужење се приближава палестинској монашкој пракси.

Двоструко порекло последовања у савременој богослужбеној форми се огледа, како у виду промене у структури последовања, која је јасно приказана у компарацији структура Вечерња и Јутрења приказаној у другом поглављу, тако и по питању самог начина произношења појединих елемената. Тако се у савременој пракси јавља следећи принцип: данима када постоји неко празновање, елементи последовања који су заједнички обема традицијама се певају, док се оним данима када нема празновања ти исти елементи читају.¹⁴⁶⁹ У случају Великог славословља овај принцип је очигледан.

4.3.10. Литија на Јутрењу и читања

Како унутар поретка празничног Вечерња, тако и на завршетку савременог Јутрења срећемо литију одређеним данима. Ова литија може бити још један од трагова древне праксе процесија које су савршаване у градским последовањима. Више о томе речено је у вези са литијом на Вечерњу. Као остатак поменуте праксе према Виолакисовом *Типику Велике Цркве* Велико освећење на Богојављење бива после Јутрења а пре почетка Литургије.¹⁴⁷⁰

Према одредбама *Типикона Светог Саве*, литије савршавају између Јутрења и Првог часа, када се после отпуста Јутрења излази у припрату уз

---

¹⁴⁶⁸ Види: Ϊ. Φουντούλη, *Απαντήσεις εις λειτουργικὰς ἀπορίας 4*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Θεσσαλονίκη 1982, 234. (= J. Фундулис, *Литургијске недоумице*, Краљево 2005).

¹⁴⁶⁹ Види: 103. псалам, Блажен муж, Непорочни, Полијелеји, 50. псалам и сл.

¹⁴⁷⁰ Види: Γ. Βιολάκης, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολι 1888, 148-149.

појање неке од стихира, као што је нпр. Еванђелска стихира на којима се испушта на оним недељним јутрењима која коинцидирају са празницима због стихире на *Слава* празника, којој се у овим приликама даје предност.¹⁴⁷¹ После стихире се током Четрдесетнице у припрати читају *Катихезе* Светог Теодора Студита, а у наставку се служи Први час.¹⁴⁷²

4.4. Божанствена Литургија Светог Јована Златоуста и Светог Василија Великог

Поредок Литургије у савременој форми у највећој мери је сагласан са азматким типиком. Поједине разлике које се јављају на почетку и на самом крају Литургије представљају трагове утицаја монашких типика. У наставку ћемо се посветити анализи појединачних елемената последовања.

4.4.1. Почетак свете Литургије: *Благословено Царство*, синапте и антифони

Читав уводни део Литургије, у оном облику у коме га срећемо у савременој пракси, дакле од *Благословено Царство* до трећег антифона, представља јединствену богослужбену структуру, коју ћемо најпре обрадити као целину а касније ћемо се позабавити њеним појединачним елементима.

Почетни део Литургије представља уводно последовање које изворно није представљало део Литургије.¹⁴⁷³ Литургија је првобитно почињала уласком клирика у храм у тишини, а пошто су претходно у скевофилакиону обукли свештене одежде и узели *Свето Еванђеље* које је тамо чувано.¹⁴⁷⁴ Сама Литургија је почињала благословом *Мир свима*, који је произносио пред-

---

¹⁴⁷¹ Види: *Типиконъ*, 798; *Триодъ постная*, 9v; *Минея: месѧац декабръ*, 161v.

¹⁴⁷² Види: *Типиконъ*, 798; *Триодъ постная*, 9v.

¹⁴⁷³ Види актуелан рад Х. Матеоса на тему првог дела Литургије у коме је дао одличан преглед његовог историјског развоја: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*. Упореди: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 213.

¹⁴⁷⁴ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 27.

стојатељ, чему су следила светописамска читања.¹⁴⁷⁵ Помен спајања три антифона са Литургијом први пут се среће ког Германа Цариградског, дакле у 8. веку.¹⁴⁷⁶ Три антифона чинили су стихови 91, 92. и 94. псалма, којима су по уобичајеној пракси додавани припеви или тропари, који су тада певани, или цели, или у виду акротелевтеона.¹⁴⁷⁷ Сваки антифон завршавао се са *Слава, и сада* и поновним појањем припева или тропара. Појање псалама антифона и у овом случају је изворно подразумевало произношење свих стихова прописаног псалма, а не само појединих, како се усталило каснијим развојем богослужења.

Мирна јектенија, која се данас налази испред антифона није изворно заузимала то место. Трагови у поретку савремене Литургије, подржани сведочанствима из извора, поткрепљују тврдњу да је мирна јектенија током векова заузимала неколико позиција.¹⁴⁷⁸ Премештање, а самим тим и измена структуре почетног дела Литургије, стоји у тесној вези са положајем проскомидије, која се првобитно налазила пре великог входа, док је касније премештена у време антифона, или на тренутак пре почетка уводног дела Литургије.¹⁴⁷⁹

Веома је важно напоменути и везу која је приметна између три антифона Литургије и малих антифона који представљају елемент другог дела азматске Вечерње. Овде видимо да се припеви обе ове групе антифона у великој мери поклапају. Наиме, псалми антифона су различити, али су припеви првог и другог антифона азматског Вечерња идентични са онима на почетку Литургије, док припев трећег антифона Вечерње представља Трисвето које, такође срећемо у Литургији, где се налази после малог входа. Како смо више пута указали, сви ови елементи припадају „стационарном (станичном) бого-

---

¹⁴⁷⁵ Види сведочанство Златоуста: Јован Златоусти, *Εἰς τὸν Ματθαῖον* 32 (33), 6. PG 57, 384, 385; *Λόγοι κατὰ Ἰουδαίων* 3, 6. 48, 870; *Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς* 3, 4. 62, 323.

¹⁴⁷⁶ Види: Герман Цариградски, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* 20-24, PG 98, 400-408.

¹⁴⁷⁷ Види: D. Conomos, *Byzantine Hymnography and Byzantine Chant*, 13-15.

¹⁴⁷⁸ Види више о поменутој теми у одељку 4.1.2.2.

¹⁴⁷⁹ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 45; Ἰ. Φουντούλης, *Λειτουργικὴ Α΄*, 213-215.

служењу”, тј. литијама које су представљале древну карактеристику константинопољског богослужења.¹⁴⁸⁰

По владајућем поретку Литургије у складу са *Типиконом Светог Саве*, који се верније испуњава у словенским, као и у манастирима јелинофоних Цркава,¹⁴⁸¹ постоје три верзије антифона на почетку свете Литургије и то:

- 1) Свакодневни антифони;
- 2) Иобразитељни;
- 3) Празнични антифони.

Праксу појања изобразитељних псалама у парохијским црквама у Грчкој и другим јелинофоним Црквама, срећемо доста ретко.¹⁴⁸²

Празнични антифони представљају типичан пример елемената азматског типика који су у потпуности преживели у савременом богослужењу. Они се у оригиналном азматском облику употребљавају у савременом богослужењу свих Помесних Православних Цркава. Као илустрацију навешћемо текст који прописује антифоне Педесетнице у *Синаксару-канонару Ἁγίου Σταυροῦ 40* и *Типикону Светог Саве*.

Табела бр. 10: Поређење упутства о антифонима Литургије на Педесетницу према азматском и савременом типикону

	<i>Ἁγίου Σταυροῦ 40</i> ¹⁴⁸³	<i>Типикон Светог Саве</i> ¹⁴⁸⁴
Први антифон	Први (антифон) псалама 18: <i>Молитвама Богородице, и Молитвама Светих.</i>	Антифон први, псалама 18, глас 2: <i>Небеса казују славу Божију</i> (Пс 18, 2а), <i>Молитвама Богородице</i> ; И други хор исти стих: <i>Небеса казују славу Божију...</i> (Пс 18, 2), <i>Молитвама Богородице</i> ; Стих 2: <i>Дан дану</i>

¹⁴⁸⁰ Види поглавља 4.2.9. и 4.3.10. Упореди: J. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, 205-225.

¹⁴⁸¹ Види нпр. праксу манастира Дионисијата: *Τυπικὸ τῆς ἐν Ἄθω ἀγίας μονῆς Διονυσίου, Ἁγίου Ὄρους* 2004, .

¹⁴⁸² Види: Γ. Βιολάκης, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, 29-30; Κ. Παπαγιάννης, *Σύστημα Τυπικοῦ*, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα 2006, 79-80. У пракси јелинофоних цркава антифони су до данас задржали своје место у почетном делу Литургије. Са друге стране, у грчким парохијским црквама јавила се и пракса комбиновања припева антифона са стиховима из псалама Изобразитељне, о чему види: Ἰ. Φουντούλης, *Λειτουργική Α΄*, 216-218.

¹⁴⁸³ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 2, 138.

¹⁴⁸⁴ Види: *Типиконъ*, 1011.

		<i>говори реч... (Пс 18, 3), Молитвама Богородице; Стих 3: По свој земљи изиђе глас њихов... (Пс 18, 5), Молитвама Богородице; Слава, и сада: Молитвама Богородице.</i>
Други антифон	Други (антифон) псалм 19: <i>Спаси нас, Сине Божији; и на Слава: Јединородни Сине.</i>	Антифон други, псалм 19, исти глас, стих 1: <i>Услишиће те Господ у дан жалости (Пс 19, 2а). Спаси нас, Утешитељу благи, који ти појемо: Алилуја;</i> Друга страна исти стих: <i>Услишиће те Господ у дан жалости... (Пс 19, 2), Спаси нас, Утешитељу благи;</i> Стих 2: <i>Послаће ти помоћ са светиње... (Пс 19, 3), Спаси нас, Утешитељу благи; Стих 3: Даће ти Господ по срцу твоме... (Пс 19, 5), Спаси нас, Утешитељу благи; Слава, и сада: Јединородни.</i>
Трећи антифон	Трећи (антифон) псалм 20: претходно написани тропар.	Антифон трећи, псалм 20, глас 8, Стих 1: <i>Господе, силом Твојом обрадоваће се цар (Пс 20, 2а),</i> Тропар: <i>Благословен јеси, Христе Боже наш; Други хор, исти стих: Господе, силом Твојом обрадоваће се цар... (Пс 20, 2), тропар: Благословен јеси ... Стих 2: Жељу срца његова... (Пс 20, 3), тропар: Благословен јеси;</i> Стих 3: <i>Јер си га предусрео... (Пс 20, 4),</i> тропар: <i>Благословен јеси; Входноје: Уздигни се, Господе... (Пс 20, 14), тада тропар: Благословен јеси; Слава, и сада: кондак.</i>

Као што се види из наведене табеле, антифони празнични у савременом богослужењу у потпуности одговарају онима које наводи рукопис *Ἀγίου Σταυροῦ 40* из 10. века. Разлика коју увиђамо у количини детаља које дају азматски и монашки типик последица је постепеног повећавања броја упутстава током развоја типика. Слично наведеном примеру и у осталим случајевима празнични антифони се не разликују у две поменуте варијанте.

Веома је важно напоменути да се у савременој пракси према *Типикону Светог Саве* у Златоустовој Литургији недељама и празницима светих, уместо антифона певају елементи Изобразитељне, тј. псалми 102. и 145, као и Блажена.¹⁴⁸⁵ Ова пракса је последица каснијег развоја византијског богослужења и јавља се од времена неосаваитске синтезе. И поред овог монашко-палестинског утицаја, овај део Литургије и даље чува изворну структуру азматског последовања. Ово се огледа:

- 1) у наизменичном појању стихова псалама;
- 2) у постојању мелизматичног перисина на крају антифона;
- 3) у раздвајању антифона малим јектенијама.

У складу са реченим, видимо да је *Евхологион* био богослужбена књига заједничка за оба типика, те да је регулисао форму овог дела Литургије у свим варијантама. У складу са тим, Света Литургија је у монашкој варијанти идентична азматском обрасцу.

4.4.2. Трисвето

У савременом поретку Литургије после три антифона, а пре светописамских читања, налази се древна химна *Свети Боже*. Ова химна се у византијском богослужењу на овом месту јавља у 6. веку, и према анализи Х. Матеоса она је имала функцију литијске, тј. входне химне.¹⁴⁸⁶ У изворној верзији *Свети Боже* је појано као припев 79. псалма, са којим је сачињавао антифон који је приликом входа.¹⁴⁸⁷ До 7. века Трисвето се усталило на својој данашњој позицији у структури Златоустове и Василијеве Литургије на шта указује појава ове молитве већ у *Barberini gr 336*.¹⁴⁸⁸ Као остатак везе између 79. псалма и Трисветога, у савременој пракси очувало се изговарање стиха поменутог псалма *Господе, Господе, погледај са неба и види (Пс 79, 156-16)*, од

---

¹⁴⁸⁵ Види: *Ирмологий*, 91.

¹⁴⁸⁶ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 45.

¹⁴⁸⁷ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 107-110.

¹⁴⁸⁸ Види: *Barberini gr. 336*, 3v, 23v; S. Parenti/E. Velkovska, *L'Euclologio Barberini gr. 336*, 59, 72.

стране архијереја у току многоструког и веома свечаног певања Трисветог приликом архијерејског служења Литургије.

Друга химна која се поје на месту Трисветог о великом празницима јесте крштењска химна *Ви који се у Христа крстите* (Гал 3, 27), која је појана са стиховима 92. псалма, као *входноје* оним данима црквене године којима су савршавана крштења катихумена у Светој Софији. Поменути тропар, који носи назив ипакој у рукописима јерусалимског литургијског предања,¹⁴⁸⁹ певан је као припев 92. псалма на *Пасху, Божић, Богојављење и Педесетницу*. Тако Типик Велике Цркве *Ratmos 266* сведочи да на Велику суботу:

„док патријарх помазује миром новопросвећене (новокрштене), први примикир појаца говори: *Ви који се у Христа крстите, у Христа се обукосте, алилуја*, стих: *Господ се зацари, у лепоту се обуче. У Христа се обукосте, алилуја*. И са стиховима, док се не испуни псалам, говори: *У Христа се обукосте, алилуја*”.¹⁴⁹⁰

Када су у питању музичке карактеристике начина појања ових тропара, они чувају парохијску традицију, о чему нпр. сведочи музички рукопис *ΕΒΕ 2406, 220v-221v*, у којима срећемо изразито свечани начин појања химне *Који се у Христа крстите*, са *Динамисом*.¹⁴⁹¹ Као један од карактеристичних елемената који указују на појачку праксу азматског типика, јавља се мелизматично појање помињаних тропара у виду перисина. Ова пракса се у музичком предању касније развила у динамис који је познат у оним православним црквама које у богослужењу користе византијску музику.¹⁴⁹² Такође, музичко предање последња два века које се у нашој помесној Цркви развило из византијске музичке традиције чува, мада само у нотним записима, не и у богослужбеној пракси, *динамисе* према карловачком напеву.¹⁴⁹³

---

¹⁴⁸⁹ Види: М. Tarchnishvili, *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem (V – VIII siecle)*, 113.

¹⁴⁹⁰ Види: А. Дмитриевский, *Описание 1*, 134

¹⁴⁹¹ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως στὶς τρεῖς Λειτουργίες τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου*, *Ἀνατολῆς τὸ Περιήχημα 3* (2014), 139.

¹⁴⁹² Види нпр: Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' *δομειστίκου: Πανδέκτη τῆς ἱερᾶς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ 4, περιέχων ὅλα τὰ μαθήματα τῆς ἱερᾶς λειτουργίας*, Κωνσταντινουπόλει 1851, 33-52.

¹⁴⁹³ Види: Ј. Козобарић, *Православно црквено пјеније по старом карловачком напеву 1*, 46-49.

О празницима Часног Крста појан је посебан тропар уместо Трисветог.¹⁴⁹⁴ Његова функција и начин појања потпуно одговара већ описаним тропарима. Најверовартније да је пракса коју сведочи *Синаксар-канонар Αγίου Σταυροῦ 40* утицала на то да се приликом празника Воздвижења Часног Крста, химна *Крсту Твоме, клањамо се, Христе*, који представља тропар поклоњења Крсту, поје уместо Трисветог. Наиме, према *Αγίου Σταυροῦ 40* на Јутрењу тог дана, после Великог славословља и Трисветог патријарх је вршио вход, чему је следио чин поклоњења Часном Крсту. После овог чина појан је тропар *Крсту Твоме* и одмах је следила Литургија.¹⁴⁹⁵ Како се вход већ одиграо, није било потребе за новим певањем антифонâ и Трисветог.¹⁴⁹⁶

4.4.3. Прокимен и алилујар

Већ смо говорећи о прокименима у склопу Вечерња и Јутрења, рекли више о самом прокимену као богослужбеном елементу. Према савременој пракси словенских Цркава, прокимен на Литургији се поје као што је описано на Вечерњу.¹⁴⁹⁷ У јелинофоним црквама, дошло је до атрофије прокимена апостола, који се у пракси не поје, већ се само возглашава од чтеца пре наслова апостола.¹⁴⁹⁸ Наведена пракса је у супротности са поретком Литургије изложеним у Службенику и Апостола, као и са сведочанствима музичких кодекса. Тако нпр. рукописи ЕВЕ 2458 и ЕВЕ 2606 садрже недељне¹⁴⁹⁹ и прокимене Апостола на Литургијама седмичним данима.¹⁵⁰⁰ Како је јасно да поменти елемент припада древном азматском типу богослужења, те да је заједно са Лекционаром и Евхологионом који уређују овај сегмент богослужења опстао у употреби и после изумирања азматског типика, овде нећемо износити његову опширнију анализу.

---

¹⁴⁹⁴ Види: *Типиконъ*, 157. J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 32.

¹⁴⁹⁵ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 1*, 28-32.

¹⁴⁹⁶ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 125.

¹⁴⁹⁷ Упореди: *Типиконъ*, 16. Такође: А. Дмитријевски, *Описание 3*, 664.

¹⁴⁹⁸ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως*, 140.

¹⁴⁹⁹ Види: *ΕΒΕ 2458*, 146v, *ΕΒΕ 2406*, 223r-v. Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως*, 140.

¹⁵⁰⁰ Види: *ΕΒΕ 2406*, 224v. Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως*, 140.

У овом делу Божанствене Литургије среће се и Алилујар, још један елемент који припада древном азматском поретку.¹⁵⁰¹ У савременом богослужењу, према поретку посведоченом у *Служебнику*, појање Алилујара прати и кађење које претходи читању Еванђеља.¹⁵⁰² Алилујар изворно није пратило читање комплетног псалма, као што је то случај са прокименом.¹⁵⁰³ На ово указује чињеница да се код навођења стихова прокимена готово неизоставно наводи први стих псалма док код појања Алилујара типичи наводе само један или два изабрана стиха из дотичног псалма.¹⁵⁰⁴

4.4.4. Апостол и Еванђеља

Константинопољски *Лекционар*, који је коришћен у Цариграду у време студитске синтезе, као и *Евхологион* и *Хеортологион*, сједињен је са јерусалимским *Часословом*, *Псалтиром* и химнографским зборницима.¹⁵⁰⁵ Ово је довело до потпуног преузимања свих елемената Лекционара у коначној етапи неосаваитске синтезе, те данашњи систем читања у Православној цркви потпуно одговара систему који је коришћен у време распрострањености азматског типика.¹⁵⁰⁶

4.4.5 Херувимска песма

Херувимска песма, је такође заједничка азматском богослужењу и савременој богослужбеној пракси. Како смо већ више пута указали, готово цео поредак Литургије византијског типа задржао је неизмењену форму коју је имао у азматском типичу. У савременом поретку Литургије стандардна

---

¹⁵⁰¹ Види више: Ch. Thodberg, *Der Byzantinische Alleluarionzyklus*.

¹⁵⁰² Види: *Служебник*, 80.

¹⁵⁰³ Види: J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 135; Ἰ. Φουντούλης, *Λειτουργική Α΄*, 224-225.

¹⁵⁰⁴ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 218-219.

¹⁵⁰⁵ Упореди: S. Frøyshov, „Byzantine rite” у: CDH.

¹⁵⁰⁶ Види: А. Пентковский, *Константинопольский и иерусалимский богослужбные уставы*, 75-76. Види историјски преглед развоја византијског *Лекционара*, као и анализу

химна која прати преношење дарова из предложена на Часну трпезу је *Ми који херувиме тајно изображавамо*. Осим овог тропара, на Василијевој Литургији се срећу и химне *Вечере Твоје тајне*, која се поје на Велики четвртак, и *Нека ућути свако тело*, која се поје на Велику суботу.¹⁵⁰⁷ У литургијском предању ове химне носе заједнички назив херувимска песма, херувикон¹⁵⁰⁸ или херувика.¹⁵⁰⁹ Среће се и назив мистична химна.¹⁵¹⁰

Херувимска песма данас представља химну која стоји самостално на овом месту богослужења. Међутим, на основу историје богослужења Православне Цркве, може се закључити да ово није изворни облик употребе помених тропара. Узевши у обзир мноштво извора који се тичу како византијске, тако и осталих богослужбених традиција, можемо рећи да је овај тропар изворно био певан као припев псалма.¹⁵¹¹

4.4.5.1. *Ми који херувиме*

Химна *Ми који херувиме*, као и химна *Вечере Твоје тајне*, у византијско богослужење је ушла у време девете године владавине цара Јустина II, дакле 573-574. године. Ово сведочанство нам даје Георгије Кедрин у свом *Синопису историја*, где каже:

„При њему (Јустину) је било установљено да се *Вечере Твоје тајне* поје на Велики четвртак. Такође нерукотворени образ је донет из Камулијануса, села у Кападокији, и драгоцено дрво из града Апамеја у Сирији Другој. И, такође, је било установљено да се поје Херувимска песма“.¹⁵¹²

самог лекционарног система: А. Алексеев, Библия в богослужении, Издательство Нестор-История: Санкт-Петербург 2008.

¹⁵⁰⁷ Види: *Триодъ постная*, 433v, 520r.

¹⁵⁰⁸ Ово је уједно и најчешћи назив. Види: R. Taft, *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and order Pre-anaphoral Rites*, PIO: Roma 42004, 53.

¹⁵⁰⁹ Назив „τὰ χερουβικά“ срећемо већ у *Barberini gr. 336*, 7a. S. Parenti/E. Velkovska, *L'Eucologio Barberini gr. 336*, 8.

¹⁵¹⁰ *Тупикон Велике Цркве* из 10. века користи најчешће „τὸ μυστικόν“, или „ὁ μυστικός ὕμνος“, види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 307–308.

¹⁵¹¹ Говорећи о овој теми Р. Тафт тврди: „У Евхаристији овакви састави служе једино као рефрени који ће бити понављани после стихова псалма“. Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 221.

¹⁵¹² Види: Георгије Кедрин, *Σύνοψις ἱστοριῶν*, PG 121, 748.

Из наведеног сведочанства видимо да су обе химне уведене у византијско богослужење у 6. веку. Остаје међутим питање одакле потичу ове химне, тј. да ли су настале у Константинопољу или у Јерусалиму. Р. Тафт сматра да ове химне потичу из константинопољске традиције,¹⁵¹³ али је овај став каснијим открићима оповргнут.¹⁵¹⁴ Према С. Фројшову све херувике које су у употреби у савременој пракси јерусалимског су происхођења.¹⁵¹⁵ Овај закључак изводи на основу појављивања истих химни у грузијским рукописима *Древног јадгарија* који садржи химне јерусалимског богослужења пре 7. века.¹⁵¹⁶ Наиме, како је познато, током 7. века, услед арапских и персијских освајања Јерусалима, у Константинопољ је из Палестине пристигао велики број избеглица.¹⁵¹⁷ Међу њима је био одређени број клирика и монаха који су у Константинопољ пренели одређене обичаје, а пре свега химнографске елементе богослужења.

4.4.5.2. Вечере Твоје тајне

Химна *Вечере Твоје тајне* у савременој пракси користи се као химна великог входа, али и као причастен и отпуститељни тропар Литургије, односно перисин причасна - уместо *Видесмо светлост истиниту*, као и *Да исполњатсја*.¹⁵¹⁸ Оваква употреба поменутог тропара је посведочена у Константинопољу *Типиком Велике Цркве* пре 10. века.¹⁵¹⁹ О питању порекла ове химне, аутори се не слажу. Тако С. Фројшов тврди да је тропар о коме је реч јерусалимског происхођења, што се да закључити на основу њеног присуства у древним грузијским преводима химнографских зборника који припадају

---

¹⁵¹³ Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 69.

¹⁵¹⁴ Према Р. Тафту, појава поменутог тропара у јерусалимској традицији је одраз византинизације исте која се дешавала током поменутог периода. Додуше, Тафт тврди да се химна *Ми који херувиме* среће и у споменицима јерусалимске традиције тек од 10. века, али на основу чињенице да се ова химна у поменутиим споменицима поје у периоду Великог поста, који представља конзервативни период црквене године, може се закључити да је певана у Јерусалиму и раније. Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 69.

¹⁵¹⁵ Види: S. Frøyshov, "Rite of Jerusalem".

¹⁵¹⁶ Види: S. Frøyshov, "Rite of Jerusalem".

¹⁵¹⁷ Види: D. Galadza, *Worship of the Holy City in Captivity*, 71.

¹⁵¹⁸ Види: *Триодъ постная*, 433г; *Типиконъ*, 911-912.

¹⁵¹⁹ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 2, 76.

јерусалимском предању.¹⁵²⁰ Са друге стране, Р. Тафт сматра да чињеница да се поменута химна у грузијским изворима из 10. века јавља као други прича-стен Великог четвртка,¹⁵²¹ значи да Кедриново сведочанство о томе да су ове две химне уведене у константинопољску праксу у 6. веку представља убедљиви аргумент о њиховом константинопољском происхођењу.

4.4.5.3. Нека уђути свако тело

У савременој пракси тропар *Нека уђути свако тело* среће се као химна великог входа на Литургији *Велике суботе*.¹⁵²² Ова химна се у изворима среће доста касно у односу на две претходно поменуте. У *Типику Велике Цркве* из 10. века иако срећемо спомен о замени херувике химном *Вечере Твоје тајне на Велики четвртак*, не налазимо било какво сведочанство о појању химне *Нека уђути* на Велику суботу.¹⁵²³ Г. Бертоњер, који се позабавио историјом пасхалног бденија на Истоку у својој монографији посвећеној овој теми, увидом у мноштво извора утврдио је да се рубрика о замени херувике химном *Да уђути свако тело* среће само у два рукописа: *Профитологиону Sinai 14* (XI–XII век) и *Типикону Sinai 1098* (1392. година) и није био у могућности да изнесе став о пореклу ове праксе.¹⁵²⁴ У другим рукописима, између којих и у *Mescina gr. 115* (1131–1132. година), *Turin gr. 216* (1174. година), *Grottaferrata Гα 1* (404) (1300. година) и *Vaticanus gr 1877* (1292. година) као херувика Велике суботе среће се химна *Ми који херувиме*.¹⁵²⁵ У првом штампаном издању *Типика Светог Саве* из 1545. године, химна *Да уђути свако тело* представљена је као опциона замена за стандардну херувику.¹⁵²⁶ На основу ових сведочанстава, може се закључити да је поменута химна веома касно постала карактери-

---

¹⁵²⁰ Види: S. Frøyshov, "Rite of Jerusalem".

¹⁵²¹ Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 70.

¹⁵²² Види: *Служебник*, 148; *Типиконъ*, 927; и *Триодъ постная*, 602v.

¹⁵²³ Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 2, 6, 76, 90, 308.

¹⁵²⁴ Види: G. Bertonière, *The historical Development of the Easter Vigil*, 139, 190, 225, 237, 257, 266, 276, 286–287.

¹⁵²⁵ Види: G. Bertonière, *The historical Development of the Easter Vigil*, 190.

¹⁵²⁶ Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 77.

стика службе Великой субботы.¹⁵²⁷ У јерусалимском литургијском предању, химна *Нека уђути* представљала је стандардну химну која је појана приликом преношења дарова.¹⁵²⁸

4.4.5.4. Херувика као припев антифона

Самостална позиција херувике у структури Литургије изазива сумњу у изворност оваквог начина њене употребе. У складу са једним од најранијих описа овог дела Литургије код Теодора Мопсуестијског (+428), пренос дарова је вршен у потпуној тишини.¹⁵²⁹ Код Августина (+430) налазимо једно од најстаријих сведочанстава о томе да је читано из књиге псалама пре анафаре, тј. у време преношења дарова, као и пре раздавања причешћа народа.¹⁵³⁰ На основу овог сведочанства, П. Трембелас сматра да је у Картагини у време Августина псалам коришћен, како као антифон у време преноса дарова на Свету трпезу, тако и као причастен.¹⁵³¹ У латинском богослужењу, на овом месту се среће *antiphona ad offertorium* или просто *offertorium*. Пандан овоме у источном богослужењу је херувимска песма. Према П. Трембеласу, чињеница да херувимска песма на крају има Алилуја, још једно је сведочанство да је херувика, када је уведена у Константинопољу у време цара Јустина II (+578), била уведена као тропар односно припев антифона.¹⁵³²

Савременик цара Јустин II цариградски паријарх Евтих (552-565. и 577-582. године) у својој *Беседи о Пасхи* и свештеној Евхаристији говори о неприкладности обичаја да се указује поштовање хлебу и вину у тренутку великог входа на начин као да они већ јесу тело и крв Господња.¹⁵³³ Пат-

---

¹⁵²⁷ Види: G. Bertonière, *The historical Development of the Easter Vigil*, 158.

¹⁵²⁸ У поретку Јаковљеве Литургије химну *Да молчит* наводе рукописи Vaticanus gr. 1970 (12. век), Borgia gr. 24 (написан 1880. године, али је верна репродукција рукописа Messina gr. 177 из 10. века). Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 77.

¹⁵²⁹ Види: Теодор Мопсуестијски, *Κατηχήσεις* 15, 24. R. Tonneau/R. Devreesse, *Les homélies catéchétiques de Théodore de Mopsueste*, Studi e testi 145, Vaticano 1949, 503.

¹⁵³⁰ Види: Блажени Августин, *Retractationes* 2, 11, PL 32, 634.

¹⁵³¹ Види: П. Тремпéла, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις κώδικας*, Ἀθήναι 1935. 70.

¹⁵³² Види: П. Тремпéла, *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι*, 70.

¹⁵³³ Види: Евтих Константинопољски, *Λόγος περὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς ἀγίας Εὐχαριστίας*, PG 86, 2400–2401.

ријарх Евтих спомиње „псалмску химну” у којој се о предложеним даровима говори као о *Цару славе*. Чињеница је да се речи *Цар славе* не налазе у самом тексту херувике која говори о *Цару свега*. Ове речи се налазе једино у химни *Сада силе* са Пређеосвећене Литургије, на коју се цео текст не може односити, будући да патријарх Евтих у својој беседи инсистира на томе да дарови нису још увек освећени у тренутку великог входа.¹⁵³⁴ Са друге стране, речи *Цар славе* срећу се пет пута у тексту 24. псалма, на основу чега су најпре Ж. Тибо, а потом и Х. Матеос, Х. Шулц, С. Ханерас и Р. Тафт сматрали да се овај текст патријарха Евтиха односи управо на употребу поменутог псалма.¹⁵³⁵ Тафт иде даље и сматра да је првобитни припев 24. псалма био у ствари *Алилуја*, а певање химне *Ми који херувиме* је у ствари уведено уместо припева *Алилуја* у време цара Јустина.¹⁵³⁶ Ово мишљење потврђују и музички рукописи. У једном од најстаријих сачуваних рукописа *Месина 161* из 13. века у коме се среће херувика у 2. гласу са називом *Азматска*, у средини херувике налазе се стихови 24. и 117. псалма.¹⁵³⁷ Стихови 7-10. из 24. псалма, као и 26а и 27а из 117. псалма, које срећемо у поменутој *Азматској херувици*, срећу се у рубрикама *Евхологиона* из каснијег периода као дијалог свештеника и ђакона приликом уласка у олтар на великом входу. Пример за ово налазимо у *Евхологиону Sinai gr. 1919* из 1564. године.¹⁵³⁸

---

¹⁵³⁴ Брајтман је на основу чињенице да се поменуте речи које патријарх Евтих цитирао налазе у херувици *Ниње сили* изнео мишљење да је ова херувика најстарија херувика византијског богослужбеног типа. Види: F. Brightman (прир.), *Liturgies Eastern and Western 1*, 573. Евтих у свом тексту јасно говори о пуној Литургији а не о Пређеосвећеној. Са друге стране, већ смо поменули Кедриново сведочанство о увођењу *Иже херувими* и *Вечери Твојеја тајнија* у 6. веку, док *Пасхална хроника* сведочи о томе да је *Ниње сили* у Цариграду уведено у Пређеосвећену Литургију у 7. веку. Види: *Chronicon Paschale*, PG 92, 989. Ове чињенице се међусобно не исључују. Такође, чињеница је да не постоје друга сведочанства која би указивала на могућност да је *Ниње сили* икада певано на неком другом богослужењу осим Литургије Пређеосвећених дарова.

¹⁵³⁵ Упореди: J. B. Thibaut, *Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'Église grecque*, St. Petersburg 1913, 23; J. B. Thibaut, *Messe des Presanctifies*, Echos d'Orient 19 (1920), 45; J. Mateos, *De Liturgia St. Joannis Chrysostomi*, Romae 1969, 78; H. J. Schulz, *Die byzantinische Liturgie: Vom Werden ihrer Symbolgestalt*, Freiburg, 1964. 73-74; S. Janeras, *Les byzantins et le Trisagion christologique*, у: у: *Miscellanea Liturgie in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro 2*, Declée: Roma 1967, 484; S. Janeras, *Introductio in Liturgias orientales*, Romae 1969, 35; као и: R. Taft, *The Great Entrance*, 98.

¹⁵³⁶ Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 89.

¹⁵³⁷ Више о *Азматској херувици*, са транскрипцијом у петолинијски нотни систем, види: N. Moran, *The musical Gestaltung of the Great Entrance Ceremony in the 12th Century in Accordance with the Rite of Hagia Sophia*, JÖB (28) 1979, 167-193.

¹⁵³⁸ Види: *Sinai gr. 1919*, 33r. Упореди: R. Taft, *The Great Entrance*, 105.

Поједина сведочанства која указују на трократно певање херувимске песме на велике празнике наводе нас на закључак да је изворно химна *Ми који херувиме* певана вишеструко у својству припева стихова 7-10 из 24. псалма¹⁵³⁹ (могуће и стихова 26а и 27а из 117, мада је вероватно да су они у овај део богослужења уведени касније),¹⁵⁴⁰ који је постепено надвладао псалме као основ развоја химнографије по принципу који је међу првима утврдио А. Баумштарк.¹⁵⁴¹ Поменути рубрику о трократном певању херувике срећемо у *Типику Велике Цркве* из 10. века.¹⁵⁴² Слично сведочанство налази се и у *Месинијском типику* из 12. века, где се прописује да на *Васкрс*: „појемо херувикон три пута: два пута брзо а трећи пут споро (арго)”.¹⁵⁴³ Н. Моран у свом раду о начину певања херувике у азматском типику износи тврдњу да се ова рубрика може разумети и као сведочанство о подели самог текста херувике на три дела а не трократном понављању исте.¹⁵⁴⁴ Без обзира на ову тврдњу коју поменути аутор заснива на сведочанствима из музичког рукописа предања, ми смо склонили мишљењу да поменута сведочанства из *Типикона Велике Цркве* и *Месинијског типикона* указују јасно на трократно понављање херувике.

Сличан развој је, како смо већ указали, доживео и антифон који је пратио улазак у храм на почетку Литургије, што потврђује пракса у савременој архијерејској Литургији, где епископ говори стих псалма 79, који је представљао изворни антифон входа на почетку Литургије. Како ћемо видети, слично је и са причасним антифоном. Сва ова сведочанства показују да су херувика, као и трисвето и причастен, изворно певани као припеви псалма који представља један од три централна антифона Литургије: антифона уласка, антифона уношења дарова и причасног антифона.

---

¹⁵³⁹ Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 81-82.

¹⁵⁴⁰ Види: R. Taft, *The Great Entrance*, 105-108.

¹⁵⁴¹ Види: A. Baumstark, *Psalmenvortrag und Kirchendichtung des Orients*, *Gottesminne: Monatsschrift für religiöse Dichtkunst* 7 (1912-1913), 305, 428, 540-558, 887-902.

¹⁵⁴² Види: J. Mateos, *Le Typicon de la Grande Église* 2, 96.

¹⁵⁴³ Види: M. Arranz, *Le typikon du Saint-Sauveur a Messine*, 246-247.

¹⁵⁴⁴ Види: N. Moran, *The musical Gestaltung*, 177.

4.4.5.5. Херувика у музичким рукописима

Све химне које прате пренос дарова у византијском литургијском предању представљају тропаре, који, као што је то случај и са осталим тропарима, имају одређени глас према коме се поју. Тако херувика, трисвето и причастен, али и друге кратке (*Молитвама Богородице, Спаси нас*, итд.) и дуге химне (*Јединородни Сине, Да исполњатсја*, и др.) имају одређен глас који се често у богослужбеним књигама не наводи, али је у музичким књигама недвосмислено одређен. Глас у коме су изворно појане све наведене химне јесте други и његов плагални – шести.¹⁵⁴⁵ Међутим, кратке сталне химне Литургије, због мелодијске једноставности и учесталости певања нису записиване у оној мери у којој су записиване херувике, причасни и сл.¹⁵⁴⁶

Записи херувика и причасна у музичким рукописима срећу се тек од краја 13. века.¹⁵⁴⁷ Важна музичка карактеристика херувика у византијском музичком предању пре 14. века јесте да су писане увек у шестом или другом гласу. Од шест херувика које су сачуване у рукопису *Sinai gr 1276* (14. век) три су у 6. гласу, две у другом, док је само једна у петом гласу.¹⁵⁴⁸ Осим тога, херувике које су сачуване из овог раног периода или су анонимне или су псеудоепиграфи. Тако у рукопису *Sinai gr 1276* налазимо укупно шест херувика, од којих су пет анонимне са натписима: *ἀπὸ Χοροῦ* над три херувике, док остале две имају натписе *Παλατιανόν* и *ἐκ τοῦ Ἀσματικοῦ*.¹⁵⁴⁹ У *Παναδιци ΕΒΕ 2458* (аутограф Светог Јована Кукузеља (+1340-1350) писан 1336. године) први пут се спомиње протопсалт Јован Глика (+1320-1330) као композитор једне херувике.¹⁵⁵⁰

---

¹⁵⁴⁵ Види: А. Дмитриевский, *Описание 1, 135, 174, 182, 209*; А. Дмитриевский, *Описание 2, 140*; А. Дмитриевский, *Описание 3, 119*; К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104, 101*. Упореди: *Типиконъ*, 355-356, 940-941.

¹⁵⁴⁶ Види: D. Conomos, *Byzantine Hymnography and Byzantine Chant*, 11.

¹⁵⁴⁷ Види: К. Караγκούνης, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία* (Μελέται 7), ИВМ: Аθήνα 2004, 168.

¹⁵⁴⁸ Херувика у 5. гласу у рукопису *Sinai gr 1276*, 5v-6r припада Ксени Корони (+1340-1350). Упореди: К. Караγκούνης, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ*, 169.

¹⁵⁴⁹ Види: К. Караγκούνης, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ*, 168.

¹⁵⁵⁰ Види: *ΕΒΕ 2458*, 164v. Види опис садржине наведеног рукописа: Г. Стάθης, *Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίηση, ὅπως καταγράφεται στὸν κώδικα ΕΒΕ 2458 τοῦ ἔτους 1336*, у: ΚΒ' Δημήτρια: Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη - Παλαιολόγειος ἐποχὴ, Θεσσαλονίκη 1989, 165-211. Упореди: К. Караγκούνης, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ*

Делови поменутих анонимних херувика претходно су се налазили у репертоару Псалтикона и Азматикона, у којима су записивани или само они делови које је појао солиста или само делови које је појао хор. Преношењем материјала Псалтикона и Азматикона у Пападике овај материјал је сједињен. Ова чињеница указује на старије порекло ових херувика од 14. века.¹⁵⁵¹ Од 14. века репертоар херувика се постепено шири те с временом долази до његовог великог умножавања. Постепено се јављају композиције херувика у свим гласовима, па поједини аутори пишу и више од две серије херувика у свих осам гласова.¹⁵⁵²

Сличан развој имали су и тропари *Вечери Твојеја, Да молчит и Ниње сили*. Свакако услед мање учесталог појања у пракси, ове химне нису доживеле тако бројне верзије као химна *Иже херувими*.

4.4.6. Причастен

Као што је познато, под појмом причастен у савременој богослужбеној пракси подразумева се стих псалма, или пак нека од црквених химни (Вечери Твојеја, Тјело Христово итд.), која се поје у време причешћа клира и народа. Овај стих псалма у складу са прописима владајућег типика поје се у аргопападичком, односно великом напеву црквеног појања, што је последица каснијег историјског развоја црквене музике. Изворна музичка форма причасна била је, у складу са древном парохиском праксом слична другим антифонима, кратка. Читав псалам из кога је узет данашњи стих причасна, појао се антифоно или респонзоријално у време причешћа.¹⁵⁵³

У *Апостолским установама* срећемо једно од најдревнијих сведочанстава о томе да је псалам 33. појан антифоно у време причешћа:

Херувикоῦ, 168. Преглед и анализа херувика Јована Глике у византијском рукописном музичком наслеђу може се наћи у наведеном раду К. Каранкунис на странама 179-197.

¹⁵⁵¹ Види: К. Караγκούνης, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ*, 168.

¹⁵⁵² Преглед развоја репертоара херувика у византијској музичкој традицији по периодима и ауторима може се наћи у раду: К. Караγκούνης, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ* 159-706.

¹⁵⁵³ Види: Ἰ. Φουντούλη, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας* 4, 93.

„И епископ нека даје Принос говорећи: *Тело Христово*, а онај који прима нека каже: *Амин*. А ђакон нека држи чашу: и дајући (је) нека говори: *Крв Христова, чаша живота*. А онај који пије нека каже: *Амин*. Нека се док се сви остали причешћују говори 33. псалам”.¹⁵⁵⁴

Управо овакав начин појања причасног псалама посведочена је и у *Пасхалној хроници*. Према наведеном сведочанству 624. године, у време патријарха Сергија (+638), уведено је појање тропара *Да се испуне уста наша хвале твоје, Господе* на крају причасна. Иако наведени одељак сведочи о томе да је поменути тропар уведен да се поје на крају причасна 624. године, он нам даје и важну примедбу да се тропар додаје пошто се претходно отпоје последњи стих причасна. Исто сведочанство наводи нас на закључак да је причастен садржао више стихова псалма:

”Исте године (624), месеца Артемисија, према Римљанима Маја, 12. индикта, у време патријарха Сергија Константинопољског, уведено је да се пошто се сви причесте Светим Тајнама, и пошто клирици науме да ондесу часне рипиде, дискосе и путире и стале утвари у скевофилакион, и пошто после поделе причешћа са додатних столова све буде враћено натраг на свету трпезу, и пошто се отпоје последњи стих причасна, говори се и овај тропар: *Да се испуне уста наша хвале твоје, Господе*”.¹⁵⁵⁵

Следеће сведочанство о томе да је причастен имао форму антифона налазимо на размеђу 10. и 11. века, и односи се на причастен који и данас појемо на Пасху - химну *Тело Христово. Синајски канонар* (10. – 11. век),¹⁵⁵⁶ даје нам следеће упутство о појању причасна Тјело Христово:

„Причастен, глас псагални 1. (5.): *Тело Христово примите.*

Велика је тајна Твога, Христe, васкрсења;

Тело Христово примите;

Добровољно си дошао на страдање, Бесмртни;

Тело Христово примите;

Тада и Ад сретнувши те огорчи се, јер му је одузета власт над душама;

Тело Христово примите;

---

¹⁵⁵⁴ Види: *Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων* 8, 13, 15, 16 (M. Metzger), SC 336, 210. Српски превод: А. Јевтић, *Христос нова Пасха* 1, 87.

¹⁵⁵⁵ Види: *Chronicon Paschale*, PG 92, 1001.

¹⁵⁵⁶ Види: А. Дмитриевский, *Описание* 1, 172.

Тада се обрадова и Марија мирносица, поклонивши се Богу испред гроба;

Тело Христово примите;

Реците Петру и осталим апостолима да је васкрсао из мртвих Бесмртни;

*Тело Христово примите”.*¹⁵⁵⁷

У наставку историје православног богослужења, причастен је имао специфичан пут развоја.¹⁵⁵⁸ Тако у *Типику Светог Саве Освећеног*, срећемо следеће сведочаство о причасну на Литургији Василија Великог на *Велику суботу*:

„Причастен: *Уста као од сна, Господ, и васкрсе спасавајући нас. Ово се говори (пева) много пута, док се сва братија не причести пречистим тајнама*”.¹⁵⁵⁹

Слично и у *Типикону Евергетидског манастира* из 12. века срећемо одредбу да се причастен *Тело Христово* поје три пута.¹⁵⁶⁰ Према Д. Балајоргосу, оба ова сведочанства указују на промену која се догодила у начину појања причасна.¹⁵⁶¹ Од првобитно појаног читавог псалма, с временом је дошло до измене начина појања у смислу постепеног напуштања стихословљења свих стихова. Задржан је само стих који је првобитно представљао рефрен, а који се појао више пута у складу са временом потребним за Причешће. Како се постепеним смањивањем броја причасника, као и све ређим приступањем верника овој Светој тајни Причешћа, време потребно за причешћивање смањивало, аутори П. Трембелас и Ј. Фундулис сматрају да је псалам причасна скраћиван или с временом потпуно изостављан. Са друге стране, некадашњи припев је појан све дужим напевима те је с временом стих причасна певан арго (великим, или мелизматичним) стилем остао једини елемент древног причасног антифона који се појао.¹⁵⁶²

---

¹⁵⁵⁷ Види: А. Дмитриевский, *Описание 1*, 174. Српски превод према: Ј. Фундулис, *Литургика 1*, 204.

¹⁵⁵⁸ Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεος στίς τρεῖς Λειτουργίες τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου*, Ἀνατολῆς τὸ Περιήχημα 3 (2014), 143.

¹⁵⁵⁹ Види: А. Дмитриевский, *Описание литургических рукописей, хранящихся в библиотеках православного востока 3: Типικά*, Типография Императорского Университета Св. Владимира: Киевъ 1917, 650.

¹⁵⁶⁰ Види: А. Дмитриевский, *Описание 1*, 559.

¹⁵⁶¹ Упореди: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἐνοριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεος*, 143.

¹⁵⁶² Види: Π. Τρεμπέλας, *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνολογίας*, Σωτήρ: Ἀθήνα 1978, 146; Ι. Φουντούλης, *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας 4*, 79.

У византијској музичкој уметности стих причасна је доживео величанствени развој, постепено добијајући чист арго-пападички, изражено мелизматични облик. У периоду цветања оваквог начина појања, причасне су компоновали генији појачке уметности, при чему су наглашен развој ове композиције имале у другом делу причасна где је појано троструко *алилуја*. У свим композицијама причасна све до половине 18. века, задржан је дводелни облик причасна у коме су за псаламским стихом следила три *Алилуја*, док су између уметани позиви на пажњу упућени вернима: λέγε као и πάλιv, чија функција је била да позову верне да наставе да прате причастен, најављујући промену у виду поновног појања речи *Алилуја*, или понављање неких слогова ове речи или пак ненанизама и тереризама, који су укључивани у појање на овом месту. Калофонични причасни развили су се у време светања исихастичког предања.¹⁵⁶³

Одговарајуће споре и мелизматичне мелодије постоје и у српском народном појању и сачуване су у издањима свих записисвача нашег народног појања.¹⁵⁶⁴ Током 20. века, услед многих спољашњих социјалних и културних утицаја, велико појање је у Србији, али и у Грчкој и другим православним срединама, доживело негативан развој. Појци су дуге мелодије причасна почели да напуштају, из више разлога. Пре свега, овакво појање захтевало је врхунску обученост појаца. Са друге стране, долази до повлађивања новој естетици те се у време причасна поју химне које су Типиком предвиђене да буду појане у неком другом последовању,¹⁵⁶⁵ или пак неке текстове који уоп-

---

¹⁵⁶³ Види: А. Lingas, *Hesichasm and psalmody*, у: А. Bryer/М. Cunningham (прир.), Mount Athos and Byzantine Monasticism, Aldershot: Hampshire 1996, 155-168.

¹⁵⁶⁴ Види нпр: Ј. Козобарић, *Црквено појање 1*, 79-90; С. Мокрањац, *Опште појање*, (прир. К. Манојловић), 303-366, 407-408, 424-430, .

¹⁵⁶⁵ Поменути појаву илуструје пракса наше помесне Цркве, која у постепено изумире, да се у време Причешћа поју тзв. *произвољни причасни*. Нотни зборници који су штампани у 19. и првој половини 20. века сведоче нам да су у време Причешћа појани изабрани псаламски стихови који немају тематске везе са самим тренутком Причешћа, а често ни са темом празника. Примери за ово су: *На синајстјеј горје, Око сердца, Господи кто обитајет, Господи услиши* и др. Види: С. Мокрањац, *Опште појање* (прир. К. Манојловић), 315-323, 331-334, 360-367; Н. Барачки, *Нотни зборник српског народног црквеног појања карловачком напеву*, Каленић: Крагујевац 1995, 49-56. Види о статусу произвољних причасна: В. Пено, *Типиком непрописане причасне песме у новијој традицији српског црквеног појања*, Музикологија 4 (2004), 121-152. Са друге стране, у периоду после Другог светског рата ново друштвено стање утицало је неповољно на развој појања код Срба, те је дошло до постепеног пробоја паралитургијског песништва у црквено богослужење. Види: Д. Петровић: *Традиционално српско народ-*

ште не представљају богослужбене химне.¹⁵⁶⁶ Обе ове праксе одступају од пута који нам преносе наведена сведочанства како литургијских, тако и музичких споменика.

Типикон, *Минеј* и *Триод* тачно одређују који причастен треба појати одређеним данима литургијске године. У складу са наведеним историјским сведочанствима, Типиком прописани причастен се може појати на следећа три начина: 1) мелизматично, у складу са сведочанствима историје развоја црквене музике од 14. века до данас, 2) респонзоријално, појањем читавог псалма са причасном који прописује *Типикон* у својству припева, слично прокимену, или 3) антифоно, појањем читавог псалма коме причастен припада од две певнице са припевом алилуја, слично полијелеју.

4.4.7. Отпуститељни тропар и *Да исполњатсја*

Пре свега треба указати на чињеницу да је псалам причасна према сведочанствима Кирула Јерусалимског,¹⁵⁶⁷ Јована Златоуста и *Апостолских установа* имао форму респонзоријалног псалма, тј. псалма који за припев није имао неки тропар, краћи или дужи химнографски припев. Када су у питању каснија сведочанства, видимо да је према *Типику Велике Цркве* из 10. века, причастен Великог четвртка и Васкрса у ствари химна. Према Р. Тафту поменути чињеница говори у прилог томе да се током историје византијског богослужења догодила „антифонизација” причасна, тј. да је поменути псалам добио форму хибридног антифона.¹⁵⁶⁸ Ово објашњава чињеницу да је у све-

---

но црквено појање у XX веку: *Пут неговања, замирања, страдања и обнављања*, у: Црква 2000: Календар Српске православне патријаршије, САСинод СПЦ: Београд 1999, 104–111; Д, Ашковић, *Паралитургијске песме код Срба* (докторска дисертација), Универзитет у Бањој Луци, Академија уметности, Бања Лука 2010, 76-87. Када је у питању богослужење у црквама јелинског говорног подручја, долази до постепеног премештања елемената Јутрења и Вечерња на причастен. Тако се у грчким црквама може срести пракса да се као причастен поје неки од полијелејних псалама *Раби Господа* и *Исповедајтесја*, изабрани псалми Богородици *Слово благо*, неке од светих, или пак заупокојени тропари у случају када се је служен парастос после Литургије. Види: Γ. Φουντούλη, *Απαντήσεις εις λειτουργικάς άπορίας* 4, 94-95.

¹⁵⁶⁶ О теми паралитургијског народног песништва код Срба види: Д, Ашковић, *Паралитургијске песме код Срба* (докторска дисертација), Универзитет у Бањој Луци, Академија уметности, Бања Лука 2010.

¹⁵⁶⁷ Види: Кирило Јерусалимски, *Μυσταγωγική κατηχήσεις* 5, 20, PG 33, 1124b.

¹⁵⁶⁸ Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 230.

дочанствима од 10. века могуће наћи и химнографске саставе као припеве причасног псалма.

Када је у питању развој овог дела литургије, Р. Тафт је указао на то да се у структуралном смислу у самом поретку овог дела Литургије увиђа одређена неуредност.¹⁵⁶⁹ Поредак који следи за чином причешћа показује да се са овим делом Литургије десио сложени историјски развој који се донекле може испратити. Исти аутор, на основу закључака до којих је дошао Х. Матеос бавећи се темом тропара и кондака који следе за малим входом у православној Литургији, предлаже тумачење које химне *Видесмо светлост истиниту*, као и *Да се испуне уста наша хвале Твоје, Господе*, види као перисине причасног антифона.¹⁵⁷⁰

Тропар *Видесмо светлост истиниту*,¹⁵⁷¹ као и *Да се испуне уста наша* у складу са Тафтовим схватањем, а аналогно тропарима и кондацима на крају трећег антифона на почетку Литургије практично се поју као перисин причасног антифона.¹⁵⁷² У складу са овим схватањем речи *Свагда сада и увек и у векове векова*, које свештеник изговара приликом преношења Часних дарова на предложење после Причешћа народа, схватају се као део *Слава, и сада* које представља закључак сваког антифона у православном богослужењу.¹⁵⁷³ У случају да је изложено тумачење тачно, поменути тропари представљају перисин причасна.

---

¹⁵⁶⁹ Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 226.

¹⁵⁷⁰ Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 228-229.

¹⁵⁷¹ Овај тропар (стихира) припада химнама које се данас поју уочи Педесетнице, као четврта стихири на великом Вечерњу празника и поје се у 2. гласу. Види: *Типиконъ*, 1009. Види преглед историје појављивања поменутог тропара на овом месту у Залтоустовој и Василијевој Литургији: А. Дмитриевский, *О стихире Видехом свет истинный в чинах литургий св. Иоанна Златоуста и св. Василия Великого*, Руководство для сельских пастырей 10 (1886), 265-278.

¹⁵⁷² Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 228.

¹⁵⁷³ Види: R. Taft, *How Liturgies Grow*, 230.

4.5. Божанствена служба Пређеосвећених дарова

Слично чину пуне Литургије, и Пређеосвећена литургија садржи мноштво елемената који потичу из времена доминације азматског типика. У наставку ћемо се позабавити поменутиим елементима.

4.5.1. Структура почетног дела Пређеосвећене Литургије

Служба Пређеосвећених дарова може се окарактерисати као типично парохијско богослужење.¹⁵⁷⁴ Обред причешћивања одвојен од самог чина Божанствене Литургије се среће веома рано.¹⁵⁷⁵ У данашњој богослужбеној пракси имамо још једно последовање које представља верзију причешћивања ван Литургије и везује се за мање монашке заједнице или поједнице. То последовање је Изобразитељна коју налазимо у савременом *Часослову*.¹⁵⁷⁶ Поређењем ова два последовања видимо да међу њима постоји суштинска разлика. Основна карактеристика Пређеосвећене Литургије је присуство клира и свечани начин савршавања, док се, када је у питању Изобразитељна, на први поглед не сусреће присуство карактеристика парохијског или катедралног богослужења.¹⁵⁷⁷

Структура почетног дела Литургије Пређеосвећених дарова одговара структури азматског Вечерња. Сличност се, пре свега, огледа у чињеници да се 18. катизма коју *Типикон* прописује за сва Вечерња у току Четрдесетнице,

---

¹⁵⁷⁴ Види: Δ. Μπαλαγεώργιου, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 271.

¹⁵⁷⁵ Прве помене о томе да су се они који нису били у могућности да присуствују сабрању причешћивали у своме дому Даровима које су им са сабрања доносили ђакони, налазимо код Јустина. Види: Јустин Философ, *Ἀπολογία 1*, 65, 5, (Π. Χρήστου), ΕΠΕ 77, Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1985, 190. Види више о наведеном обичају: Н. Успенский, *Литургия Преждеосвященных Даров: Историко-литургический очерк*, БТ 15 (1976), 146-184.

¹⁵⁷⁶ Више о овом чину види: Н. Милошевић, *Последовање изобразитељне – монашка форма индивидуалног причешћивања*, у: Б. Шијаковић (прир.), Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 15 (2014), 63-70; J. Mateos, *Le Celebration de la Parole*, 68-71.

¹⁵⁷⁷ У самом поретку Изобразитељне срећу се елементи јерусалимског литургијског предања у виду химни и псалама који су карактеристични за пуну Литургију. Тако у склоп последовања улазе Символ вере и *Оче наш*, химна *Свесвета Тројице*, која се завршава акламацијом *Један је свет*, као и 33. псалом, уобичајени причастен јерусалимског литургијског

чита са уметањем малих јектенија и молитава између антифона. Поменути појава одражава древни азматски поредак првог дела Вечерње у коме се смењују јектеније, молитве и антифони.¹⁵⁷⁸ Свакако сама структура не одговара у потпуности структури азматске Литургије Пређеосвећених дарова, будући да последња на самом почетку садржи *Благословено Царство*, велику синапту, 85. псалом као стални антифон и последњи променљиви антифон после кога је одмах следио 140. псалом.¹⁵⁷⁹ Без обзира на ову чињеницу, сам поредак одговара принципу смењивања прозби ђакона, молитви свештеника и антифона које је произносио народ, што представља основни модел обликовања азматских последовања.

4.5.2. Прокимени

У *Триодима* налазимо посебне прокимене за Вечерње радних дана седмице. Ови прокимени су још један елемент савременог богослужења који потиче из азматског типика.

У азматским типцима поменути прокимени произношени су као прокимени везани за читања на Пређеосвећеној Литургији, која је према константинопољској традицији служена свакодневно током *Великог поста* а не само средом и петком, како је то у сарменој пракси.¹⁵⁸⁰ У *Синаксар-канонару Часног Крста 40*, видимо да су Пређеосвећене служене у среду и петак Сирне седмице и свакодневно током Четрдесетнице, почевши од понедељка до петка.¹⁵⁸¹ Последња Пређеосвећена у Великом посту је била Пређеосвећена *Великог петка*.¹⁵⁸²

предања. Види детаљније о Изобразитељној: Н. Милошевић, *Последовање изобразитељне*; А. А. Лукашевич, „Изобразительны”, у: ПЭ 21, 598-603.

¹⁵⁷⁸ Види поредак азматске Литургије Пређеосвећених дарова: Н. Милошевић, *Азматска Литургија Пређеосвећених Дарова*, 62-72.

¹⁵⁷⁹ Види одељак 3.1.1.4:

¹⁵⁸⁰ Пређеосвећена је у складу са азматским типиком служена почевши од среде и петка Сирне седмице, свакодневно током Четрдесетнице, закључно са Пређеосвећеном на Велики петак. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 4-5, 12, 80-82.

¹⁵⁸¹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 6, 14.

¹⁵⁸² Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 80-82.

Како је видљиво из азматских типика и *Триода*, ови прокимени су узимани према редоследу појављивања псалама у *Псалтиру*. Поредак прокимена почињао је на Тритектију у понедељак прве седмице поста 1. псалмом, а завршавао је на Пређеосвећеној Литургији на Велику среду 137. псалмом.¹⁵⁸³ Поменути затворени круг читања прекидао се једино у дане посебних спомена. У складу са рукописом *Αγίου Σταυροῦ 40*, такав случај је био 17. марта, када је вршен спомен на разорни земљотрес који се у Цариграду догодио 790. године.¹⁵⁸⁴ Овај *lectio currens* Псалтира, као и одговарајући начин читања Старозаветних списа током Четрдесетнице, представља одраз древне антиохијске праксе, и био је повезан са припремом катихумена за Крштење, као што је то била и читава Четрдесетница.¹⁵⁸⁵

4.5.3. Светописамска читања

Светописамска читања на Вечерњу током Четрдесетнице, којима претходе прокимени, представљају још један од елемената који је заједнички азматском предању и савременој богослужбеној пракси.

Почевши од понедељка прве седмице па до Велике среде, на свим Пређеосвећеним, као и вечерњим богослужењима онда када се не служи Пређеосвећена, читају се по два читања из *Старог Завета*. Наведени поредак читања прати редослед по коме се поглавља налазе у дотичној Светописамској књизи, и не прати неки празнични или опши тематски оквир овог периода. Тако се на првом читању Вечерња од понедељка прве седмице до петка уочи Лазареве суботе читају по реду одељци из *Књиге постања*, док се као друго читање током истог периода употребљавају *Приче Соломонове*.¹⁵⁸⁶ Током Страсне седмице као прво читање узимају се одељци из *Књиге изласка*, а као друго из *Књиге о Јову*.¹⁵⁸⁷

---

¹⁵⁸³ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 11, 317.

¹⁵⁸⁴ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 250.

¹⁵⁸⁵ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 280-282.

¹⁵⁸⁶ Види: *Паримејник*, 12-90.

¹⁵⁸⁷ Види: *Паримејник*, 96-111.

Све што је речено за прокимене, важи и овде. Анализом древних сведочанстава о поретку читања у Антиохији, Јерусалиму и Константинопољу током најранијих векова историје богослужења показује се да овај систем читања одговара древној антиохијској пракси.¹⁵⁸⁸ Према томе, распоред читања у време Четрдесетнице потиче из Антиохије и везан је за припрему катихумна за чин Крштења који се одигравао на Пасхалном бденију, тј. вечерњој Литургији уочи Пасхе.

4.5.4. Светлост Христова

Возглас *Светлост Христова просвећује све*, који прати благослов свећом, представља још један од остата приватне праксе која је била заједничка како јудејском, тако и паганском друштву, а која је подразумевала поздрављање прве вечерње светиљке.¹⁵⁸⁹ Овај чин је првобитно био прихваћен као домаћи, кућни обичај, већ је у раној црквеној историји, приликом поклапања наведеног кућног обичаја са заједничким обедом хришћанске општине, био усвојен у општи црквени поредак богослужења.¹⁵⁹⁰ Трагове овога имамо већ у *Апостолском предању* Светог Иполита Римског (+235).¹⁵⁹¹ Са друге стране, ни Јован Златоусти (+407), ни Епифаније Кипарски (+403), као ни *Апостолске установе* приликом описа Вечерња не помињу било какво паљење, или благосиљање светлости. Код Етерије (крај 4. века) налазимо помен о тиме да се током вечерњег богослужења пале светиљке у храму, у време док су појани светилнични псалми.¹⁵⁹²

Азматски типичи који описују поредак Пређеосвећене у одређеној мери дају наглашено место чину уношења светла, као и благосиљања светлом у

---

¹⁵⁸⁸ Упореди: А. Rahlfs, *Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche*, Weidmann: Berlin 1915, 71, 111, 113-114. Као најкаснију могућу границу за формирање поретка читања у Константинопољу А. Ралфс сматра коначно формирање осмонедељне шеме Великог поста у време цара Ираклија (+640).

¹⁵⁸⁹ Види: J. Mateos, *Morning and Evening Office*, 42.

¹⁵⁹⁰ Види: J. Mateos, *Morning and Evening Office*, 43

¹⁵⁹¹ Види: Иполит Римски, *Traditio apostolica (Αποστολική παράδοσις)* 25, В. Botte, *La tradition apostolique: d'après les anciennes versions* SC 11 bis, Paris: Cerf 1984, 64. Српски превод у: А. Јевтић, *Дела Апостолских ученика*, Требиње 1999, 447-448.

¹⁵⁹² Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 4 (P. Marvel), SC 296, 238.

време Пређеосвећене.¹⁵⁹³ Овај чин представља још један елеменат који је потенцијално у вези са праксом катихумената, као и периодом поста као припреме за Крштење.

4.5.5. *Да исправитсја* (Пс 140, 2)

Други стих 140. псалма се у поретку савремене Пређеосвећене Литургије, према одређеном броју истраживача налази на месту прокимена изгубљених новозавтних читања, после паримеја.¹⁵⁹⁴ Азматски типик у среду *Сирне недеље* предвиђа служење Пређеосвећене Литургије на којој се уместо *Да исправитсја* пева *други прокимен*.¹⁵⁹⁵ На овакво тумачење посебно наводи позиција коју овај псалма заузима када се на Пређеосвећеним јављају читања новозаветних перикопа, и то на Пређеосвећеним у дане празнованих светих током Четрдесетнице и у току *Страсне седмице*.¹⁵⁹⁶ Чињеница да се овај прокимен пева са стиховима 140. псалма и то многократно, још једно је сведочанство о томе да се овај стих може сматрати прокименом.¹⁵⁹⁷

Карактеристичан начин извођења овог псалмопојања указује нам на древно азматско порекло овог елемента. Наиме, у савременом *Служебнику* срећемо следеће упутство:

„И по завршетку (паримија), говори свештеник: *Мир ти. Ђакон: Премудрост.* Чтец поје: *Да се уздигне...* И по певању чтеца, хор поје исто. Тада чтец, стих 1: *Господе, теби зовем...* Хор: *Да се усправи.* Чтец, стих 2: *Постави Господе...* Хор: *Да се усправи.* Чтец, стих 3: *Не допусти срце моје...* Хор: *Да се усправи.* И опет,

---

¹⁵⁹³ Види: *Dresden A 104*, 150v. К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 52.

¹⁵⁹⁴ Види: П. Τρεμπέλας, *Μικρὸν εὐχολόγιον* 2, 267; Ἰ. Φουντούλη, *Ἡ Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ αἱ εὐχαὶ τῶν ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, 288.

¹⁵⁹⁵ Види: К. Акентьев, *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104*, 49.

¹⁵⁹⁶ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 1, 246; J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 68, 70, 80; Упореди: *Служебник*, 195; *Триодъ постная*, 403v, *Минея: мѣсяц март*, 46v.

¹⁵⁹⁷ Очигледно новија пракса у јелинофоним црквама да се на крају овог псалма додају и *Слава*, и *сада*, није утемељена у предању. Ово нам сведочи и словенска пракса, у којој овакве појаве нема. Упореди: *Ἱερατικόν, Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα* 42004, 223.

чтец поје: *Да се усправи молитва моја, као кад пред тобом.* И хор поје: *Уздизање руку мојих као жртва вечерња*.¹⁵⁹⁸

У Ирмологиону, са друге стране, налазимо другачије упутство:

„И пошто се заврше (паримије), свештеник поје: *Нека се усправи молитва моја...* И хор поје исто. Свештеник: *Господе зовем к теби...* Хор: *Да се усправи...* Свештеник, стих: *Постави, Господе...* Хор: *Да се усправи...* Свештеник: *Не допусти срце моје...* Хор: *Да се усправи...* И опет свештеник: *Да се усправи молитва моја као кад пред тобом.* Хор: *Уздизање руку мојих, жртва вечерња*.¹⁵⁹⁹

Оба ова упутства указују на то да се појање врши на начин уобичајен за прокимене у складу са појачком праксом азматског типика.

Међутим, Г. Ханке нуди гледиште по коме овај елемент представља пример древног начина појања 140. псалма на Вечерњем последовању.¹⁶⁰⁰ За овакво схватање Ханкеу служе следећи аргументи:

а) чињеница је да осим неколико наведених дана у току Четрдесетнице, овај псалм не претходи читањима, па према томе не можемо рећи да се налази у функцији прокимена на Пређеосвећеним;

б) Пређеосвећена представља једно од последовања Четрдесетнице које чува у ствари древне изворне форме богослужења, које су с временом ишчезле;

в) респонзоријални карактер појања овог псалма, који му је заједнички са начином појања прокимена одговара у ствари најдревнијем начину извођења псалама. Ово га разликује од начина појања 140. псалма на обичном Вечерњу, како азматском, тако и монашком, где се псалм у ствари поје антифоно са припевом а не једним од стихова (респонзоријално);

г) у време појања псалма је кађење.

Све ово даје повода Г. Ханкеу, да закључи да је овај псалм у ствари представља изворни начин певања 140. псалма на Вечерњу, који потиче из најдревнијег слоја византијског богослужења и који је примљен из Антио-

---

¹⁵⁹⁸ Види: *Службеник*, 194.

¹⁵⁹⁹ Види: *Ирмологий*, 106.

¹⁶⁰⁰ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 248.

хије, а касније више није разумеван као вечерњи псалам у својој изворној верзији, већ један од додатних елемената или чак стални прокимен.¹⁶⁰¹

4.5.6. Херувимска песма *Сада силе*

Како смо у претходном поглављу, говорећи о Херувимској песми, навели историјска сведочанства и изворе о поменутој теми у наставку ћемо се позабавити сведочанствима која се тичу химне *Сада силе небеске*, која се поје на Пређеосвећеној Литургији.

Можемо са великом сигурношћу тврдити да је химна *Сада силе небеске* уведена у константинопољско богослужење 615. године. На ово нас наводи следеће место из *Пасхалне хронике*:

„Те године (615) у време константинопољског патријарха Сергија... почело је да се поје после *Да исправитсја*, када се претходноосвећени дарови преносе из скевофилакиона у олтар, пошто свештеник каже *По дару Христа твога*, народ одмах почиње *Сада силе небеске... Алилуја*. Ово се поје не само током великопосних пређеосвећених, већ, такође, и у друге дане, када се савшава Пређеосвећена”.¹⁶⁰²

Са друге стране, како се ова химна може наћи у *Древном јадгарију*, грузијском преводу јерусалимског *Тропологиона* (пре 7. века), постоји велика вероватноћа да је поменута химна, као и Херувимска песма и химне које заузимају њено место одређеним данима на пуној Литургији, јерусалимског порекла.¹⁶⁰³ О начину извођењу поменуте химне, *Синаксар-канонар* сведочи да су је појци или чтеци у Светој Софији појали *Ниње сили* са доле, а не са амвона.¹⁶⁰⁴

---

¹⁶⁰¹ Види: G. Hanke, *Vesper und Orthros des Kathedralritus*, 425-432.

¹⁶⁰² Види: *Chronicon Paschale*, PG 92, 989.

¹⁶⁰³ Види: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem” у: CDH.

¹⁶⁰⁴ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 6.

4.5.7. Причастен *Окусите и видите* (Пс 33, 8)

Говорећи о причасну у Литургији Златоустовој и Василијевој, већ смо напоменули неке чињенице о историјском развоју причасна. На овом месту напоменућемо да је причастен *Окусите и видите да је добар Господ, Алилуја* (Пс 33, 8а), који савремени поредак предвиђа за Литургије Пређеосвећених дарова идентичан причасну истог последовања у оквиру азматског типика одакле је и усвојен. Поменути причастен представља стих 33. псалма, једном од најдревнијих причасна пуне Литургије у читавој области, која је била под утицајем антиохијске литургијске праксе, а који помињу *Апостолске установе*.¹⁶⁰⁵

4.5.8. Химне после Причешћа

Као и када су у питању тропари који се певају после Причешћа у пуној Литургији, тако и тропар *Благосиљаћу Господа*, представља у ствари завршну-закључну химну причасна, тј. његов перисин.

Савремена пракса која се јавља и у нашој Помесној Цркви, да се поменути тропар раздваја на два дела те да се после позива свештеника *Са страхом* поје *Благосиљаћу Господа у свако време, хвала је Његова у устима мојим*, а после *Спаси Боже*, да се наставља појање овог тропара од *Хлеб небесни и Чашу Живота*, није извори начин појања овог тропара. Ово осим рукописне традиције¹⁶⁰⁶ и грчких музичких зборника,¹⁶⁰⁷ сведоче и записи нашег народног појања. Ово сведочанство налазимо у *Општем појању С. Мокрањаца* у издању које је приредио К. Манојловић.¹⁶⁰⁸ Приликом свога издања поменуте нотне књиге, блаженопочивши партијарх Павле навео је своје мишљење и исправку

---

¹⁶⁰⁵ Види: Διαταγαὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων 8, 13, 15, 16 (M. Metzger), SC 336, 210.

¹⁶⁰⁶ Упореди: Π. Τρεμπέλα, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθήναις Κωδικάς*, Ἀθήναι 1935, 218.

¹⁶⁰⁷ Види: Γ. Ραιδεστηνοῦ, *Πεντηκοστάριον*, Κωνσταντινουπόλει 1886, 202-209.

¹⁶⁰⁸ Види: С. Мокрањац, *Опште појање*, 431.

поменутог Мокрањчевог записа сведочећи савремену праксу која преовлађује у Српској православној цркви.¹⁶⁰⁹

4.6. Часови

Како се може утврдити на основу поређења последовања Панихиде и Тритектија са савременим часовима, поједини елементи су им заједнички. У наставку ћемо се позабавити сваким од ових елемената појединачно.

4.6.1. Структура часова

У претходном одељку позабавили смо се утицајима азматског типика, тј. древног градског богослужења Константинопоља на савремени поредак Литургија, као и Јутрења и Вечерња. Закључили смо да се унутар Литургије и Светих тајни (крштења и брака) поредак разликује у веома малој мери. Када је у питању Јутрење и Вечерње, ове разлике су повећавају. Међутим, овде постоји разлика између елемената који припадају *Евхологиону* и елемената који су везани за *Псалтир* и химнографске зборнике. У Јутрењу и Вечерњу молитве свештеника, као и јектеније преузете су из *Константинопољског Евхологиона*. Са друге стране елементи *Псалтира* и химни претрпели су снажан утицај каснијег развоја богослужења и потичу из монашког типика. У наставку ћемо указати на остатке елемената азматског типика унутар осталих последовања дневног богослужбеног круга, у тзв. малим часовима

4.6.2. Псалам 85 у склопу Деветог часа

Псалам 85, који је у парохијском типичу представљао фиксни први антифон Вечерње, јавља се као један од псалама почетног Тропсалмија Деветог

---

¹⁶⁰⁹ Види: С. Мокрањац, *Извод из Општег појања*, П. Стојчевић (прир.), Београд 1997, 71.

часа монашког типика.¹⁶¹⁰ Етерија сведочи да је у Јерусалиму служен девети час у своје време, док је Вечерње почињало у десети час дана.¹⁶¹¹ Ову чињеницу имамо посведочену у *Типику Храма Васкрсења* у Јерусалиму из рукописа *Ἀγίου Σταυροῦ 43*, који сведочи јерусалимску праксу 10. века. У овом *Типику* читамо:

„На Свети и велики понедељак увече појемо девети час у храму светог Константина. Овде се савршава и Вечерње и свето *Еванђеље*. Стихологија деветог часа не бива, већ се само говори *Приклони, Господе*, на глас плагални 4. (осми). Азматски започиње ђакон: *Благослови, владико*. Свештеник: *Благословено Царство*. Одмах василикар *Приклони, Господе, ухо твоје. Слава ти, Боже*. Када се заврши цео псалом, ђакон говори синапту и одмах Вечерње”.¹⁶¹²

Наведени поредак Деветог часа садржи неколико карактеристика азматског типика. Пре свега, видимо да последовање почиње возгласом *Благословено царство*, који представља почетни возглас свих последовања азматског типика. Даље, 85. псалом је у описаном последовању 9. часа предвиђен као једини псалом антифона аналогно његовој позицији на азматском Вечерњу. Осим наведене две карактеристике које нам указују на везу са азматским типиком, видимо да 85. псалом у *Типику Храма Васкрсења* (10. век) има припев *Слава ти, Боже*, који одговара припеву са којим је исти псалом појан на азматском Вечерњу. Све наведне карактеристике указују на утицај азматског типика на последовање Деветог часа према описаном поретку Храма Васкрсења. Са друге стране, он илуструје директну везу азматског типика и савремене монашке праксе. Чињеница да смештање овог псалма на почетак службе 9. часа, која практично представља почетни део вечерњег богослужења, показује да се елементи древног азматског поретка налазе расути унутар савременог богослужбеног поретка монашког порекла.

---

¹⁶¹⁰ Види: *Часослов*, 173.

¹⁶¹¹ Види: Етерија, *Itinerarium* 24, 4, (P. Marvel), SC 296, 238.

¹⁶¹² Види: Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας* 2, 43. Погледај и стране 60-61, као и 76-77 истог *Типика*.

4.6.3. Псалми 50 и 90 у склопу Повечерја

Унутар последовања како Великог, тако и Малог повечерја налазимо неколико елемената који се налазе и у поретку азматске Панихиде. Панихида је богослужење које представља азматско парохијско Бденије,¹⁶¹³ које је молитвено покривало период ноћи, те стоји у одређеној аналогiji са Повечерјем у монашкој пракси. Аналогija се огледа како у времену њеног савршавања, тако и у тематици и химнама које су им заједничке.¹⁶¹⁴

Псалми 50 и 90 представљају један од елемената који су заједнички Великом повечерју и Панихиди. Поредак савременог Великог повечерја у Часослову, предвиђа читање групе од шест псалама на самом почетку последовања, међу којима се као последњи налази и 90. псалом.¹⁶¹⁵

Псалом 90. представља псалом Повечерја у Кесарији већ у време Василија Великог (+379). Како Свети Василије сведочи:

„и поново, пошто почне ноћ, тражимо да наш починак буде беспрекоран и без сањарења. У овај час се говори неизоставно и деведесети псалом”.¹⁶¹⁶

Веома важно је напоменути да се у савременим *Требницима* у поретку Парастоса, тј. заупокојене Панихиде, на самом почетку говори 90. псалом.¹⁶¹⁷ Ово последовање, иако монашког порекла, сведочи како својим називом, тако и присуством 90. псалма одређену везу са азматским типиком.

У последовању Великог и Малог повечерја налази се, такође и 50. псалом.¹⁶¹⁸ Овај псалом се у азматском типиком појао као трећи антифон Панихиде са припевом *Милостиви Господе, помилуј ме*.¹⁶¹⁹

4.6.4. Антифони Панихиде: псалми 119, 120 и 121

---

¹⁶¹³ Види: А. Дмитриевский, *Богослужение Страстной и Пасхальной седмиц во св. Иерусалиме в IX-X вв*, Казань 1894, 309; Ϊ. Φουντούλη, *Παννυχίς*, 5; Н. Милошевић, *Молитвослов*, 233.

¹⁶¹⁴ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 286.

¹⁶¹⁵ Види: *Часослов*, 220.

¹⁶¹⁶ Види: Василије Велики, *Όροι κατά πλάτος 37, 5*, PG 31, 1016b.

¹⁶¹⁷ Види: *Мали Требник* (прев. и прир. Ј. Поповић), 150.

¹⁶¹⁸ Види: *Часослов*, 226.

¹⁶¹⁹ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 238.

По 90. псалму и мирној јектенији, следе три антифона Панихиде, и то: псалам 119, као први антифон, 120, као други и 121, као трећи.¹⁶²⁰ Њихови припеви су умилителни или покајни тропари, о којима ће бити речи у наставку.

Ови псалми данас се читају у склопу првог антифона Вечерња у току Четрдесетнице, самим тим они представљају и псалме који се читају у склопу првог антифона Литургије Пређеосвећених дарова.¹⁶²¹ Д. Балајоргос у овоме види одређену везу између праксе која је посведочена у време Светог Симеона Солунског (+1429), када је Панихида служена после Пређеосвећене.¹⁶²²

Веза псалама 119, 120 и 121 са Литургијом и Причешћем примећена је од неколицине аутора.¹⁶²³ Анализом расподеле Псалтира, која узима у обзир однос између избора псалама и служења Литургије, може се закључити да је ова група антифона (степен, псалми степеница) у древности била довођена у везу са Евхаристијом и Причешћем.¹⁶²⁴

4.6.5. Химнографски елементи заједнички Панихиди и Повечерју

Поједине химне Панихиде, срећу се и у савременом Повечерју. У наставку ћемо обрадити сваки од њих.

4.6.5.1. Тропари *Милосрђа двери* и *Помилиј ме, Господе*

У поретку азматске Панихиде тропар *Милосрђа двери* био је припев другог, док је тропар *Помилиј нас, Господе*, био припев трећег антифона.¹⁶²⁵

---

¹⁶²⁰ Види одељак 3.4.1.2.

¹⁶²¹ Упореди одељак 3.1.3.1.4.

¹⁶²² Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση*, 286, 289.

¹⁶²³ Види: J. Mateos, *La psalmodie variable dans l'office Byzantin*, Acta philosophica et theologica 2 (1964), 337; В. Лурье, *Повествование отцов Иоанна и Софрония (ВНГ 1438w) как литургический источник*, ВВ 54 (1993), 66; В. Лурье, *Из истории чинопоследований псалмопения: полная псалтирь в ежедневном правиле (в связи с историей египетского монашества IV-VII вв.)*, ВВ 56 (1996), 228-237, као и др.

¹⁶²⁴ Види: К. Воробьев, *Архаические элементы богослужения седмичных дней Великого поста*, IntRes: <http://www.bogoslov.ru/text/4484655.html> приступљено: 22.4.2017.

¹⁶²⁵ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 238.

Ови тропари су елемент и савременог Великог повечерја у коме се поју у другом делу последовања,¹⁶²⁶ као и у поретку свакодневне полуноћнице.¹⁶²⁷

4.6.5.2. Тројична химна *Бестелесна природа*

Према поретку азматске Панихиде по 50. псалму поје се прокимен, по прикимену и прочитаном Еванђељу поје се химна *Бестелесна природа*. Ова древна хришћанска химна написана је у специфичном метру од једанаест слогова. Среће се и у грузијским изворима који указују на њено јерусалимско порекло.¹⁶²⁸ Иста химна налази се и у савременом Повечерју, где се поје према азматском појачком предању.¹⁶²⁹

4.6.6. Елементи *Лекционара* заједнички Панихиди и Повечерју

Према савременој грчкој пракси, сагласно *Типику Велике Цркве*, у поретку Повечерја прве седмице Четрдесетнице очувана су Еванђеља која су читана на крају азматске Панихиде поменути данима.¹⁶³⁰ Поменути грчки *Типик* прописује да се еванђелске перикопе, које су према азматском типику биле предвиђене за читање на Панихидама прве недеље Четрдесетнице, читају на крају Повечерја поменути данима.

Треба напоменути да су према сведочанствима *Синаксара-канонара* служене Панихиде сваке вечери током прве и последње седмице Великог поста.¹⁶³¹ У савременој пракси, у сагласности са *Типиком Светог Саве*, Јутрења се током Страсне седмице служе дубоко у ноћи (око поноћи) на шта нам указује и појање тропара *Ево женик долази у поноћ*.¹⁶³² Са друге стране, у пракси јелинофоних цркава и древних источних патријаршија, поменуто Јутрење се

---

¹⁶²⁶ Види: *Часослов*, 226.

¹⁶²⁷ Види: *Часослов*, 236.

¹⁶²⁸ Упореди: S. Frøyshov, „Rite of Jerusalem” у: CDH.

¹⁶²⁹ Види: *Часослов*, 221.

¹⁶³⁰ Види: К. Βυζάντιος, *Τυπικὸν Ἐκκλησιαστικὸν κατὰ τὸ ὕφος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, 224; Γ. Βιολάκης, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, 374.

¹⁶³¹ Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église 2*, 66.

¹⁶³² Види: *Типиконъ*, 898.

служи у време азматских панихида, тј. после заласка сунца претходног дана.¹⁶³³ Евидентно су поменуте служба Јутрења Страсне седмице, у извесном смислу заузела место Панихиде у парохијским заједницама. Поменута пракса не постоји у словенским црквама, барем не у оквиру Руске и Српске цркве, док у пракси Бугарске цркве можемо пронаћи сведочанства о поменутој појави.¹⁶³⁴

4.6.7. Псалми 24 и 100 у склопу часова

У служби Тритекти налази се образац три антифона које сачињавају псалми 24, 26 и 100 који се поју са кратким припевима.¹⁶³⁵ У савременом последовању псалам 24 је један од три псалма који се читају на почетку Трећег часа, а псалам 100. представља један од три псалма на почетку Првог часа.¹⁶³⁶ Они се на овим местима не поју, већ се читају са друга два прописана псалма поменутих последовања. У складу са речима Симеона Солунског (+1429), као и *Синаксарима-канонарима*, Тритекти је служен оним данима када се није служила Литургија у току Свете Четрдесетнице.¹⁶³⁷

Очигледна је веза последовања Тритектија са поретком Литургије. Ово се најјасније може илустровати постојањем литургијске структура од три антифона који чини основу Тритектија, а која се налази и на почетку Свете Литургије. Такође, постоји и одређена сличност између Тритектија и монашке Изобразитељне. Основни елементи Изобразитељне: псалми 102 и 145, као и *Блажена*, уграђују се у први део Литургије замењујући антифоне. И у наведеном случају видимо да у начину појања псалама Изобразитељне у склопу почетног дела Литургије преовлађују карактеристике појања азматског типика: псалми се поју антифоно од хорова са *Слава, и сада*, на крају, и

---

¹⁶³³ Види: К. Βυζάντιος, *Τυπικὸν Ἐκκλησιαστικὸν κατὰ τὸ ὕφος τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, 249.

¹⁶³⁴ Види: К. Протопсалт, *Типик церковный по чину Христови Великия церкви*, 256; као и *Типик или Църковен устав*, Синодално издателство: София ²1980, 425.

¹⁶³⁵ Види: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 219-222.

¹⁶³⁶ Види: *Часослов*, 111, 123.

¹⁶³⁷ Види: Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς*, PG 155, 649d-652a

поновљеним првим стихом у случају 102. или пак *Јединордни Сине*, у случају 145. псалма у својству перисина.¹⁶³⁸

4.6.8. Тропар, прокимен и пророштво у склопу Шестог часа у току Четрдесетнице

У склопу Шестог часа у току Четрдесетнице, *Триод* предвиђа појање посебног тропара, као и прокимена и старозаветног читања.¹⁶³⁹ Сва три наведена елемента припадају последовању Тритектија азматског типика из кога су и преузети.¹⁶⁴⁰ Азматски типик и савремено последовање у највећој мери су сагласни по питању начина употребе ова три елемента. Разлике се огледају у томе да се у малом броју случајева поједини елементи премештају са једног на други дан у току поста.¹⁶⁴¹ Заједнички поредак прокимена у склопу Тритектија и Вечерња током Четрдесетнице садржи затворени систем смењивања према реду нумерације, о чему смо већ рекли више у оквиру одељка у коме смо се бавили Пређеосвећеном Литургијом.

Тропар пророштва је кратка химна која се поје пре читања из *Старог Завета*. Према азматском типиксу, тропар пророштва се поје на амвону¹⁶⁴² уместо *Трисветог*.¹⁶⁴³ Упутство уместо *Трисветог* сведочи и о начину на који се поје: тропар се најпре поје три пута, а потом на *Слава, и сада*, акротелевтеон и на крају још једном цео тропар, дакле, на исти начин на који се поје *Трисвето*. Са друге стране, ово упутство сведочи о разумевању сличности Тритектија и првог дела Литургије у периоду када су поменути типичи настали, дакле, у 10. веку.

---

¹⁶³⁸ Види: Δ. Μπαλαγεώργος, *Η ψαλτική παράδοση*, 290.

¹⁶³⁹ Види: *Триодъ постная*, 84v; Упореди: *Паримејник*, 11-106.

¹⁶⁴⁰ Упореди: Н. Милошевић, *Молитвослов*, 212.

¹⁶⁴¹ Места тропара понедељка и уторка треће седмице Четрдесетнице су замењена. Види: J. Mateos, *Le Typikon de la Grande Église* 2, 30, 32. Упореди: *Триодъ постная*, 197v, 203r.

¹⁶⁴² Види: А. Дмитріевский, *Описание 1*, 111

¹⁶⁴³ Види: А. Дмитріевский, *Описание 1*, 113.

4.7. Закључак

Сви круцијални елементи богослужења који су усвојени из азматског типика у време студитске синтезе, садржани у књигама *Евхологион*, *Лекционар* и *Месеџослов*, преживели су у коначној верзији Типикона Светог Саве Освећеног, и као такви се налазе у савременој богослужбеној пракси. Такви елементи су без сумње свештеничке молитве, ђаконске прозбе (јектеније) и литургијска читања са избором псалама (прокимени и алилујари) и химнографијом која их прати. Осим поменутих елемената, стални псалми последовања дневног круга (пслами 140, 3, 62, 50, 148-150), али и поједини псалми који су припадали променљивом кругу (1. антифон 1. катизме, и 118. псалам), представљају заједнички елемент азматског и монашког типика. Ова сличност није увек плод процеса усвајања елемената азматског типика током синтеза константинопољског и јерусалимског богослужења, већ се њихово порекло налази још дубље у прошлости – у древној антиохијској литургијској пракси. Тако је нпр. светилнични псалам (140), који потиче из древног антиохијског богослужења, садржан и у јерусалимској и константинопољској традицији. Међутим, разлика је у томе што је у азматском поретку у склопу Вечерња овај елемент имао само наведени 140. псалам, док су у јерусалимској традицији овом псалму додавана још три псалма (141, 129 и 116). Ова чињеница указује на то да поменути псалам, макар према начину на који се користи у савременом богослужењу, не потиче из азматског типика. Оваквих примера има више.

Слично наведеном примеру, поједини елементи лекционара припадају јерусалимској традицији, мада се чине елементом азматског типика. Пример за ово су недељна јутарња Еванђеља, која су у азматски поредак ушла касније, на шта указује одсуство молитве пред читање Еванђеља на Јутрењу у древним *Евхологионима*. Поједини малађи *Евхологиони* садрже рубрике које јасно указују на то да Еванђеље није изворни елемент азматског Јутрења. Када је у питању јерусалимско предање, већ је код Етерије посведочено да је на недељном јутарњем богослужењу читано Еванђеље.

5. Закључак

Општеприхваћена је претпоставка да савремено православно богослужење представља резултат сложеног историјског процеса мешања утицаја више различитих литургијских предања. Грубо говорећи, поменути процес одиграо се у виду синтезе различитих елемената константинопољске и јерусалимске традиције. Међутим, ако погледамо дубље у историју Цркве, постаје сасвим јасно да су литургијска предања Јерусалима и Константинопоља формирана на раније постојећој и веома утицајној антиохијској богослужбеној традицији. Тако је древно антиохијско литургијско предање представљало основу развоја јерусалимског и константинопољског предања.

Веома рано (у сваком случају пре краја 4. века) на подручју које је било под утицајем богослужења Антиохије већ је био формиран дневни, седмични и годишњи богослужбени круг. О овоме сведоче *Апостолске установе* и други извори који се односе на антиохијско литургијско предање. Анафора дванаесторице апостола, форма Свете тајне крштења, организација дневног богослужбеног круга, улога градског монаштва у црквеним општинама итд. део су антиохијске богослужбене традиције која је прихваћена на поменутом подручју. Према наведеним изворима, пракса дневног богослужбеног круга била је јединствена за клирике и градске монахе са једне стране, док се, са друге стране, она за лаике у најранијем периоду разликује, како у смислу обима, тако и обавезности. У структури последовања препознатљиви су најважнији елементи који су касније усвојени у азматском типичу (псалам 62 на Јутрењу и 140 на Вечерњу), као и јектеније и молитве за катихумне, опседнуте и сл. те на крају самих служби (главопреклона) молитва благослова и отпуста верних. Осим значаја антиохијске литургијске традиције као темеља на коме су изграђена богослужбена предања Јерусалима и Цариграда, веома је важна чињеница да је грчки језик био литургијски језик оба ова центра. Распрострањеност утицаја древног антиохијског литургијског предања на целом Истоку, као и заједничког грчког језика и културе, касније су

олакшали процес размене утицаја између богослужења Константинопоља и Јерусалима. Наведено је пресудно утицало на даљи развој онога што данас називамо византијским литургијским типом.

Иако су литургијске праксе Јерусалима и Константинопоља формиране на основу антиохијског предања, оне су се развијале самостално од тренутка свог формирања у 4. веку све до персијских и арапских освајања почетком 7. века, после чега долази до првог значајнијег мешања два предања. Овome је свакако ишла на руку већ поменута чињеница заједничког јелинског језика и културе, као и миграције које су биле последица неповољног друштвеног стања на подручју Блиског истока. Богослужење градских цркава оба центра било је под снажним утицајем градских монаха који су живели унутар градских зидина. Константинопољско богослужење прихватало је утицаје јерусалимског у виду усвајања химнографских састава као и развоја годишњег богослужбеног круга, док је упоредо јерусалимско богослужење трпело константну „византинизацију” поретка која је резултирала коначним ишчезавањем јерусалимске богослужбене традиције.

Први важнији фактор који је утицао на овакав пут развоја византијског богослужења је јачање киновијског монаштва непосредно после иконоборства. После коначне победе над иконоборством константинопољско монаштво сабрано око Светог Теодора Студита стиче све већи углед и утицај, те се Студитски манастир уздиже као центар новог литургијског развоја. Богослужбено предање овог манастира почиње да доминира и да се шири, како по манастирима, тако и по градским црквама Константинопоља и читавог Ромејског царства. Целокупан даљи развој византијског богослужења обележен је управо синтезом поменутих елемената јерусалимског и константинопољског предања која се одиграла у Студиону.

Древна литургијска предања градског монаштва, после иконоборачке кризе, гасе се. Аскитириони или спудеји, који су неговали древно парохијско предање Јерусалима и Константинопоља учествујући у парохијском богослужењу Гроба Господњег и Свете Софије, као и акимити, који представљају старо монашко предање Цариграда, практично нестају. На историјску сцену ступа киновијско монаштво, које свој свакодневни богослужбени живот саобра-

жава новој пракси која се везује за *Синаксар* Студитског манастира. Студитски типик заснован на комбиновању елемената константинопољског (*Евхологион*, *Лекционар* и *Хеортологион*) и палестинског (*Псалтир*, *Часослов* и *Тропологион*) литургијског предања представља прву синтезу два древна предања.

Током временског распона од 8. до 14. века долази до развоја поменутог *Студитског синаксара*, што резултира његовим бројним редакцијама. Тако на послетку Света Гора, чије се богослужење развијало под утицајем студитске традиције, после исихастичких спорова добија све већи значај. Услед мноштва редакција и прилагођавања, развој *Студитског синаксара* коначно резултира новом синтезом која се назива неосаваитска, а чији је плод *Типикон Светог Саве Освећеног*.

Иако је од 8. до 13. века азматски типик имао доминантну позицију у централним храмовима Византијске империје (нпр. Св. Софија у Константинопољу и Солуну, Богородица Атинска (Партенон) и др.), његово је опстајање током овог периода било све више угрожено од стране студитског поретка који је доживљавао експанзију. Утицај монашког типика на парохијску богослужбену праксу се посебно појачао после гашења азматског типика у самој Светој Софији услед латинског освајања Цариграда у 13. веку. Између политичког и војног слабљења Византијског царства и развоја исихастичког покрета, током пар векова који су уследили, монашки утицај је коначно потпуно преовладао, те се у 15. веку азматски типик, тј. литургијско предање византијских градских и сеоских цркава, потпуно гаси. Осим описаних околности, овоме доприноси и захтевна форма азматског типика који је приликом савршавања последовања захтевао велики број клирика. Свакако, они елементи константинопољског предања, који су још у 8. веку сједињени са јерусалимским, преживели су и у коначној форми Типика Светог Саве Освећеног, која је после појаве првих штампаних издања у 16. веку, постала општеважећа у читавој Православној цркви.

Истраживање процеса синтезе два поменута предања – јерусалимског и константинопољског, открива нам елементе азматског типика који су опстали у актуелној богослужбеној форми Православне цркве. Из овог

разлога средишњи део студије је посвећен реконструкцији и поређењу структура различитих последовања азматског, студитског и неосаваитског типика, који представљају споменике три епохе: 1) епохе чистог константинопољског (азматског типика), 2) епохе студитске синтезе и 3) епохе неосаваитске синтезе. Компарацијом Јутрења, Вечерња, Литургије и часова у наведене три форме откривени су елементи који су у савремену праксу ушли из азматског типика.

Последовања дневног богослужбеног круга византијског типа имају своје порекло унутар азматског типика. На овакав закључак наводи нас чињеница да је константинопољски *Евхологион* задржан готово у целости у новонасталом студитском типичу после иконоборства. Ово је имало за последицу снажан утицај азматског типика на структуру последовања у владајућем типичу. Ранијим проучавањем константинопољског *Евхологиона* расветљени су многи аспекти ове теме. У својим радовима Аранц је указао на порекло свештеничких молитава савременог Вечерња и Јутрења, пратећи њихово присуство у сачуваним *Евхологионима*. Он је понудио и систематизацију група византијских *Евхологиона*, како према њиховом садржају, тако и према географским и историјским чињеницама које су условиле стварање тог садржаја. На основу његовог рада, можемо закључити да је поредак савременог Вечерња и Јутрења суштински условљен костуром азматског, док се из фазе у фазу развоја *Евхологиона* могу пратити промене на нивоу структуре последовања током перида 7-14. века.

Проблем груписања свештеничких молитава на сам почетак богослужења указује нам на то у каквој вези стоје древно азматско и савремено Вечерње. Наиме, савремено последовање Вечерња у поређењу са азматским садржи мањи број антифона: док у азматском типу срећемо минимум шест променљивих антифона, у монашком срећемо једну катизму. Ако узмемо у обзир чињеницу да се катизма у монашком богослужењу чита, а антифони у азматском поју, онда постаје јасно колико је овај сегмент дневног богослужбеног круга трајао дуже у азматском него у монашком вечерњу. Управо ова чињеница довела је до тога да молитве Вечерња и Јутрења престану да се

доведе у директну везу са антифонима и постепено изгубе и везу са својим възгласима, који се налазе распоређени без реда унутар последовања.

Суштинска карактеристика савремене Вечерње из перспективе њене структуре јесте да имамо две врсте последовања: велико Вечерње уочи празничних дана са входом, и свакодневно Вечерње. Иако постоје одређене разлике унутар свакодневне Вечерње која се служи у Великом посту и оне која се служи обичним данима током године, ова разлика није од значаја из перспективе структуре, будући да се она не мења значајно. Када је у питању азматско Вечерње, на основу проучавања *Синаксара-канонара*, видимо да се његова структура уочи празничних дана у односу на оно које се служи свакодневно током године или у посту није у већој мери мењала. Поређењем потпуно редуковане шеме азматског Вечерња и празничног и свакодневног Вечерња *Типикона Светог Саве*, видели смо да је структура која је остављала већу могућност инкорпорирања елемената азматског последовања у савремено заправо она која је имала празнични карактер (вход на Вечерњу, Славословље на Јутрењу и сл.).

Тако је, посматрано из перспективе структуре последовања, очигледно да се поредак великог Вечерња, тј. Вечерња уочи празника, приближава структури азматског поретка. Приметно је да се у другом делу Вечерња (после входа) структуре азматског и великог Вечерња међусобно поклапају. Разлог за непоклапање свакидашњег Вечерња са азматским треба тражити у студитском пореклу структуре свакодневног Вечерња. Тако се кроз утицај студитског типика на формирање појединих последовања чува утицај палестинске праксе.

Са друге стране, карактеристични утицај азматског типика везан је за појачану улогу клирика која се везује за празнична последовања, тј. оне дане када се по савременом поретку служи Литургија. Тако у савременом типичу уочавамо следећи образац: што је више изражен празнични карактер дана, количина елемената који своје порекло имају у азматском типичу се повећава, а структура последовања се приближава азматском типичу.

У складу са поређењем структура последовања азматског и савременог типика, можемо закључити да су структурални елементи савременог Ве-

черња који потичу из азматског типика следећи: 1) Јектеније: Мирна, мала, сугуба и прозбена, 2) Молитве свештеника, 3) 140. псалам, 4) Прокимен, 5) Светописамска читања уочи празничних дана и током поста и 6) Поредак Пређеосвећене Литургије после входа Вечерње.

Поред елемената савременог богослужења, који воде порекло из последовања азматског типика, постоје и елементи који показују посредни утицај азматског типика. Такве компоненте савременог богослужења су: 1) Аниксандарија, 2) Прва катизма *Псалтира – Блажен муж*, 3) Литија на великом Вечерњу у склопу Бденија. Наиме, и после коначне преваге коју је после латинске окупације Цариграда 1204-1261. године *Типик Светог Саве Освећеног* однео над азматским типиком, утицај азматског типика је наставио да се остварује посредством појачке традиције. Тако су поједини елементи, који су били студитског или новосаваитског порекла, крајем 13. и током 14. века наставили да се поју у складу са азматским предањем. Слично азматском појачком предању које је преживело у монашкој пракси, литија као елемент азматског Вечерња уочи празничних дана, унеколико измењена инкорпорирана је у Велико Вечерње у склопу Бденија.

Слично Вечерњу, савремено Јутрење има две форме: празничну и свакодневну. Разлика између ове две форме приметна је у завршном делу богослужења, тј. у делу који следи после Великог славословља. Проблематику јутарњих молитава, које свештеник у складу са *Служебником* чита у време Шестопсалмија, треба посматрати заједно са одговарајућим молитвама на Вечерњи. Свештеничке молитве Јутрења и Вечерња представљају елементе који потичу из константинопољског *Евхологиона*. Као и молитве Вечерња, молитве Јутрења су изгубиле одговарајуће место у самом последовању услед промене његове структуре. Њихова зависност од антифона слаби, тако да их свештеник сада чита на самом почетку, када има највише простора за то – у време Шестопсалмија. Са друге стране, јектеније се уклапају у саму структуру те је на неки начин, поготово празничним данима, приближавају структури азматског Јутрења. Остали древни елементи - фиксни псалми (3, 62, 50, 148-150) истичу се унутар саме структуре као јасни маркери везе са древним поретком.

Са друге стране, свакидашње Јутрење показује велику сличност са студитским Јутрењем, те ове сличности можемо довести у везу са палестинском, тј. јерусалимском традицијом. Сличност празничног Јутрења са азматским најјасније се може приметити на основу поређења редуковане (поједностављене) структуре азматског и празничног Јутрења. На основу поређења азматског и савременог последовања Јутрења, видимо да се схеме два поретка у великој мери поклапају. Елементи монашког Јутрења су у структури овог последовања третирани као антифони и раздвајају их мале јектеније. На самом крају последовања структуре се поклапају, изузев јектенија за катихумене које су постепено престајале да се употребљавају на Јутрењу и Вечерњу још у време употребе азматског типика пре иконоборства.

Јасно је из наведеног да је утицај азматског типика израженији у систему структуре појединих богослужења оним данима када је служена Литургија, односно празницима и недељама. Веће присуство клирика и евхаристијски карактер празничних дана блиско је одређивало и парадигму за формирање структуре последовања у време када је савремени типик добијао своју коначну форму. Тако можемо закључити да је у последњој етапи развоја савременог монашког типика, азматски типик остваривао велики утицај, пре свега, преко садржаја *Евхологиона* и приближавања структуре последовања азматском поретку.

На основу свега изложеног, можемо закључити да су следећи богослужбени елементи у савременом Јутрењу пореклом из азматског типика: 1) Молитве свештеника, 2) Јектеније: Мирна, мала, сугуба и прозбена, 3) Псалми 3. и 62, 4) Псалам 50, 5) Хвалитни псалми (148-150) и 6) Велико славословље.

Анализом почетног дела Литургије кроз поређење структура последовања према азматском и монашком типичу, утврдили смо да је она идентична у обе праксе. Мала одступања која постоје на нивоу помесних цркава су последица различитог степена имплементације монашког типика у парохијској пракси. Словенске цркве се налазе под јачим утицајем *Типикона Светог Саве Освећеног* те је стога уочљива чешћа употреба монашких елемената у почетном делу Литургије. Сама пак структура остаје преузета у потпуности из праксе азматског типика.

Поређењем енарксиса Литургије у обе варијанте, закључили смо да је њихова структура идентична, при чему је јасно да је она условљена употребом константинопољског *Евхологиона*. Са друге стране, утицај палестинске монашке праксе огледа се у замени константинопољских антифона Литургије елементима палестинске изобразитељне.

На почетку празничних Литургија, када се Евхаристија надовезивала директно на поредак Вечерња, елементи азматског Вечерња у студитској и новосаваитској Вечерњи су замењени одговарајућим елементима Вечерња дотичног типа. Истиче се разлика између азматске и студитске традиције с једне и новосаваитске са друге стране, када су у питању три антифона Вечерња и три антифона Литургије који су присутни у азматским и студитским изворима. Овај елемент у Литургији, која је служена у складу са прописима *Типикона Светог Саве Освећеног*, није преживео.

Када су у питању часови, односно Полуноћница, Први, Трећи, Шести, Девети час, Изобразитељна и Велико и Мало повечерје, не можемо рећи да је дошло до усвајања елемената азматског типика унутар савремене праксе. Једноставним прегледом поредака које смо описали и компарацијом њихових елемената, види се јасно да су последовања часова савременог типика у ствари монашког порекла. Ова чињеница је последица усвајања палестинског *Часослова* од стране манастира Византије, одакле се ова пракса преселила и у парохије у току каснијег процеса гашења азматског типика.

И поред ове очигледне разлике између последовања азматског типика (Тритекти и Панихида) и монашких часова, поједини елементи су им заједнички. У наставку дајемо списак ових елемената.

1) Тритекти: а) 24. псалам, б) Молитва после входа, в) Тропарии пророштва у Четрдесетници, г) Прокимен пророштва у Четрдесетници, д) Пророштво Тритектија у Четрдесетници.

2) Панихида: а) 90. псалам, б) Јеванђеља прве недеље Четрдесетнице (у грчкој пракси) и в) Химна *Бестелесна природа*.

Побројани елементи су у савремене часове уграђени као целине и не представљају структуралне елементе самих часова. Ово је последица комбиновања богослужбених књига константинопољске и палестинске традиције.

На основу поређења структуре последовања, као и принципа обликовања савременог типика, можемо закључити да су елементи *Евхологиона* и *Лекционара* практично уграђени у структуру часова палестинског *Часослова*.

Осим овог принципа уграђивања елемената азматског типика у монашки, неки елементи монашких типика, пре свега, поједине химне, усвојени су у азматском последовању много раније. Тако су херувимска песма и химне које представљају њене алтернативе ушле у поредак Литургије пре иконоборства. Слично је и са појединим химнама (нпр. *Бестелесна природа*) у склопу Панихиде и Тритектија.

Елементи *Лекционара* су такође показали виталност током студитске и неосаваитске синтезе. Тако сва читања на Литургијама, као и пратећи прокимени и алилујари који су својствени азматском предању, преживљавају у савременој владајућој пракси. Други део *Лекционара Профитологион* са припадајућим материјалом старозаветних читања, али и системом прокимена и кратких тропара током Четрдесетнице, такође је сачуван у савременом поретку у склопу Вечерња.

Осим молитава и јектенија, као и система светописамских читања, као један од највиталнијих елемената *Псалтира* показали су се фиксни псалми Вечерња и Јутрења. Наведени псалми, који су били заједнички древној јерусалимској и константинопољској традицији, донекле су се разликовали у начину на који су употребљавани у богослужењу. Ова чињеница наводи нас да претпоставимо да су поменути елементи у поретке дневних последовања два велика центра ушли из древне антиохијске праксе као фундамента оба наведена предања.

Променљиви псалми јерусалимског *Псалтира* са системом расподеле катизми и изражено монашким начином произношења читањем, надвладали су древни константинопољски *Псалтир*. У врло малом броју случајева долази до поклапања псалама које су предвиђала два поретка, те су на тај начин 118. псалам или први антифон *Псалтира* преживели у одређеној форми. Карактеристичан је утицај азматског поретка на савремени и у виду појања наведених псалама празничним данима уместо уобичајеног читања.

Осим наведеног, препознају се и два слоја химнографије приликом по-ређења азматског и монашког предања. Тако су поједини тропари, који су присутни у азматском типичу, преживели у *Типикону Светог Саве*. Овде се, пре свега, истичу отпуститељни тропари Господњих, Богородичиних и празника Светих. У *Типичу Светог Саве Освећеног* присутна су и нова химнографска остварења, како палестинског тако и константинопољског порекла, која су настала после 7. века, а која су укључена у фиксне елементе богослужења (140. псалам, библијске песме, Хвалитни псалми итд.) уместо древних припева.

На основу изложеног, можемо закључити да елементи азматског типика који су преживели у савременој богослужбеној пракси представљају централне и неизоставне елементе савременог богослужења. На ово указује и њихово порекло које је посведочено у древним изворима (*Апостолске установе*, *Етерија*, *Свети Јован Златоусти* и др.). Истовремено, они се показују и као највиталнији елементи, који су преживели бурни хиљадугодишњи развој последовања дневног богослужбеног круга византијског литургијског типа. Такође, веома је важно то што поменути елементи представљају извор могућности за пастирски рад и бригу Цркве о молитвеном животу верних. Они истовремено нуде мноштво могућности за ревитализацију дневног богослужбеног круга, у смислу његове могућности имплементације у свакодневни живот савремених православних верника.

Библиографија

1. Литургички извори

1.1. Рукописи

Евхологиони

Barberini gr. 336 (8. век)*

Sinai gr. NE/МГ 22 (9. век)

Grottaferrata Гβ 4 (10. век)*

Vatican. gr. 1833 (10. век)

Sinai. gr. 956 (10. век)

Grottaferrata Гβ 7 (10-11. век)*

Grottaferrata Гβ 10 (10-11. век)*

Coislin. 213 (1027 год.)*

Bodleian. Auct. E 5.13 (1121-1132. год)

Grottaferrata Гβ 2 (12. век)*

Vatican. gr. 1554 (12. век)

Vatican. gr. 1970 (12. век)*

Sinai. gr. 963 (12. век)

Grottaferrata Гβ 1 (Висарионов, 13. век)*

Sinai. gr. 982 (13. век)

EBE 662 (13-14. век)*

Sinai. gr. 1919 (1564. год.)

Borgia gr. 24 (1880. год., верна репродукција *Messina gr. 177* из 10. века)

Типици

Патмос 266 (9-10. век)

Αγίου Σταυροῦ 40 (10. век)*

Дерезден А 104 (11. век)

Paris. gr. 1590 (1063. год.)
Sinai. gr. 1096 (12-13. век)
Ἀγίου Σταυροῦ 43 (1122. година)*
Messinensis gr. 115 (1131. год.)
Vatoped 320 (931) (1346. год.)
EBE 2047 (15. век)

Псалтири, Часослови, Ирмологиони и сл.

Princeton Garret 24 (8. век)
Bodleian D 4.1 (951. год.)
Sinai Georgian O.34 (10. век)
Vaticanus gr 342 (1087-1088. год.)*
Houghton Library gr. 3 (1105. год.)
Paris. gr. 23 (12. век)
Sinai. gr. 904 (1211. година)

Музички рукописи

EBE 2458 (1336. год.)*
Κουτλουμουσίου 457 (14. век)
Κουτλουμουσίου 399 (14. век)
EBE 2062 (14. век)
Sinai. gr. 1276 (14. век)
EBE 899 (15. век)
Φιλοθέου 122 (15. век)
Ἰβήρων 973 (15. век)
EBE 2061 (15. век)
EBE 2406 (1453. год.)
EBE 2599 (15. век)
EBE 2444 (14-15. век)
EBE 2456 (14. век)

1.2. Издања богослужбених текстова

Βιολάκης, Γεώργιος, *Τυπικὸν τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*,
Κωνσταντινούπολι 1888.

Εὐχολόγιον τὸ Μέγα (прир. Σ. Ζέρβος), Βενετία 21862.

Ἱερατικόν, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα 42004.

Παπαγιάννης, Κωνσταντῖνος, *Σύστημα Τυπικοῦ*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς
Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Ἀθήνα 2006.

Κωνσταντῖνος Βυζάντιος, *Τυπικὸν Ἐκκλησιαστικὸν κατὰ τὸ ὕφος τῆς τοῦ Χριστοῦ
Μεγάλης Ἐκκλησίας*, Κωνσταντινούπολι 1838.

Τυπικὸ τῆς ἐν Ἄθω ἀγίας μονῆς Διονυσίου, Ἁγίον Ὅρος 2004.

Велики Требник (прев. и прир. Ј. Поповић), Епархија рашко-призренска:
Призрен 1993.

Ирмологий, Киев 2002 (репринт: Синодальная типография: Москва 1881.).

Κωνσταντῖνος Προτοψалт, *Типик церковный по чину Христови Великия церкви*,
Κωνσταντιнопολ 1853.

Литургија Апостолских установа (X. Столић, прев), ЕУО Епархије жичке,
Краљево 2004.

Мали Требник (прев. и прир. Ј. Поповић), Призрен 1994.

Минея: месџац деџабрџ, Правило вџеры: Москва 2013 (репринт: Киево-
Печерская лавра 1893.).

Минея: месџац март, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография
Киево-Печерской лавры 1893.).

Минея: месџац сентябрь, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография
Киево-Печерской лавры 1893.).

Минея: месџац январь, Правило веры: Москва 2013 (репринт: Типография
Киево-Печеркџ лавры 1893.).

Николајевић, Василије, *Велики Типик*, Сремски Карловци 1929.

Октоих, Правыло вџеры: Москва 2015.

Паримејник (прев. А. Јевтић), Требиње 2000.

Псалтир са девет библијских песама, (прев. А. Јевтић), Манастир Хиландар и
др. (без места) 2000.

- Псалтирь с последованием*, Москва 1866.
- Служебник*, САСинод, Београд 1986.
- Служебникъ*, Свети Архијерејски Синод СПЦ, Београд 2008.
- Столић, Хризостом, *Литургија Пређеосвећених дарова Светога апостола Јакова Брата Божијег (среда четврте недеље великог поста, Велики понедељак, Велики уторак и Велика среда)*, ЕУО Епархије банатске: Вршац 1996.
- Типик или Църковен устав*, Синодално издателство: Софија 1980.
- Типиконъ сиест устав*, Санкт-Петербург 1992.
- Триодъ постная*, Правило веры 2015. (репринт: Синодальная типография Москва 1904.).
- Триодъ цветная*, Правило веры 2012. (репринт: Синодальная типография, 1893.).
- Ђирић, Иринеј (прев. и прир.), *Недеља свете Педесетнице: празничне службе*, Нови Сад 1942.
- Часослов* (А. Јефтић прев), САСинод СПЦ: Београд 2013.

1.3. Музичке књиге

- Барачки, Ненад, *Нотни зборник српског народног црквеног појања карловачком напеву*, Каленић: Крагујевац 1995.
- Бољарић, Гаврило/Тајшановић Никола, *Српско православно пјеније, Књига 1 (Свеске 1-4)*, Сарајево 1887-1889.
- Српско православно пјеније, Књига 2: Октоих (Свеска 9)*, 1891 (Без места и издавача).
- Иванов, Ангел, *Ковчегъ цветособрания 1 и 2*, Цариград 1857.
- , *Ирмологија, Цариград 1875.*
- Ἰωάννου λαμπαδαρίου/Στεφάνου Α' δομεστίκου, *Πανδέκτη τῆς ἱεραῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ 1, περιέχων τὰ μαθήματα τοῦ ἑσπερινοῦ*, Κωνσταντινουπόλει 1850.

- , *Πανδέκτη τῆς ἱεραῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ 2, περιέχων τὰ μαθήματα τοῦ ὄρθρου*, Κωνσταντινουπόλει 1851.
- , *Πανδέκτη τῆς ἱεραῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνωδίας τοῦ ὅλου ἑνιαυτοῦ 4, περιέχων ὅλα τὰ μαθήματα τῆς ἱεραῆς λειτουργίας*, Κωνσταντινουπόλει 1851.
- Κοζοбарић, Јован, *Православно црквено пјеније по старом карловачком напеву 1: Служебник и Требник*, Осијек 1934.
- Стојановић, Стеван Мокрањац, *Извод из Општег појања*, (прир. П. Стојчевић), Београд 1997.
- , *Српско народно црквено појање: Опште појање*, (прир. К. Манојловић), Београд 1935.
- Церковно-певческий сборник 1*, Училищний совет при Святейшем Синоде: Санкт-Петербург 1903.

2. Отачки и канонски текстови, хронике и др.

- Атанасије Велики, *Περὶ παρθενίας*, PG 28, 252-283.
- Блажени Августин, *Retractationes*, PL 32, 634.
- Василије Велики, *Ἐπιστολαί*, PG 32.
- Василије Велики, *Λόγος ἀσκητικός*, PG 31, 869-880;
- Василије Велики, *Ὅροι κατὰ πλάτος*, PG 31, 889-1052.
- Василије Велики, *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* у: Μεγάλου Βασιλείου, *Ἄπαντα τὰ ἔργα 10*, (прир. и прев. П. Χρήστου), ΕΠΕ, Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1974, 278-503.
- Герман Цариградски, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, PG 98, 384-452.
- Георгије Кедрин, *Σίνοψις ἱστοριῶν*, PG 121.
- Διαταγαὶ τῶν ἀγίων ἀποστόλων*, у: Metzger, Marcel, (прир. и прев.), *Les Constitutions Apostoliques: Introduction, texte critique et notes 1*, SC 320, Cerf: Paris 1985; *Les Constitutions Apostoliques: Introduction, texte critique et notes 2*, SC 329, Paris 1986; *Les Constitutions Apostoliques: Introduction, texte critique et notes 3*, SC 336, Paris 1987.

- Дионисије Ареопагит, *Περὶ Ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*, у: Φιλοκαλία 3: Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, (прир. и прев. П. Χρήστου), ΕΠΕ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς: Θεσσαλονίκη 1986.
- Евтих Константинопольски, *Λόγος περὶ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς ἁγίας Εὐχαριστίας*, PG 86, 2392–2401.
- Епифаније Кипарски, *Περὶ πίστεως*, PG 42, 773-886.
- Етерија, *Itinerarium*, у: P. Maraval, *Egerie, Journal de voyage*, SC 296, Cerf: Paris 1982.
- Иполит Римски, *Traditio apostolica (Ἀποστολικὴ παράδοσις)*, у: B. Botte, *La tradition apostolique: d'après les anciennes versions*, SC 11 bis, Paris: Cerf 1984. = А. Јефтић, Дела Апостолских ученика, Требиње 1999, 427-458.
- Исихије Јерусалимски, *Λόγοι*, PG 93, 1392-1448.
- Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὰς ἐπιγραφὰς τῶν ψαλμῶν 64*, PG 23, 624-648.
- Јевсевије Кесаријски, *Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου*, у: Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἄπαντα τὰ ἔργα 4, (прир. и прев. П. Χρήστου), ΕΠΕ 57, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς: Θεσσαλονίκη 1982
- Јевсевије Кесаријски, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, у: Εὐσεβίου Καισαρείας, Ἄπαντα τὰ ἔργα 3, (прир. и прев. П. Χρήστου), Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς: Θεσσαλονίκη 1978.
- Јевтић, Атанасије, (прир. и прев.) *Свештени канони Цркве*, ПБФ: Београд (и др) 2005.
- Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Κολοσσαεῖς*, PG 62, 299-392.
- Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Κορινθίους Β΄*, PG 61, 381-610.
- Јован Златоусти, *Εἰς τὸν Ματθαῖον*, PG 57, PG 58.
- Јован Златоусти, *Κατηχήσεις*, у: A. Wenger (прир. и прев.), *Jean Chrysostome: Huit catéchèses baptismales inédites*, SC 50, Cerf: Paris 1957, 256-257.
- Јован Златоусти, *Λόγοι κατὰ Ἰουδαίων*, PG 48, 843-942.
- Јован Златоусти, *Λόγος περὶ μετανοίας*, PG 49, 277-350.
- Јован Златоусти, *Περὶ μετανοίας, καὶ εἰς τὸ ἀνάγνωσμα τοῦ Δαυῖδ*, PG 64, 11-14.
- Јован Златоусти, *Εἰς τὴν πρὸς Τιμόθεον Α΄*, PG 62, 501-600.
- Јован Златоусти, *Εἰς τὸν ΡМ΄ ψαλμὸν*, PG 55, 442.

- Јован Касијан, *De institutis coenobiorum*, у: J. Guy (прир. и прев.), *Jean Cassien: Institutions cénotiques*, SC 109, Cerf: Paris 1965.
- Јустин Философ, *Απολογία*, у: *Απολογῆται 1: Ἰουστίνος ὁ Φιλόσοφος* (прир. и прев. П. Χρήστου), ΕΠΕ 77, Γρηγόριος ὁ Παλαμάς: Θεσσαλονίκη 1985.
- Кирило Јерусалимски, *Κατηγήσεις*, PG 33, 332-1128;
- Кирило Скитепољски, *Vita Theodosii*, у: E. Swarcz, *Kyrillos von Skytopolis, Texte und Untersuchungen* 49.2, Leipzig 1939, 235-241.
- Книга паломник: Сказание мест святих во Цариграде Антония Новгородскаго в 1200 году* (прир. М. Лопарев), Православный Палестинский Сборник 51 (1899).
- Konidaris Johannes (прир.), *Die Novellen des Kaisers Herakleios*, Fontes Minores 5, Klostermann: Frankfurt 1982.
- Krueger, Paulus/Schoel, Rudolf/Kroll, Wilhelm (прир.), *Corpus Iurus Civilis 2: Novellae*, Weidmann: Berlin 1895.
- Максим Исповедник, *Μυσταγωγία*, PG 91, 657-717.
- Максим Исповедник, *Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου*, PG 4, 114-185.
- Mansi, Giovanni D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collection* 8, Florentiae 1762.
- Марко Ефески, *Ἐξήγησις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας*, PG 160, 1164-1192.
- Мелитон Сардски, *Περὶ τοῦ Πάσχα*, у: O. Perler, *Méliton de Sardes: Sur la Pâque (et fragments)*, SC 123, Cerf: Paris 1966.
- Никола (Теодор) Андитски, *Προθεωρία* PG 140, 417-468.
- Никон Черногорец, *Пандекты*, Типографія Успенского монастыря: Почаев, 1795.
- Ориген, *Περὶ εὐχῆς*, у: P. Koetschau, *Origenes Werke 2: Contra Celsum V-VIII, De oration* (GCS), Leipzig 1899.
- Павле Евергетидски, *Εὐεργετινὸς*, у: *Εὐεργετινὸς Β΄, Τὸ Περιβόλι τῆς Παναγίας*: Θεσσαλονίκη 2003.
- Симеон Солунски, *Περὶ τῆς Θείας προσευχῆς*, PG 155, 535-668.
- Созомен, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία* у: Hansen, Günther (прир. и прев.), *Sozomenus, Historia ecclesiastica*, GCS NF 4, Akademie Verlag: Berlin 1995.

- Сократ Схоластик, *Ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία*, у: Hansen, Günther (прир. и прев.), *Socrates Scholasticus, Historia ecclesiastica*, GCS NF 1, Akademie Verlag: Berlin 1995.
- Теодор Мопсуестијски, *Κατηχήσεις* 15, 24. у: R. Tonneau/R. Devreesse, *Les homélies catéchétiques de Théodore de Mopsueste*, *Studi e testi* 145, Vaticano 1949. = Teodor Mopsuestijski, *Katehetske homilije*, (prev. T. Tenšek), *Kršćanski klasici* 24, *Kršćanska sadašnjost*: Zagreb 2004
- Теодор Студит, *Ἐπιστολαί*, PG 99, 903–1682.
- Теодор Студит, *ὑποτύποις*, PG 99, 1703-1720.
- Тертулијан, *De oration*, у: *Tertullianus, Opera* 1, (прир. G. Diercks), CCL 1, Brepols: Turnhout 1954.
- Testamentum Domini ethiopean*, у: Beylot, Robert (прир. и прев.), *Testamentum Domini ethiopean*, Peeters: Louvain 1984.
- Testamentum Domini*, у: Rahmani, Ephraem (прир. и прев.), *Testamentum Domini nostri Jesu Christi nunc primum editur, latine reddidit et illustravit*, Mainz 1899.
- Chronicon Paschale*, PG 92, 1001.

3. Литература

- Agati, Maria, *La minuscola "bouletée"*, Vatican 1992.
- Акентьев, Константин К., *Типикон Великой Церкви Cod. Dresde A 104: Реконструкция текста по материалам архива А. А. Дмитриевского*, *Subsidia Byzantinorossica* 5, Санкт-Петербургское Общество византино-славянских исследований: Санкт-Петербург 2009.
- Алексеев, Анатолий А., *Библия в богослужении*, Издательство Нестор-История: Санкт-Петербург 2008.
- Alexopoulos, Stefanos, *The Presanctified Liturgy in the Byzantine Rite A Comparative Analysis of its Origins, Evolution, and Structural Components* (*Liturgia Condenda* 21), Peeters: Leuven, 2009.
- , *The Place of the Typikon in the Codico-liturgical Method*, у: Klaas Spronk и др. (прир.), *A Catalogue of Byzantine Manuscripts in their Liturgical Context*:

- Challenges and Perspectives (CBM Subsidia 1), Brepols: Turnhout 2013, 25-33.
- , *When a Column Speaks: The Liturgy of the Christian Parthenon*, DOP 69 (2015), 159-178.
- Άλιγιζάκης, Ἀντώνιος, *Μελωδήματα άσκήσεων λειτουργικῆς*, Ἐκδόσεις Γ. Δεδούσης: Θεσσαλονίκη 1992.
- Anderson, Jeffrey C./Parenti, Stefano, *A Byzantine Monastic Office AD 1105*, The Catholic University of America Press, Washington 2016.
- Ἀντωνιάδης, Ἐυάγγελος, *Περὶ τῶν ἐν ταῖς ἱεραῖς ἡμῶν ἀκολουθίαις τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου εὐχῶν*, *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher: Internationales wissenschaftliches Organ* 13 (1937), 245-280.
- , *Περὶ τοῦ άσματικοῦ ἢ βυζαντινοῦ κοσμικοῦ τυπικοῦ τῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς*, *Θεολογία* 20 (1949), 704-724, *Θεολογία* 21 (1950), 43-56, 180-200, 339-353, 526-540 и *Θεολογία* 22 (1951), 386-401, 557-565.
- Apostolidis, Apostolos, *Il Typicon di S. Nicola di Casole secondo il codice Taur. Gr. C III 17: Introduzione, Testo critico, Indici* (докторска дисертација), Pontificia Università S. Tommaso d'Aquino in Roma, Facoltà di Teologia, Sezione ecumenico-patristica greco-byzantina «S. Nicola»: Bari 1984.
- Arranz, Miguel, *L'office de l'Asmatikos Hesperinos ("vepres chantees") de l'ancien Euchologe byzantin: I^e partie: Les prieres*, OCP 44 (1978) 107-130; *IIe partie: La psalmodie*, OCP 44 (1978) 391-419.
- , *L'office de l'Asmatikos Orthros ("matines chantees") de l'ancien Euchologe byzantin*, OCP 47 (1981), 122-157.
- , *L'Eucologio Constantinopolitano agli inizi del secolo XI: Hagiasmation & Archiratikon (Rituale & Pontificale) con l'aggiunta del Leiturgikon (Messale)*, Editrice Pontificia Università Gregoriana: Roma 1996.
- , *Le sacerdoce ministeriel dans les prieres secretes des vepres et des matines byzantines*, *Euntes docete* 24 (1971), 186-219.
- , *Le Typicon du monastère du Saint-Sauveur à Messine: Codex Messinensis gr. 115 (A.D.1131)*, OCA 185, PIO: Rome 1969.
- , *Les prieres sacerdotales des vepres byzantines*, OCP 37 (1971) 85-124.

- , *Les prieres presbyterales de la Tritoekti de l'ancien Euchologe byzantin: I^e partie: Textes et documents et documents*, OCP 43 (1977) 70-93; *IIe partie: Essai de commentaire*, OCP 43 (1977) 335-354.
- , *Les prieres presbyterales des matines byzantines: 1e partie: Les prieres*, OCP 37 (1971) 406-436; *2e partie: Les manuscrits*, OCP 38 (1972) 64-115.
- , *Les ecrits de s. Athanasie sur la virginite*, *Revue d'ascetique et de mystique* 31 (1955), 144-151.
- , *Les prieres presbyterales des Petites Heures dans l'ancien Euchologe byzantin*, OCP 39 (1973) 29-82.
- , *Les prieres presbyterales de la "Pannychis" de l'ancien Euchologe byzantin et la "Panikhida" des defunts: I^e partie*, OCP 40 (1974) 314-43; *IIe partie*, OCP 41 (1975) 119-139.
- , *Les prieres presbyterales de la "Pannychis" de l'ancien Euchologe byzantin et la "Panikhida" des defunts, y: La maladie et mort du chretien dans la Liturgie, Conferences Saint-Serge 1974, (Bibliotheca "Ephemerides Liturgicae", Subsidia 1), Edizioni Liturgiche: Roma, 1975, 31-82;*
- Арранц, Михаил, *Избранные сочинения по литургии 1: Таинства византийского евхология*, РИО: Рим-Москва 2003.
- , *Избранные сочинения по литургии 3: Евхологий Константинополя и Песенное последование*, Москва 2003.
- , *Как молились Богу древние византийцы: суточный круг богослужения по древним спискам византийского евхология*, Санкт-Петербург 1979.
- , *Око церковное*, Москва 1999.
- Ἀρχιεπίσκοπος Δημήτριος и др. (прир.), *Τὰ νέα εὐρήματα τοῦ Σινᾶ, Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ: Ἀθήνα 1998.*
- Афанасьева, Татьяна И., *Славянская литургия Преждеосвященных Даров XII-XV вв, Текстология и язык*, Санкт-Петербург 2004.
- , *Славянская версия Евхология Великой церкви и ее греческий оригинал, y: Лингвистическое источниковедение и история русского языка*, Москва, 2015, 9-43.
- , *К вопросу о месте и времени славянского перевода Евхология Великой церкви*, *Русский язык в научном освещении* 1 (2014), 237-251.

- Ашковић, Драган, *Паралитургијске песме код Срба* (Докторска дисертација), Универзитет у Бањој Луци, Академија уметности, Бања Лука 2010.
- Балашов, Николай, *О вечном и изменчивом в литургијској култури*, у: В. Вукашиновић (прир.), *Криза савремених језика теологије*, Београд 2013, 98-103.
- Baldovin, John, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, (OCA 228) PIO: Roma 1987.
- Baumstark, Anton, *Psalmenvortrag und Kirchendichtung des Orients*, *Gottesminne: Monatsschrift für religiöse Dichtkunst* 7 (1912-1913), 290-305, 413-432, 540-558, 887-902.
- , *Liturgie comparee: Principes et Méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*, Chevetogne 1953.
- Bertonière, Gabriel, *The Historical Development of the Easter Vigil and Related Services in the Greek Church*, (OCA 193), PIO: Roma 1972.
- Благојевић, Гордана, *О рецепцији црквене византијске музике у Београду крајем 20. и почетком 21. века (или како је Стеван Мокрањац постао старији и српскији композитор од Стефана Србина)*, *Гласник етнографског института САНУ* 53 (2005), 153-170.
- Boldovin, John F., *The Urban Character of Christian Worship: Origins, Development and Meaning of Stational Liturgy*, (OCA 228) PIO: Rome 1987, 1-319.
- Borgia, Nilo, *Il commentario Liturgico di S. Germano Patriarca Constantinopolitano e la versione latino di Anastasio Bibliotecario*, *Studi Liturgici* 1, Grottaferrata 1912.
- , *Ἐρολόγιον*, OCA 16 (1929), 149-254.
- Bornert, René, *Les commentaires byzantins de la divine liturgie du VIIe au XVe siècle*, *Archives de l'Orient Chretien* 9, Institut Francais d'Etudes Byzantines: Paris 1966.
- Bradshaw, Paul, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and methods for the study of early liturgy*, OUPress: New York-Oxford 1992.
- Breck, John, *The shape of biblical language: Chiasmus in the Scriptures and beyond*, SVS Press: New York 1994.

- Brightman, Frank Edward (прир.), *Liturgies Eastern and Western 1: Eastern Liturgies*, Clarendon Press: Oxford 1896.
- Van de Paverd, Frans, *Zur Geschichte der Messliturgie in Antiocheia und Konstantinopel gegen Ende des vierten Jahrhunderts: Analyse der Quellen bei Johannes Chrysostomos* (OCA 187), PIO: Roma 1970.
- Van Esboeck, Michel, *L'Eglise géorgienne des origines au Moyen-Âge*, *Bedi Kartlisa* 40 (1982), 186-199.
- Василик, Владимир В., *Новый источник по истории ранней палестинской гимнографии*, *Byzantinoslavica* 58 (1997), 311-337.
- , *Проблема происхождения канона как гимнографического жанра: однопеснец и двупеснец - ранние стадии формирования канона* (Докторска дисертација), Московский государственный университет им. М. В. Ломоносова: Москва 2001.
- Velkovska, Elena, *I <dodici prokeimena> del mattutino cattedrale bizantino*, у: Н. J. Feulner и др. (прир.), *Crossroad of cultures* (OCA 260), PIO: Roma 2000, 705-716.
- Verreaux, Jean, *Pseudo-Kodinos: Traité des offices*, Éditions du Centre national de la recherche scientifique: Paris 1966.
- Vööbus, Arthur, *History of asceticism in the Syrian Orient: a contribution to the history of culture in the Near East*, CSCO 197 (Subsidia 17), Peeters: Louvain 1960.
- , *Syriac and Arabic documents regarding legislation relative to Syrian asceticism*, Etse: Stockholm, 1960.
- , *The Canons Ascribed to Maruta of Maipherqat and Related Sources*, CSCO 439 *Scriptores Syri* 191, Louvain: Peeters 1982.
- Воробьев, Кирилл, *Архаические элементы богослужения седмичных дней Великого поста*, IntRes: <http://www.bogoslov.ru/text/4484655.html> приступљено: 22.4.2017.
- Вукашиновић, Владимир, *Литургијска обнова у XX веку: Историјат и богословске идеје литургијског покрета у Римокатоличкој цркви и њихов узајамни однос с литургијским животом Православне цркве*, Богословски факултет СПЦ: Београд 2001.

- , *Руски и малоруски утицаји на литургијски живот Карловачке митрополијеу 18. столећу*, Саборност 4 (2010), 163-208.
- , *Српски литургијски рукописи 13. века*, у: В. Вукашиновић, Српско богослужење: Студије из литургијске теологије и праксе код Срба, Братство Св. Симеона: Врњци 2012.
- , *Литургија Пређеосвећених Дарова у рукописима Манастира Високи Дечани*, у: В. Вукашиновић, Српско богослужење, Братство Св. Симеона: Врњци 2012, 13-40.
- , *Литургијски језик Цркве*, у: В. Вукашиновић (прир.), Криза савремених језика теологије, Београд 2013, 127-153.
- Galadza, Daniel, *Sources for the Study of Liturgy in Post-Byzantine Jerusalem (638-1187 CE)*, DOP 67 (2013), 75-94.
- , *Worship of the Holy City in Captivity: The Liturgical Byzantinization of the Orthodox Patriarchate of Jerusalem After the Arab Conquest (8th-13th c.)*, (Excerpta ex dissertatione ad doctoratum), PIO: Rome 2013.
- Garrigues, Jean-Miguel/Legrez, Jean, *Moines dans l'assemblée des fidèles à l'époque des Pères IVe-VIIIe siècle*, Théologie hystorique 87, Beauchesne: Paris 1992.
- Γεωργίου, Κοσμάς, *Ἡ ἑβδομαδιαία ἀντιφωνικῆ κατανομή τῶν ψαλμῶν καὶ τῶν ᾠδῶν εἰς τὰς Ἀσματικὰς Ἀκολουθίας ἑσπερινοῦ καὶ ὀρθρου: Ἑλληνικοὶ Μουσικοὶ Κώδικες 2061-2062 Ἑλληνικῆς Βιβλιοθήκης Ἀθηνῶν*, (докторска дисертација) PIO: Roma 1976.
- Géhin, Paul/Frøyshov Stig, *Nouvelles découvertes sinaïtiques: À propos de la parution de l'inventaire des manuscrits grecs*, REB 58 (2000), 167-184.
- Грданички, Дамаскин, *Српско црквено појање*, САСинод СПЦ: Београд 1972.
- Γιαννόπουλος, Ἐμμανουήλ, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – Ἀγγλία, τόμος Α΄*, IBM: Ἀθήνα 2008.
- Griffith, Sidney H., *Asceticism in the Church of Syria: The Hermeneutics of Early Syrian Monasticism*, у: V. Wimbush и др. (прир.), Asceticism, Oxford University Press: New York 1995, 220-245.
- Grotz, Hans, *Die Hauptkirchen des Ostens*, OCA 169, Roma 1964.
- Grumel, Venance, *Le Typicon de la Grande Église d'après le manuscrit de Sainte-Croix: datation et origine*, Analecta Bollandiana 85, 1967, 45-57.

- Devos, Paul, *L'Annee de la dedicace de Saint-Etienne a Jerusalem: 439*, Analecta Bollandiana 105 (1987), 265-279.
- Di Salvo, Bartolomeo, *Asmaticon*, у: BGG NS XVI (1962), 135-158.
- Дмитриевский, Алексей А., *Вечерние светильничные молитвы*, Руководство для сельских пастырей 33 (1888), 494–507, 36 (1888), 20–32.
- , *Богослужение Страстной и Пасхальной седмиц во св. Иерусалиме в IX–X вв.* Казань, 1894.
- , *Древнейшие патриаршие типиконы Святогробский иерусалимский и Великой константинопольской церкви: критико-библиографическое исследование*, Киев 1907.
- , *О стихире Видехом свет истинный в чинах литургий св. Иоанна Златоуста и св. Василия Великого*, Руководство для сельских пастырей 10 (1886), 265–278.
- , *Описание литургических рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 1: Типіка*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1895.
- , *Описание литургическихъ рукописей хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 2: Еὐχολόγια*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра: Кіевъ 1901.
- , *Описание литургическихъ рукописей, хранящихся въ библиотекахъ православнаго востока 3: Типіка*, Типографія Императорскаго Университета Св. Владимира: Киевъ 1917.
- Добрюклонский, Александр П., *Преподобный Феодор Студит, исповедник и игумен Студийский*, Одеса 1913.
- Dorival, Gilles, *Les Chaînes exégétiques grecques sur les Psaumes, Contribution à l'étude d'une forme littéraire 2*, Spicilegium Sacrum Lovaniense: Études et documents 44, Leuven 1989.
- Ekirch, Roger, *At Day's Close: Night in Times Past*, W. W. Norton & Company: New York 2006.
- Желтов, Михаил, "Великое славословие", у: ПЭ 7, 511-514.

- Zerfass, Rolf, *Die Schriftlesung im Kathedraloffizium Jerusalems* (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 48), Aschendorff verlag: Münster 1968.
- Зизјулас, Јован, *Евхаристија и Царство Божије*, у: Ј. Зизјулас, *Црква у тајни* пројављена, Пожаревац, 2012, 31-98.
- Janeras, Sebastià V., *Introductio in Liturgias orientales*, Romae 1969.
- , *Les byzantins et le Trisagion christologique*, у: *Miscellanea Liturgie in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro 2*, Declée: Roma 1967, 469-499.
- Јевтић, Атанасије, *Патрологија 1: Црквени оци и писци прва три века историје Цркве*, ПБФ: Београд (и др) 2015.
- , *Патрологија 2: Источни оци и писци 4. и 5. века од Никеје до Халкидона (325-451)*, ПБФ БУ: Београд 2016.
- , *Христос Нова Пасха: Божанствена Литургија 1*, Свети манастири Хиландар, Острог и Тврдош, Београд-Требиње 2007.
- Jeffery, Peter, *A Window on the Formation of the Medieval Chant Repertories: The Greek Palimpsest Fragments in Princeton University MS Garrett 24*, у: László Dobszay (прир.), *The Past in the Present*, Budapest 2003, 1-21.
- , *The Earliest Oktoechnoi: The Role of the Jerusalem and Palestine in the beginnings of modal ordering*, у: Peter Jeffery (прир.), *The Study of Medieval Chant*, The Boydell Press: Cambridge 2001, 147-209.
- , *The Earliest Christian Chant Repertory Recovered: The Georgian Witnesses to Jerusalem Chant*, *Journal of the American Musicological Society* 47,1 (1994), 1-38.
- , *The Lost Chant Tradition of Early Christian Jerusalem: Some Possible Melodic Survivals in the Byzantine and Latin Chant Repertories*, *Early Music History* 11 (1992), 151-190.
- , *The Sunday Office of seventh-century Jerusalem in the Georgian chantbook (Iadgari): A preliminary Report*, у: *Studia Liturgica* 1 (1991), 52-75.
- Joannou, Périclès P., *La législation impériale et la christianisation de l'empire romain (311- 476)*, OCA 192, PIO: Rome, 1972.
- Jungmann, Josef, *Miscarum sollemnia 1: Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, Herder, Wien 1962.

- , *Die Stellung Christi im liturgischen Gebet*, (Liturgiewissenschaftliche Quellen und Forschungen 19/20), Münster ²1962.
- Καζαμίας, Άλκιβιάδης Κ., *Ἡ Θεία Λειτουργία τοῦ Ἁγίου Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου καὶ τὰ νέα σιναϊτικὰ χειρόγραφα*, Θεσσαλονίκη 2006.
- Καραγκούνης, Κωνσταντίνος, *Ἡ παράδοση καὶ ἐξήγηση τοῦ μέλους τοῦ Χερουβικοῦ στὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μελοποιία* (Μελέται 7), IBM: Ἀθήνα 2004.
- Кекелидзе, Корнилий, *Древнегрузинский архиератиконъ*, Тбилиси 1912.
- , *Иерусалимский канонарь 7. века (грузинская версия)*, Тифлис 1912.
- , *Литургические грузинские памятники в отечественных книгохранилищах и их научное значение*, Тифлис 1908
- Κερν, Κιπριαν, *Εὐχαριστία*, YMCA-Press: Paris 1947.
- Κολλυρπούλου, Θεώνη, *Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς Β' ὠδῆς τῶν κανόνων*, Πάτρα 2012.
- Κουμαριανός, Θεόδωρος, *Οἱ Ἀκολουθίες τοῦ Νυχθημέρου στὴν ἄσματικὴ παράδοση τῆς Ἁγίας Σοφίας*, Ἐκκλησία 5 (2015), 316-335.
- Красносельцев, Николай Ф., *К истории православного богослужения: По поводу некоторых церковных служб и обрядов ныне не употребляющихся (Материалы и исследования по рукописям Соловецкой библиотеки)*, Казань 1889, 104-133. Српски превод у: Н. Красносельцев, *Μολιτве за оглашене у саставу Јутрења и Вечерња и Чин оглашења на Велики петак*, у: С. Убипариповић (прир.)/М. Пуача (прев.), Н. Красносельцев, *Путевима богослужбеног хода Православне Цркве кроз историју*, Каленић: Крагујевац 2015, 115-143.
- , *Типик церкви Св. Софии в Константинополе (IX в.)*, *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете* 2 (1892), 156-254.
- Κριβκο, Роман Н., *Синайско-славянские гимнографические параллели*, *Вестник ПСТГУ* 3: Филология 11 (2008), 56-102.
- Khevsuriani, Lili, и др, *Liturgia ibero-graeca sancti Iacobi Dei fratris* (Jerusalem Theologisches Forum 17), Münster 2011.
- Λαυριώτης, Ἀλέξανδρος, *Ἀκολουθία τοῦ ἄσματικοῦ ἑσπερινοῦ ψαλλομένου εἰς ἐπισήμους ἑορτάς τῆς Θεοτόκου, εἰς τὸν Πρόδρομον, εἰς Ἀποστόλους, εἰς*

- Μάρτυρας, εἰς Ἱεράρχας, εἰς Ὁσίους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια*, година 15/свеска 19 (1896), 164-166.
- Leclercq, Henri, "Doxologie grande", у: DACL 4, Fasc. 2, 1528-1540.
- Leeb, Helmut, *Die Gesänge im Gemeindegottesdienst von Jerusalem (vom 5. bis 8. Jahrhundert)*, Herder: Wien, 1970.
- Leroy, Julien, *La réforme studite*, у: Il monachesimo orientale, OCA 153, Rome 1958, 181-214.
- Levy, Kenneth, *Three Byzantine Aclamations*, у: H. Powers (прир.), *Studies in Music History*, Princeton University Press 2015, 43-57.
- Lingas, Alexander, *Sunday matins in the Byzantine cathedral rite: music and liturgy* (необјављена докторска дисертација), University of British Columbia: Vancouver 1996.
- , *Hesichasm and psalmody*, у: A. Bryer/M. Cunningham (прир.), *Mount Athos and Byzantine Monasticism*, Aldershot: Hampshire 1996, 155-168.
- , *The Liturgical Place of the Kontakion in Constantinople*, у: К. Акентьев (прир.), *Литургия, архитектура и искусство византийского мира*, *Byzantinorossica* 1 (1995), 50-57.
- , *Festal Cathedral Vespers in Late Byzantium*, *OCP* 63 (1997), 421–459.
- , *The First Antiphon of Byzantine Cathedral Rite Matins: From Popular Psalmody to Kalophonia*, у: L. Dobszay (прир.), *Cantus Planus*, Hungarian Academy of Sciences: Budapest 2001, 479–500.
- , *How Musical was the "Sung Office"? Some Observations on the Ethos of the Byzantine Cathedral Rite*, у: I. Moody и др. (прир.), *The Traditions of Orthodox Music*, Joensuu 2007, 217–234.
- Лисицын, Михаил А., *Первоначальный славяно-русский Типикон: Историко-археологическое исследование*, Санкт-Петербург 1911, 3-160.
- Longo, Augusta, *Il testo integrale della "Narrazione degli Abati Giovanni e Sofronio" attraverso le Ἑρμηνεῖαι di Nicone*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 12/13 (1965), 223-267.
- Лукашевич, Александр А., „*Изобразительны*“, у: ПЭ 21, 598-603.

- Лурье, Вадим М., *Из истории чинопоследований псалмопения: полная псалтирь в ежедневном правиле (в связи с историей египетского монашества IV-VII вв.)* 1-2, Византиский временник 56 (1996), 228-237.
- , *Повествование отцов Иоанна и Софрония (ВНГ 1438w) как литургический источник*, Византиский временник 54 (1993), 62-74.
- Majeska, George, *Notes on the Archeology of St. Sophia at Constantinople: The Green Marble Bands on the Floor*, DOP 32 (1978): 299-308.
- Мансветов, Иван, *Церковный устав (Типик): его образование и судьба в Греческой и Русской Церкви*, Москва 1885.
- , *О песенном последовании (ᾠσματικὴ ἀκολουθία)*, у: Прибавления к изданию творений Святых отцов в русском переводе 26 (1880), Книга 3, 752–797, Книга 4, 972–1028.
- Maraval, Pierre, *Lieux saints et pèlerinages d'orient: Histoire et géographie des origins à la conquête arabe*, Cerf: Paris 1985.
- Marinčák Šimon, *Štruktúra byzantskej urierne podl'a hudobny'ch rukopisov 14. – 15. storočia „taxis tôn akolouthiôn”*, Dobrá kniha: Trnava 2007.
- Mateos, Juan, *De Liturgia St. Joannis Chrysostomi, Romae* 1969.
- , *La célébration de la parole dans la liturgie byzantine: étude historique*, PIO: Roma 1971.
- , *La psalmodie variable dans l'office Byzantin*, Acta philosophica et theologica 2 (1964), 327-339.
- , *Le Typicon de la Grande Eglise 1*, OCA 165, PIO: Roma 1962.
- , *Le Typicon de la Grande Eglise 2*, OCA 166, PIO: Roma 1963.
- , *Morning and Evening Office*, Worship 42 (1968), 31-47.
- , *Office de minuit et office du matin chez s. Athanase*, OCP 28 (1962), 173-180.
- , *The Origins of the Divine Office*, Worship 41 (1967), 477-485.
- Mathews, Thomas F., *The early churches of Constantinople: architecture and liturgy*, PSU Press: University Park-London, 1971.
- McKinnon, James W., *Desert Monasticism and the Later Fourth-Century Psalmodic Movement Source*, у: Music & Letters 75, 4 (1994), OUP: Oxford, 505-521.

- , *The Book of Psalms, monasticism, and the Western liturgy*, у: N. Van Deusen (прир.), *The place of the Psalms in the intellectual culture of the Middle Ages*, SUNY Press: Albany 1999, 43-58.
- Mercier, Charles (прир. и прев.), *La Liturgie de St. Jacques: édition critique du texte grec avec traduction latine*, PO 26, Firmin-Didot: Paris 1946.
- Метревели, Елена и др. (прир.), *ჟღვკლეპი ოაღგარო [Древни Јадгари]*, Тбилиси 1980.
- Мирковић, Лазар, *Православна литургика 1: опћи део*, Сремски Карловци 1918.
- Мирковић, Лазар/Трифунковић, Ђорђе (прир.), *Тупик архиепископа Никодима 2*, Чигоја штампа: Београд 2007.
- Милошевић, Ненад, *Молитвослов*, ПБФ ИТИ: Београд 2012.
- , *Азматска Литургија Пређеосвећених Дарова*, у: Б. Шијаковић, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 11 (2012)* 62-72.
- , *Последовање изобразителне – монашка форма индивидуалног причешћивања*, у: Б. Шијаковић (прир.), *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 15 (2014)*, 63-70.
- , *Богослужбена форма у Српској Цркви у време Светог Саве*, у: 700 година Краљеве цркве – Манастир Студеница, САНУ: Београд 2016, 123-132.
- , *Тупик – на размеђу литургијског идеализма и реализма*, у: Б. Шијаковић, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати 10 (2011)*, 234-243.
- Μπαλαγεώργος, Δημήτριος, *Ἐπιδράσεις τοῦ ἑωριακοῦ τρόπου ψαλμωδῆσεως στὶς τρεῖς Λειτουργίες τοῦ Βυζαντινοῦ τύπου*, *Ἀνατολῆς τὸ Περιήχημα 3 (2014)*, 131-146.
- , *Ἡ ψαλτικὴ παράδοση τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ βυζαντινοῦ τύπου*, (Μελέται 6), ΙΜΒ, Ἀθῆνα, 2004.
- Μπαλαγεώργος, Δημήτριος/Κρητικοῦ Φλόρας, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – Σινᾶ, τόμος Α΄*, ΙΒΜ: Ἀθῆνα 2008;.
- Moran, Neil, *The musical Gestaltung of the Great Entrance Ceremony in the 12th Century in Accordance with the Rite of Hagia Sophia*, *JÖB (28)* 1979, 167-193.

- Μωραΐτης, Δημήτριος, *Ἡ Θεία Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων*, Θεσσαλονίκη 1955.
- Никофорова, Александра Ю., *Из истории Минеи в Византии: На материале гимнографических памятников 8–12. вв. из собрания монастыря святой Екатерины на Синае*, Издательство ПСТГУ: Москва, 2012.
- , *Сокрытое сокровище: Значение находок 1975 года на Синае для истории служебной Минеи*, у: Гимнология 6 (2011), 8–31;
- Παναγιωτίδης, Παναγιώτης, *Θέματα Ψαλτικῆς: Μελετες στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Μουσικὴ*, Κατερίνη 2003.
- Παπαγιάννης, Κωνσταντῖνος, *Σύστημα Τυπικοῦ, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*: Ἀθήνα 2006.
- Παπαδόπουλος Κεραμεῦς, Ἀθανάσιος, *Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς σταχυολογίας 2*, Санкт Петербург 1884, 1-254.
- Parenti, Stefano, *Eucologio manoscritto G. b. IV (X sec) della Biblioteca Grottaferrata: Edizione, (Excerpta ex Dissertatione ad Doctoratum)*, Roma 1994.
- , *La Celebrazione delle ore del Venerdì Santo nell' Eucologio G. b, X di Grottaferrata*, BBGG 44 (1990), 81-125.
- , *The Cathedral Rite of Constantinople: Evolution of a Local Tradition*, OCP 77 (2011), 449-469.
- Parenti, Stefano/Velkovska Elena, *L'Eucologio Barberini gr. 336, CLV – Edizioli Liturgiche*: Roma 22000, 1995.
- Parpulov, Georgi, *Toward a History of Byzantine Psalters ca. 850–1350 AD* (докторска дисертација), The University of Chicago: Chicago 2004.
- Passarelli, Gaetano, *Osservazioni liturgiche*, у: BBGG 33 (1879), 75-85.
- Пено, Весна, *Православно појање на Балкану на примеру грчке и српске традиције: Између Истока и Запада, еклисиологије и идеологије*, Музиколошки институт САНУ: Београд 2016.
- , *Типиком непрописане причасне песме у новијој традицији српског црквеног појања*, Музикологија 4 (2004), 121-152.
- Пентковский, Алексей, „Византийская гимнография”, у: ПЭ 11, Москва 2006.
- , „Византийское богослужение”, у: ПЭ 8, 380-388.
- , *Антиохийская литургическая традиция*, ЖМП 7 (2002), 73 – 87.

- , *Иерусалимский устав в Константинополе в Палеологовский период*, ЖМП 5 (2003), 77-87.
- , *Константинопольский и иерусалимский богослужебные уставы*, ЖМП 4 (2001), Москва 2001, 70-78.
- , *Ктиторские Типиконы и богослужебные синаксари Евергетидской группы*, БТ 38 (2003), 321-355.
- , *Студийский устав и уставы студийской традиции*, у: ЖМП 5, (2001), 69-80.
- , *Типикон патриарха Алексия Студита в Византии и на Руси*, Москва, 2001.
- Petrides, Sophronios, *Le monastere des spoudaei a Jerusalem et les spoudaei de Constantinople*, Echos d'Orient 4 (1900-1901), 225-231.
- Петровић, Даница, *Традиционално српско народно црквено појање у XX веку: Пут неговања, замирања, страдања и обнављања*, у: Црква 2000: Календар Српске православне патријаршије, САСинод СПЦ: Београд 1999, 104–111.
- Πινακούλας, Αντώνιος, *Η ἐπιστοφή τοῦ ἐνοριακοῦ τυπικοῦ: Ἱστορία, ἀντιδράσεις, προοπτικές*, Σύναξη 105 (2008), 5-17.
- Pitra, Jean-Baptiste, *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta 1*, Romae 1864.
- Ραιδεστηνός, Γεώργιος, *Πεντηκοστάριον*, Κωνσταντινουπόλει 1886.
- Ramis, Gabriel, *Liturgical Families on The West*, у: A. J. Churunco (прир.), Introduction to The Liturgy: Handbook for Liturgical Studies V, The Liturgical Press: Colegville 1997, 25-32.
- Rahlfs, Alfred, *Die alttestamentlichen Lektionen der griechischen Kirche*, Weidmann: Berlin 1915.
- Reiske, Johann/Leich Johannes (прир.), *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Ceremoniis Aulae Byzantinae libri duo graece et latini e recensione Io. Iac. Reiskii cum eiusdem commentariis integris*, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 1), Bonn 1829.
- , *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris De Ceremoniis Aulae Byzantinae libri duo graece et latini e recensione Io. Iac. Reiskii cum eiusdem commentariis integris*, (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 2), Bonn 1830.

- Renoux, Charles, *Le lectionnaire de Jérusalem en Arménie 1, 2, 3*, (PO 44, 48/2, 49/5), Turnhout 1984-2004 (Јерменски текст са француским преводом).
- , *Les Hymnes de la Résurrection. I: Hymnographie liturgique géorgienne, introduction, traduction et annotation des textes du Sinaï 18 (Sources liturgiques, 3)*, Paris, 2000.
- , *Les hymnes de la Résurrection II: Hymnographie liturgique géorgienne, texte des manuscrits Sinaï 40, 41 et 34*, PO 231 (52.1), Turnhout: Brepols, 2010.
- , *Les hymnes de la Résurrection III: Hymnographie liturgique géorgienne: introduction, traduction, annotation des manuscrits Sinaï 26 et 20 et index analytique des trois volumes*, PO 232 (52.2), Turnhout: Brepols, 2010.
- Rentel, Alexander, *The Origins of the 14th Century Patriarchal Liturgical Diataxis of Dimitrios Gemistos*, OCP 71/2 (2005) 363-385.
- Salmon, Pierre, *L'Office Divin: Histoire de la formation du Breviaire*, Paris 1959.
- Salvadó, Sebastian E., *The Liturgy of the Holy Sepulchre and the Templar Rite: Edition and Analysis of the Jerusalem Ordinal (Rome, Bib. Vat., Barb. Lat. 659) with a Comparative Study of the Acre Breviary (Paris, Bib. Nat., Ms. Lat. 10478) (Докторска дисертација)*, Stanford Univesity 2011.
- Симић, Прибислав, *Хиландарски Типик монаха Романа*, ЕУО Епархије жичке: Краљево 2010.
- Скабалланович, Михаил Н, *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением 1*, Киев, 1910.
- , *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением 2*, Киев 1913.
- , *Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением 3*, Киев 1915.
- Σταβρινός, Ἀμβρόσιος, *Μελέτη ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ λυχνικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου*, Κωνσταντινούπολη 1923.
- Статис, Григорий, „Аниксандариу”, ПЭ 2, 439.
- Στάθης Γρηγόριος Θ., *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὄρος: Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἁγίου Ὄρους*, τόμος Α', IBM: Ἀθῆναι 1975;

- , *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Β', IBM: Ἀθῆναι 1976.*
- , *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς, τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκήτεων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Γ', IBM: Ἀθήνα 1993.*
- , *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Ἅγιον Ὅρος: Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν ἱερῶν μονῶν καὶ σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους, τόμος Δ', IBM: Ἀθήνα 2015.*
- , *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς - Μετέωρα: Κατάλογος περιγραφικῶς τῶν χειρογράφων τῆς ἑλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης, βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς, τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς βιβλιοθήκας τῶν ἱερῶν μονῶν τῶν Μετεώρων, IBM: Ἀθήνα 2006.*
- , *Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίησις ὅπως καταγράφεται στὸν Κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336, γ: Χριστιανικὴ Θεσσαλονικὴ Παλαιολόγειος Ἐποχὴ, KB' Δημήτρια, Θεσσαλονικὴ 1989, 165 - 211.*
- , *Οἱ ἀναγραμματισμοὶ καὶ τὰ μαθήματα τῆς βυζαντινῆς μελοποιίας, (Μελέται 3), IBM: Ἀθῆναι 1979.*
- , *Πανιχίς, IBM: Ἀθῆνα 1999.*
- , *Τριτέκτη, (Λατρευσιολογήματα 2) IBM: Ἀθῆνα 2000.*
- , *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς 3: Ἅγιον Ὅρος, Ἀθήνα 1993.*
- , *Τὰ Πρωτόγραφα τῆς Ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον 1: Τὰ Προλεγόμενα, IBM: Ἀθῆνα 2016.*
- , *Τὰ Πρωτόγραφα τῆς Ἐξηγήσεως εἰς τὴν Νέαν Μέθοδον 2: Ὁ Κατάλογος, IBM: Ἀθῆνα 2016.*
- , *Ἡ ἀσματικὴ διαφοροποίησις ὅπως καταγράφεται στὸν Κώδικα EBE 2458 τοῦ ἔτους 1336, γ: Χριστιανικὴ Θεσσαλονικὴ Παλαιολόγειος Ἐποχὴ, KB' Δημήτρια, Θεσσαλονικὴ 1989, 165 - 211.*
- Strittmatter, Anselm, *Notes on the Byzantine Synapte, Traditio X (1954), 51-108.*

- Strunk, Oliver, *Essays on music in the Byzantine World*, New York 1977.
- , *The Antiphons of the Oktoechos*, *Journal of the American Musicological Society* 13 (1/3) (1960), 50-67.
- , *The Byzantine Office at Hagia Sophia*, *DOP* 9/10 (1956), 175-202.
- Shepard, Massey, *The Formation and Influence of the Antiochene Liturgy*, *Damberton Oaks Papers* 15 (1961), 23-44.
- Schneider, Hans-Michael, *Lobpreis im rechten Glauben: Die Theologie der Hymnen an den Festen der Menschwerdung der alten Jerusalemer Liturgie im Georgischen Udzvelesi Iadgari*, Berlin 2004.
- Schulz, Hans J., *Die byzantinische Liturgie: Vom Werden ihrer Symbolgestalt*, Freiburg, 1964.
- Schwartz, Eduard, *Kyrrillos von Skythopolis: Texte und Untersuchungen*, Leipzig 1939.
- Taft, Robert, *Cathedral vs. Monastic Liturgy in the Christian East: Vindicating a Distinction*, *BBGG* 3 (2006), 173-219.
- , *How Liturgies Grow: The Evolution of the Byzantine Divine Liturgy*, y: *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, Rome ²2001.
- , *The Liturgy of the Great Church: An Initial Synthesis of Structure and Interpretation on the Eve of Iconoclasm*, *DOP* 34 (1980), 45-75.
- , *Mount Athos: A Late Chapter in the History of the 'Byzantine Rite'*, *DOP* 42 (1988) 179-194.
- , *The Byzantine Rite – A Short History*, The Liturgical Press: Collegeville 1993.
- , *The Great Entrance: A History of the Transfer of Gifts and order Pre-anaphoral Rites*, PIO: Roma ⁴2004.
- , *The Liturgy of the Hours in East and West: The Origins of the Divine Office and Its Meaning for Today*, The Liturgical Press: Collegeville 1993.
- , *The structural Analysis of Liturgical Units: An Essay in Methodology*, y: *Beyond East and West: Problems in Liturgical Understanding*, PIO: Roma 2001, 187-202.
- , *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom 5: The Precomunión Rites* (OCA 261), PIO: Roma 2000.

- , *Anton Baumstark's Comparative Liturgy Revisited*, у: R. Taft/G. Winkler (прир.), Acts of the International Congress Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948), Rome, 25-29 September 1998, (OCA 265) PIO: Rome 2001, 191–232.
- Tarchnishvili, Michel, *Le Grand Lectionnaire de l'Eglise de Jerusalem (V – VIII siecle)*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium 188, 189, 204, 205, Louvain 1959-1960, (Грузијски текст са латинским преводом).
- , *Liturgiae Ibericae antiquiores*, Louvain 1950.
- Τρεμπέλας, Παναγιώτης, *Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοῦς ἐν Ἀθῆναις Κωδικάς*, Ἀθῆναι 1982.
- , *Ἐκλογή Ἑλληνικῆς Ὁρθοδόξου Ὑμνολογίας*, Σωτήρ: Ἀθῆναι 1978.
- , *Μικρὸν εὐχολόγιον 2*, Ἀθῆναι, 1955 (²1998).
- Tuliatos-Banker, Diane H., *The Byzantine Amomos Chant of the fourteenth and fifteenth centuries (AB 46)*, ΠΙΠΜ: Θεσσαλονίκη, 1984.
- Thalenko, Georges, *Eglises de village de la Syrie du Nord 1*, Éditions Geuthner: Paris 1979.
- Thibaut, Jean B., *Origine de la Messe des Présanctifiés*, Echos d'Orient 19 (1920), 36-48.
- , *Monuments de la notation ekphonétique et hagiopolite de l'Église grecque*, St. Petersburg 1913
- Thodberg, Christian, *Der Byzantinische Alleluarionzyklus*, MMB, Subsidia 7, Copenhagen 1966.
- Tchihflianov, Blagoi, *Ὁ λειτουργικὸς τύπος μεταφρασμένος ὑπὸ Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου ἐν ἀρχῇ τῆς ἀποστολῆς των εἰς τὴν Μοραβίαν*, AB 31, ΠΙΠΜ: Θεσσαλονίκη 1994.
- Успенский, Николай Д., *Православная вечерня*, БТ 1 (1960), 5-52.
- , *Литургия Преждеосвященных Даров: Историко-литургический очерк*, БТ 15 (1976), 146-184.
- , *Чин свенощного бдения (ἡ ἀγρυπνία) на православном востоке и на Руской церкви*, БТ 18 (1078), 5-117, БТ 19 (1978), 3-69.
- Убипариповић, Србољуб, *Богослужбени круг читања светописамских одељака – порекло, изазови и перспективе (II део)*, у: Б. Шијаковић

- (прир.), Српска теологија у двадесетом веку 12, ПБФ: Београд 2012, 40-51.
- Флоровски, Георгије, *Хришћанин у Цркви*, у: М. Арсенијевић (прир. и прев.), Протојереј Георгије Флоровски: Црква је Живот, Православна мисионарска школа при храму св. Александра Невског: Београд 2005, 321-329.
- Фундулис, Јован, *Дух богослужења*, у: Г. Гајић (прир. и прев.): Из ризнице богословља, Требиње-Никшић 2003, 223-244.
- Φουντούλης, Ίωάννης, *Η Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ αἱ εὐχαῖ τῶν ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 11, Θεσσαλονίκη 1966.
- , *Παννυχίς* (ΚΛ 2), Θεσσαλονίκη 1977.
- , *Τριθέκτη* (ΚΛ 1), Θεσσαλονίκη 1977.
- , *Ἀπαντήσεις εἰς λειτουργικὰς ἀπορίας 4*, Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: Θεσσαλονίκη 1982. (= J. Финдулис, Литургијске недоумице, Краљево 2005).
- , *Εἰκοσιτετράωρον Ὁρολόγιον*, Θεσσαλονίκη 1977.
- , *Η εἰκοσιτετράωρος ἀκοίμητος δοξολογία*, Ἀστὴρ: Ἀθήνα 1963.
- , *Η Λειτουργία τῶν Προηγιασμένων καὶ εὐχαὶ τῶν Ἀντιφώνων τοῦ Λυχνικοῦ*, ΕΕΘΣΘ 11 (1966).
- , *Κείμενα λειτουργικῆς Α΄: Ἀκολουθία τοῦ νυχθημέρου*, Θεσσαλονίκη 1994.
- , *Κείμενα λειτουργικῆς Γ΄: Θεῖαι Λειτουργίαι*, Θεσσαλονίκη 1994.
- , *Λειτουργικὴ Α΄: Εἰσαγωγή στὴ Θεία Λατρεία*, Θεσσαλονίκη 1993. (српски превод: J. Фундулис, *Литургика 1: Увод у свето богослужење*, (прев. К. Симић) ЕУО Епархије жичке: Краљево 2004).
- , *Λογικὴ λατρεία*, ΙΠМ: Θεσσαλονίκη 1971.
- , *Τελετουργικὰ Θέματα*, Ἀποστολικὴ Διακονία: Ἀθήνα 2002.
- , *Μοναχικὸ καὶ κοσμικὸ τυπικὸ*, у: I. Φουντούλης, *Τελετουργικὰ Θέματα*, Ἀποστολικὴ Διακονία: Ἀθήνα 2002 11-24. = J. Фундулис, *Μοναшки и аз-матски типик*, у: Г. Гајић (прир.), *Литургијско богословље*, Београд 2013, 239-253.

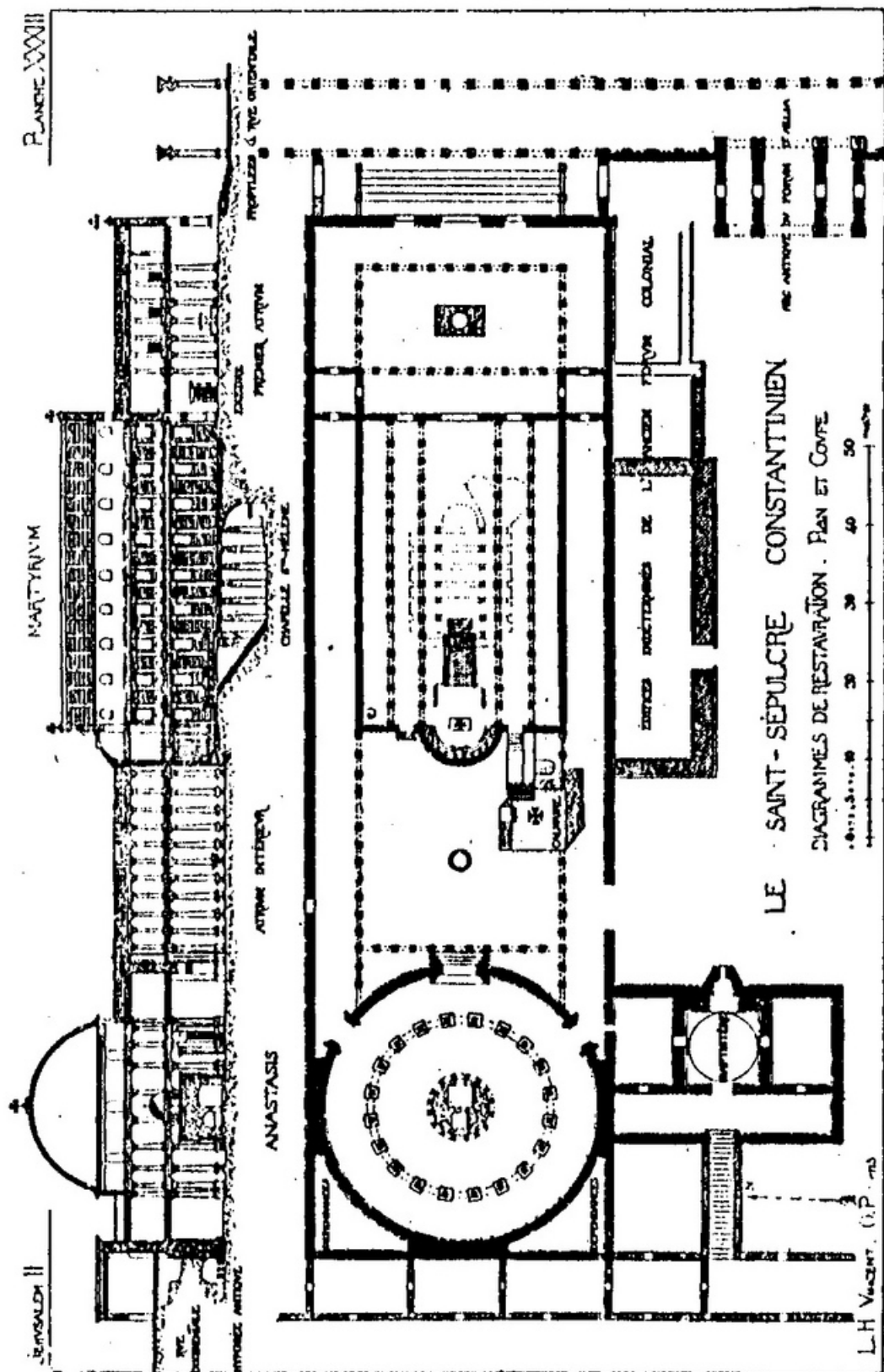
- Frøyshov, Stig Simeon, "Byzantine Rite", у: CDH, IntRes: [https://hymnology.hymnsam.co.uk/b/byzantine-rite?q=Byzantine rite](https://hymnology.hymnsam.co.uk/b/byzantine-rite?q=Byzantine%20rite) (приступљено: 14.8.2017);
- , „Rite of Jerusalem”, у: CDH, IntRes: <http://www.hymnology.co.uk/r/rite-of-jerusalem> (приступљено: 14.8.2017).
- , *L'Horologe 'georgien' du Sinaiticus ibericus 34. Edition, traduction et commentaire* (докторска дисертација), Universite' de Paris-Sorbonne [Paris IV], Institut Catholique de Paris и Institut de theologie orthodoxe Saint-Serge: Paris 2003.
- , *The Early Development of the Liturgical Eight-Mode System in Jerusalem*, SVTQ 51 (2007), 139-178. С. Фројшов, *Рани развој литургијског осмогласног система у Јерусалиму*, у: З. Крстић и С. Убипариповић (прир.)/М. Јовановић (прев.), *Свештенослужеће богословље*, Каленић: Крагујевац 2015, 101-148.
- , *The Formation of a Fivefold Cursus of Daily Prayer in Pre-Constantinian Christianity: Backward Inferences from Later Periods*, у: D. Galadza, N. Glibetić, G. Radle (прир.), Τοξότης, Studies for Stefano Parenti, Grottaferrata 2010, 121 - 138.
- , *The Georgian witness to the Jerusalem liturgy: new sources and studies*, у: B. Groen и др. (прир.), *Inquiries into Eastern Christian Worship (ECS 12)*, Peeters: Leuven 2012, 227-267.
- , *The Resurrection Office of First Millennium Jerusalem Liturgy and its Adoption in Close Peripheries, Part II : The Gospel Reading and the Post-Gospel Section*, у: M. Finikiyan и др. (прир.), *Sion, Mère des Églises*, Achendorff Verlag: Münster 2016, 109-148.
- , *The Resurrection Office of the First Millennium Jerusalem Liturgy and Its Adoption by Close Peripheries, Part I: the Pre-Gospel Section*, у: S. Hawkes-Teeples и др. (прир.), *Studis in the Liturgies of the Christian East (ECS 18)*, Peeters: Leuven-Paris-Walpole 2013, 31-58;
- Χαλδαιάκης, Ἀχιλλέας, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς – Νησιωτικὴ Ἑλλάδα*, τόμος Α', IBM: Ἀθήνα 2004.

- Hamilton Frederick J./Ernest W. Brooks, *The Syriac Chronicle known as that of Zahariah of Mitylene*, London 1899.
- Hanke, Gregor, *Vesper und Orthros des Kathedralritus der Hagia Sophia zu Konstantinopel: Eine strukturanalytische und entwicklungsgeschichtliche Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung der Psalmodie und der Formulare in den Euchologien* (докторска дисертација), Philosophisch-Theologische Hochschule St. Georgen: Frankfurt 2002.
- Holladay, William, *Indications of Segmented Sleep in the Bible*, Catholic Biblical Quarterly 69 (2007), 215-221.
- Høeg, Carsten/Günther, Zuntz, *Prophetologium*, MMB Lectionaria 1, Fasc. 1-5, Copenhagen, 1939-1962.
- , *Remarks on the Prophetologion*, у: R. Casey и др. (прир.), *Quantulacumque*, Christophers: London 1937.
- Husmann, Heinrich, *Eine alte orientalische christliche Liturgie: altsyrisch-melkitisch*, OCP 42 (1976), 156-196.
- , *Hymnus und Troparion: Studien zur Geschichte der musikalischen Gattungen von Horologion und Tropologion*, у: Jahrbuch des staatlichen Instituts für Musikforschung Preussischer Kulturbesitz (1971), 7-86.
- Hutter, Irmgard, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften 1*: Oxford, Bodleian Library, 3 тома, Hiersemann: Stuttgart 1977-82.
- Howard, Butler (и др), *Syria: Publication of Princeton University Archaeological Expedition to Syria in 1904-5. and 1909, Division II: Architecture, Section B: Northern Syria*, Leyden 1920.
- Carr, Ephrem, *Liturgical families in The East*, у: A. J. Churunco (прир.), *Introduction to The Liturgy: Handbook for Liturgical Studies 1*, The Liturgical Press: Colegville 1997, 11-24.
- Conomos, Dimitri, *Byzantine Hymnography and Byzantine Chant*, Hellenic College Press, Brookline 1984.
- Christian, Hannick (прир.), *Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge: Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jahrhunderts*, Први том, Weiner: Freiburg 2014.

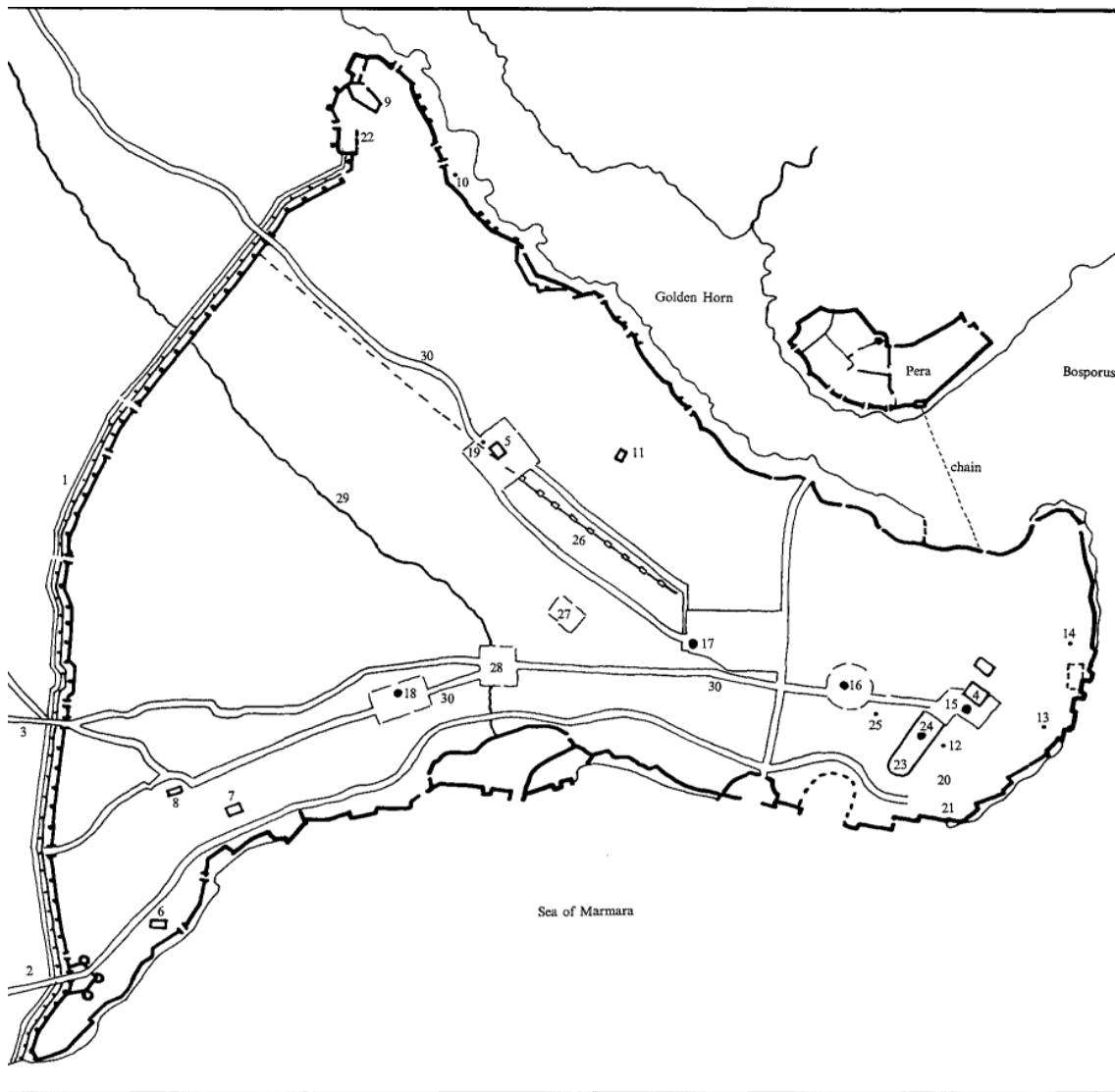
- Шмеман, Александр, *Введение в литургическое богословие*, YMCA Press: Paris 1961.
- Ševčenko, Ihor, *Captions to a David Cycle in the Tenth-Century Oxford Auct. D.4.1*, у: C. Scholtz/G. Makris (прир.), *Πολύπλευρος νοῦς: Miscellanea für Peter Schreiner*, Munich 2000, 324-341.
- Wade, Andrew, *The Oldest Iadgari: The Jerusalem Tropologion V-VIII*, OCP 50 (1984), 451-456.
- Wellesz, Egon, *A history of Byzantine music and hymnography*, Clarendon Press: Oxford 21961, 1961.
- Williams, Lukyn (прев. и прир.), *Mishna and Tosephta*, London 1921.
- Winkler, Gabriele, *Das theologische Formelgut über den Schöpfer, das 'ομοούσιος, die Inkarnation und Menschwerdung in den georgischen Troparien des Iadgari im Spiegel der christlich-orientalischen Quellen*, OC 84 (2000), 117-177.
- , *Einige bemerkenswerte christologische Aussagen im georgischen Iadgari. Ein Vergleich mit verwandten armenischen Quellen*, OC 91 (2007), 134-163.
- , *Über die Kathedralvesper in den verschiedenen Riten des Ostens und Westens*, Archiv für Liturgiewissenschaft 16 (1974), 53-102.
- Xevsuriani, Lili, *Sin. 34-ის მუდგებნილობის საკითხისათვის (Проблем склона рукописа Sin. 34)*, Mravaltavi 6 (1978), 88-123.
- Yazigi, John, *Introduction to The Liturgical Families and Rites*, University of Balamand: Balamand Al Kurah 2003.

ПРИЛОЗИ

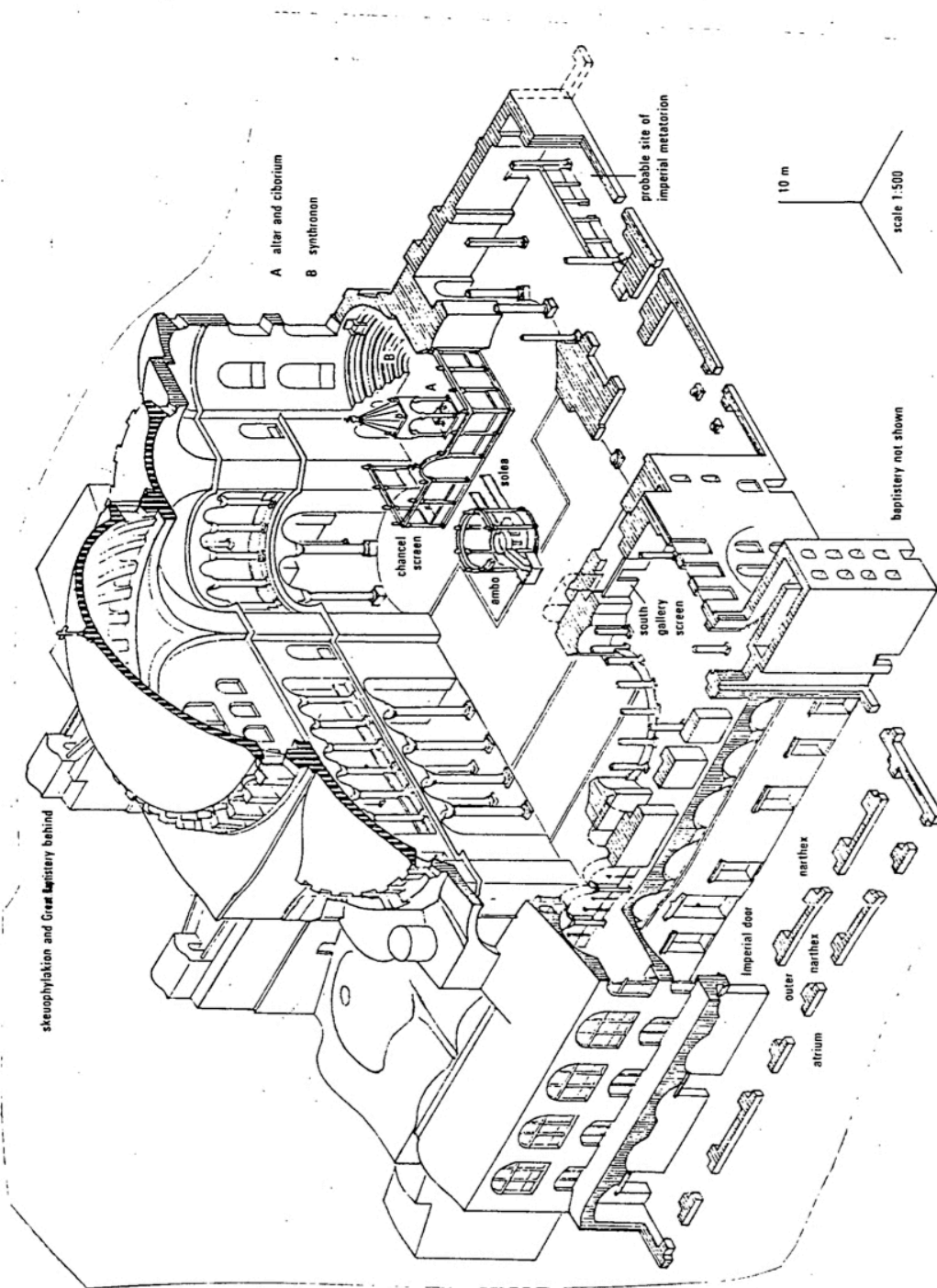
Прилог 1: Храм Св. Гроба у Јерусалиму у 4. веку. Види: L. H. Vincent, F. M. Abel, Jerusalem: Recherches de topografie, d'archeologie et d'histoire. II, Jerusalem Nouvelle, fasc. I e II, Parigi, (1914) 1926.

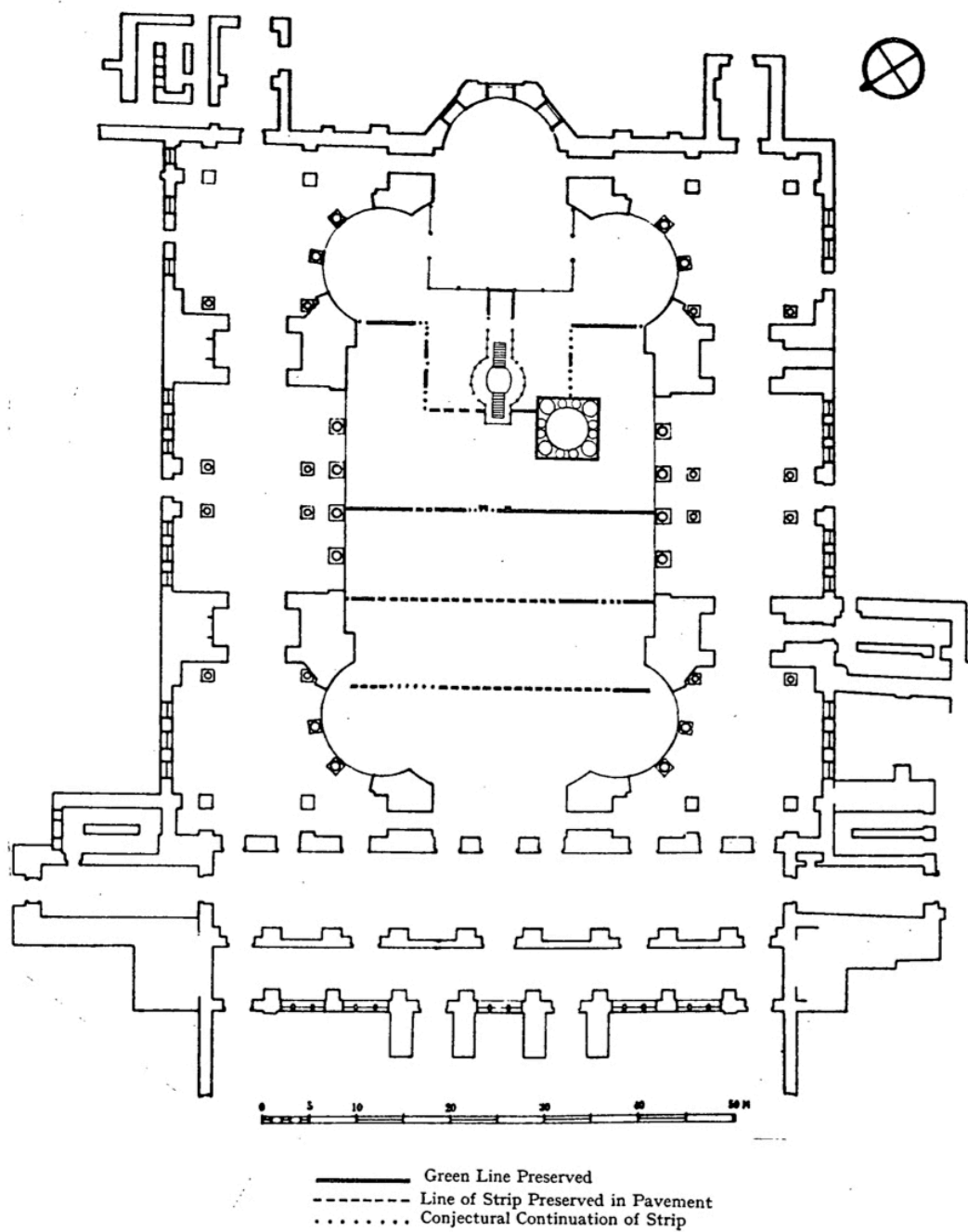
Constantinople.

1 Wall of Theodosius II	16 Column of Constantine (Forum of Constantine)
2 Golden Gate	17 Column of Theodosius I (Forum Tauri)
3 Pege Gate (Selymbria Gate)	18 Column of Arcadius (Forum of Arcadius)
4 Hagia Sophia	19 Column of Michael VIII
5 Hagii Apostoli	20 Imperial Palace
6 Monastery of St. John in Stoudion	21 Bucoleon palace
7 Church of Mary Peribleptos	22 Blachernae palace
8 Monastery of St. Andrew in Krisei	23 Hippodrome
9 Church of Mary of Blachernae	24 Obelisk
10 Monastery of St. John in Petra	25 Cistern of Philoxenos
11 Monastery of Pantocrator	26 Aqueduct of Valens
12 Church of St. Stephen in Dafnè	27 Forum Amastrinum
13 Church of Mary Hodegetria	28 Forum of the Bous
14 Monastery of St. George of the Mangana	29 Lycus valley
15 Column of Justinian I (Augusteion)	30 Mese

Прилог 2: Мапа Константинопоља са позицијама важнијих Храмова. Види: J.P.A. van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales* (PIHANS 49), NHAJ: Istanbul 1980.

Прилог 3: Света Софија у Константинопољу. Види: R. J. Mainstone, *Hagia Sophia: Architecture, Structure, and Liturgy of Justinian's Great Church*. Thames & Hudson: London 1997.

Прилог 4: Положај амвона у Светој Софији, Константинопољ. Види: George P. Majesta, Notes on the Archeology of st. Sophia, The Green Marble Bands on the Floor, DOP 32 (1978), 301.

Биографија

Владимир Антић рођен је у Оџацима 1984. где је завршио основну школу. После завршене Богословије у Сремским Карловцима и Православног богословског факултета Универзитета у Београду, уписује докторске студије из литургије на истом факултету. Од 2011. је запослен као асистент на катедри за литургику поменутог факултета, где држи вежбе из црквеног појања са правилом. Посебно се интересује за теме односа и заједничког историјског развоја византијског богослужења и појања.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора: Владимир Антић

Број индекса: 11/3009

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом:

Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве – литургиолошка анализа

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 27.10.2017.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора: Владимир Антић

Број индекса: 11/3009

Студијски програм: докторске студије теологије

Наслов рада: *Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве – литургиолошка анализа*

Ментор: др Ненад Милошевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 27.10.2017.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Функција елемената азматског типика у савременој богослужбеној форми Православне Цркве – литургиолошка анализа

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 27.10.2017.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.